

Verslagen en mededelingen van de Koninklijke Academie voor Nederlandse taal- en letterkunde (nieuwe reeks). Jaargang 1978

bron

Verslagen en mededelingen van de Koninklijke Academie voor Nederlandse taal- en letterkunde (nieuwe reeks). Jaargang 1978. Koninklijke Vlaamse Academie voor Taal- en Letterkunde, Gent 1978

Zie voor verantwoording: https://www.dbnl.org/tekst/_ver016197801_01/colofon.php

Let op: boeken en tijdschriftjaargangen die korter dan 140 jaar geleden verschenen zijn, kunnen auteursrechtelijk beschermd zijn. Welke vormen van gebruik zijn toegestaan voor dit werk of delen ervan, lees je in de [gebruiksvoorwaarden](#).



digitale bibliotheek voor de Nederlandse letteren i.s.m.



Een zestiende-eeuwse Westvlaamse ‘Rhetoricien’ zijn streek, tijd en handboek
Sprokkelingen vergaard bij 't lezen van de *Rhetorica* van Jan van Mussem
door Jan F. Vanderheyden
Binnenlands Erelid van de Academie

Een letterkundig geschrift als een ‘document’, als getuige van een tijd, of, meer in 't bijzonder, als getuigenis van een mens te gebruiken is immer een hachelijke onderneming. En toch meen ik dat in zekere mate het doenbaar is, mits inachtneming van de regels van het spel, m.a.w. mits de arenlezer, die b.v. historische gegevens wil zanten en interpreteren, eerst en vooral de eigen aard van het literair werk niet uit het oog verliest.

Dit geldt ook m.i. bij een gelijksoortige benadering van uiteenzettingen - losse beschouwingen of afgeronde tractaten - over technische kanten van het woordkunstwerk. Zelfs hier, op dit terrein, acht ik een dergelijk avontuur, b.v. in verband met de *Rhetorica* van Jan van Mussem, de inzet waard.

Vandaar dan ook deze nieuwe worp naar een scherper inzicht in de mens Jan van Mussem zelf.

Ditmaal wordt echter de lichtbak bewust gericht op sommige aspecten van de wereld die hij denkelijk kende en de omgeving waarin hij vermoedelijk leefde.

*

Jan van Mussem schreef zijn *Rhetorica* eerst en vooral voor eigen tijd-, streek- en taalgenoten. Hij deed dit bewust; dat leren we uit de herhaalde verklaringen die hij over deze zijn instelling ter zake aflegde⁽¹⁾. En al nam hij als vertrekpunt voor zijn uiteenzettingen, die

(1) Cfr. *Jan van Mussem en de Woordkunst*. P. 281-293 in: Verslagen en Mededelingen v.d. Kon. Acad. v. Ndl. Taal- en Letterkunde. 1975. Eveneens: *Jan van Mussem en zijn houding tegenover zijn moedertaal*. O.m. p. 278-280 in: Verslagen en Mededelingen v.d. Kon. Acad. v. Ndl. Taal- en Letterkunde. 1975.

de opkomende generatie van beoefenaars van rede- en woordkunst in Vlaanderen de canon van de ‘const van welsegghen’ bijbrengen moesten, o.m. de toen onlangs ontdekte *Institutio* van een Quintilianus, of een paar aloud gekende technische geschriften van Cicero of die aan Cicero werden toegeschreven, toch leverde hij in 't algemeen geen woordelijke vertaling van deze latijnse teksten. Hij deelde evenmin in alle opzichten de meningen van deze zijn zegslië, noch illustreerde hij zijn werk door eenvoudige overname van de voorbeelden die in deze handleidingen door een Cicero, een Quintilianus of wie ook bij hun betogen waren gevoegd. Af en toe lichtte hij wel één of meer ‘exempelen’ uit deze ‘steunteksten’; doch ook op dit stuk trad hij eclecticisch op; koos en wijzigde de voorbeelden die hij bij de latijnse theoretici vond.

Sommige ‘exempelen’ die hij in zijn betoog inbedde ‘banaliseerde’ hij, in deze zin dat de kleuren van wat in zijn ‘voorschriften’ een romeins tintje had - politiek, sociaal, cultureel of godsdienstig - zodanig afgebleekt of afgezwakt werden, dat zijn ‘exempel’ een voorbeeld van alle tijden werd.

Eén voorbeeld! Ter illustratie van de ‘vraghe’ als stijlmiddel geeft hij als ‘exempel’: ‘Als ghi nv dit al ghedaen hebt / ende in alle quade fayten beuonden zijt. Ich vrage v? oft ghi gratie verdient hebt oft niet?’⁽²⁾. Dit is blijkbaar al wat flauw en flets overblijft van een uittreksel uit een driftige uitval in de *Ad Herennium* tegen de snode kuiperijen van een arglistige vijand van de Republiek. Inderdaad daar leest men: ‘Cum igitur haec omnia faceres, diceres, administrares, utrum animos sociorum ab re publica removebas et abalienabas, an non?’⁽³⁾. M.a.w. ‘Welnu, toen Gij dat deedt, zegde of bekonkelde, hebt Ge dan de sympathie van onze bondgenoten van de Republiek verspeeld en hun gemoederen van ons vervreemd? Ja of neen?’. Kon Jan van Mussem zijn vrije bewerking van deze passus meer tijdeloos maken dan hij deed?

Anderzijds paste hij vaak de latijnse ‘exempelen’ die hij bruikbaar achtte aan het geografisch, politiek, sociaal, economisch en godsdienstig klimaat van zijn eigen dagen en streek aan. En werd dat soms een brutale transpositie van zijn zgn. latijns voorbeeld, in andere gevallen echter bleef dat bij een delicate, lichte retouche van zijn ‘steuntekst’, of soms werd dat een uitspinnen van een ‘exempel’ dat nog slechts met een

(2) *Rhetorica...* Fol. [Giiij^{vo}].

(3) *Ad Herennium...* IV.XV.22.

ragfijne draad aan een of andere passus van het oorspronkelijk latijns tractaat, dat hij onder ogen had, vasthangt.

Mij is deze tweede dubbele groep het liefst, d.i. het rijk stel van aangepaste en geretoucheerde exempelen, en tweedens deze die toch een zeker, zij het ook teer steunpunt in de antieke teksten hebben.

Waarom? Omdat de schrijver zich daarin openbaart. En 'openbaring' is toch het grote sleutelwoord voor alle ware ontmoeting; en dit al vast en zeker in de kunst, in de kunst van de begenadigde, die ook anderen - in de literatuur is het door zijn woord - aandoen, aangrijpen kan door zijn getuigenis - of noem het zijn belijdenis - van wat hij in zichzelf, zijn medemens en de wereld vindt, ziet en beleeft. Verraden doet de kunstenaar zich toch, zelfs wanneer hij - hoe licht zijn hand ook zijn mag - het komen en gaan, het laten en doen, het leven en lijden van de 'anderen' ijlfljn aflijnt of met enkele losse, schijnbaar nonchalante trekjes een hoekje van de wereld schetst waarin hij ze bewegen ziet.

Toegegeven dat dit voor de woordkunstenaar in de hoogste graad geldt, elkeen echter die het woord hanteert valt in gewisse mate onder deze wet. Ook Jan van Mussem, schrijver van een redekundige en literair-technische handleiding.

Sporen van *rechtstreekse* zelfrevelatie zijn uiteraard in een geschrift als de *Rhetorica* schaars, om niet te zeggen, onbestaand. Talrijk echter zijn de gevallen waarin hij onrechtstreeks bepaalde facetten van zijn eigen zelf blootlegt of flitsen van zijn visie op de anderen en op zijn en hun omgeving door zijn werk laat spelen. En dit uiteraard eerst en vooral in zijn voorbeelden! Zo worden dan deze zgn. 'exempelen' vaak ook kleurvolle plaatjes uit een kijkboek waarin sommige aspecten van Vlaanderen, zijn land en zijn wereld, in de eerste helft van de zestiende eeuw in lijn en kleur uitgetekend worden.

Want Jan van Mussem had ogen voor de mens en de wereld rond hem, en voor wat daarin roerde en leefde.

Hij heeft het b.v. over de 'velden' die 'lachen'⁽⁴⁾ dan wanneer zijn zegsman - Cicero of Quintilianus - dergelijke uitdrukking niet blijkt te kennen. En zelfs als deze formule een echo is van wat hij in latijnse gedichten of humanistische grammaticale of rhetorische tractaten las, dan is het nog veelzeggend, dunkt me, dat juist dit beeld van het lachend landschap van de akkers hem is bijgebleven. Van de van licht en geluk overspoelde vlakke landouwen, die hij op zijn reizen

(4) *Rhetorica*... Fol. [Hij^{vo}].

doortrok, moest hij - die van sommige gave en kostbare momenten van genade bij 't aanblikken van veld, plant en bloem de koude rilling van wonder en zaligheid in al de vezelen van zijn wezen nazinderen voelen kon - een onverwoestbare indruk zijn leven lang meegedragen hebben.

Want wereldvreemd was Jan van Mussem niet.

Hij zet b.v. de woordkunstenaar aan, in verband met de plaats waar een handeling zich zou afspelen, rekening te houden met het uitzicht van de 'plecke': 'oft si bergachtich es of pleyn / aen den zeeant / oft midden slants / beplant of bloot / bewoont of onbewoont /' - alle aanduidingen die hij in Quintilianus vond⁽⁵⁾ -, maar hij voegt er aan toe: 'velt of bosch'⁽⁶⁾, hij die in een tijd leefde waarin een groot deel van 't hart van West-Vlaanderen, hoe belangrijk het agrarisch karakter van de streek ook was, *Houtland* kon genoemd worden wijl het met bossen overdekt was⁽⁷⁾.

Had zijn kennis van zijn streek enige invloed op het oproepen van dieren die met bos en bosleven kunnen geassocieerd worden, o.m. de wolf, de vos?

Uitgesloten is dit niet, al spelen hier uiteraard nog andere factoren eveneens een rol.

(5) Quintilianus... V.X.37: 'Ducuntur argumenta et ex loco. Spectatur enim ad fidem probationis, montanus an planus, maritimus an mediterraneus, consitus an incultus, frequens an desertus, propinquus an remotus, opportunus consiliis an adversus...'.
 (6) *Rhetorica*... Ki.

(7) Cfr. het *Mnl. Wdb.* III (1894) col. 660 s.v.^o *Houtlant*: 'Houtland, boschland. 'Want al tomliigghende houtlandt ende bosschagie wiert noch ter tyt tlandt der Menapiennen gheheeten', waarbij verwezen wordt naar 'Cronijcke van den lande ende graefscpe van Vlaenderen, gemaect door J[onker] Nicolaes Despars... Van de jaeren 405 tot 1492. Voor de eerste mael thans in het licht gegeven naer het oorspronkelyk handschrift... door J. de Jonghe'. Brugge, 1837-1840, 4 vol. 'De vierhoek Brugge-Diksmuide-Roeselare-Tielt' vormt het zgn. 'Houtland' dat dus in feite 'in het hartje van de provincie West-Vlaanderen' gelegen is, en 'in de loop der geschiedenis... steeds zoals zijn naam aanduidt, voor een groot deel met bossen overdekt geweest [is]'. Cfr. R. Haelewijn: Het Houtland. P. 1-11 in: 'Het Houtland'. *Jaarboek 1974 van de Heemkundige Kring Houtland*. [Torhout, 1974]. De laatste twee citaten vindt men terug op p. 2 van deze studie van R. Haelewijn.
 Het was Dr. Clem. Marynissen die mijn aandacht op deze publicatie van R. Haelewijn vestigde. Voor zijn hartelijke bereidwilligheid en gulle hulp, ook bij andere opzoekingen, wens ik hem hier mijn bijzondere dank te betuigen.

Denkelijk was de verschijning van zwervende wolven in zijn streek niet uitzonderlijk; tot in het midden van de XVIde eeuw werd in 't Brugse Vrije een premie uitbetaald voor 't vangen van wolven en... kraaien⁽⁸⁾. Opvallend is alleszins dat af en toe een wolf in de in zijn tractaat ingevlochten 'exempelen' voorkomt.

Omzichtigheid is hier echter geboden. Ook de vos schiet af en toe schalks en schichtig door het schijnbaar schraal en dor revier van de betogen en uiteenzettingen van Jan van Mussem; en zelfs de leeuw wordt even om zijn moed vermeld. En terloops kan hier reeds aangestipt dat hond, reiger en havik in sommige 'exempelen' eveneens verschijnen.

Wat wolf, vos en leeuw betreft is de rol van bijbelse reminiscenties hier niet te onderschatten⁽⁹⁾.

Ook met nawerking van de aesopische fabelliteratuur moet rekening gehouden worden. Deze drie viervoeters zijn immers de populairste figuren uit de dierenwereld van Aesopus⁽¹⁰⁾. Jan van Mussem zelf verwijst ten anderen naar Aesopus als een na te volgen meester van het 'exemplum': 'By exempelen van saken die geschiet zijn oft schijnen geschiedt te wesene / machmen ooc seer schoone argumentatien maken⁽¹¹⁾ / om te confirmeren / persuaderen / verbreeden / ende ver-

- (8) Cfr. de 'sprokkeling' die A. Stroobants van Dendermonde voorlegt in *Ons Heem*, XXXI (1977) p. 62: 'De Uitroeiing van wolven en kraaien in het Brugse Vrije gedurende de 16de eeuw', waarin de schrijver zich beroept op bescheiden uit het Rijksarchief Brugge, o.a. Fonds Vrije, Register 304. Rekeningen 1564-65, f^o 122^{ro}.
- (9) Talrijk zijn de vermeldingen van de leeuw in het Oude en Nieuwe Testament. Ook de wolf komt herhaaldelijk voor: o.a. *Genesis* XLIX, 27; *Isaias*, XI, 6; LXV, 21; *Jeremias* V, 6; *Ezechiël* XXIII, 27; *Matth.* VII, 15; X, 16; *Luc.* X, 3; *Joh.* X, 12. Voor de vos cfr. o.a. *Judices* XV, 4; *Cant. Cant.* II, 15; *Ezechiël* XIII, 4; *Matth.* VIII, 20; *Luc.* IX, 58; XIII, 32.
- (10) In de uitgave van Emile Chambry (*Esope. Fables. Texte établi et traduit par Emile Chambry*. 3^e Tirage. Paris, Les Belles Lettres, 1967. Collection des Universités de France), telde ik 35 fabels waarin de vos optreedt; 29 waarin de leeuw een rol speelt en 26 waarin een wolf verschijnt. De cijfers liggen ietwat anders wanneer men zich hierbij baseert op de verzameling van Ben Edwin Perry (*Aesopica. A Series of Texts Relating to Aesop or Ascribed to him, or Closely Connected with the Literary Tradition. Vol. I: Greek and Latin Texts*. Urbana Ill., University of Illinois Press, 1952); in feite is echter de algemene conclusie wezenlijk dezelfde.
- (11) In de eerste gedrukte tekst van de *Rhetorica* leest men 'waken'.

chieren. Hier onder werden besloten fabelen / versierde cluchten / als de fabelen van Aesopus / ende ander⁽¹²⁾. En er bestaat weinig of geen twijfel: Jan van Mussem moet met een stel uit de serie latijnse 'aesopica', toen hij school liep of later, kennis gemaakt hebben⁽¹³⁾.

Daarenboven is het niet uitgesloten dat hij, die blijkbaar zo fijn en scherp beluisteren kon wat er in de volksmond leefde over en rond de wolf, vos en leeuw, gezegden en spreekwijzen had opgevangen, zoals het mogelijk zou kunnen zijn dat sommige dierenverhalen, die hij had horen vertellen, en waarin wolf, vos en leeuw streken uithaalden of ondergingen, voor hem eveneens voor de hand liggende bronnen waren waaruit hij het didactisch en moraliserend materiaal putte waarmee hij zijn betogen verluchten kon.

En ten laatste, er waren toch ook zijn gewone latijnse steunteksten waarin soms vermeldingen van of allusies op de wolf, de vos of de leeuw voorkwamen!

Niet altijd echter. Zo b.v. wanneer hij gedeeltelijk een passus uit de *Ad Herennium* naschrijft⁽¹⁴⁾ bij de behandeling van het verkeerd gebruik van een 'simile'. Het in de *Rhetorica* hierbij gegeven voorbeeld is dan blijkbaar van hemzelf. Inderdaad, noch Cicero, noch Quintilianus noch de *Ad Herennium* geeft zelfs aanleiding tot de associatie die hij in dit verband tot stand brengt, wanneer hij aanmaant: 'Also den Wulf van ioncx leardt sinen ionghen naer den roof sien / so moeten wij oock ons kinderen van ioncx tot duechden instrueren'⁽¹⁵⁾. En ietwat verder bij zijn wenk om gebeurlijk de naam van personen onder de loep te nemen⁽¹⁶⁾ leest men: 'Met rechte was hi ghenoeemt Symoen de hont / want hi leefde als een hont / en hi es als een hont gestoruen. Ende Wulfaert zijn broeder / die is ooc subijtelijc van een mensch een wulf gheworden'⁽¹⁷⁾.

(12) *Rhetorica...* Fol. [Jij^{vo}].

(13) Volgens W. Nijhoff en M.L. Kronenberg: *Nederlandsche Bibliographie van 1500 tot 1540*. 's-Gravenhage, M. Nijhoff, 1923-1942, 3 vol. zouden er meer dan dertig drukken van de Aesopusfabels tussen 1500 en 1540 in de Nederlanden verschenen zijn. De overgrote meerderheid van deze uitgaven waren latijnse versies.

(14) *Ad Herennium...* II.XXIX.46.

(15) *Rhetorica...* Fol. [Jvj].

(16) Quintilianus... V.X.30.

(17) *Rhetorica...* Fol. Ki.

Ook voor deze laatste voorbeelden is er blijkbaar geen aanknopingspunt bij zijn gewone latijnse leermeesters te vinden, dit in tegenstelling dan met het ‘exempel’ dat hij bij de behandeling van de ‘allegoria’ als eerste voorbeeld aanhaalt: ‘Als die honden selue het ambacht vanden woluen hantieren / wie sal die schapen bescermen?’⁽¹⁸⁾. Deze bedenking is inderdaad - op een kleine variante na - een vertaling van een passus uit de *Ad Herennium*, nl.: ‘Nam cum canes funguntur officiis luporum, cuinam praesidio pecuaria credemus?’⁽¹⁹⁾. Waarbij men dan de vraag stellen kan of hier in de vertaling wellicht tevens een bijbelse reminiscentie geen rol gespeeld heeft, zodat de ‘veekudden’ van de *Ad Herennium* (d.i. de ‘pecuaria’ aldaar) in de *Rhetorica* van Jan van Mussem ‘schapen’ geworden zijn? Of is dat onder invloed van de gewone associatie van wolf en schaap die in talrijke zegswijzen en spreekwoorden in ‘t Nederlands voorkwam, en nog voorkomt? Of speelt de herinnering aan de vroegere belangrijke ‘actieve schapenteelt’ in de ‘zeevlakte’ hier een rol? Inderdaad, zelfs tijdens de vervalperiode van de oude draperie in de XVde eeuw vond o.m. in Vlaanderen de ‘inlandse wol nog een blijvende afzet’⁽²⁰⁾.

Onder de voorbeelden van de ‘Paroemia’ of spreuken, spreekwoorden of volkse gezegden is de wolf eveneens een paar maal in de ‘exempelen’ ingeslopen. Men zegt en schrijft volgens Jan van Mussem: ‘Den wulf es in de schapen’⁽²¹⁾ en hij citeert zonder verdere commentaar als laatste ‘exempel’ in deze reeks de zegswijze die van nuchtere werke-

(18) *Rhetorica...* Fol. [Hij^{v0}].

(19) *Ad Herennium...* IV.XXXIV.46.

(20) Cfr. over de vroegere schapenteelt in Vlaanderen p. 397-400 in Dl. II van Paul Lindemans: *Geschiedenis van de landbouw in België*. Antwerpen, De Sikkell, 1952. In de XVIde eeuw voerde Vlaanderen kwaliteitswol uit, o.a. naar Duitsland. Cfr. p. 190 in: E. Coornaert: *La draperie-sayetterie d'Hondschoote. XIV-XVIII siècles*. Paris, Les Presses Universitaires de France, 1930. Cfr. ook H. Van der Wee: *The Growth of the Antwerp Market and European Economy. (Fourteenth-sixteenth centuries)*. The Hague, Nijhoff, 1963, 3 vol. De auteur wijst op het belang van de schapenteelt; zijn gegevens hebben echter hoofdzakelijk betrekking op het oude Brabant. De abdij van Tongerlo bezat in de XIVde, XVde en de eerste helft van de XVIde eeuw in haar 45 hoeven kuddes schapen waarvan het totaal aantal, in doorsnee genomen, iets boven de 4.000 stuks lag. (Cfr. *o.c.* Vol. I, p. 508; en Vol. II, p. 31).

(21) *Rhetorica...* Fol. Hij. Cfr. ook *Mnl. Wdb.* Dl. IX (1929), col. 2757.

lijkheidszin, doch tevens van een scherp- en bijtend-gekruid cynisme getuigt, nl.: 'Tes beter wulf dan schaep wesen'⁽²²⁾.

Is het roof- en vraatzucht die bij Jan van Mussem met de wolf geassocieerd worden - Petrus Pontanus schreef toch ook: 'lupus pro fure & rapaci'!⁽²³⁾ - de 'scalcheyt' daarentegen wordt onmiddellijk in verband gebracht met de vos. Het gevolg hiervan is dan ook dat de zegswijze: 'Hi es een vos / voor hi es scalc'⁽²⁴⁾ als het meest voor de hand liggende voorbeeld van wat Jan van Mussem 'metaphora' noemt, ook op de allereerste plaats geciteerd wordt, dit in tegenstelling met zijn vermoedelijke steunteksten. Inderdaad, 't fragment van Jan van Mussem's tekst over de 'metaphora' leunt denkelijk bij Quintilianus aan⁽²⁵⁾, doch er zijn hier in de *Rhetorica* ook elementen die een zekere overeenkomst met, naar alle waarschijnlijkheid, de *Ad Herennium* vertonen⁽²⁶⁾. In elk geval, enkele van de voorbeelden die Jan van Mussem aanhaalt komen overeen met sommige bij Quintilianus; niet echter met deze die in de *Ad Herennium* in dit verband te lezen staan. Het merkwaardige echter is dat de volgorde van de gemeenschappelijke voorbeelden die bij Quintilianus én bij Jan van Mussem te lezen staan verschillend is.

Aan te stippen is dat bij 't besluiten van zijn uiteenzetting over 't wezen van de metafoer en vóór het inzetten van de bespreking van de vier verschillende soorten metaforen Quintilianus nog een voorbeeld geeft ter illustratie van het onderscheid dat er te maken valt tussen een 'metafoer' en een 'simile' of vergelijking. En dit 'exempel' klinkt als volgt: 'Comparatio est, cum dico fecisse quid hominem *ut leonem*; translatio, cum dico de homine, *leo est*'⁽²⁷⁾. M.a.w. 'we staan voor een vergelijking wanneer ik zeg dat een man iets gedaan heeft zoals een leeuw dat zou doen, en we gebruiken een metafoer als we zeggen: 'Hij is een leeuw'.

Jan van Mussem kende daarenboven denkelijk de leeuw uit de bijbelse geschriften waarin het woord 'leeuw', volgens zijn brabantse tijdgenoot Nicolaas van Winghe, naar gelang het context, in vier verschil-

(22) *Rhetorica*... Fol. Hiiij.

(23) Petrus Pontanus: *Liber figurarum*... Parhisiis, 1521. Fol. VIII.

(24) *Rhetorica*... Fol. [Hiiij^{vo}].

(25) Quintilianus... VIII.vi.4-19.

(26) *Ad Herennium*... IV.XXXIII.45.

(27) Quintilianus... VIII.vi.9.

lende betekenissen kon gebruikt worden⁽²⁸⁾. Of was het de kennis van de heraldiek of van dierenfabels - o.a. van de Aesopusfabels⁽²⁹⁾ - of van volkse dierenverhalen, die hier eveneens een rol speelde? Feit is: Jan van Mussem gebruikt de leeuw in een van zijn voorbeelden in verband met zijn behandeling van de metafoor. Doch opvallend is dat deze koning van de dierenwereld in de uiteenzetting van Jan van Mussem de eerste plaats moet ruimen voor de verwijzing naar de vos, een schikking waarvoor, voor zover ik kon achterhalen, geen aanknopingspunt in Quintilianus te vinden is. Het eerste voorbeeld van Jan van Mussem in zijn betoog over de metafoor, die in de beeldrijke taal rondom hem zo spontaan en zo rijkelijk gebruikt wordt⁽³⁰⁾, is dan ook: 'Hi es een vos / voor hi es scalc' en dan pas volgt 'hi es een leeu / voor hi es vroom'⁽³¹⁾. Terloops kan hier nog even aangestipt dat het laatste voorbeeld van Jan van Mussem in ditzelfde verband er eveneens een van eigen keuze is, nl.: 'een ghierichaert [heetmen] / een hauc'⁽³²⁾.

- (28) Cfr. *'Een goet onderwijs van die weerdicheyt / nutticheyt / ende diepheyte der heyligher Schriftueren / ende hoe men die behoort te lesen / ende te verstaen / ende te ghebruycken om salich te worden*. By H. Claes van Winghe gemaect'. De tekst uit de Leuvense uitgave van 1548 van 'Den gheheelen Bybel...' werd gebruikt. Daarin op fol. [Av^{v0}]: 'Ende alsoo wort somtijts by dat woort (Leuw) beteekent ons lieue Heere Jhesus om sijn onverwinnelijcke stercheyt. Ende alsoe is te verstaen datter ghescreuen staet in Apocalipsi / Den leuw van Juda heeft verwonnen. Somtijts verstaet die scriftuere by den Leuwe den boosen viant / ende dat om sijn veruaelijcke wreetheyt daer hi den leuwe in ghelijck is / ende alsoo ist te verstaen dat Daudid biddende seyt in den Psalm. O Heere wilt my verlossen wten myl vanden leuwe / dat is wter macht vanden boosen viant. Somtijts is daer by te verstaen / een goet rechtuerdich mensch die sterck ende vroom is int wederstaen alle quaede becoringhen / ende int verdraghen van swaericheden. Ende alsoo ist te verstaen dat die Propheet Ezechiel sach een dier met vier aensichten / waer aff het een was een aensicht oft ghedaente van eenen leuw / waer by verstaen wort die duecht der stercheyt die in eenen goeden mensch is. Desghelijcks seydt die Wijse man. Dat die rechtuerdighe sal betrouwen hebben als eenen leuw. Oock is op sommige plaetsen by den leuw te verstaen een boos / wreedt / onghenadich mensch / Ende alsoo ist te verstaen dat Isaias seydt / Hoe dat in toecomenden tijden een calf / eenen leuw / ende een scaep al te samen sullen wonen / ...'.
- (29) Cfr. *Rhetorica*... Fol. [Hij^{v0}].
- (30) Cfr. *Rhetorica*... Fol. [Hij^{v0}]: '...ende wort daghelijcx in onse ghemeene tale oock onwetens ons seere gebruyct...'
- (31) *Rhetorica*... Fol. [Hij^{v0}].
- (32) *Rhetorica*... Fol. [Hij^{v0}]. Cfr. het *Wdb. v.d. Ndl. Taal.* s.v^o *Havik*. 'Figuurlijk in toepassing op een persoon: wreedaardig of hebzuchtig'.

Dat Jan van Mussem de vos in zijn werk binnenleidt en hem zelfs in de warande der dieren een ereplaats gunt moet ons niet verwonderen. De populariteit van ‘den fellen metten roden baerde’ moet toen groot geweest zijn, zelfs bij schrijvers van literair-technische werken. Bij Petrus Pontanus duikt de vos eveneens op in diens *Liber figurarum* bij het behandelen van de ‘mutatio’ of ‘metonymie’. Hij verschijnt daar zelfs in het eerste van de voorbeelden die Petrus Pontanus bij de uiteenzetting over dit stijlmiddel geeft⁽³³⁾; en Ludovicus Vives in zijn *De Ratione dicendi*⁽³⁴⁾ citeert de vos onmiddellijk na de haas als voorbeeld in zijn stuk over de metafoor.

Ook de reiger vliegt door het werk van Jan van Mussem. ‘Den Reyghere versmaet dat water’⁽³⁵⁾ is een volksgezegde dat als illustratie van de ‘paroemia’ ingelast wordt.

Het overwegend agrarisch karakter van de streek, waarin Jan van Mussem naar alle waarschijnlijkheid een groot deel van zijn leven heeft doorgebracht, heeft denkelijk een weerslag gehad op de keuze van bepaalde voorbeelden die hij voorlegt. Deze invloed kan men wellicht best zien in de paragraaf die hij aan de ‘onomatopeia’ wijdt. Quintilianus citeert in verband met de behandeling van dit stijlmiddel slechts één enkel voorbeeld uit dit leefmilieu, nl. ‘mugitus’, het geloei⁽³⁶⁾. Bij een Jan van Mussem wordt dit echter een cascade, om niet te zeggen een stortvloed van klanknabootsende werkwoorden die de atmosfeer van een opgeschrikt neerhof oproepen: ‘kakelen / croggelen / buerlen / pypen’⁽³⁷⁾ en dit alles voor hij o.m. de tegeldekkingen, die hij ‘dijckeren / dakeren’ of de ‘dronckaert’ die hij ‘swijjueren / sweueren / hateren / tateren’ laat, er bij betreft⁽³⁸⁾.

Vermeldenswaard is, meen ik althans, dat de climax in deze groep bij de dronkaards te zoeken is. Dit is een echt mussemiaanse trek. Drankzucht walgde Jan van Mussem. ‘Een dronckaert heetmen een

(33) Petrus Pontanus: *Liber figurarum*. Parhisiis, 1521. Fol. VIII.

(34) In: *Opera omnia*. Valentiae, 1782. Vol. II, p. 99: ‘...angelum pro bono viro, leporem pro timido, vulpem pro astuto...’.

(35) *Rhetorica*... Fol. Hiiiij.

(36) Quintilianus... VIII.vi.31: ‘Nam mugitus et sibilus et murmur inde venerunt’.

(37) *Rhetorica*... Fol. [Hij^{vo}].

(38) *Rhetorica*... Fol. [Hij^{vo}].

vercken⁽³⁹⁾ is een van zijn ongezoute uitspraken in verband met dronkenschap, een plaag die in de XVIde eeuw ook elders, o.m. in Duitsland, in woord en schrift heftig bestreden werd.

*

Dat de meeste van de door Jan van Mussem aangehaalde volkse gezegden uit de taal van de man van de buiten en van de boer gegrepen zijn, is - gelet op de sociaal-economische toestanden van toen - normaal. Een voorbeeld hiervan is het stel spreekwoorden, spreekwijzen en volksgezegden dat hij in de paragraaf, die hij aan de 'paroemia' wijdt, bondig inleidt en voorstelt⁽⁴⁰⁾. Van de acht zijn er vijf die onbetwistbaar uit een landelijk milieu herkomstig zijn, en de drie overige kunnen zowel op het land als in de stad hun oorsprong en formulering gevonden hebben. Zo ook wanneer hij het aanwenden van het 'exemplum' - dat als stijlornament ter verduidelijking of als bewijs in een uiteenzetting gebruikt wordt - illustreren wil, dan grijpt hij voor een voorbeeld van de eerste van de drie soorten, die hij terzake onderscheidt, naar een beeld uit het landleven; hij ontvouwt daar voor U een zin die m.i. in zijn bedriegelijk-mooie zwier een bittere sociale klacht en aanklacht uitzucht. Of moeten we deze passus slechts als een koele zakelijke vaststelling van een lijdzaam te aanvaarden toestand beschouwen? Hij schrijft: 'Dye handen ende die voeten moe // ten beslaunen ende winnen / daer tlichaem gheheel by leuen moet. Also ooc die lantlieden moeten bi haer labuer tgeheel lichaem der gemeenten onderhouden'⁽⁴¹⁾. Dat klinkt ten anderen als een langgerekte echo van wat hij reeds vroeger in zijn stuk over de sociale en economische betekenis van het hard labeur van de boer zegde, toen hij stelde: '...Den landtman dye moet neerstelijc beslaunen daert al bi leeft...'⁽⁴²⁾. We komen hierop terug!

*

(39) *Rhetorica...* Fol. [Hij^{v0}]. Cfr. over Jan van Mussem en de dronkenschap p. 29-31 van de bijdrage 'De Status van Jan van Mussem en zijn Rhetorica' in: *Verslagen en Mededelingen van de Kon. Acad. v. Ndl. Taal- en Letterkunde*. Jg. 1976.

(40) *Rhetorica...* Fol. Hij. Cfr. p. 60-62 van de bijdrage 'Taalbeheersing. Jan van Mussem en zijn Rhetorica' in: *Verslagen en Mededelingen van de Kon. Acad. v. Ndl. Taal- en Letterkunde*. Jg. 1976.

(41) *Rhetorica...* Fol. [Jij^{v0}] - Fol. Jij.

(42) *Rhetorica...* Fol. [Gvij].

Over duin en polder en de moeren bracht de zilte wind hem de adem van de zee, die nu eens haast roerloos stil, dan weer beukend en bulderend, zegen en tevens zorg was voor wie van haar en op haar leven moest; ze was tevens een onberekenbare mysterieuze gevaarlijke macht. En met 't vissers- en scheepsvolk moet hij ook contact gehad hebben; zelfs meer, daar was ogenschijnlijk een binding gegroeid tussen hem en de 'ruyde scippers' zoals hij ze noemde⁽⁴³⁾; hun werk- en leefmilieu en hun taalgebruik hebben sporen in zijn schriftuur nagelaten.

Ik wees reeds elders op deze relatie en gaf er een staal van. Er zijn er echter nog andere voor te leggen. Zo schrijft hij b.v.: 'Een nyeu schip es beter te betrauwene dan een oudt / mer also niet een nyeuwe vrientschap'⁽⁴⁴⁾. Dit is, naar hij voorhoudt, één van de 'comparatien [ende] gelijknessen' die, volgens hem, 'als onghelijc' te gebruiken zijn.

En hier raken wij een ander aspect van de natuur aan dat Jan van Mussem niet vreemd kon zijn: de zee en meteen de zeevaart.

Was de zee in de Middeleeuwen een oord van verschrikking - Chaucer noemde haar de 'large see', ook de 'depe' of 'salte see', tweemaal echter was ze voor hem ook de 'wilde see'⁽⁴⁵⁾ - in de XVIde eeuw - de eeuw van de grote vaarten - was ze meer dan ooit een angstaanjagend element. Voor Shakespeare zelf was zij nog de verpersoonlijking van de hoogste wreedaardigheid als we mogen afgaan op de uitroep van afgrijzen van Lodovico in het slotwoord van Othello aan 't adres van Iago: 'O Spartan dog, more fell than anguish, hunger, or the sea'⁽⁴⁶⁾.

In deze alles doorpriemende korte kreet 'sea' - de climax van die opeenstapeling van vervloekingen - riep hij zijn afschuw en afgrijzen uit voor de onmenselijke wreedheid die hij in de standaarddrager van de Moor meende ontdekt te hebben.

Het is gedeeltelijk in deze geest - gedeeltelijk, wijl nog andere factoren, nl. de geografische of ruimtelijke, zo men wil, of zelfs stilistische, hier eveneens een rol kunnen spelen - dat we een passus uit zijn *Rhetorica*, waarin Jan van Mussem Erasmus heeft nageschreven, zien en horen moeten. Jan van Mussem schrijft: 'Wy sien nv hoe der

(43) *Rhetorica*... Fol. [Gvii]^{v0}.

(44) *Rhetorica*... Fol. Jijj.

(45) In 'The Legend of Good Women' § 2163: 'And in an yle, amyd the wilde see'; cfr. ook 'The Man of Law's Tale' § 505/506: 'She dryveth forth into oure occian // Thurghout oure wilde see...?'

(46) *Othello*. Act. V. 361-362.

menschen leuen seer cort es / datter veel verslegghen zijn inden strijdt / noch meer duer onmanierlijcke gulsicheyt haer leuen vercorten / vele steruen vander peste ende haestighe doot / dander verdrincken in die zee⁽⁴⁷⁾. In de *De Conscribendis Epistolis* van D. Erasmus leest men: ‘Videmus quantum morborum agmen, quot casuum discrimina noctes diesque hominum paucitati insidentur. Quot pestis absumit, quot absorbet mare, quot Mauors abripit. Taceo enim de quotidianis mortibus’⁽⁴⁸⁾.

Wat hier vooral belangwekkend is, dat zijn de slotaccoorden. Bij Erasmus was dat: ‘Hoevelen heeft er de pest weggenomen! Hoevelen heeft er de zee verzwolgen! Hoevelen heeft er de oorlog hier weggerukt!’. Jan van Mussem daarentegen: ‘...vele steruen vander peste ende haestighe doot / dander verdrincken in die zee’.

Veelzeggend is m.i. dat Jan van Mussem bij het laten uitluiden van zijn zin de oorspronkelijke ordening van Erasmus niet eerbiedigt: de laatste bons van de noodklok, en die dan ook 't langst nazindert en alle lillende hartevezels trillen doet, is niet, zoals bij Erasmus de klepelslag die de moordende oorlog oproept - ‘quot Mauors abripit!’ - maar wèl de angstaanjagende klap: ‘dander verdrincken in die zee’. Het beeld van een greep van de dood die zijn streekgenoten meer dan andere moest doen ijzen!

Is het niet de herinnering aan de talrijke tragedies waarvan hij hoorde, die hem bewoog als voorbeeld van een al te ver gezochte ‘argumentatie’ een ‘exempel’ voor te leggen dat hij als volgt formuleerde: ‘Ach hadde die man noyt gheboren gheweest / die den boom gheplant heeft / daer af het schip ghemaect was / daer mijn vader ongheluckelijck mede ter zee gheuaren heeft / ende es verdroncken’⁽⁴⁹⁾.

Een aanknopingspunt voor dit voorbeeld vindt men in de *De Inventione*⁽⁵⁰⁾ en eveneens in de *Ad Herennium*⁽⁵¹⁾ en zelfs, wat het eerste lid er van betreft, in de *De Institutione oratoria*⁽⁵²⁾. Inderdaad in deze drie handleidingen werden fragmenten ingebed van de weeklacht van de voedster van Medea, zoals die opklinkt uit de proloog tot de *Medea exul* van Ennius. Opmerkenswaard is echter dat in de

(47) *Rhetorica*... Fol. [Di^{vo}].

(48) Cfr. D. Erasmus: *Opera omnia*... I.2 (Amsterdam, 1971), p. 426.

(49) *Rhetorica*... Fol. [Jij^{vo}].

(50) Cicero: *De Inven*... I.XLIX.91.

(51) *Ad Herennium*... II.XXII.34.

(52) Quintilianus... V.X.83-84.

verzen die in deze drie vernoemde werken geciteerd worden geen sprake is van, noch enige allusie gemaakt wordt op een drenkeling. Wèl echter bij Jan van Mussem, die om het geval nog pathetischer te maken het voorbeeld omgebouwd heeft tot een weeklacht van een dochter of zoon over een in zee verdrinken vader⁽⁵³⁾.

*

Opmerkenswaard is ook dat wanneer hij een voorbeeld geeft van ‘in maniere van raetselen’ te spreken - en hij geeft slechts één enkel ‘exempel’ - hij het beeld aan de wereld van de vissers ontleent en schrijft: ‘Men spreect somtijts bedectelijcke in maniere van raetselen. Exempel. Als den gast int huys coemt den weert blijft geuangen / en thuyt loopter veynsteren wt / dat es / als tnet int water coemt den visch blijft gheuangen / ende twater loopt duer tgaren. etc.’⁽⁵⁴⁾.

Dit is andermaal een ‘exempel’ dat, ogenschijnlijk althans, van eigen vinding is; ik bedoel hiermee, dat aan zijn gewone latijnse zegsle niet ontleend werd. Inderdaad, noch Cicero in zijn *De Inventione*, noch Quintilianus, noch de auteur van de *Ad Herennium* levert enig aanknopingspunt voor dit voorbeeld. In de latere handboeken echter, nl. deze van een Diomedes⁽⁵⁵⁾ en van een Charisius⁽⁵⁶⁾, komen wèl voorbeelden van echte raadsels voor waarbij ‘water’ betrokken is. In dit bepaald geval bieden zij echter evenmin een houvast aan om tot een afhankelijkheid van, of zelfs maar om tot een contact tussen het werk van de zestiende-eeuwer Jan van Mussem en de geschriften van deze post-classieke grammatici te laten besluiten. Want hoeveel en welke

(53) In een vorige bijdrage kwam dit geval reeds ter sprake. Cfr. p. 19-20 in *Verslagen en Mededelingen van de Koninklijke Academie voor Nederlandse Taal- en Letterkunde*. Jg. 1976.

(54) *Rhetorica...* Fol. [Hij^{vo}].

(55) Diomedes: *Artis grammaticae libri III...* Ex recensione Henrici Keilii. Hildesheim, Olms, 1961. (Grammatici latini. Ex recensione H. Keilii. Vol. I). Cfr. p. 462 zijn voorbeelden in verband met het ‘Aenigma’: ‘...mater me genuit, eadem mox gignitur ex me; cum significet ex aqua glaciem concrecere et rursus in aquam resolvi: item ut: “ex mare concertum in creta ligneo in campo, ubi caro humana ossibus ludebat”; cum significare vult salem in salino fictili fuisse, quod super mensam esset, in qua manus talos iactabat’.

(56) Flavius Sospater Charisius: *Artis grammaticae libri V...* Ex recensione Henrici Keilii. Hildesheim, Olms, 1961. (Grammatici latini. Ex recensione H. Keilii. Vol. I). Cfr. p. 276. Op een kleine variatie na geeft Charisius hetzelfde voorbeeld als het eerste dat Diomedes voorlegde.

voorbeelden van raadsels leggen deze schrijvers voor? Charisius één: over het veranderen van water in ijs; Diomedes had dit reeds als eerste, en gaf een tweede over het winnen van zout uit de zee. Deze ‘exempelen’ verschillen grondig van het m.i. typische voorbeeld van Jan van Mussem; het enige verband is te vinden in het feit dat ze alle met ‘water’ te maken hebben, en dat het tweede ‘exempel’ van een Diomedes, evenals dit van Jan van Mussem, ook betrekking heeft op de zee.

Hoe plaatsgebonden het werk van Jan van Mussem - dat in de landstaal gesteld werd - in wezen is, wordt nog scherper aan gevoeld wanneer men het latijns stuk van de Bruggeling Petrus Pontanus, nl. diens *Liber figurarum*, naast de *Rhetorica* van zijn tijd-, taal- en streekgenoot legt. Petrus Pontanus heeft het ook over het raadsel, en geeft eveneens een voorbeeld waarin het wel over water en sneeuw gaat, doch niet over de zee noch over de visvangst⁽⁵⁷⁾. Zou bij het gebruik van de eigen volkstaal de binding met eigen streek en eigen mensen niet natuurlijker en spontaner in een geschrift van een schrijver werken en zich onthullen, dan wanneer de auteur een hem vreemde spraak hanteert die hij daarenboven verkiest om een internationaal en meteen zeer heterogeen publiek te bereiken en ter wille te zijn? Daarmede wordt niet gesuggereerd dat door het aanwenden door een auteur van een hem vreemde taal, voor dewelke terecht of ten onrechte een universeel karakter wordt opgeëist, de schriftuur van zijn stuk uiteraard volledig gespeend zou, moet of zelfs kan zijn van alle tekens van gebondenheid met het eigene van het leven en leefmilieu - zoals men dat nu zeggen zou - van de schrijver! Een zekere bepaalde beïnvloeding van de gekozen taal op de natuurlijke binding auteur-‘stijl’ (in de ruimste zin genomen) is echter m.i. onloochenbaar, en ik meen te mogen voorhouden dat Jan van Mussems *Rhetorica* ook hier in dit verband in zekere mate bruikbaar bewijsmateriaal ter zake oplevert.

*

Jan van Mussem kende niet alleen de kuststreek en ‘Wormhout in Westulaenderen’ waar hij ‘residerende’ was⁽⁵⁸⁾, hij moet gereisd hebben. Van een verplaatsing naar Ieper hebben we alleszins archiva-

(57) Petrus Pontanus: *Liber figurarum*... Parhisiis, 1521. Cfr. Fol. XI: ‘Item quinam vere dicat / mater me genuit / eadem mox gignitur ex me. Responde est nix: quae ex aqua generatur & statim in aquam resoluitur’.

(58) *Rhetorica*... Cfr. het titelblad van de uitgave van 1553.

lische bewijzen⁽⁵⁹⁾. Heeft hij een universiteitsstad aangedaan? Leuven? Parijs? Wie zal het zeggen? Allusies op het Brabantse Leuven noch op Parijs zelf komen in zijn *Rhetorica* voor!

In elk geval ik meen te mogen vermoeden dat hij wel af en toe op de baan geweest is en meteen geleerd heeft een betrouwbaar stelsel van efficiënte weging en wegwijzing te waarderen. Wanneer hij b.v. handelt over de ‘divisio’ van een betoog of verhaal - over wat Cicero de ‘partitio’ noemt - dan heeft Jan van Mussem het op een bepaald ogenblik over de ‘enumeratio’ of over de ‘maniere van diuisien die geschiedt / als wij exponeren oft declareren bi ghetale / van hoe vele en wat saken wij spreken sullen / ...’⁽⁶⁰⁾.

Tot hier volgt hij lijdzaam zijn gids, nl. Cicero⁽⁶¹⁾. Dan wil Jan van Mussem vermoedelijk op eigen hout het nut en de aantrekkelijkheid van deze techniek illustreren door te wijzen op het feit dat het rationeel planten van wegpalen en wegwijzers de triestige eentonigheid van de reis helpt milder en de vreugde van het trekken langs Gods wegen verhoogt. De redenaar of verteller, betoogt hij, moet ook deze techniek toepassen: ‘op dat die audituers vast moghen inden sin hebben tghene dat wij segghen / ende ooc beseffen wanneer wij vulseyt sullen hebben / dat hem lieden ooc bi dien ons segghen min verdrieten ende verlanghen mach. Ghelijck eenen wech / die bi sekeren distantien / ghedeelt ende gheteekent es / den reysers behagelijcker ende min verdrietelijck wordt’⁽⁶²⁾. Dat is toch geen blote boekenwijsheid, maar denklijk neerslag van eigen ervaring!

Opvallend is echter dat ‘Ghendt’ en ‘Brugghe’⁽⁶³⁾ de enige namen van steden in Zuid en Noord zijn die in zijn werk opduiken; ‘dye van Ghendt’ en ‘die van Brugghe’⁽⁶⁴⁾ meent hij tot in hun hart en nieren te kennen. De ‘Bruggelingen’ noemt hij⁽⁶⁵⁾ ‘wtwendich’, d.i. uitbundig, extravert zouden wij nu zeggen, ‘delicaet’, d.i. vol tederheid en zachtmoedigheid⁽⁶⁶⁾ en ‘sometijts meer dan liberael’, d.i. bijzonder

(59) Cfr. o.a. de bijdrage: ‘Jan van Mussem. I’. P. 294 in: *Verslagen en Mededelingen [van de] Kon. Vla. Academie voor Taal- en Letterkunde*. 1952.

(60) *Rhetorica*... Fol. [Ci^{vo}].

(61) Cicero: *De Inven*... I.XXII.31.

(62) *Rhetorica*... Fol. [Ci^{vo}].

(63) *Rhetorica*... Fol. [Bvij^{vo}].

(64) *Rhetorica*... Fol. [Jv].

(65) *Rhetorica*... Fol. [Jvij^{vo}].

(66) In zijn ‘Vocabularius’ krijgt ‘delicaet’ als zuiver nederlandse equivalenten: ‘sochte / teedere’. Cfr. *Rhetorica*... Fol. [Kvij].

vrijgevig en mild⁽⁶⁷⁾. ‘Dye Ghentenaers’ daarentegen zijn in zijn ogen ‘gesparich / niet so wtwendich’⁽⁶⁸⁾. Denkelijk droeg hij de Gentenaar niet in zijn hart, want hij bedenkt hem daarenboven met de spotnaam: ‘dien mostaarteetere’⁽⁶⁹⁾!

*

Uiteraard had Jan van Mussem denkelijk contact met Frankrijk, of althans met Fransen. Wat er ook van zij, hij moet aangevoeld hebben dat allusies op Frankrijk, de Fransen en hun taal bij zijn publiek een zekere weerklank zouden gevonden hebben. Vandaar, meen ik, de herhaalde toespelingen op zijn naaste zuiderburen.

In de uiteenzetting van zijn ideeën over één van de fouten die een redenaar in een geding ten opzichte van een rechter of ten overstaan van zijn omgeving begaan kan, nl. een persoon in zijn gevoelens t.o.v. iets of iemand te kwetsen, schrijft Jan van Mussem: ‘...alsmen segt tgene dat den iugen offenderen mach. Exempel. Dat wij accuseren wilden den // ghenen die de Jugen seer lief *ende* weerd hebben. Of dat ic in vrancrijcke wesende / die franchoysen misprijsen soude’⁽⁷⁰⁾.

Is dit verspringen van ‘wij’, in ‘t eerste en algemeen gestelde voorbeeld op ‘ic’ in het tweede exempel louter toevallig? Of is dit een stilistisch middel door hem gebruikt om de relatie schrijver □ lezer plots scherp te laten aanvoelen? M.a.w. om zijn lezer (of toehoorder) er aan te herinneren dat achter dit spel van letters en regels, van klanken en stiltes, van verwoorde ideeën en gevoelens en van al wat daardoor in hem opgeroepen wordt, ook een ‘mens’ leeft; een mens zoals hij; een iemand, een ‘ik’ met zijn eigen doodgewone doening.

Of is deze schijnbaar zo spontaan opwellende formulering een aanduiding dat ze kan aangezien worden als een haast onbewuste getuigenis betreffende een vaak voorkomende of zelfs doodgewone ervaring in zijn leven - ik bedoel: zijn reizen of verblijven op frans gebied?

Daarenboven blijkt dit tweede ‘exempel’ best te passen bij zijn mening over een bijzondere trek die hij in ‘t karakter van de Fransen meent te kunnen onderkennen, nl. hun hovaardigheid en lichtgeraaktheid.

(67) In dezelfde ‘Vocabularius’ wordt ‘liberael’ als ‘milde’ verklaard. Cfr. *Rhetorica...* Fol. [Lv^{v0}].

(68) *Rhetorica...* Fol. [Jvij^{v0}].

(69) *Rhetorica...* Fol. [Hij^{v0}].

(70) *Rhetorica...* Fol. Jiiij - [Jiiij^{v0}].

Zelfs meer; heeft hij het over de verschillende volkskarakters dan wijst hij op wat in de volksmond o.m. ook over de Fransen leefde: ‘...also segtmen den duytsch es vroom / den Spaengiaert stout / den Fransoys houerdich...’⁽⁷¹⁾.

Hij moet ook op een publiek gerekend hebben dat Frans verstond, of dat althans enkele franse woorden kende. Hoe zou hij anders in zijn *Rhetorica* een voorbeeld, dat denkelijk van eigen vinding is, hebben durven inschakelen wanneer hij een geval van woordgebruik dat tegen de ‘*usus*’ ingaat tracht te verduidelijken? Inderdaad om de flauwe geestigheid, die in dit voorbeeld vevat zit, te begrijpen wordt de kennis van het franse woord ‘*pain*’ verondersteld. Zijn stelling en voorbeeld luiden als volgt: ‘Item tes vitieux alsmen meer op eenen name of woort staen wil / dan op de sake dye by den woorde beteekent wort. Exempel. Een gheselle swoer dat hi drie maenden in Vrancrijc ghewoont hadde / daer hi ende alle tvolc binnen dien tijt gheen broodt en aten / als hy begrepen werdt van anderen / die dochten dat niet warachtich wesen en mochte / hy seyde dat hi niet qualijc geswooren en hadde / want si hadden daer al pain gheeten’⁽⁷²⁾.

In hoeverre zijn karakterisering van andere volkeren 't resultaat is van persoonlijke contacten of slechts de weergave van gangbare opvattingen van toen is moeilijk uit te maken. Hij blijkt alleszins te menen dat de Duitsers moedig zijn, de Spanjaarden vermetel, en de Fransman, zoals reeds vermeld, hovaardig en lichtgeraakt. De ‘Inghelsman’ is volgens hem ‘bedect’, en dit in tegenstelling met ‘den Vlaminck’ die in zijn ogen ‘ongheueynst’ is⁽⁷³⁾.

* * *

Romeinse politieke instellingen en systemen worden door de band door Jan van Mussem in het eigentijds staatkundig bestel getransponeerd en hun benamingen in min of meer gelijkwaardige ‘nederlandse’ termen, die toen blijkbaar gangbaar waren, omgezet; ofwel worden ze - gedeeltelijk althans - van het politieke naar het sociale of economische vlak verschoven, zoals b.v. zijn toespelingen op het standenstelsel.

(71) *Rhetorica*... Fol. Hiiij.

(72) *Rhetorica*... Fol. [Jvj].

(73) *Rhetorica*... Fol. Hiiij.

Wat het publiekrechtelijk aspect van sommige uiteenzettingen van Jan van Mussem betreft is hier allicht een nog goedgevleesde kluif voor een deskundige weggelegd. Zo zijn er b.v. de begrippen ‘patria’ en ‘natio’ die Jan van Mussem op zijn manier aan zijn zestiende-eeuws publiek tracht bij te brengen, en dit aan de hand van de meesters bij wie hij gewoonlijk in de leer ging. Deze initiatie gebeurt in het raam van zijn betoog over de verplichting die op elk woordkunstenaar rust, om o.m. de verschillende karakteristieken van de persoonlijkheid van een personage te achterhalen, te doorgronden, te doorlichten en te beschrijven. Twee wezenlijke componenten van de eigenheid van een persoon die de redenaar of woordkunstenaar in 't algemeen onderzoeken zal, zijn: nummer één: zijn ‘patria’ en nummer twee: zijn ‘natio’.

Wat het eerste betreft blijkt zijn opvatting deze van Cicero⁽⁷⁴⁾ en tevens deze van Quintilianus⁽⁷⁵⁾ te benaderen; de formulering van Jan van Mussem ligt zelfs zeer dicht bij deze van Quintilianus⁽⁷⁶⁾.

Door ‘patria’ wordt z.i. eerst en vooral de eigen geboorteplaats bedoeld; Cicero haalt in dit verband voorbeelden uit de Griekse wereld aan: hij heeft het over ‘patria, Atheniensis an Lacedaemonius’; Quintilianus daarentegen vernoemt geen enkele naam van een stad of staat of een afleiding ervan; hij gebruikt het ogenschijnlijk ietwat dubbelzinnige ‘civitates’.

Men zou kunnen vermoeden dat de omzetting van ‘patria’ in de eerste helft van de zestiende eeuw voor Jan van Mussem weinig moeilijkheden zou opleveren, gelet op de toen toch nog belangrijke politieke zelfstandigheid van verschillende grote steden in de Nederlanden. En inderdaad bij de behandeling van de notie ‘patria’ schrijft hij in dezelfde zin als een Cicero schreef - die het ook had, niet over Grieken en Romeinen, doch over ‘Atheneërs’ en ‘Lacedaemoniërs’ - en dienvolgens, formuleerde hij het voorschrift dat men moest nagaan: ‘Van wat steden oft plaetsen / want die steden hebben ooc huer sonderlinge maniere ende opinien. Als die Bruggelingen / wtwendich / delicaet / somtijts meer dan liberael. Dye Ghentenaers gesparich / niet so wtwen-

(74) Cicero: *De Inven...* I.XXIV.35. ‘Atque hominum genus... consideratur... in natione, patria... *Natione*, Graius an barbarus; *patria*, Atheniensis an Lacedaemonius’.

(75) Quintilianus... V.X.25: ‘*patria*, quia similiter etiam civitatum leges, instituta, opinionones habent differentiam...’.

(76) Cfr. ‘opinionones’ □ ‘opinionen’.

dich. *etc.* Die noortlanders ruyde ouerdadich. Dye zuytlanders contrarie / reyn / schalck / ghesparich⁽⁷⁷⁾.

Ik geef de paragraaf in zijn geheel omwille van het gif in het staartje, dat een bedwelmende wolk van raadselachtigheid laat opwalmen. Inderdaad, de lezer stoot plots op iets meer dan de vermoedelijk door Cicero geïnspireerde voorbeelden - 'Bruggelingen... Ghentenaers' t.o.v. 'Atheniensis an Lacedaemonius'. Hij wordt al opeens geplaatst voor twee andere groepsnamen, nl. 'noortlanders' en 'zuytlanders'. Uit deze schijnbaar eigengereide voorbeelden zou men kunnen afleiden dat 'patria' door Jan van Mussem opgevat werd in de zin, niet alleen van 'geboortestad, of -plaats', doch ook in de betekenis van streek of staat. En hierin benadert zijn opvatting dan weer deze van Quintilianus die de term 'civitas' in verband met 'patria' gebruikte. Wij moeten vooralsnog betreuren dat een volledige en juiste omschrijving van de termen 'noortlanders' en 'zuytlanders' ook thans nog niet te geven valt; geen enkel woordenboek dat ik raadplegen kon geeft hier uitkomst.

Het begrip 'natio' - 'nationaliteit, ras, volk' - primeerde echter bij Jan van Mussem zoals dit zwaarder doorwoog bij een Cicero en een Quintilianus.

Cicero citeerde in dit verband als voorbeeld 'Graius an barbarus'⁽⁷⁸⁾ en Quintilianus had het over 'barbarus, Romanus, Graecus'⁽⁷⁹⁾.

Jan van Mussem wees, naar hun voorbeeld, op de noodzakelijkheid ook na te gaan van welke nationaliteit de betrokken personages waren, tot welk volk⁽⁸⁰⁾ ze behoorden, nl. 'Van wat natien van volcke / Italien / duytsch / Spaengiaert / Franchoy's / want elcke natie heeft huer maniere van doene: seer diuersch en dicwils gheheel contrarie van andere'⁽⁸¹⁾.

Het voorstaan van deze opvattingen over de verscheidenheid van volkeren is ten anderen zo maar geen los naschrijven van wat boekenwijsheid uit classieke schrijvers; Jan van Mussem die toch af en toe op de baan moet geweest zijn wijst elders in zijn werk eveneens op deze verschillen in volkskarakter en alludeert hierbij op de opvattingen van

(77) *Rhetorica...* Fol. [Jvij^{v0}].

(78) Cicero: *De Inven...* I.XXIV.35. Cfr. supra.

(79) Quintilianus... V.X.24. Cfr. supra.

(80) In zijn bijlage, nl. 'Vocabularius' geeft Jan van Mussem als equivalent van het woord 'natie': 'een gheslachte oft manieren van volcke'. Cfr. *Rhetorica...* Fol. [Lvj], s.v⁰ 'Natie'.

(81) *Rhetorica...* Fol. [Jvj^{v0}].

tijd- en taalgenoten over de eigenheid van de verschillende ‘naties’. Ter illustratie van zijn uiteenzetting over de ‘synecdoche’ schrijft hij: ‘also segtmen den duytsch es vroom / den Spaengiaert stout / den Fransoys houerdich den Inghelsman bedect / den Vlaminck ongheueynst...’⁽⁸²⁾.

*

In zijn uiteenzetting over de indeling van de burgers in klassen of groepen grijpt Jan van Mussem met vaste hand in zijn steuntekst in.

Zuiver politieke romeinse systemen en instellingen worden door hem, zoals reeds gezegd, gedeeltelijk op het sociaal en economisch plan verschoven. Een rechtstreekse transpositie in de zestiende-eeuwse staatkundige toestanden was ten anderen onmogelijk. Eén voorbeeld: de drie trappen van de politieke pyramide: ‘senatus’, ‘magistratus’ en ‘populus’, die Jan van Mussem in een voorbeeld in de *Ad Herennium*⁽⁸³⁾ vond, past hij aan de toenmalige sociale werkelijkheid aan. Deze politieke indeling van de romeinse theoreticus wordt inderdaad door hem geïnterpreteerd in de zin van het stelsel van de toenmalige maatschappelijke standen. Hij vermeldt deze drie sociale lagen en wijst op hun plichten, terwijl de *Ad Herennium*, waarin het aanknopingspunt voor zijn ‘exempel’ ligt, het volgende voorbeeld: ‘Senatus est officium consilio civitatem iuvare; magistratus est officium opera et diligentia consequi senatus voluntatem; populi est officium res optimas et homines idoneos maxime suis sententiis deligere et probare’. Dit is: ‘De functie van de senaat bestaat in het verstrekken van hulp aan de staat, en dit door raad; deze van de magistraat in het uitvoeren van de wilsbesluiten van de senaat, en dit met bekwame spoed en met inzet van al zijn krachten; de functie van de burgerschap ligt er in de beste maatregelen en de best geschikte mannen te kiezen en te steunen’.

Er bestaat m.i. geen twijfel dat Jan van Mussem deze tekst heeft afgetapt, doch de quintessence van wat hij in drie fiolen opving werd door hem gefilterd en gekleurd, en dat werd dan: ‘Die edelen moeten tlant regieren ende beschermen. Die geleerde moeten wijsheyt schaffen ende andere leeren. Den landtman dye moet neerstelijc beslauen daert al bi leeft’⁽⁸⁴⁾.

(82) *Rhetorica*... Fol. Hiiij.

(83) *Ad Herennium*... IV.XXXIV.47.

(84) *Rhetorica*... Fol. [Gvij].

Aan de privileges van de adel in het middeleeuws staatkundig en maatschappelijk bestel tornt hij niet; de edelen zijn er om te regeren. De tweede stand is echter volgens hem de stand der geleerden, en niet de leden van de seculiere of reguliere clerus. Denkt hij hierbij zonder meer aan een gelijkstelling van 'clerus' en geleerden? of impliceert deze terminologie een nuancering en een onderscheid die de humanistisch gevormde Jan van Mussem meent te moeten invoeren, en waardoor hij, die zelf priester is, zich distanciëren wil van zijn collega's in het ambt die, qua opleiding en opvoeding, belangstelling en activiteiten, niet zouden passen in het vernieuwd intellectueel klimaat van het humanisme dat toen bij ons zijn eerste bloei kende? De derde stand - deze van de 'landtman' - staat in voor de voorziening in 't onderhoud van alle leden van de maatschappij. Hard en zwaar labeur is zijn aandeel en lot. Opvallend is echter dat, wanneer zelfs niet de minste allusie - hoe zwak en hoe voorzichtig ook - gemaakt wordt op de *manier* waarop de leden van de hogere standen zich van hun plichten van staat moeten kwijten, Jan van Mussem 'den landtman' er aan herinnert dat hij 'neerstelijc' moet 'beslauen'. Daarenboven treft het eveneens dat hij hier in zijn werk, en ietwat verderop nogmaals, wijst op de economisch belangrijke rol van de boer, daar alle individueel en maatschappelijk leven van zijn inzet afhangt. Bij de bespreking van het 'exemplum' als stijlmiddel citeert hij als eerste voorbeeld hiervan: 'Dye handen ende die voeten moe // ten beslauen ende winnen / daer tlichaem gheheel by leuen moet. Also ooc die lantlieden moeten bi haer labuer tgeheel lichaem der gemeenten onderhouden'⁽⁸⁵⁾. Hij beklemtoont dus de volstreckte onmisbaarheid van de bijdrage van wat we de boerenstand zouden kunnen noemen: 'daert *al* bi leeft'⁽⁸⁶⁾ en waardoor 'tgeheel lichaem der gemeenten'⁽⁸⁷⁾ in stand wordt gehouden.

Is dit verwijzen naar het uitzonderlijk belang van de boerenstand een uiting van fierheid van iemand die uit dit milieu zou gesproken zijn? Of is het een middel om een gebeurlijke opwelling van verzet om te buigen in een eenvoudig besef van eigenwaarde? Of is het een zalvend gebaar om het ondergane leed tijdelijk te lenigen door de niet uitgesproken hoop dat dank en vergelding wellicht eens hun deel zullen worden? Of is het slechts de nuchtere, zakelijke vaststelling van wat

(85) *Rhetorica...* Fol. [Jij^{vo}] - Jijj. Verkeerdelijk is onderaan de foliëring Gijj aangegeven.

(86) *Rhetorica...* Fol. [Gvij]. Cursivering van mij.

(87) *Rhetorica...* Fol. Jijj. Cursivering van mij.

hem als een normale toestand voorkwam? Of is het een echo die in zijn oor was blijven gonzen van een loflied, nl. het lied ‘Van den Landtman’ en waarin het tweeregelig refrein een groet is aan ‘De edelen landtman goet // Daert al by leuen moet’, dezelfde die, ook zoals in Jan van Mussems tekst, ‘moet beslaen’⁽⁸⁸⁾?

Een antwoord op deze vragen heb ik niet.

*

Typisch-romeinse instellingen pasten uiteraard niet in het politiek bestel en administratief apparaat die Jan van Mussem kende.

Waar in de *Ad Herennium* gesteld wordt dat ‘haec causa iudicialis fieri non potest, ... sed, quod potest vel ad senatum vel ad consilium venire...’⁽⁸⁹⁾, d.i. ‘dergelijke zaak kan niet voor een hof gebracht worden, maar ze kan wel hetzij aan de Senaat hetzij aan de Raad voorgelegd worden’ daar wordt deze verklaring ‘haec causa... potest vel ad senatum vel ad consilium venire...’ ‘dese cause en dient ter vierschare luttel oft niet / maer wel voor den raet oft voor den Prince.’⁽⁹⁰⁾. Meent Quintilianus dat het nuttig en passend is dat een goed burger ‘de senaat door wijze raad naar de juiste besluitvorming zou helpen leiden’ (‘regere consiliis senatum’)⁽⁹¹⁾ dan heeft Jan van Mussem het eenvoudig over ‘een wet te beradene’⁽⁹²⁾. Dat ‘populus Romanus’⁽⁹³⁾ geweerd wordt en, in bepaalde gevallen, door de algemene formule ‘tghemeene weluaren’⁽⁹⁴⁾ vervangen wordt, ligt eveneens in de lijn van zijn gewoon procédé van aanpassing aan eigen tijd, in de ruime zin van het woord opgevat.

*

(88) 1. ‘LAet ons den landtman louen // Met sanghe ende vruucht // Want hi gaet al te bouen // Om sijn loyale duecht // Landouwen, sloten steden, // Daghelijcx spijs ende voet // Met sijn sweetighe leden // Den edelen landtman goet // Daert al by leuen moet // 2. Hertoghen, Princen, Grauen // Sullen si zijn ghespijs // den landtman moet beslaen // Thes recht datmen hem prijst // Als heeren triumpheren // En schaffèn huypschen moet // Men siet hem laboreren // den edelen landtman goet Daert al etc...’. Cfr. *Horae Belgicae...* Hrsg. v. Hoffmann von Fallersleben. Pars XI. Hannoverae, 1855. Lied. CCI, p. 310.

(89) *Ad Herennium...* II.XVII.26.

(90) *Rhetorica...* Fol. [Fi^{vo}].

(91) Quintilianus... II.XVI.19.

(92) *Rhetorica...* Fol. [Av^{vo}].

(93) B.v.: *Ad Herennium...* IV.XXX.41.

(94) B.v.: *Rhetorica...* Fol. [Gvij].

Het begrip verwoord in 't latijnse 'tyrannus' lijkt hem ook vreemd te zijn: een 'tyrannus'⁽⁹⁵⁾ wordt een 'verrader des landts'⁽⁹⁶⁾ of eenvoudigweg 'verrader'⁽⁹⁷⁾. Een moord op een tiran wordt afgezwakt tot een verklipping; een terechtstelling van een dwingeland tot een verbanning.

Over zestiende-eeuwse rechtsopvattingen, rechtsgeplogenheden en rechtstermen valt er hier voor een historicus van het recht in onze streken nog wel een en ander belangwekkend materiaal te zanten. Ik laat dit best aan deskundigen over.

Revelerend wellicht voor de persoonlijkheid van Jan van Mussem is zijn harde formulering inzake de toepassing van de foltering⁽⁹⁸⁾. Hij volgt hier waarschijnlijk de *Ad Herennium* op de voet⁽⁹⁹⁾. Er zijn echter een paar afwijkingen. Zo b.v. in verband met de verwijzing naar de oudheid van de rechterlijke foltering. De *Ad Herennium* maakt inderdaad allusie op de 'majores', en Jan van Mussem laat de 'heescher' - de eisende partij - eveneens wijzen op het oeroud en voorvaderlijk karakter van deze instelling. Hij zal betogen, schrijft Jan van Mussem, 'dat ons voorsaten als voorsienighe mannen / hebben wijsselijc geordineert ende gestatueert / ...dat men de quaetdoenders met tormenten ende pijnen bedwinghen sal te segghene dat si weten'⁽¹⁰⁰⁾.

Dit waardeoordeel 'wijsselijc' - zelfs al legt Jan van Mussem dit in de mond van de aanklager - ontbreekt in de *Ad Herennium*. Daar leest men: 'A quaestionibus dicemus cum demonstrabimus maiores veri inveniendi causa tormentis et cruciatu voluisse quaeri, et summo dolore homines cogi quicquid sciant dicant...'⁽¹⁰¹⁾, of 'wij zullen de waarde van de getuigenis die onder foltering wordt gegeven bepleiten wanneer wij aantonen dat onze voorvaderen gewild hebben dat foltering en pijn-

(95) Cfr. Cicero: *De Inven...* II.XLIX.144: 'Qui tyrannum occiderit, Olympionicarum praemia capito et quam volet sibi rem a magistratu deposcito et magistratus ei concedito... Alexandrum, qui apud Pheraeos in Thessalia tyrannidem occuparat, uxor sua, cui Thebe nomen fuit, noctu, cum simul cubaret, occidit. Haec filium, quem ex tyranno habebat, sibi in praemi loco deposcit'.

(96) *Rhetorica...* Fol. [Fij^{v0}] - Fiiij: 'Het gheschiet / een vrouwe wroecht ende openbaert eenen verrader des landts / nyet anders daer vo // ren begheerende / dan hueren man thuyt te behoudene onghebannen / dye welcke een broeder was vanden verrader?.'

(97) Cfr. supra. *Rhetorica...* Fol. Fiiij.

(98) O.a. *Rhetorica...* Fol. [Ei^{v0}] en Fol. Eij.

(99) *Ad Herennium...* II.VII.10.

(100) *Rhetorica...* Fol. Eij.

(101) *Ad Herennium...* II.VII.10.

bank zouden ingeschakeld worden om de waarheid te achterhalen en om mannen te dwingen onder invloed van de scherpste pijn alles te zeggen wat zij gebeurlijk weten zouden'.

Is dit adverbium een zuiver loos stilistisch ornament dat omwille van de cadans, zonder acht te slaan op de zware implicaties er van, werd ingeschakeld? Weinig waarschijnlijk bij een Jan van Mussem die - hoe scherp gevoelig voor de rhythmische val van zijn zinnen ook - herhaaldelijk de klemtoon legde op het primordiaal belang van 't gebruik van het juiste woord, en die zich, in de regel, aan zijn theorie heeft gehouden.

Of werd dit 'wijsselijc' ingelast om de eerbiedwaardigheid van de instelling van de foltering als dusdanig te verhogen en 't gewicht van de argumenten die de toepassing ervan kan opleveren zwaarder te laten doorwegen? Of was het de spontane uiting van de overtuiging van Jan van Mussem zelf die foltering - oordeelkundig toegepast - als een rationeel verantwoord procédé tot het bereiken van de gezochte waarheid beschouwde? Wie kan hier het antwoord geven? Of ligt er elders in het verloop van zijn betoog, waarin Jan van Mussem verder dan zijn romeinse zegsman gaat, een aanduiding die ons ter beantwoording van die vragen nuttige aanwijzingen zou kunnen geven? Inderdaad, hij houdt aldaar voor dat de 'heesschere', na allerlei bewijsmateriaal te hebben aangevoerd, met alle kracht verklaren moet dat de 'verweerder' schuldig is en dat deze zijn misdaad 'ooc wel selue belijden *ende* kennen sal / als hi te bancke oft ter torture ghewesen wert / om ter exame te comene. Hier moet hi [= den heesschere] nv segghen datmen die // quaetdoenders gheensins en behoorde te sparene / maer datmense by alle wegghen *ende* middelen bedwingghen sal / om die waarheydt te kennen'⁽¹⁰²⁾. De keiharde taal van de laatste hardvochtige paragraaf met zijn 'by alle wegghen *ende* middelen' vindt geen tegenhanger in de *Ad Herennium*⁽¹⁰³⁾. In deze handleiding is er wel sprake van 'tormenta', van 'cruciatu' en zelfs van 'summus dolor', maar noch aan de beul noch aan de leden van het hof wordt volle vrije hand gegeven.

Is dat loslippigheid die in 't vuur van de discussie Jan van Mussem tot gelijkaardige formuleringen leidt, of is dat zijn koel beredeneerde overtuiging die hem tot het blootleggen van de kern van zijn eigen opvatting noopt?

*

(102) *Rhetorica*... Fol. Ei - [Ei^{v0}].

(103) *Ad Herennium*... II.VII.10.

Zwakke echo's van late middeleeuwse en zestiende-eeuwse militaire organisatie en oorlogsvoering kan men eveneens uit sommige van zijn voorbeelden opvangen. Een passus uit de *De Inventione*⁽¹⁰⁴⁾ over een romeins veldheer die omsingeld werd, een doorbraak onmogelijk achtte en 'arma et impedimenta' in ruil voor het leven van de manschappen van zijn leger achterliet, wordt in de versie Jan van Mussem: 'Een Capiteyn es van sinen vianden gheassigiert / in een Casteel / so dat hi gheensins ontulieden mach. Dit siende⁽¹⁰⁵⁾ / hi maect contract metten vianden / dat hi ende zijn ruyters wtgaen sullen haer lijf alleenlijc saluerende / die plaetse abandonnerende / met al haer wapenen ende ander munitien'⁽¹⁰⁶⁾.

En al rijden er inderdaad af en toe 'ruyters' door zijn werk en al doet hij er 'crychsknechten' door marcheren⁽¹⁰⁷⁾, en al heeft hij wellicht nog boogschutters in 't veld zien trekken⁽¹⁰⁸⁾ hij weet dat de tijd van het vuurwapen is aangebroken. In de volksmond leeft, zegt hij, de onomatopeia 'tjif/ taf/ touf' die gebruikt wordt wanneer 'tgheschot afgaet'⁽¹⁰⁹⁾.

*

Het kan wellicht ver gezocht lijken in sommige passages van de *Rhetorica* echo's te menen opvangen van bepaalde binnen- of buitenlandse politieke of militaire gebeurtenissen. Toch zijn er m.i. een paar punten die in dit verband kunnen aangestipt worden.

Er is de m.i. onmiskenbare allusie op de toenmalige onrustbarende verdere opmarche van de Turken in het hart van Europa. Als één van zijn voorbeelden die hij bij de behandeling van de 'synecdoche' ter illustratie van dit stijlmiddel verstrekt, leest men inderdaad: 'Den Turck heeft kerstenhede veel afgewonnen'⁽¹¹⁰⁾. Het is volstrekt niet uitgesloten dat hij dit schreef onder de indruk van de verovering van het overgroot gedeelte van Hongarije door de Turken in 1526. Als

(104) Cicero: *De Inven...* II.XXIII.72: 'Quidam imperator, cum ab hostibus circumsederetur neque effugere ullo modo posset, depectus est cum eis ut arma et impedimenta relinqueret, milites educeret; itaque fecit; armis et impedimentis amissis praeter spem milites conservavit'.

(105) In de druk: 'sien de'.

(106) *Rhetorica...* Fol. Ev.

(107) *Rhetorica...* Fol. [Gvij^{v0}].

(108) *Rhetorica...* Fol. [Ki^{v0}] waar sprake is van 'boghen' als van wapens waarmee lichamenlijk letsel kan toegebracht worden.

(109) *Rhetorica...* Fol. [Hij^{v0}].

(110) *Rhetorica...* Fol. Hiiij.

priester en als XVIde-eeuws geleerde die de toen gekende wereld als de natuurlijke invloedssfeer van de christenheid en van de romeinse beschaving beschouwde moet de aanslag op dit gebied door de Islam hem dubbel diep en pijnlijk getroffen hebben. Hij moet er blijkbaar van overtuigd geweest zijn dat zijn lezers en toehoorders door zijn toespeling op deze, ook voor hen toch nog actuele ramp, een passend voorbeeld van synecdoche voorgelegd kregen dat hen aanspreken moest, en zelfs bijblijven zou.

Er is echter meer! Inderdaad intrigerend is m.i. zijn voorbeeld bij de bespreking van de zgn. gebrekkige definitie. Hierbij zegt hij namelijk: 'Exempel. Een dief / dat es een quaet onrechtueerdich mensche. Een ander mach segghen / so es ooc een roouer / een moorder / een ouerdragher / een valsch oorcondere / ende veel // meer andere'⁽¹¹¹⁾. Dit is niet helemaal de *De Inventione* en al evenmin de *Ad Herennium*, al zit er iets van deze beide in. '*Seditiosus est is qui malus atque inutilis civis,*' nam hoc non magis seditiosi, quam ambitiosi, quam calumniatoris, quam alicuius hominis improbi vim describit' zegt Cicero in zijn *De Inventione*⁽¹¹²⁾, d.i. '*Hij is een oproermaker die een verdorven en schadelijk burger is,* want dit beschrijft het karakteristieke van een opruier niet scherper dan dit van een over-eerzuchtige of van een chicaneur, of van enig ander snood personage'. In de *Ad Herennium* leest men: '*Quadruplicator... capitalis est, est enim improbus et pestifer civis.*' Nam nihilo magis quadruplicatoris quam furis, quam sicarii aut proditoris adtulit definitionem'⁽¹¹³⁾. M.a.w.: '*Een verklikker... is de dood schuldig, want hij is een snode en gevaarlijke burger*'. De spreker heeft echter een bepaling gegeven die niet beter een verklikker past dan een dief, een moordenaar of een verrader'.

De *Ad Herennium* vertrekt van een 'verklikker'; Cicero in zijn *De Inventione* van een 'onruststoker'; en al leunt Jan van Mussem, in zijn illustratie van een definitie die fout is, dichter bij Cicero dan bij de *Ad Herennium* aan, toch nam hij - zijn eigen hoofd volgende - een *dief*, een misdadiger van gemeen recht, als voorbeeld. Hij schijnt het woord 'onruststoker' te willen mijden en de term 'verklikker' liefst niet voorop te plaatsen, m.a.w. in de jaren van beroerten die hij beleefde, zelfs geen allusie te willen maken op de onrust, vervolging en rebellie in zijn dagen.

(111) *Rhetorica...* Fol. [Jij^{vo}] - Jiiij.

(112) Cicero: *De Inven...* I.XLIX.91.

(113) *Ad Herennium...* II.XXVI.41.

Voorzichtigheid van de kamergeleerde? of afkeer van alles wat de gemoedsrust in gevaar bracht? of louter toeval?⁽¹¹⁴⁾.

* * *

Ten slotte zou ik nog even willen terugkeren tot een paar passages die meer in 't bijzonder de instelling van Jan van Mussem in verband met bepaalde sociale en economische problemen en toestanden van toen belichten en die, meen ik althans, inzicht kunnen verschaffen in de innige binding die er bestond tussen Jan van Mussem - de mens en de redekundige en literaire theoreticus - en zijn tijd.

Jan van Mussem - we zagen en hoorden het reeds - maakte toespelingen op het standenstelsel: edelen, geleerden, boeren waren in zijn ogen de vertegenwoordigers van deze drie standen.

- (114) Men kan zich moeilijk van de indruk ontdoen dat Jan van Mussem angstvallig vermeden heeft zich met politieke aangelegenheden van eigen land en streek te bemoeien, zelfs daar waar zijn latijnse steunteksten hem daartoe als 't ware het ideaal uitgangspunt voor leverden. Leg b.v. *Ad Herennium* (IV.XVI. 23) naast [Giiij] - Gv naast elkaar. Inderdaad in de *Rhetorica* geeft Jan van Mussem ons het verhaal van 'eenen Prince' die 'ons ouders' 'geuangen hebben inde oorloghe', doch wiens leven gespaard wordt. In feite gaat dit stuk terug op één van de voorbeelden, waarmede in de *Ad Herennium* (IV.XVI.23) de uiteenzetting over de 'ratiocinatio' geïllustreerd wordt. Ik meen dat het niet verantwoord kan worden hierin een allusie te zien op de gijzeling van Aartshertog Maximiliaan van Oostenrijk door de Bruggelingen in 1488, al zou de aanhef van het verhaal van Jan van Mussem kunnen laten vermoeden dat de auteur het over een bepaald historisch gebeuren heeft, terwijl anderzijds de eerste zinsnede ter zake in de *Ad Herennium* er blijkt op te wijzen dat de auteur het geval in het principieel plan wil zien. Inderdaad, Jan van Mussem schrijft: 'Ons ouders hebben wijselijc ghedaen / als si eenen Prince geuangen hebben inde oorloghe...' (*Rhetorica...* Fol. [Giiij]), terwijl in de *Ad Herennium* het vastleggen van het beginsel van het sparen van een gevangen vorst van een vijandelijk land als een daad van wijsheid wordt bestempeld. 'Bene maiores hoc conparaverunt ut neminem regem quem armis cepissent vita privarent'.

De anecdotisch gehouden aanslag van Jan van Mussem is het enige element dat naar een bepaald historisch feit zou kunnen verwijzen. Dat Jan van Mussem 'maiores' vertaalt door 'ons ouders' is normaal, zowel als hij 'rex' in een 'Prince' overzet. De allusie op een 'oorloghe' moet ons dubbel schichtig doen staan tegenover een interpretatie van dit stuk als zijnde een toespeling op 't gebeuren te Brugge in 1488, wyl Maximiliaan niet in een 'oorlog' werd gevangen; de oorlog brak pas uit na de vrijlating van de aartshertog.

In verband met de ‘landtman’ beklemtoonde hij o.m. het uitzonderlijk economisch belang van diens rol; uit de uitspraak van Jan van Mussem over de ‘boer’ en zijn hard levenslot kan men eventueel zelfs een zeker mededogend medeleven aanvoelen.

Voor de ‘coopman’ daarentegen - een andere, en soms zelfs beschouwd als de éérste vertegenwoordiger van de derde stand - blijkt Jan van Mussem weinig sympathie gevoeld te hebben. Herhaaldelijk wordt de handelaar als een voorbeeld van hebzucht en gierigheid voorgesteld en als dusdanig schamper gelaakt⁽¹¹⁵⁾. Klinkt een dergelijke smalende beoordeling U meer dan eens uit een of andere losse uitspraak tegen, in sommige bepaalde verhalen - voorbeelden die redekundige of stilistische uiteenzettingen moeten illustreren - komen ‘cooplie’ in een weinig gunstig licht te staan. Inderdaad, sommige vertegenwoordigers van de kooplie vertonen daarin karaktertrekken die hun groep geen eer aandoen, hoe mild-ironisch Jan van Mussem over bepaalde kenmerken of hebbeligheden van de koopman ook handelen kan.

Twee verhalen die aan zijn voorbeeldenarsenaal kunnen ontleend worden zijn in dit opzicht bijzonder sprekend, wanneer we ze naast hun vermoedelijke latijnse steunteksten leggen. Het eerste is Jan van Mussems ‘Exempel van een Cause oft questie coniecturael’⁽¹¹⁶⁾, waarin hij haast op de voet Cicero in diens uiteenzetting van een gelijkaardig geval in de *De Inventione*⁽¹¹⁷⁾ volgt; het tweede geval is te vinden in het kader van de behandeling van de stijlmiddelen zelf, nl. in verband met de ‘Demonstratio’⁽¹¹⁸⁾ en leunt vermoedelijk bij de *Ad Herennium* aan⁽¹¹⁹⁾.

Het eerste is het verhaal van de roofmoord op een ‘coopman’ door de waard in wiens afspanning deze handelaar, die op weg naar een jaarmarkt was, overnachtte.

Een reiziger - vertelt ons Cicero in zijn versie in de *De Inventione* - ontmoet op de baan een koopman die met een goedgespekte geldbeugel op zakenreis is. Na een praatje sluiten ze vriendschap en besluiten meteen, als twee goeie vrienden de reis samen voort te zetten. Bij valavond stappen ze in een en dezelfde afspanning af, nemen samen 't

(115) Cfr. o.a. de bijdrage: ‘De Status van Jan van Mussem en zijn Rhetorica’ in: *Verslagen en Meded. v.d. Kon. Acad. v. Ndl. Taal- en Letterkunde*. Jg. 1977. Cfr. aldaar p. 27-29; p. 49-50.

(116) *Rhetorica...* Fol. Eijj - Eijij.

(117) Cicero: *De Inven...* II.IV.14.

(118) *Rhetorica...* Fol. [Gvij]^{v0} - Hi.

(119) *Ad Herennium...* IV.LV.68.

avondmaal en beslissen in dezelfde kamer de nacht door te brengen. In 't holle van de nacht vermoordt de waard de koopman met de dolk van diens reisgenoot en vriend, steelt het geld van de handelaar en steekt het bebloede wapen terug in de schede van de eerste reiziger. Deze wordt 's anderendaags gevangen genomen, van manslag beticht, doch loochent de moord op zijn gezel, de koopman. Vandaar het probleem van de rechter: 'Is deze man schuldig of niet?'. 'Heeft hij gedood, of niet?'. 'Occideritne?'

Dit is het relaas van het geval dat Cicero koel en zakelijk verstrekt. Er is nergens een spoor te ontdekken van een poging zelfs om sympathie of antipathie voor een van de twee reizenden - de bleke figuur van de eerste reiziger, naar wie hij als een 'quidam' verwijst, noch voor de koopman, 'proficiscens ad mercatum quidam', te verwekken. Van de waard, de 'copon', de derde in 't geval, leren we echter wel, doch dan zijn we al een heel eind in 't verhaal, dat hij een recidivist is.

Greep Jan van Mussem slechts met lichte hand in de ciceroniaanse versie van 't verloop der feiten in, zijn twee reizigers daarentegen worden, tegen de achtergrond van hun eigen levensomstandigheden met hun eigen individuele karaktertrekken uitgebeeld. M.a.w., wordt aan het stramien van het verhaal zelf niets wezenlijks veranderd, de figuren van de twee hoofdpersonages krijgen in 't stuk van Jan van Mussem reliëf en kleur die in de versie van Cicero ontbreken. Het beeld van de koopman wordt op zo'n manier uitgestoken en gekleurd dat de roofmoord op hem als het ware door hemzelf gedeeltelijk uitgelokt werd. Anderzijds wordt zijn medereiziger, de kleurloze eerste 'quidam' van Cicero, in het verhaal van Jan van Mussem als een berooid 'ruiter' afgeschilderd. Daarenboven is deze in een verward rechtsgeding betrokken waarin zware financiële belangen voor hem en zijn 'kinderen' op 't spel staan.

Meteen levert Jan van Mussem in dit stuk een staal van zijn kunnen om door korte, lichte toetsen de wezenlijke trekken van een persoonlijkheid voor U vast te leggen; daarenboven werpt zijn relaas tevens licht op zijn houding t.o.v. de handelaars, of althans t.o.v. een bepaalde 'coopman'.

Inderdaad, zijn 'coopman' wordt ten slotte het slachtoffer van zijn eigen onbezonnenheid en onvoorzichtigheid, van zijn pochhanzerij; in feite van zijn hang tot gewichtigdoenerij, zijn zucht om door zijn geld ontzag in te boezemen.

En Jan van Mussem brengt ons dit geleidelijk, doch op een meesterlijke wijze bij.

In Jan van Mussems *Rhetorica* is het de 'coopman' zelf, die rijdend langs de baan, het initiatief neemt om contact op te nemen met een 'schamel ruter', dit in tegenstelling met wat Cicero ons voorhoudt; het is ook hij die aan een wildvreemde mededeelt dat hij 'een groote somme van ghelde' op zich draagt, terwijl Cicero's 'coopman' daarover geen woord tot of aan wie ook lost. Zelfs meer; in hun gesprek in de *Rhetorica* van Jan van Mussem, is de koopman verre van terughoudend, en heeft blijkbaar de 'schamele ruter' niets te verbergen. Wie kan het goed praten dat hij te midden vreemden op de baan en in de afspanning, het woord hoog en luid voert, zodat wie 't wenste het ook maar alles horen kon; 'zijn saken claerlijc te kennen geuende / twelcke ooc van meer personen gehoort heeft gheweest'⁽¹²⁰⁾!

Wie zou na dit domme optreden van deze snoever nog sympathie voor deze koopman en zijn lot kunnen voelen? een kapitaalkrachtige opsnijder, wiens fortuin daarenboven wellicht nog een reukje heeft!

Maatschappij-critisch bekeken kan derhalve in zekere mate deze bewerking door Jan van Mussem in haar afwijking van de tekst van Cicero belangwekkend zijn, en wellicht revelerend voor sommige opvattingen van de kapelaan van Wormhoudt; literair-technisch gezien - indien hier even op dit aspect van het geval nog even mag gewezen worden - is dit stukje eveneens interessant.

Inderdaad, in het als een laconisch fait divers neergeschreven relaas van Cicero, brengt Jan van Mussem van het begin af een zekere spanning in; en hij past hiertoe een paar knepen toe om in de zaak van deze roofmoord lezer of toehoorder te misleiden of te verschalken.

Hij schildert de 'ruter' af als iemand die men voor een berooide zwerver zou kunnen nemen. Inderdaad! Wordt deze reiziger vijfmaal als 'ruter' vernoemd, dan wordt hierbij in vier van deze vijf gevallen het epitheton 'schamel' gebruikt. Daarenboven worden de geldzorgen van de 'schamele ruter' en de financiële en sociale ramp die hem en zijn kinderen bedreigt, omdat hij over geen gereed geld beschikt om met succes een gerechtelijk geding te voeren, schijnbaar argeloos - maar met m.i. klare bijbedoeling - door Jan van Mussem vermeld. Dezelfde reiziger wordt dan eveneens als een bijzonder bezorgde huisvader, die zich met zijn kinderen onverbreekbaar lotsverbonden voelt, afgeschilderd. En wat zou een vader voor 't welzijn van zijn kinderen, materieel en sociaal gezien, niet doen?

Dit alles in tegenstelling met het relaas van Cicero.

(120) *Rhetorica...* Fol. [Eij]^{v0}].

Van de andere kant wordt dan weer door Jan van Mussem er op gewezen dat de gesprekken van deze twee reisgenoten over geldzaken, in onverbloemde taal gevoerd, ‘ooc van meer personen gehoord’ konden worden, zodat dan weer de verdenking ook op anderen als deze ‘ruter’ vallen kon.

Daarenboven is vermeldenswaard meen ik dat de West-Vlaming, in tegenstelling met een Cicero, zijn personages - hun karakter en hun doening - zó voorgesteld heeft dat reeds van de aanvang af een spel en tegenspel van spanning en ontspanning in de geest van de lezer of toehoorder onvermijdelijk werden, en dat meteen het verhaal van Jan van Mussem van deze roofmoord door zijn lichte ingreep in de versie van Cicero - technisch beschouwd - in zijn aanhef althans, rationeler en sterker opgebouwd werd dan het stuk dat hij denklijk in de *De Inventione* vond.

*

Daar is dan nog een tweede verhaal waarin een ‘coopman’ eveneens een rol speelt⁽¹²¹⁾. Ditmaal lichtte Jan van Mussem het hoofdgegeven vermoedelijk uit de *Ad Herennium*⁽¹²²⁾.

In de latijnse tekst gaat het over de aanslag op 't leven van Tiberius Gracchus door de leider van een groep politieke fanatici, m.a.w. over een moord met politieke inslag.

Bij Jan van Mussem daarentegen wordt het een hatelijke moord op een niets vermoedende ‘schermer’. En deze sluipmoord wordt door een ‘coopman’ gepleegd! Deze handelaar wordt op basis van de beschrijving van de moordenaar in zijn latijns ‘voorschrift’ als een razende afgetekend, ‘sweetende met barnenden ooghen / zijn hayren zijn opgheresen...’⁽¹²³⁾, wat sterk herinnert aan de *Ad Herennium*: ‘sudans, oculis ardentibus, erecto capillo’⁽¹²⁴⁾. Doch Jan van Mussem maakt het nog gruwelijker door de ‘coopman’ - de moordenaar in dit geval - ‘schumende als eenen beer’ voor te stellen⁽¹²⁵⁾. De latijnse tekst heeft enkel ‘spumans ex ore scelus’⁽¹²⁶⁾; van een beer is er geen

(121) *Rhetorica...* Fol. [Gvij^{v0}] - Hi.

(122) *Ad Herennium...* IV.LV.68.

(123) *Rhetorica...* Fol. Hi.

(124) *Ad Herennium...* IV.LV.68.

(125) *Rhetorica...* Fol. Hi.

(126) *Ad Herennium...* IV.LV.68. ‘At iste, spumans ex ore scelus, ...percutit tempus’.

sprake. Het inschakelen van dit schijnbaar nietig doch beeldend detail bewijst andermaal hoe tijdgebonden de stijl van een Jan van Mussem kon zijn. 't Is voornamelijk van de late Middeleeuwen af, en in de XVIde en XVIIde eeuw dat de beer in het Westen in boek en plaat in verband gebracht werd met de toorn en het geweld; hij was het rijdier van de *Ira*, en werd het attribuut of zinnebeeld van de toorn of de gewelddadigheid⁽¹²⁷⁾.

Kortom, handelaars blijkt Jan van Mussem geen goed hart toe te dragen.

Is dit de tegenstelling 'town' en 'gown' die zich hier voordoet? Of moet men deze verschillende weinig vleierende uitingen van Jan van Mussems stellingname t.o.v. de handelaar plaatsen naast de verschuiving die hij invoert in de volgorde waarin Quintilianus verschillende beroepen rangschikt? Wanneer de auteur van de *Institutio* de zakenman, de 'negotiator', onmiddellijk plaatst na de jurist, de 'forensis'⁽¹²⁸⁾, laat Jan van Mussem zijn 'coopman' nog een trede lager op deze ladder zakken, en geeft zelfs de 'schipper' voorrang op hem, waar hij schrijft: Houdt rekening 'Van eenighen affairen daer den mensche *sinen* sin meest op stellende es. Als een landman / een Juriste / een Schippere / een Coopman / een oorloochs man / een medicijn'⁽¹²⁹⁾.

(127) In 'Le Château de Labour', een druk van 1499 door Simon Vostre uitgegeven, komt een voorstelling van de Psychomachie voor: de deugden berijden strijdrossen, de ondeugden allerlei soorten dieren. Vermeldenswaard is dat de 'Toorn' een beer berijdt. Cfr. p. 561-562 in Prof. Dr. J.J.M. Timmers: *Symboliek en Iconographie der Christelijke Kunst*.

Roermond-Maaseik, 1947. Cfr. ook o.c. 567 waar de auteur verwijst naar een plaat van Cesare Ripa (Iconologie; 2e helft 17e eeuw) met de afbeelding van de 7 hoofdzonden en met de vermelding: 'De Toorn draagt een wapenrusting. Op haar helm is een vuurspuwende berekop aangebracht' en op p. 569 is er sprake van de beer als rijdier van de Toorn (*Ira*). Ten anderen op p. 759 is er nog de vermelding: 'Later wordt hij (= de beer) het attribuut van de *Ira*, de toorn'. Cfr. ook col. 244 in: *Lexikon der christlichen Ikonographie*, hrsg. v.E. Kirschbaum. I. Bd. Rom-Freiburg, Herder, 1968.

Vermeldenswaard is echter dat reeds in de XIIde eeuw in het mhd. *Alexanderlied* van Pr. Lamprecht van de 'zornige bêre' (vs. 2795) sprake is. Ik vond deze verwijzing in Heimo Reinitzer: *Zu den Tiervergleichen und zur Interpretation des 'Moriz von Craûn'* p. 2-3 in: *Germanisch-Romanische Monatsschrift*. N.F. Bd. XXVII (1977), die verwees naar de uitgave van K. Kinzel (Halle/Saale, 1884).

(128) Quintilianus... V.X.27: 'Studia quoque, nam rusticus, forensis, negotiator, miles, navigator, medicus aliud atque aliud efficiunt'.

(129) *Rhetorica*... Fol. [Jvii]^{vo}].

Wie zal het zeggen?

Of ligt dit wellicht aan de vijandige houding van 't pubiek in 't algemeen tegenover sommige groothandelaars die in de late Middeleeuwen zich om wille van hun speculatie in voedingswaren bijzonder hatelijk hadden gemaakt?

In verband met deze overweging kan allicht gewezen worden op het inlassen van een schijnbaar nietig detail in een bewerking van een passus die, naar ik vermoed, in 't werk vn Quintilianus te zoeken is⁽¹³⁰⁾.

In dit passage zet Quintilianus uiteen hoe in de op- en uitbouw van een verhaal of betoog het element 'tijd' een belangrijke rol spelen kan. Als voorbeelden van de tweede van de beide soorten tijdsbepaling die hij onderscheidt geeft hij dan: 'Hoc sequens habet et constituta discrimina: - aestate, hieme, noctu, interdiu; et fortuita: - in pestilentia, in bello, in convivio'.

Vrij vertaald zou dat iets geven als volgt: 'De tweede soort van tijdsbepaling vinden we in uitdrukkingen die we gebruiken wanneer we wèl bepaalde tijdsperiodes aanduiden, zoals: 's zomers', 's winters', 's nachts', 'in de dag', ofwel in formuleringen die we aanwenden wanneer we spreken over tijdsperiodes die op toevallige omstandigheden of situaties slaan, zoals b.v. 'in tijd van pest', 'in oorlogstijd', 'tijdens een feestelijke maaltijd'.

Bij Jan van Mussem luidt het laatste gelid: 'In den somer of inden winter / bi dage oft bi nachte / in tijde van oorloghe oft van payse / in tijde van pestilentie / van dierte oft goeden coop'⁽¹³¹⁾.

Het uitspinnen van het 'in bello' uit de latijnse steuntekst tot 'in tijde van oorloghe oft van payse' zou eventueel kunnen verklaard worden door zijn reeds vroeger in 't licht gestelde hang tot antithese⁽¹³²⁾, die in dit bijzonder verband hier reeds duidelijk tot uiting komt in zijn formulering van de vorige twee voorbeelden, nl. 'in den somer of inden winter', 'bi dage oft bi nachte' die hij in zijn latijnse tekst vond.

Ook zijn onmiskenbare voorliefde voor symmetrie in de op- en uitbouw van zinnen en paragrafen kan hem hier er toe geleid hebben

(130) Quintilianus... V.X.42.

(131) *Rhetorica*... Fol. [Kj^{v0}].

(132) Cfr. o.a. Jan F. Vanderheyden: *De Hang van Jan van Mussem tot het concrete, het antithetische en het pathetische*. P. 1-20 in: *Verslagen en Mededelingen v.d. Kon. Acad. v. Ndl. Taal- en Letterkunde*. 1976.

om in dit voorbeeld een parallelie met de eerste twee 'exempelen' te beogen.

Het '[in tijde] van dierte oft goeden coop' - zijn laatste zet in de reeks - kan eveneens als een ander voorbeeld geduid worden en als een verdere illustratie aangewezen worden van de schriftuur van een schrijver die tuk is op stilistische tegenstellingen en symmetrische constructies.

De vraag is echter of men hierin niet eveneens een uiting zien kan van iemand die, hoe begaan hij ook met geleerdheid en cultuur mocht zijn, ook leven moest, en dit in een tijd van hollende inflatie zoals deze zich in onze streken ten tijde van Keizer Karel voordeed.

Kon hij deze wimpel, waarvoor geen aanknopingspunt, geen aanzetstuk, in zijn latijnse steuntekst te vinden is, niet aangehaakt hebben omdat hij wist dat deze klapperende vaan de blik van elkeen die niet helemaal wereldvreemd was, vangen moest?

Ik meen dat in de oren van zijn lezers of toehoorders deze woorden niet als een holle fraze geklonken kunnen hebben, en dat Jan van Mussem dit wist, want nergens doet hij als een wereldvreemd man aan.

Is het dan vermetel te vermoeden dat achter deze voor ons schijnbaar loze formule een gevoel van onzekerheid, dat velen toen moet bekropen hebben, schuilging? En is er dan bezwaar te veronderstellen dat deze geleerde Jan van Mussem, die zo enthousiast in de leer van de meesters van de antieke rede- en woordkunst kon opgaan, nochtans met koel en helder oog zag wat er rond hem omging? En is het fout te vermoeden dat hij, door 't inschakelen van dit bepaald voorbeeld bij het verstrekken van een stilistische richtlijn, het bewijs leverde dat hij de eigenlijke economische toestand, waarover ook de jongeren rechtstreeks of onrechtstreeks iets geleerd of ervaren hadden, als een aangewezen bron voor bruikbaar illustratiemateriaal in zijn leerboek beschouwde?

Leven en leren liggen toch nooit ver uit elkaar!

*

De macht van de grote poortersfamilies moet op hem een diepe indruk gemaakt hebben, en zeker hun behuizing. Dit blijkt m.i. uit zijn beschrijving van een 'schoon en costelijc huys' dat veeleer aan een als vesting ingericht patriciërshuis dan aan een burcht van een adelijk geslacht doet denken.

Dat hij, de auteur van een redekundig en literair-technisch handboek,

zich vermeit in het schetsen van de oprichting van een prachtig en machtig aangelegd bouwwerk ligt in de aard der dingen. Inderdaad, herhaaldelijk wijst Jan van Mussem er op dat bij het opbouwen van een literair werk de woordkunstenaar als een bouwmeester te werk moet gaan, als een ‘constenaer dye een schoon costelije huys temmeren wil’⁽¹³³⁾. Heel uitvoerig betoogt hij dit een eerste maal bij de aanhef van zijn *Rhetorica* zelf. Hij zwelgt in de talrijke, zelfs in sommige onverwachte rauwe bijzonderheden, die de architect bij het plannen en uitvoeren van een bouwwerk op 't oog houden moet.

‘Ten eersten hi voorsiet hem eenen goeden bequamen inganc totten seluen huysse oft plaetse / daer hijt temmeren wil. Ten anderen hi voorsiet hem van alle zijn materie / dienende totter lancheit / wijde ende hoocheit vanden huysse. Ten derden hi saltselue huys deelen in vauten / zalen / cameran / bouen ende beneden al tot zijnder ghehande. Ten. iij. voorsiet hi hem van vromen torren / pilaren / stijlen / pouters ankeren ooc met deluinghe ende grachten / al tot fortificatie ende vromicheit van sinen huysse. Ten vijfsten hi voorsiet oft daer yet es / twelcke den huysse soude moghen hinderen / als stroomen van watere / rauatie van lande oft fundamente / quade gecorrumpeerde lucht van heymelicheden oft ander vuylicheit / hi siet dat selue te weeren ende wech te doene. Ten sesten ende laetsten hi voorsiet hoe hy sal mogen zijn huys besluyten met mueren / poorten / dueren ende veynsteren / op dat al wel besloten ende bewaert si datter binnen es’⁽¹³⁴⁾.

En Jan van Mussem komt op deze gelijkschakeling van bouwmeester en woordkunstenaar andermaal terug wanneer hij op de noodzakelijkheid wijst dat degelijk uitgelezen en deskundig voorbereid materiaal ‘als steenen, hout / calc / ender ander saken hem dienende om zijn huys daer af te maken’⁽¹³⁵⁾ moet verzameld en ordelijk gerangschikt worden. Beiden moeten het onbruikbare verwerpen, hun gading uitzoeken en ter verdere verwerking klaar maken. En deze moet deskundig gebeuren. Inderdaad, ‘Ghelijc vanden constenaer oft temmerman voorseyt / al est sake dat al wel geuonden / wel beschiet / tbeste wtgelesen / wel gezaecht ende behauwen / ende oock al wel begrepen ende onthouden es: heeft hi nv een quade maniere van wercken / ende quade instrumenten / dat hi die ooc so qualijc handelt / dat elcken verleeden mach / ende dat hi also alle die goede materie duer zijn quade handelinghe be-

(133) *Rhetorica*... Fol. [Avj^{v0}].

(134) *Rhetorica*... Fol. [Avj^{v0}].

(135) *Rhetorica*... Fol. [Avij].

derft / wie soude sulcken onconstighen constenaer gheerne te wercke stellen?⁽¹³⁶⁾.

In deze uitspraken leven geest en beeldentaal van de middeleeuwse en zelfs antieke rhetorica voort.

De ideale dichter van een Galfridus de Vino Salvo, de XIIIde-eeuwse auteur van de *Poetria Nova*, werkt aan de opbouw van zijn stuk zoals iemand die vooraf mentaliter het plan van een huis ontwerpt en dan pas tot de uitvoering overgaat⁽¹³⁷⁾. Ten anderen zelfs een Quintilianus had reeds in verband met de uitbouw van een rede het beeld van de ‘artifex’, van de vakman, opgeroepen die orde en samenhang in de vormloze hoop van het vooraf verzameld bouwmateriaal moest brengen wilde hij een sterk bouwwerk oprichten⁽¹³⁸⁾.

(136) *Rhetorica...* Fol. [Bi^{vo}].

(137) Vs. 43: ‘Si quis habet fundare domum, non currit ad actum / Impetuosa manus: intrinseca linea cordis / [vs. 45] Praemetitur opus, seriemque sub ordine certo / Interior praescribit homo, totam figurat / Ante manus cordis quam corporis; et status ejus / Est prius archetypus quam sensilis. Ipsa poesis / Spectet in hoc speculo quae lex sit danda poetis’. Cfr. E. Faral: *Les arts poétiques du XII^e et du XIII^e siècle*. Paris, 1962. P. 198. Men kan dit wellicht lezen als: ‘Indien iemand de grondvesten van een huis moet leggen, dan gaat zijn onstuimige hand hierbij niet onmiddellijk en ijlings tot de daad over. In het innigste van zijn geest voorziet en overlegt hij op voorhand maat en vorm van zijn werk; het is de denkende en voelende mens die de orde van alle te doorlopen stadia vooraf bepaalt; het is de hand van de geest veeleer dan deze van het lichaam die alles op voorhand gestalte geeft, zodat het werk eerst bestaat als een model, neerslag van voorafgaandelijke geestelijke creativiteit, en dan pas als een tastbaar door mensenhanden gemaakt gewrocht. Het is uit deze leer en spiegel dat de dichtkunst zelf zou moeten leren welke wet aan de dichters zou moeten opgelegd worden’. Cfr. ook Ernest Gallo: *The Poetria Nova and Its Sources in Early Rhetorical Doctrine*. The Hague, Mouton, 1971.

(138) Quintilianus... VII. Prooem. 1: ‘Sed ut opera exstruentibus satis non est saxa atque materiam et cetera aedificanti utilia congerere, nisi disponendis eis collocandisque artificium manus adhibeatur, sic in dicendo quamlibet abundans rerum copia cumulum tantum habeat atque congestum, nisi illas eadem dispositio in ordinem digestas atque inter se commissas devinxerit’. Dat ongeveer neerkomt op: ‘Doch juist zoals het niet volstaat steen en timmerhout en ander nuttig bouwmateriaal eenvoudigweg te verzamelen doch dat de handvaardigheid van vaklieden vereist wordt om deze bouwstoffen te ordenen en vakkundig te verwerken, zo zal ook in een redevoering of betoog, hoe rijk de beschikbare stof ook is, het geheel slechts een massale opeenstapeling van materiaal vormen, tenzij er een regeling zou getroffen worden om in deze bouwstoffen orde te scheppen, de natuurlijke verbanden te leggen en de stevigheid van de bouw van het geheel te verzekeren’.

Ook hier ligt het voorschrift van Jan van Mussem in 't verlengde van een eeuwenoude traditie; het diepe verschil ligt, in dit bijzonder geval, te zoeken in de formulering: de zakelijke en sobere uiteenzetting van de post-classieke en zelfs middeleeuwse theoretici tegenover de overladen stijl en last van bijzonderheden waarmee Jan van Mussem zijn betoog stoffeert en zelfs overlaadt.

* *

Al deze sprokkelingen samengelegd laten uiteraard niet toe een volledig, en juist beeld van de auteur van de *Rhetorica* zelfs maar uit te stippelen.

Veel archivalisch en vergelijkend onderzoek blijft hier nog geboden.

Deze verkenningen bewijzen echter m.i. eens te meer dat zelfs in technische tractaten een schrijver zich gedeeltelijk blootgeeft, zich openbaart.

Het aanvoelen, het ontdekken en nawijzen van het bestaan van een menselijke binding tussen een auteur en zijn geschrift - zelfs wanneer het gaat om een niet-scheppend werk - is een kostbare ervaring omdat ze zo verrijkend werken kan.

En deze ervaring is m.i. het avontuur van een moeizame ontleding overwaard.

**Wat gebeurt er in 'Hagedooren' (1897) van G. Gezelle?
door Christine D'haen
Lid der Academie**

Hagedooren, diepe en donker,
heel uw hoofd vol blommen hangt,
's zomers; en koraalgeflonker,
's najaars, u den vinger vangt.

Reuke uw lieve leden laten,
sneeuwwit, als ge bloeit en blinkt;
iepen biedt ge, in volle maten,
't vlugge volk, dat vinkt en klinkt.

Bloeiende onuitputbaarheden,
nooit tot aan den boom gepeild,
draagt ge, en diepe honigsteden,
daaglijks door de bie'n bezeild.

Sterk zijt ge, en de dieven vluchten
't wee, dat uw geweld hun doet:
stille, en zonder nachtgeruchten,
waakt ge menig tuinmansgoed.

Blank van blomme en rood van iepen,
jeunt mij, al dit leven lang,
hagedooren, dichte en diepe,
vrijdom, vreugde en vogelzang!

(gereproduceerd naar het handschrift 2/2/1897)

Voor iemand die dit gedicht een- of tweemaal leest, is het een eenvoudige tekst, niets anders dan het rhetorisch uitwerken van het initiale gegeven: de bloeiende heester.

De heester draagt bloesems in de zomer, bessen in de herfst; de vogels eten de bessen, de bijen de honig.

Maar de heester heeft ook dorens: daarmee beschermt hij het boerengoed.

De dichter hoopt nog lang van de weldaden van de heester te mogen genieten.

Dit alles is klaar, niet erg opwindend: deel na deel van het beschreven object wordt ontleed. Voor Gezelles bewustzijn was het gedicht waarschijnlijk ook niet méér.

Maar een gedicht drukt meer uit dan in het bewustzijn van zijn maker aanwezig is.

IV heeft een andere toon dan de rest; na III schijnt het gedicht doodgelopen, IV schijnt ingeschoven; V herneemt da capo, en V₄ lijkt pover en poëtisch ongeïnspireerd.

Er zijn esthetische fouten, storingen in de poëticiteit.

Een tweede zaak valt op:

‘diepe’ komt driemaal voor

‘diepe en donker’ I

‘diepe honigsteden’ III

‘dichte en diepe’ V

en in III wijst ‘*onuitputbaar*’, ‘*bôom*’ en ‘*gepeild*’ op dezelfde diepte.

Waar diepte, donkere, dichte diepte is, is mysterie.

Een derde zaak is verbazend: de personificatie.

De hagedooren heeft een *hoofd*, een *vinger* (met een ring eraan), *leden* (lieve leden) die geparfumeerd zijn; er worden bessen en honig te eten gegeven; de eerst mannelijke heester is een meisje geworden, dan een voedende moeder. In III gebruikt Gezelle - die op dat ogenblik de Goddelijke Beschouwingen van Mgr. Waffelaert aan het vertalen was - een theologisch vocabularium voor de bloesem: ‘onuitputbaarheden’, ‘nooit tot op den bôom gepeild’. In IV wordt die vrouw sterk, beschermend, geweldig, verdedigend, gevaarlijk.

Hagedooren wordt dus van jongen meisje, dan moeder, dan God, dan fallische moeder⁽¹⁾ - dit is een evolutie, dus een gebeurtenis.

(1) Laplanche et Pontalis, *Vocabulaire de la Psychanalyse*: ‘l’expression femme phallique est souvent employée... pour qualifier une femme qui a des traits de caractère prétendument masculins, femme autoritaire par exemple...’.

R. Barthes schreef, reeds in 1968⁽²⁾, dat elke opeenvolging van woorden een *verhaal* wordt, ‘Si... l'axe bipolaire de la poursuite est sans cesse transpercé par l'axe des contrariétés et des alliances’.

Er zou dus in dit gedicht een *poursuite*, een *quête*, een streven moeten aanwezig zijn, gedragen door een subject, en die begeerte zou hindernissen moeten ondervinden.

‘Est-ce que les poèmes, si lyriques soient-ils, ne nous racontent pas aussi des histoires?’ schreef Laurent Jenny nog onlangs (1976) in *Poétique* 28 - en: ‘on sent bien qu'une histoire, c'est toujours l'histoire de quelqu'un’.

Als het lyrisch gedicht een verhaal is, dan zouden de verworvenheden van de verhaaltheorie ook op het gedicht kunnen toegepast worden.

We nemen als basis voor deze poging tot confrontatie gedicht/verhaal de bepaling van *récit* door Todorov⁽³⁾: ‘le passage d'un équilibre à un autre’.

Het impliciete subject (S) verkeert hier bij het *begin* in een toestand van bewondering, en *eindigt* in een toestand van vreugdevol aanvaardend gebed - maar het einde is niet identiek aan het begin, tussenin is een transformatie gebeurd: het gedicht begon zinnelijk en concreet (blommen, reuke, iepen [= vruchten]), en eindigt abstract: vrijdom (privacy), vreugde, en zelfs vogelzang (iepen → vogels → vogelzang).

Het subject begint een *quête* naar het genot, de kleur, de geur, de schoonheid van de bloesems. De vruchten zijn voor de vogels, de honig voor de bijen. Het subject schijnt te krijgen: de aanblik, de geur. Maar de uitspraak van III is definitief: nooit kan S. de diepte van de bloem peilen. In IV gaat het over het morele nut van de heester. V herbegint, maar nu met een bede om abstractere vormen van genot. S. beseft en aanvaardt zijn toestand van afhankelijkheid.

Als we het verhaal zo kunnen vertellen, hebben we te maken met wat N. Friedmann⁽⁴⁾ noemt ‘une intrigue de maturation’: S. evolueert van een toestand van niet-weten naar een toestand van weten. S. verwerft kennis van de ware aard van de cosmos, begrijpt zijn ware plaats in het geheel: zijn plaats is niet die van *consommateur*, nemer, grijper van zinnelijke goederen, maar integendeel is hij iemand die het genot van de gesublimeerde waarden moet afbidden. Hij is de *begunstigde*,

(2) *Tel quel, théorie d'ensemble*, p. 28.

(3) *Poétique de la prose, Seuil*, 1971, p. 127.

(4) In Ducrot et Todorov, p. 381.

niet de veroveraar, en de *goederen* zijn gesublimeerde goederen. In zijn analyse van 'Deux amis' van Maupassant drukt Greimas dit zo uit: 'le non-savoir provisoire concernant la vérité de la vie cosmique...' verandert in een *weten*. S. gaat van 'le plan du paraître' naar 'le plan de l'être'. Evenzeer als 'Deux amis' staat Hagedooren in het teken van 'le comportement figuratif de la consommation': de vogels en de bijen consumeren, de dichter ook verlangt te consumeren. De uiteindelijke aanvaarding van het inzicht noemt Greimas: 'conscience de la joie... la connaissance de ce qu'est l'existence: participation à la vie universelle' (p. 133).

Is het dat, wat in Hagedooren gebeurt?

We kunnen het verhaal ook anders vertellen.

S. streeft naar het genot van de geur, de schoonheid van de bloesems, beseft dat het diepste van de bloem onpeilbaar is, *verzaakt* zijn actieve streving en laat zich terugdringen in een positie van passieve aanvaarding van abstracta.

Volgens het eerste verhaal heeft een loutering plaats, volgens het tweede een mislukking.

Als er sprake is van een verhaal, moeten er ook 'actants' zijn. Greimas noemt als actants (*Sémantique Structurale* 1966): subject, object; destinateur, destinataire, opposant, adjuvant.

In Hagedooren is

S.	de dichter.
O.	het diepste van de bloem.
dr.	de zon, die de hagedooren doet bloeien = God.
dre.	bestaat in de eerste plaats uit de vogels en bijen, de dieven worden geweerd, de dichter is de <i>dre</i> waarvan het lot in de weegschaal ligt.
opp.	wie is het die het subject bij zijn quête dwarsboomt? Het diepste van de bloem zelf weerstaat hem.
adj.	de hagedooren zelf moet hem 'jeunen'. Het object splitst zich dus in twee aspecten: een goed, dat 'jeunt'; een donker, dat zich nooit geeft.

Het diepste van de bloem, volgens vocabularium III is God. God is geveer en weerhouder, object, opposant en adjuvant.

Een van de symbolische betekenissen van de diepte is de *sexe*⁽⁵⁾. Het is de diepte van jongen, meisje, moeder, God. Het is dus de *sexe* van jongen, meisje, moeder. Die *sexe* is totaal geassocieerd met het goddelijke, de *sexe* is het bezit van de Vader, en wordt door de Vader niet toegestaan.

De dichter verzaakt eraan, begrijpt tijdens de gang van het gedicht dat die verzaking noodzakelijk is, hij aanvaardt blijmoedig zijn mislukking, en vraagt als compensatie: veiligheid en onbekommerd, ongecensureerd genieten van abstracta of sublimaties.

De twee verhalen, die we eerst vertelden, vallen hier samen: er is sprake van aanvaarde en gesublimeerde mislukking.

Als het gedicht een verhaal vertelt, moet het dat doen op alle niveaus van zijn *dichterlijke* middelen en techniek; het verhaal moet verteld worden op metrisch, fonetisch, grammaticaal, syntactisch en lexicologisch niveau.

Daar in het gedicht taalmiddelen geëxploiteerd worden, die in proza onbenut blijven, moeten precies die taalmiddelen het verhaal vertellen. In een uitvoerige analyse van Hagedooren - elders te publiceren - ligt het materiaal om dit te bewijzen.

Maar enkele voorbeelden kunnen hier dit perspectief al openen.

Er zijn 5 strofen. In 'La Flûte Enchantée', een analyse door J. Chailley (Laffont 1968), noemt hij 5 het symbolisch getal voor het vrouwelijke. Ik heb dit verder niet onderzocht, maar zag toevallig onlangs een gotische schoorsteenmantel, waar onder het mannenhoofd drie pijlerstenen, onder het vrouwenhoofd twee aangebracht waren. Dit geeft 5 voor mannelijk en vrouwelijk samen. In 'Anthropologie de la mort' van L.V. Thomas (p. 438) zegt de auteur dat de Kotoko-doden (Tchaad) begraven werden in aarden vazen waarop twee uitstulpsels voor de vrouw en drie voor de man. Ofschoon dit zeer dubieuze en voorlopige analogieën zijn met ons geval, zouden ze er toch kunnen op wijzen dat 5 een cijfer is voor de man/vrouw relatie, en de 5 strofen vallen zelfs uiteen in 2 groepen: 3 + 2.

(5) Freud, *l'interprétation des rêves*:

p. 323: 'Il faut indiquer à ce propos que la symbolique sexuelle des fleurs est très répandue: les fleurs, organes de reproduction des plantes, tendent naturellement à représenter les organes humains'

p. 313: 'la descente représente l'acte sexuel'

p. 304: 'toutes espèces de vases représentent le corps de la femme'.

Rood noemt Chailley de kleur voor het mannelijke, zwart en wit de kleur voor het vrouwelijke. Dit zijn de symbolische betekenissen in de alchemie; daar is donker de kleur van de dood en de zonde. Eigenaardig genoeg is er in Hagedooren geen groen, ofschoon het een groene heester is. Er is precies rood, wit en donker in; het donker hebben we geïnterpreteerd als het verbodene, het gedicht als een gedicht over een man/vrouw relatie.

Dit alles maar terloops.

Dat er een quête *is*, zou op het vlak van de *metriek* kunnen verbeeld worden door de keuze van de trochee: /u, een actieve, dringende metrische vorm. In een metrisch zo regelmatig vers als dit, zou het vallen van syntactische pauzes vóór metrische pauzes kunnen wijzen op drang en aandrang. In I_3

's zomers; / en co // raalgeflonker

en I_4

's najaars, / u den // vinger vangt

en feitelijk in het hele gedicht valt het zwaartepunt vóóraan en vóór de metrische caesuur:

reuke
sneeuw wit
iepen
nooit
draagt ge
daaglijks
sterk zijt ge
't wee
stille
waakt ge
jeunt mij

Het leggen van het accent op een metrisch ongeaccentueerde syllabe zoals in I_2

Heel uw hoofd vól

wijst in dezelfde richting: de begeerte, het streven.

Fonetisch is bv. het voorkomen van $4 \times h$ samen met $3 \times d$ bij de aanvang ongetwijfeld een weergave van hijgen en stoten, ongetwijfeld een spoor van quête.

Strofe IV valt fonetisch buiten de klankaard van de rest van het gedicht: *st* en *cht* komen elders niet voor, (er wordt uitgegaan van het schriftbeeld) behalve nog eenmaal in strofe V (*dichte*) - dit wijst op een storing.

V voltooit de circulariteit van het gedicht:

blommen → bloeit → blinkt → bloeiende → blank → blomme.

Dit zijn slechts aanwijzingen voor een totale fonetische analyse, maar we begrijpen dat het feit van de *quête*, het feit van de *storing*, het feit van de *terugkeer* tot een gemodificeerde begintoestand zich in een *gedicht* ook op fonetisch plan manifesteren.

Grammaticaal gezien vertoont I één

(femininum fp in geprononceerd contrast met (m en n) s. (blommen, pluralis) tegenover hagedooren, hoofd, zomer, koraal, geflonker, najaar, vinger).

- | | |
|-----|--|
| II | vertoont een f aspect
reuke, iepe, maten, en leden (met een f.
connotatie). |
| III | omsluit één ms met 3 fp
bøm tussen
onuitputbaarheden, honigsteden (e. stede)
en bie'n. |
| IV | is een n strofe
wee, geweld, gerucht, goed. |
| V | vertoont een evenwicht tussen m en f
blomme, iepe, vreugde
hagedooren, vrijdom, vogelzang. |

Deze grammaticale evolutie zou op een gebeuren, een verandering, een verhaal kunnen wijzen.

De transformatie van het pers. vnw. *u* in I_4 in *mij* in V_2 wijst ook op een evenement.

Syntactisch zou het vooruitschuiven van substantieven - vol blommen, den vinger, reuke, iepen - naar het begin, kunnen wijzen op de gretigheid van de *quête*.

Laten we resumeren: dat er een *quête* is, dat het een gedicht is over een man/vrouw relatie, dat er een storing in de *quête* gebeurt, dat er een nieuw evenwicht ontstaat, dit alles kan uit de vorm van het vers

afgeleid worden; dát er iets gebeurt en wát er gebeurt in een lyrisch gedicht, kan bewezen worden.

Er is echter een contradictie in de ontleding: het is door fouten in de poëticiteit dat we op het eerste spoor van de gebeurtenis gekomen zijn, maar die fouten zijn noodzakelijk in de gang van dat gedicht, hoe kunnen het dan nog fouten zijn?

Ik denk dat we dit probleem kunnen oplossen door te zeggen, dat in IV een *verandering moest* voorkomen, en ook in V₄.

Maar deze verandering moest niet noodzakelijk de vorm aannemen die ze aangenomen heeft. M.a.w. het ware mogelijk geweest de *moelijkheden* en de *resolutie* van het S. uitdrukking te geven door middel van poëtische *veranderingen* i.p.v. poëtische *fouten*.

Het poëtisch falen van Gezelle op dit punt wijst m.i. op een psychisch falen, en relativeert het gunstig resultaat van zijn evolutie.

Hieroglyphica te Gent in 1584 door W. Waterschoot

Op 17 september 1584 onderwierp Gent zich aan Alexander Farnese, hertog van Parma en gouverneur van de Nederlanden⁽¹⁾. Daarmee kwam een einde aan de Gentse calvinistische republiek, die de bepalingen van de Pacificatie inzake godsdienstvrijheid met voeten had getreden, de steden Brugge en Ieper tot dezelfde hardhandige politiek had weten te dwingen en uiteindelijk verantwoordelijk was voor het samenspannen van de Waalse katholieke gewesten met de Spaanse macht.

De koninklijke landvoogd gaf eens te meer blijk van zijn uitzonderlijk strategisch talent bij het herwinnen van de rebellerende hoofdstad van het oude graafschap Vlaanderen: in oktober 1583 had hij Rupelmonde en het Land van Waas bezet, waardoor de verbinding met Antwerpen werd afgesneden, terwijl elk contact met Brugge onmogelijk werd gemaakt door de bezetting van Eeklo⁽²⁾. Systematische vernietiging van de oogsten rond Gent en belemmering van alle konvooien naar de stad deden de rest. Een dreigende hongersnood en algemene moedeloosheid na het vernemen van de capitulatie van Ieper en Brugge dwongen de magistraat zich te onderwerpen. Getrouw aan zijn gewone milde politiek bood Farnese - alle verhoudingen in acht genomen - zeer schappelijke voorwaarden aan. Enkel op het punt van de religie bleek hij, evenals zijn koning, onwrikbaar: de hervormden moesten zich bekeren of na verloop van twee jaar de stad verlaten.

Nadat op 19 september de terugkeer van de stad onder de obediëntie van koning Filips plechtig was afgekondigd van de pui van het Gentse stadhuis, trof de magistraat onmiddellijk maatregelen om de overwinnaar feestelijk in te halen: men verwachtte hem op 30 september of 1 oktober⁽³⁾.

(1) B. de Jonghe, *Gendsche geschiedenissen*, Gend, 1781, dl. II, blz. 444.

(2) L. van der Essen, *Alexandre Farnèse*, Bruxelles, 1933-1937, dl. III, blz. 166 e.v.

(3) En niet op 30 november of 1 december, zoals E. de Busscher, *Recherches sur les peintres et sculpteurs à Gand, aux XVIe, XVIIe et XVIIIe siècles*, Gand, 1866, blz. 18 en nog G. van Doorne, 'Stadsversieringen en blijde inkomsten' in *Vlaanderen*, jg. 25 (1976), blz. 227 menen; vgl. Ph. de Kempenare, *Vlaemsche kronijk...* uitgegeven door Ph. B[lommaert], Gent, 1839, blz. 343; Jan van den Vivere, *Chronijcke van Ghendt*. Handschrift... in 't licht gegeven door F. de Potter, Gent, 1885, blz. 370; De Jonghe, *Gendsche geschiedenissen*, dl. II, blz. 455.

Terecht mag men zich afvragen waarom de stad Gent, belast met een oorlogsschatting van 200.000 kronen, zich nog de zware onkosten van een dergelijk openbaar huldebetoon op de hals haalde. Er is wel eens vermoed dat de aanwezigheid van Farnese de nieuwe stadsregering ‘steviger in het zadel zou helpen’⁽⁴⁾, maar deze trad pas in functie op 15 november⁽⁵⁾ en heeft nooit te kampen gehad met anti-Spaanse stuiptrekkingen. Evenmin droeg deze ontvangst, zoals De Busscher meende, het karakter van een Blijde Inkomst, waarbij de koninklijke landvoogd rechten en plichten van een nieuwe vorst bezwoer⁽⁶⁾: Gent keerde enkel terug onder het gezag van een vorst, aan wie het reeds in 1549 trouw gezworen had. In feite bereidde men zich voor op een klassieke *triumphus* naar antiek model, de triomftocht van een zegevierende veldheer na een succesvolle oorlogvoering. Nu is het wel merkwaardig dat Farnese slechts in weinige van de talrijke steden die hij teruggewonnen heeft, als triomfator binnengetrokken is: alleen in Maastricht (1579), Doornik (1581) en Oudenaarde (1582) en natuurlijk ook te Antwerpen heeft hij zich aldus laten huldigen⁽⁷⁾. De eerste drie steden werden stormenderhand veroverd en de overgave van de laatste was het waardig sluitstuk van een jarenlang volgehouden offensief. In de steden die gecapituleerd hadden zonder te worden bestormd, zoals Ieper, Brugge, Brussel en Mechelen, had de machtsoverdracht zonder veel plichtplegingen plaats.

Wanneer Gent dan toch kosten noch moeite spaarde om de gouverneur te begroeten, dan kan men dit enkel verklaren uit de aloude zelfbewustheid van de stad: zij was nu eenmaal de voornaamste stedelijke macht van het graafschap Vlaanderen, en haar politieke beslissingen wogen zwaar door voor het hele gewest. Wanneer zij nu eenmaal de partij van de koning moest kiezen, dan kon dit best met klank gebeuren.

(4) Van Doorne, ‘Stadsversieringen...’, blz. 227.

(5) De Jonghe, *Gendsche geschiedenissen*, dl. II, blz. 458. Van Doorne kon zich op de nieuwe magistraat beroepen omdat hij de verwachte aankomst van Farnese te Gent twee maand te laat dateerde; zie noot 3.

(6) De Busscher, *Recherches...*, blz. 19 heeft het over de ‘Joyeuse-Entrée’, maar de tekst die hij in noot 1 aldaar aanhaalt, ondergraaft zijn eigen stelling: daar is enkel sprake van de ‘incompste van zyn alteze’ zonder enig epitheton.

(7) Van der Essen, *Alexandre Farnèse*, dl. II, blz. 193; dl. III, blz. 38, 80; dl. IV, blz. 139.

Vermoedelijk heeft ook het besef van de vroegere schuld een rol gespeeld: geen stad had in de voorbije jaren de thans in eer herstelde machten, koningschap en geestelijkheid, zo hardnekkig bestreden als Gent, zodat enige blijk van loyauteit als niet totaal overbodig mocht ervaren worden.

De stad deed een beroep op mensen die vertrouwd waren met het ensceneren van dergelijke huldgingen, en beschikte ook over de nodige rekvisieten van vroegere triomftochten, die - uiteraard met enige wijzigingen - opnieuw konden gebruikt worden. Wel moest de magistraat het stellen zonder de medewerking van Lucas d'Heere, die de inkomsten van de prins van Oranje in 1577 en van de hertog van Anjou in 1582 tot algemene voldoening georganiseerd had: hij was op 29 augustus 1584 overleden en zou trouwens, als rotsvast calvinist, de huidige viering enkel als een gruwel ervaren hebben. De stadsregering belaste dan maar de op één na beste man, D'Heeres leerling⁽⁸⁾ Lieven van der Schelden, met de organisatie van de werkzaamheden.

Van der Schelden was als schilder opgeleid in het atelier van Lucas d'Heere. Hij leverde een altaartafel aan de kerk van Merelbeke, maar maakte vooral naam als miniaturist en heraldisch schilder. In 1579 vervaardigde hij een wapenboek voor de dekens der Gentse ambachten en nadien deed de stad zeer dikwijls een beroep op hem voor het beschilderen van wapenschilden en vaandels en voor het vergulden van architectonisch bijwerk. Van der Schelden werd een welgesteld burger, een man van aanzien in het milieu van de Gentse schilders, en in 1584 zelfs deken van het ambacht⁽⁹⁾. Hij had onder D'Heeres leiding meegewerkt aan de Blijde Inkomst van Anjou als graaf van Vlaanderen in 1582 en van deze ervaring maakte hij thans dankbaar gebruik. Het voornaamste stuk uit D'Heeres stadsversiering in 1582, de triomfboog voor Anjou in de Midden-Hoogpoort, werd op dezelfde plaats weer opgetrokken - onder het aangepast bijwerk toch herkenbaar voor een chroniqueur⁽¹⁰⁾; dit feit getuigde niet van geestesarmoede bij Van der Schelden, want zijn aanpassing was zeer geslaagd, maar eerder van zijn zin voor traditie: elke stad was gewoon dergelijke stukken zoveel mogelijk te recupereren met het oog op later gebruik. Daarbij kwam dat men, zoals bijna steeds het geval was, over weinig tijd beschikte tussen aankondiging en

(8) De Busscher, *Recherches...*, blz. 25.

(9) De Busscher, *Recherches...*, passim; V. van der Haeghen, *La Corporation des Peintres et des Sculpteurs de Gand*, Bruxelles, 1906, blz. 11, 19-21.

(10) De Jonghe, *Gendsche geschiedenissen*, dl. II, blz. 455.

uitvoering van deze huldiging⁽¹¹⁾. Andere elementen heeft Van der Schelden verwerkt omdat zij nu eenmaal traditioneel hoorden bij elke plechtige intocht te Gent: zo de uitgestippelde weg van de optocht en het fungeren van jonge meisjes op pedestals als hermen met fakkels en met de wapens der ambachten⁽¹²⁾. Daarnaast deed Van der Schelden een dankbaar beroep op gedrukte verslagen van soortgelijke intochten, zoals die van Anjou te Antwerpen in 1582⁽¹³⁾.

De inspanningen van de Gentenaars bleken echter tevergeefs te zijn: de intrede van Farnese heeft nooit plaatsgehad. De landvoogd was heel zeker gevoelig voor dergelijk huldebetoon aan zijn adres, en hij miskende evenmin het psychologisch geruststellend effect van zulke triomftocht, maar hij bleef vóór alles veldheer. En juist in deze periode begon men met de aanleg van de brug over de Schelde, die de val van Antwerpen zou mogelijk maken⁽¹⁴⁾. Daarin zag Farnese terecht de bekroning van zijn jarenlange krachtsinspanningen en daarvoor moest dan ook alles wijken: in juli 1584 installeerde hij zijn hoofdkwartier te Beveren en hij heeft deze plaats niet meer verlaten - behalve voor de zeer korte belegering van Dendermonde (4-17 augustus 1584) - tot de val van Antwerpen zelf op 17 augustus 1585⁽¹⁵⁾. De capitulaties van Gent,

- (11) De zo groots opgezette Blijde Inkomst van prins Filips te Antwerpen in 1549 geschiedde uiteindelijk vrij onverwacht, zodat een deel van de kostbare versieringen nog onvoltooid was op de dag van de intrede zelf; zie Cornelius Grapheus, *De seer wonderlijcke / schoone / Triumphelijcke Incompst, van den hooghmogenden Prince Philips... Inde stad van Antwerpen*, Tantwerpen, 1550, fol. A2v. In 1582 zou Antwerpen slechts over zes dagen beschikt hebben om de Blijde Inkomst van Anjou als hertog van Brabant voor te bereiden; zie *La magnifique Entrée de François d'Anjou en sa ville d'Anvers*. A Facsimile with an Introduction by H.M.C. Purkis, Amsterdam-New York, 1973, fol. *2v. Ook Lucas d'Heere bekent dat de laatste voorbereidselen voor Anjou's intocht te Gent in 1582 overhaast moesten genomen worden; zie *De eerlicke incomste van onsen Ghenadigen ende gheduchten Heere / mijn Heer Fransoys van Vranckerijcke*, Ghend, 1582, fol. A2r.
- (12) Een dergelijk huldebetoon viel achtereenvolgens prins Filips in 1549, Willem van Oranje in 1577 en François d'Anjou in 1582 te beurt; zie Cornelius Manilius, *Declaratie vander Triumphe bewezen den Hooghe Gheboren Prince van spaengien / Philips... binnen der stad van Ghend*, Ghend, 1549, fol. B2v-B3r; *Beschryuinghe van het ghene dat vertoocht wierdt ter incomste van d'Excellentie des Princen van Oraengien binnen der Stede van Ghendt*, Ghendt, 1578, fol. B2r; *De eerlicke incomste van... Fransoys van Vranckerijcke*, fol. A3r.
- (13) Zo was een triomfboog bij het belfort een rechtstreekse kopie van de constructie in de Hoogstraat te Antwerpen in 1582; zie *La magnifique Entrée...* (ed. Purkis), pl. XIII. Het verder onderzoek naar de bronnen, allegorische en andere, van Farneses intocht valt echter buiten het bestek van de huidige bijdrage.
- (14) Van der Essen, *Alexandre Farnèse*, dl. IV, blz. 15.
- (15) Van der Essen, *Alexandre Farnèse*, dl. III, blz. 228.

Brussel en Mechelen werden te Beveren ondertekend. Pas in augustus 1587 betrad de gouverneur voor het eerst Gentse bodem, en het was dan nog enkel op doorreis, toen hij na de inname van Sluis naar Brussel trok⁽¹⁶⁾, en kort daarna, toen hij van Brussel naar Brugge reisde ter inspectie van het expeditieleger naar Engeland, dat moest inschepen op de Armada Invincibile⁽¹⁷⁾.

De versieringen van zijn triomftocht waren toen reeds lang afgebroken, en zij zouden ook geen cultuurhistorisch spoor hebben nagelaten, ware het niet dat Van der Schelden in 1586 aan de Gentse schepenen aanbood

...zekeren bouc by hem figuurlick gheschildert ende verlicht, metten theatren, pyramiden ende arcken triumphale die gheprepareert ende gheordonneert waren ter incompste van zyn alteze binnen deser voorseyde stede⁽¹⁸⁾.

Het album bestond uit een verzameling aquarellen met afbeeldingen van alle versieringen, waaraan op tussengesloten(?) bladen de teksten van de opschriften in kalligrafisch schrift toegevoegd waren. Dit werk was aanvankelijk bestemd om aan Farnese overhandigd te worden: daarop wijst de taal van de bijschriften, die alle, ook waar het technische gegevens en opgaven van afmetingen betreft, in het Frans gesteld zijn; wanneer Van der Schelden de collectie reeds oorspronkelijk voor het Gentse stadsbestuur bestemd had, zou hij uiteraard Nederlands gebruikt hebben. Jammer genoeg heeft dit handschrift de voorbije eeuwen niet ongeschonden overleefd: tijdens de revolutionaire woelingen op het einde van de achttiende eeuw verdween het werk uit het Gentse stadhuis, kwam in de loop van de negentiende eeuw in handen van de Gentse architect en verzamelaar Pierre-Jacques Goetghebuer, en belandde ten slotte weer in stedelijk bezit⁽¹⁹⁾. Door zulk

(16) De Busscher, *Recherches...*, blz. 18.

(17) Van der Essen, *Alexandre Farnèse*, dl. IV, blz. 198.

(18) De Busscher, *Recherches...*, blz. 19 noot 1.

(19) De Busscher, *Recherches...*, blz. 19, 285-286. De verzameling is helaas ooit uit elkaar gehaald, en bestaat thans uit 24 losse bladen; 7 daarvan berusten in het museum van de Bijloke (inventarisnr. 585, 586, 587, 588, 591, 632, 637), de 17 overige bevinden zich in het stadsarchief, waar zij deel uitmaken van de 'Atlas Goetghebuer', map D/74-F/129. De afmetingen verschillen sterk. De 2 bladen waarover hierna gehandeld wordt, meten respectievelijk 414 bij 273 en 413 bij 278 mm. Bij 2 bladen in het bezit van het stadsarchief heeft men de verknijpte gekalligrafeerde tekst binnen de passe-partout van de platen zelf toegevoegd. Ook is, als afzonderlijk stuk binnen map D/74-F/129 - en dus eigenlijk als 25ste blad van deze verzameling - een kaft ingelast met 2 bladen tekst, respectievelijk de opschriften van het theater voor het stadhuis en van het toneel in de Mageleinstraat.

luxueus uitgevoerd werk aan de overheid op te dragen trad Van der Schelden alweer in de voetstappen van zijn leermeester Lucas d'Heere: deze laatste had in 1582 Anjou een luxe-handschrift van diens Gentse intocht aangeboden, fraai gekalligrafeerd en verlucht met aquarellen⁽²⁰⁾.

Tot de meest merkwaardige constructies in Van der Scheldens verzameling, en die dan ook in de opsomming van de versieringen afzonderlijk vermeld werden, behoorden twee obeliskken, 50 voet hoog en aan de basis 9 voet breed, die zouden worden opgetrokken in de Opper-Hoogpoort naast het St.-Jorishof (Afb. I en II). Van der Schelden noemde ze 'pyramiden', maar de verwisseling van de termen 'piramide' en 'obelisk' was toen zeer gewoon⁽²¹⁾. De obelisk gold als symbool van de onsterfelijkheid, zoals D'Heere dit nog onlangs te Gent uitgelegd had:

Want de Pyramiden ooc teeckenen sijn van eewige memorie / gemaect
wesende opt fatsoen van eender vlamme / boven scherp ende onder breed
/ treckende na den hemele⁽²²⁾.

Van obeliskken had men dan ook reeds geruime tijd gebruik gemaakt ter opluistering van vorstelijke inkomsten, waarin dergelijke symbolen van

- (20) Thans in het bezit van de Staatliche Museen Preussischer Kulturbesitz te Berlijn (Dahlem), signatuur MS 78D6; zie W. Waterschoot, 'Leven en betekenis van Lucas d'Heere' in *Verslagen en Mededelingen van de Koninklijke Academie voor Nederlandse Taal- en Letterkunde*, jg. 1974, blz. 112 en noot 339 aldaar.
- (21) Jean Martin heeft het in zijn woord vooraf van de Franse *Hypnerotomachia* over 'vne pyramide entaillee de Caracteres Egyptiens'; zie *Hypnerotomachie, ou Discours du songe de Poliphile*, Paris, 1546, fol. ā*2v. Jonker Jan van der Noot gebruikt altijd de term 'pyramide' voor zijn raadselobelisk; zie *The Olympia Epics of Jan van der Noot*. Edited by C.A. Zaalberg, Assen, 1956, blz. [246]; W. Waterschoot, *De 'Poetische Werken' van Jonker Jan van der Noot*, Gent, 1975, dl. III, blz. 371. Ook Lucas d'Heere spreekt enkel van een 'Pyramide'; zie *De eerlicke incomste van... Fransoys van Vranckerijcke*, fol. B3r; *L'entree magnifique de monseigneur François Filz de France*, Gand, 1582, fol. D2r. Daarentegen gebruikt Grapheus in 1549 steeds de correcte benaming 'Obelisci'; zie *De seer wonderlijcke / schoone / Triumphelijcke Incompst...*, fol. Dlv, E3v.
- (22) *De eerlicke incomste van... Fransoys van Vranckerijcke*, fol. B3r; voor deze allegorische uitleg steunde D'Heere uiteindelijk op Ammianus Marcellinus, lib. XVII, cap. 4, § 7 (*Ammiani Marcellini rerum gestarum libri qui supersunt*. Recensvit rhythmicæve distinxit Carolus U. Clark, Berolini, 1910-1915, blz. 110), een interpretatie die populair was in die tijd, want men vindt ze, hoewel zeer uitgesponnen, ook bij Joannes Goropius Becanus, *Hieroglyphica*, Antverpiae, 1580, blz. 96. D'Heere heeft deze uitleg over de symbolische waarde der obeliskken/pyramiden enkel opgenomen in de Vlaamse versie van Anjou's *incomste*, niet in de Franse verslagen ervan.

eeuwigheidsduur om hun bevestigend karakter graag gezien werden. In 1549, ter gelegenheid van de Blijde Inkomst van prins Filips te Antwerpen, kwamen zij al voor op de ereboog van de Spanjaarden⁽²³⁾ en zij werden gepropageerd voor officiële architectuur door Hans Vredeman de Vries in zijn *Variae architecturae formae*⁽²⁴⁾; men ziet ze nog op de middenrisaliet van het Antwerpse stadhuis, ontworpen door Cornelis Floris. Ook te Gent had men reeds kennis gemaakt met een obelisk, want D'Heere had er een laten optrekken ter gelegenheid van Anjou's huldiging. Deze naald was opgesteld op de binnenplaats van het Prinsenhof waar Anjou logeerde, en zij zou dus het laatste eerbetoon zijn, dat de prins in ogenschouw nam. D'Heere liet dan ook een imposant geheel optrekken, 76 voet hoog en 9 breed, om de aandacht van de toeschouwers, die reeds verwend en vermoeid waren na de tot nu toe geziene en ontcijferde decoratie, nog voor een laatste maal en door een climax te vatten⁽²⁵⁾. Van der Schelden heeft zich zeker het effect van D'Heeres obelisk herinnerd, maar toch vond hij een meer rechtstreeks voorbeeld voor de huidige opstelling in het gedrukte verslag van Anjou's intocht in Antwerpen, en wel in de decoratie aan de Munt. Daar stonden twee hoge obeliskken aan weerszijden van de straat, die een triomfboog flankeerden⁽²⁶⁾. Net hetzelfde effect verkreeg men te Gent, wanneer men van op de Zandberg of de Nederpolder de versiering van de Hoogpoort in de richting van de Vismarkt (nu: Groentenmarkt) bekeek: de vroegere triomfboog voor Anjou leek gevat te staan tussen de twee obeliskken.

Steunde Van der Schelden op een soliede traditie bij het oprichten van zijn 'pyramiden', dan getuigde hij anderzijds van een merkwaardige zin voor vernieuwing en vindingrijkheid bij de versiering ervan. De obeliskken op de boog van de Spanjaarden te Antwerpen in 1549 waren enkel gemarmerd⁽²⁷⁾, evenals die bij de Munt in dezelfde stad

- (23) Grapheus, *De seer wonderlijcke / schoone / Triumphelijcke Incompst...*, fol. E2v-E3r. Bij de brug voor de Keizerspoort zou men 2 indrukwekkende obeliskken, 70 voet hoog, opgetrokken hebben, de ene ter ere van keizer Karel V, de andere voor zijn zoon, 'maer omme der rascher toecompst wille en waren die oock niet gestelt' (*Ibid.*, fol. Dlv).
- (24) *La magnifique Entrée...* (ed. Purkis), blz. 27.
- (25) *De eerlicke incomste van... Fransoys van Vranckerijcke*, fol. B3r.
- (26) *La magnifique Entrée...* (ed. Purkis), blz. 34 en pl. XVI.
- (27) Grapheus, *De seer wonderlijcke / schoone / Triumphelijcke Incompst...*, fol. E3v zegt dat deze obeliskken waren 'gemarmert opte manniere van Egypscen steene'; Juan Christoval Calvete de Estrella, *El felicissimo viaie d'el muy alto y muy Poderoso Principe Don Phelippe*, Anvers, 1552, fol. 226v specificeert 'el color de marmol Numidico'.

in 1582⁽²⁸⁾. D'Heere had op de obelisk voor Anjou het wapenschild van de nieuwe vorst, zijn monogram en zijn spreuk 'Fovet et discutit' laten aanbrengen⁽²⁹⁾. Een verwante versiering vindt men in 1585 op de obelisk, opgericht in de noordelijke Nederlanden ter ere van Leicester bij zijn intocht als landvoogd en kapitein-generaal: te 's-Gravenhage was de naald versierd met Leicesters devies, te Haarlem met de stamboom van zijn geslacht en te Utrecht was een zijvlak beschilderd met een allegorische voorstelling: Leicester die, in de gedaante van Samson, de jonge leeuw vaneenscheurt. De voetstukken droegen Latijnse inscripties⁽³⁰⁾.

Daartegenover deed Van der Schelden een beroep op een veel kunstzinniger versiering, voortgekomen uit een typisch humanistische bekommernis om het antieke erfgoed, steunend op een belangrijke geleerde literatuur met Europese verspreiding, en die verreikende invloed zou uitoefenen, zowel op de literaire als op de algemene cultuurgeschiedenis van de zestiende eeuw. Als eerste en enige in de Nederlanden trok hij obelisk op, die geheel bedekt waren met humanistisch beeldschrift⁽³¹⁾. Het enige soortgelijke bouwsel, dat Van der Schelden uit illustraties bij gedrukte verslagen van Blijde Inkomsten kon kennen, werd opgericht te Parijs in 1549 ter ere van Hendrik II: daar werd toen slechts één onderdeel van één obeliskzijde - dus niet de hele oppervlakte - in beslag genomen door een hiëroglifisch opschrift⁽³²⁾.

* * *

(28) *La magnifique Entrée...* (ed. Purkis), blz. 34.

(29) *De eerlicke incomste van... Fransoys van Vranckerijcke*, fol. B3r.

(30) R.C. Strong & J.A. van Dorsten, *Leicester's Triumph*, Leiden-London, 1964, blz. 38, 65, 95; D.P. Snoep, *Praal en propaganda*. Triumfalia in de Noordelijke Nederlanden in de 16de en 17de eeuw, Alphen aan den Rijn, 1975, blz. 26, 28, 32.

(31) Het standaardwerk over de humanistische hiërogliefen is nog steeds K. Giehlow, 'Die Hieroglyphenkunde des Humanismus in der Allegorie der Renaissance, besonders der Ehrenpforte Kaisers Maximilian I.' in *Jahrbuch der kunsthistorischen Sammlungen des allerhöchsten Kaiserhauses*, jg. 32 (1915), blz. 1-232, hoewel het werk in feite onvoltooid bleef en postuum verscheen. Daarnaast raadplege men vooral L. Volkmann, *Bilderschriften der Renaissance*. Hieroglyphik und Emblematik in ihren Beziehungen und Fortwirkungen, Leipzig, 1923 (anastatische herdruk Nieuwkoop, 1962, 1969).

(32) In Frankrijk waren reeds in 1533 en 1548 te Lyon en in 1549 te Reims obelisk opgetrokken, maar zonder eigenlijk hiëroglifische versiering; zie J. Chartrou, *Les Entrées Solennelles et Triomphales à la Renaissance (1484-1551)*, Paris, 1928, blz. 113. De obelisk voor Hendrik II is afgebeeld bij Chartrou, pl. na blz. 112 en bij E. Iversen, *The Myth of Egypt and its Hieroglyphs in European Tradition*, Copenhagen, 1961, pl. XIII; zie ook V.L. Saulnier, 'L'entrée de Henri II à Paris et la révolution poétique de 1550' in *Les fêtes de la renaissance I*, Paris, 1973², blz. 49.

De belangstelling van de humanisten voor Egypte en zijn hiërogliefen kwam zeer natuurlijk voort uit hun groeiende vertrouwdheid met de antieke literatuur. Daarin lasen zij over de aantrekkingskracht die Egypte eerst op de Grieken en daarna sinds de laatste jaren van de Republiek ook op de Romeinen had uitgeoefend. Het land aan de Nijl scheen het moederland van kunsten en wetenschappen geweest te zijn, een visie waarin de humanisten precies door veelgelezen auteurs als Plinius, Lucanus, Apuleius en Macrobius nog versterkt werden⁽³³⁾.

In feite bestond ook de antieke Grieks-Romeinse visie op Egypte uit één groot misverstand. De Grieken, enthousiast als zij weliswaar waren bij het betreden van Egyptische bodem, kenden geen Egyptisch - Pythagoras schijnt een loffelijke uitzondering op deze regel geweest te zijn - en hun opvattingen over Egyptes taal en cultuur werden automatisch aangepast aan en 'vertaald' in Griekse waarnemingen en denktrant. De hiërogliefen hebben doorheen hun meer dan drieduizendjarige geschiedenis steeds twee onafhankelijke functies gehad: zij konden gebruikt worden als ideogrammen om de objecten aan te duiden die zij voorstelden, maar tegelijk kon elk teken voorkomen als zuiver fonetisch element, los van elke betekenis, met de klankwaarde van het prototype⁽³⁴⁾. Een dergelijk gebruik van schrifttekens was de Grieken volkomen vreemd, en wat de Egyptenaren hun vertelden over de hiërogliefen konden zij enkel vaag weergeven via een typisch Griekse - later geworden tot algemeen westerse - denkwijze. Nu verschilde de Egyptische mentaliteit fundamenteel van het Griekse, westerse, post-Platonische denken door het alles overwoekerend geloof van de Egyptenaren in de magische natuur van al het geschapene en in de magie als basis van en dynamische kracht in de kosmos. Het Egyptisch denken stond huiverig tegenover het formuleren van abstracte concepten, en in de plaats daarvan trachtte het concrete woorden en afbeeldingen aan te wenden. Daaruit kwam zeer natuurlijk een afhankelijkheid ten opzichte van concrete, mythisch-magische voorstellingen voort om de natuur der dingen uit te drukken: fenomenen zoals hemellichamen en hun bewegingen werden weliswaar geobserveerd en geregistreerd, maar een theoretische uitleg van hun werking werd enkel onder de vorm van mythen aangeboden. De Grieken waren ervan overtuigd dat het verband tussen realiteit en mythe, zowel Egyptische als Griekse, bestond in een symbolische en allegorische relatie. Plutarchus vertolkte in zijn ook in de renaissance populair werk *De Iside et Osiride* het typisch Griekse standpunt ten opzichte van Egyptes

(33) Giehlow, 'Die Hieroglyphenkunde...', blz. 14.

(34) Dit en het volgende naar Iversen, *The Myth of Egypt...*, blz. 14, 39 e.v.

religiositeit, zijn hiërogliefen en hun metaforische en mythologische betekenis:

[De tot farao gekozen krijger werd priester] en verkreeg aandeel aan de filosofie, die meest verborgen is in mythen en sagen, die slechts duistere spiegelbeelden en slechts een doorschemeren van de waarheid aanbieden.

En dat hun theologie een raadselachtige wijsheid is, geven de Egyptenaren zelf te verstaan [...] En dat getuigen ook de meest wijzen onder de Grieken, Solon, Thales, Plato, Eudoxus, Pythagoras en, zoals sommigen vertellen, ook Lycurgus, die naar Egypte kwamen en met de priesters omgingen. Met name Pythagoras heeft hen, naar het schijnt, bewonderd en [...] hun symbolische en geheimzinnige handelwijze nagebootst, doordat hij zijn leer met raadsels vermengde⁽³⁵⁾.

De Grieken noemden de Egyptische schrifttekens aanvankelijk ‘heilige letters’ (ἱερα γράμματα), later ‘heilige gesneden letters of sculpturen’ (τα ἱερογλυφικά, onderverstaan γράμματα)⁽³⁶⁾.

Het was ten slotte de neoplatonist Plotinus (204/5-270), die een visie op de hiërogliefen ontwikkelde en formuleerde, die tot in de achttiende eeuw zou nawerken: de hiërogliefen stelden niet enkel de dingen voor, die zij afbeeldden, maar bezaten daarnaast symbolische eigenschappen, waardoor zij aan de ingewijde beschouwer een inzicht in de ware natuur der dingen verschaften. Aldus werden de hiërogliefen voorbeeldige illustraties van de neoplatonische leer van de allegorische natuur der dingen⁽³⁷⁾.

Uit dezelfde traditie stamt het enig bewaarde antieke traktaat over het Egyptisch schrift, de *Hieroglyphica* van Horapollo, vermoedelijk ontstaan te Alexandrië in de vierde eeuw. Ook deze auteur beperkte zich tot een louter allegorische verklaring van de Egyptische schrifttekens, maar zijn uitleg ging toch in veel gevallen terug op een ooit toepasselijke betekenis van de hiëroglief in kwestie. Zo verklaarde Horapollo dat het woord ‘zoon’ weergegeven werd door een gans omdat dit dier meer dan enig ander zorg draagt voor zijn kroost; in werkelijkheid wordt ‘zoon’ met dezelfde hiëroglief als ‘gans’ geschreven omdat de twee woorden homoniemen zijn⁽³⁸⁾. Horapollo probeerde nooit de afzonderlijke hiërogliefen te verbinden tot zinnen. Hoe onvolmaakt deze visie

(35) Plutarchus, *De Iside et Osiride*, § 9-10 (Plutarch, *Ueber Isis und Osiris*. Text, Uebersetzung und Kommentar von Th. Hopfner, Darmstadt, 1967, dl. II, blz. 8).

(36) Iversen, *The Myth of Egypt...*, blz. 26.

(37) B. Tiemann, *Fabel und Emblem*. Gilles Corrozet und die französische Renaissance-Fabel, München, 1974, blz. 56-57; Iversen, *The Myth of Egypt...*, blz. 46.

(38) Iversen, *The Myth of Egypt...*, blz. 48.

ook was, het betekende een gevoelig verlies voor de studie van de hiërogliefen, toen Horapollo's werk in de eindperiode van de antieke cultuur uit de bibliotheken verdween.

Tijdens de middeleeuwen behield Egypte zijn faam als land van wijsheid en studie. Martianus Capella wees in *De nuptiis Mercurii et Philologiae*, een toen zeer geliefd en invloedrijk schoolboek, op de oorsprong van de zeven vrije kunsten in Egypte en hij berichtte over een schrift met afbeeldingen van dieren⁽³⁹⁾. En prees ook de bijbel de Egyptenaren niet onrechtstreeks, toen hij stelde dat de wijsheid van Salomo nog groter was dan alle wijsheid van Egypte (1 Kon. 5:10; vgl. Jes. 19:11 en Hand. 7:22)?

Omstreeks 1414 ontdekte Poggio Bracciolini op een tocht doorheen Zuid-Duitsland op zoek naar antieke handschriften een codex van de Romeinse historicus Ammianus Marcellinus⁽⁴⁰⁾, die van alle Latijnse auteurs het uitvoerigst handelde over obelisk en hiërogliefen en - in de beste neoplatonische traditie - meende dat hieruit een zeer oude wijsheid zou spreken. Kort daarop, in 1419, verwierf de Florentijnse priester Cristoforo de' Buondelmonte op het Griekse eiland Andron een handschrift van Horapollo, dat de Florentijnse humanisten versterkte in hun allegorische uitleg van de hiërogliefen, zoals zij die reeds bij de bekend gebleven antieke auteurs gepropageerd vonden. Deze opvatting werd nog meer algemeen goed dank zij de invloed van het Florentijnse neoplatonisme, toen Marsilio Ficino in 1492 Plotinus vertaalde en commentarieerde.

Ondertussen was een Venetiaans dominicaan die toen in Treviso leefde, Francesco Colonna, aan het werk aan een boek, dat een enorme stimulans zou betekenen voor het humanistisch beeldschrift en grote invloed zou uitoefenen, ook buiten de grenzen van Italië: de *Hypnerotomachia Poliphili*⁽⁴¹⁾. Het werk verscheen onder deze titel bij Aldus Manutius te Venetië in 1499, en het wordt beschouwd als de mooiste incunabel die ooit gedrukt werd, ook om de zeer fraaie houtsneden van een onbekend kunstenaar. Een eerste gedeelte van de *Hypnerotomachia* zou Colonna reeds omstreeks 1470 te Treviso voltooid heb-

(39) Martianus Capella, *De nuptiis Mercurii et Philologiae*, lib. II, § 136-137; lib. VIII, § 812 (*Martianus Capella*. Edidit A. Dick, Lipsiae, 1925, blz. 59, 429).

(40) In 1414, beweren Giehlow, 'Die Hieroglyphenkunde...', blz. 18-19 en Iversen, *The Myth of Egypt...*, blz. 65. Georg Voigt, *Die Wiederbelebung des classischen Alterthums*, Berlin, 1960⁴, dl. I, blz. 241 zegt enkel dat Poggio de codex tijdens het concilie van Konstanz ontdekt en ontvoerd heeft; de zittingen van deze kerkvergadering duurden van 5 november 1414 tot 22 april 1418.

(41) F. Colonna, *Hypnerotomachia Poliphili*. Edizione critica e commento a cura di Giovanni Pozzi e Lucia A. Ciapponi, Padova, 1964.

ben. De inhoud van het boek is zeer complex: het verhaalt als in een droom (ὄπνος) de vol liefde (ἔρως) aangevangen moeitelijke tocht (μῦχι = strijd) van de schrijver als minaar (ἰσλαός) van Polia. Wie dit mag zijn, is nog altijd niet duidelijk; men heeft vermoed dat Polia de wijsheid zou zijn⁽⁴²⁾, de herontdekte oudheid⁽⁴³⁾ of een dame uit het geslacht Lelli te Treviso⁽⁴⁴⁾. Onmiskenbaar is echter dat het handelingsverloop terugtreedt voor de uitvoerige beschrijving van het landschap, waarin Poliphilo ronddoelt: dit bestaat uit ruïnes, die door Colonna zeer gedetailleerd weergegeven worden. Wanneer hij overweldigende indrukken of geheimzinnige ceremoniën moet beschrijven, doet hij een beroep op de gegevens over het oude Egypte, zoals die bij de Griekse en Romeinse auteurs bewaard bleven. Colonna laat Poliphilo ook hiërogliefen zien en interpreteren op de gehavende monumenten, en dit dank zij een grote belesenheid in de antieke literatuur. De schrijver kan ook te Rome - de enige plaats waar dit in West-Europa mogelijk was - de obeliskken, die door de triomferende keizers uit Egypte meegevoerd waren, bestudeerd hebben. Eveneens als hiërogliefen beschouwde men een toen zeer beroemde Romeinse fries, oorspronkelijk afkomstig van een Neptunustempel op het Campo Verano, sinds Constantijn verwerkt in de basiliek van San Lorenzo fuori le mura, en op het einde van de zestiende eeuw overgebracht naar het museum van het Kapitoel⁽⁴⁵⁾. Op basis van zulke ongelijksoortige bronnen stelde Colonna zijn beeldschrift samen. Daarbij kwam nog, dat de illustrator van de *Hypnerotomachia*, zoals elke volbloed renaissancekunstenaar, niet streefde naar een mechanisch kopiëren van de Egyptische hiërogliefen, maar deze aanpaste aan de vereisten van zijn werkopdracht, overeenkomstig zijn eigen smaak en stijlgevoel.

Het succes was enorm. Hoewel het boek geschreven was in een eigen-

(42) C.A. Zaalberg, 'Das Buch Extasis' van Jan van der Noot, Assen, 1954, blz. 48 noot 1.

(43) Giehlow, 'Die Hieroglyphenkunde...', blz. 47; Volkmann, *Bilderschriften der Renaissance*, blz. 13.

(44) Colonna, *Hypnerotomachia Poliphili* (ed. Pozzi-Ciapponi), dl. II, blz. 6.

(45) Giehlow, 'Die Hieroglyphenkunde...', blz. 61; afgebeeld bij Volkmann, *Bilderschriften der Renaissance*, blz. 16 en bij Iversen, *The Myth of Egypt...*, pl. VI. Pozzi-Ciapponi verwerpen de mogelijkheid dat Colonna tijdens een verblijf te Rome de antikwiteiten aldaar de visu zou geraadpleegd hebben; hij zou steunen op Flavius Blondus (Colonna, *Hypnerotomachia Poliphili*, dl. II, blz. 9-11). Ook rechtstreekse invloed van de Romeinse fries wordt door hen geloofend (dl. II, blz. 69), maar dit m.i. te apodictisch: zowel inzake factuur als combinatie van de afzonderlijke hiërogliefen is de overeenkomst toch te groot en te duidelijk om toeval te zijn; vgl. ook Giehlow, 'Die Hieroglyphenkunde...', blz. 61-63 en Volkmann, *Bilderschriften der Renaissance*, blz. 17.

aardig soort mengtaal van Italiaans en Latijn, en de verkoop van de aldine aanvankelijk niet zo snel liep - een herdruk verscheen pas in 1545 - maakte de *Hypnerotomachia* grote ophef in het milieu van humanisten en kunstenaars. Het werd een naslagwerk voor eenieder die zich in de allegorische verklaring van de hiërogliefen wilde laten inwijden. Ten noorden van de Alpen maakte het boek zo mogelijk nog meer indruk, omdat de noordelijke humanisten hierin voor het eerst afbeeldingen van obelisk en hiërogliefen onder de ogen kregen. In 1546 verscheen een verkorte Franse bewerking onder de titel *Hypnerotomachie ou Discours du songe de Poliphile* te Parijs bij Jacques Kerver, die voor de illustraties een beroep had gedaan op Jean Goujon⁽⁴⁶⁾. Colonna zelf had de *Hieroglyphica* van Horapollo nog niet kunnen raadplegen, waarvan de editio princeps pas in 1505 verscheen, eveneens bij Aldus in Venetië. Van dat ogenblik af ziet men beide werken, *Hypnerotomachia* en *Hieroglyphica*, praktisch steeds gezamenlijk optreden: waar men de invloed van het ene ontwaart, daar blijkt ook het andere doorgaans geraadpleegd te zijn. Deze wisselwerking is in de hand gewerkt door Erasmus die in de *Adagia*, bij de toelichting van de spreuk 'Festina lente', naar beide werken verwees⁽⁴⁷⁾.

Als waardig sluitstuk van deze anderhalve eeuw humanistische studie der hiërogliefen verscheen in 1556 te Bazel de *Hieroglyphica sive de sacris Aegyptiorvm literis commentarii* van Pierio Valeriano. Het werk is een summa van al het voorgaande onderzoek en getuigt van een enorme belezenheid in alle mogelijke bronnen: Horapollo, Colonna, Griekse en Romeinse elementen zijn erin verwerkt, evenals de bijbel. Tegelijk streefde hij naar een verzoening tussen de hiëroglifische wijsheid en het christendom, waardoor zijn werk het moraliserend karakter kreeg, dat Valeriano's invloed op de latere emblematiek verklaart.

In de Nederlanden bleef het humanistisch beeldschrift in de 'klassieke' vormentaal van de *Hypnerotomachia* het vroegst bewaard aan het grafmonument van kanunnik Hubertus Mielemans te Luik⁽⁴⁸⁾, die in 1558 overleed. Het was echter reeds vroeger aangewend: tijdens de intocht van Karel V te Utrecht in 1540 had men de stadhuisgevel versierd

(46) Thans bereikbaar als facsimile-uitgave onder de titel *Le songe de Poliphile*. Fac-similé de la première édition française... présenté par Albert-Marie Schmidt, Paris, 1963. De Franse *Hypnerotomachia* werd herdrukt te Parijs in 1553, 1561 en 1600 (Zaalberg, 'Das Buch Extasis' ..., blz. 35 noot 3).

(47) D. Erasmus, *Adagiorvm chiliades qvatvor cvm sesquicenturia*, Parisiis, 1579, kol. 319, chil. 2, cent. 1, nr. 1.

(48) G. de Tervarent, 'Les hiéroglyphes de la Renaissance' in *Chronique Archéologique du Pays de Liège*, jg. 40 (1949), blz. 8-15; Id., *Attributs et symboles dans l'art profane 1450-1600*, Genève, 1958-1964, Fig. 3 en 4.

met een fries 'vol hieraglyphie [sic], of Egyptische letteren veel significantyf'⁽⁴⁹⁾. De voornaamste beoefenaar van het humanistisch hiërogliefenschrift bij ons was de Antwerpse patriciër jonker Jan van der Noot, de voornaamste vroege renaissancist in onze literatuur, wiens werk voor Van der Schelden - zoals hierna zal blijken - geen onbekende grootheid was. Naast Van der Noots raadselobelisk vermeldt C.P. Burger als enig voorbeeld van hiërogliefenuitdrukking de gecommentarieerde spreuk van Jan Baptist Houwaert 'Hout Middelmate' in *Pegasides Pleyn* (1582-1583) en *De vier wterste* (1583), een hiëroglief die in feite reeds op een erepenning voor Houwaert uit het jaar 1578 voorkwam⁽⁵⁰⁾.

* *

De Gentse obelisk betekenen dus een aanzienlijke aanwinst onder de Nederlandse produkten van dit Europees verspreid en algemeen gewaardeerd genre. Een eigenlijke vertaling van de ideogrammen is niet overgeleverd, zodat de volgende verklaringen gebaseerd zijn op Van der Scheldens mogelijke bronnen onder de hiëroglifische literatuur.

Obelisk I, voorzijde, vooraanzicht (Afb. I)

1. Wapenschild van koning Filips II. Het is zeer nauwkeurig uitgevoerd - heraldiek was een specialiteit van Van der Schelden - naar de laatste stand van 's konings bezittingen, zoals men dit te Gent voorheen nog niet afgebeeld had: na het uitsterven van het koningsgeslacht van Avis nam Filips II in 1581 Portugal in bezit en sindsdien stond het Portugese wapen als hartschild in het bovenste deel van het Spaanse blazoen - wat hier dan ook het geval is. Dit wapenschild heeft geen hiëroglifische functie: het is louter decoratief, zoals zijn tegenhanger op de voorzijde van de andere obelisk en zoals de monogrammen op de achterzijden. Van der Schelden kon zich inspireren op Lucas d'Heere, die op de obelisk voor Anjou eveneens het wapenschild van de nieuwe heerser had laten aanbrengen (*De eerlicke incomste van... Fransoys van Vranckerijcke*, Ghend, 1582, fol. B3r).

(49) Snoep, *Praal en propaganda*, blz. 17.

(50) C.P. Burger, 'Het hieroglyphenschrift van de renaissance' in *Het Boek*, jg. 13 (1924), blz. 294; J.B. Houwaert, *De vier wterste*. Tekstuitgave met inleiding, verklarende aantekeningen en glossarium door F. van Vinckenroye, Gent, 1965, dl. I, blz. 165. Juist in deze jaren (1578-1582) heeft Houwaert zich door Van der Noots voorbeeld op meer dan één punt laten inspireren; zie F. van Vinckenroye, 'Jan van der Noot en Jan-Baptist Houwaert' in *Liber alumnorum prof. dr. E. Rombauts*, Leuven, 1968, blz. 184-185.

2. Figuur met drie aangezichten, het zogenaamde Signum Triciput = voorzichtigheid (hier, als goddelijke eigenschap: voorzienigheid) volgens Valeriano, lib. XXXII, De tricipitio (*Hieroglyphica*, Basileae, 1556, fol. 229r).
De drie aangezichten duiden op kennis van verleden, heden en toekomst. De bliksems, die uit de ogen van de figuur flitsen, bewijzen dat Van der Schelden wel degelijk Valeriano geraadpleegd heeft: alleen daar wordt de onmiddellijke verbinding gelegd tussen het Triciput en de zonnegod. In de *Hypnerotomachia* worden hermen met drie aangezichten voor de triomfwagen van Cupido gedragen, maar dit zonder enige toelichting (Francesco Colonna, *Hypnerotomachia Poliphili*. Edizione critica e commento a cura di Giovanni Pozzi e Lucia A. Ciapponi, Padova, 1964, dl. I, blz. 340, hierna geciteerd als ed. Pozzi-Ciapponi; *Le songe de Poliphile*. Fac-similé de la première édition française... présenté par Albert-Marie Schmidt, Paris, 1963, fol. 121v, hierna geciteerd als ed. Schmidt). In Erasmus' *Adagia* is de Triceps Mercurius een schampere benaming voor de onbetrouwbaren (D. Erasmus, *Adagiorvm chiliades qvatvor cvm sesquicenturia*, Parisiis, 1579, kol. 738). De factuur van de huidige tekening kan geïnspireerd zijn op een illustratie in de Plantijnse edities van Alciatus' *Emblemata*, Emblema 40 'Concordia insuperabilis' met de afbeelding van Geryon (Andreas Alciatus, *Emblemata*, Lvgdvni Batavorvm, 1591, blz. 190), terwijl ook in het werk van Claude Paradin de Sabijnse god Sanctus Fidius & Semipater als Triciput afgebeeld is (Claude Paradin en Gabriel Simeon, *Princelijcke Deuijsen ofte wapenen*, T'Antvverpen, 1563, fol. K7r-v).
3. Oog = God, goddelijk. Deze hiëroglief komt meermaals voor in de *Hypnerotomachia* (ed. Pozzi-Ciapponi, dl. I, blz. 30, 33, 238, 239; ed. Schmidt, fol. 10r, 11v, 85v, 86v) en is overgenomen door Valeriano, lib. XXXIII, Oculi (*Hieroglyphica*, fol. 234r).
4. Hond = zeer goede vorst. Horapollo, nr. 40 interpreteert de hond als rechter of magistraat (*Hori Apollinis Hieroglyphica*. Saggio introduttivo, edizione critica del testo e commento di Francesco Sbordone, Napoli, 1940, blz. 91, hierna geciteerd als ed. Sbordone). De huidige verklaring is afkomstig van Willibald Pirkheimer, die voor de Erepoort van keizer Maximiliaan, een reeks houtsneden die samengelegd een enorme erepoort vormen, in 1515 een hiëroglifische verheerlijking van de keizer ontwierp, welk tafereel hij het Mysterium van deze poort noemde; de hond fungeert er als 'princeps optimus' (zeer goede vorst) (Ludwig Volkmann, *Bilderschriften der*

Renaissance, Nieuwkoop, 1962, blz. 87, 89, 93). Deze betekenis is overgenomen door Valeriano, lib. v, Canis (*Hieroglyphica*, fol. 42r).

5. Onduidelijke figuur, die ik interpreteer als een afbeelding van papyrusriet of -rollen, en dit in verbinding met de ernaast afgebeelde hond (nr. 4), die zich naar de volgende figuur schijnt te haasten. Pirkheimer liet keizer Maximiliaan en de hond in de reeds vermelde Mysterium-houtsnede van de Erepoort afbeelden, beiden gezeten op een bundel papyrus, wat moest betekenen ‘antiqua ab origine natus’ (uit een oud geslacht geboren) (Volkman, *Bilderschriften*, blz. 87, 88), een voorstelling die alweer op Horapollo, nr. 30 teruggaat. Sbordone meent dat Horapollo gesteund heeft op de Egyptische stam *is* (= oud), hiëroglifisch voorgesteld door een teken, dat zeer sterk lijkt op een verticaal geplaatste papyrusrol (ed. Sbordone, blz. 74). Valeriano, lib. LVII, Papyrus heeft deze uitleg overgenomen (*Hieroglyphica*, fol. 412v).

De betekenis ‘uit een oud geslacht geboren’ zou in de Gentse context van 1584 zeer zinvol zijn, aangezien daardoor onderstreept wordt dat de stad terugkeert onder de obediëntie van haar natuurlijke vorst, de wettige erfgenaam van de voorbije gravengeslachten.

6. Wereldbol onder parasolvormig baldakijn = wettig gezag over de hele wereld. De globe is een overduidelijk symbool, dat voorkomt in de *Hypnerotomachia* (ed. Pozzi-Ciapponi, dl. I, blz. 238; ed. Schmidt, fol. 85v) en bij Valeriano, lib. XXXIX, Circulus (*Hieroglyphica*, fol. 288v).

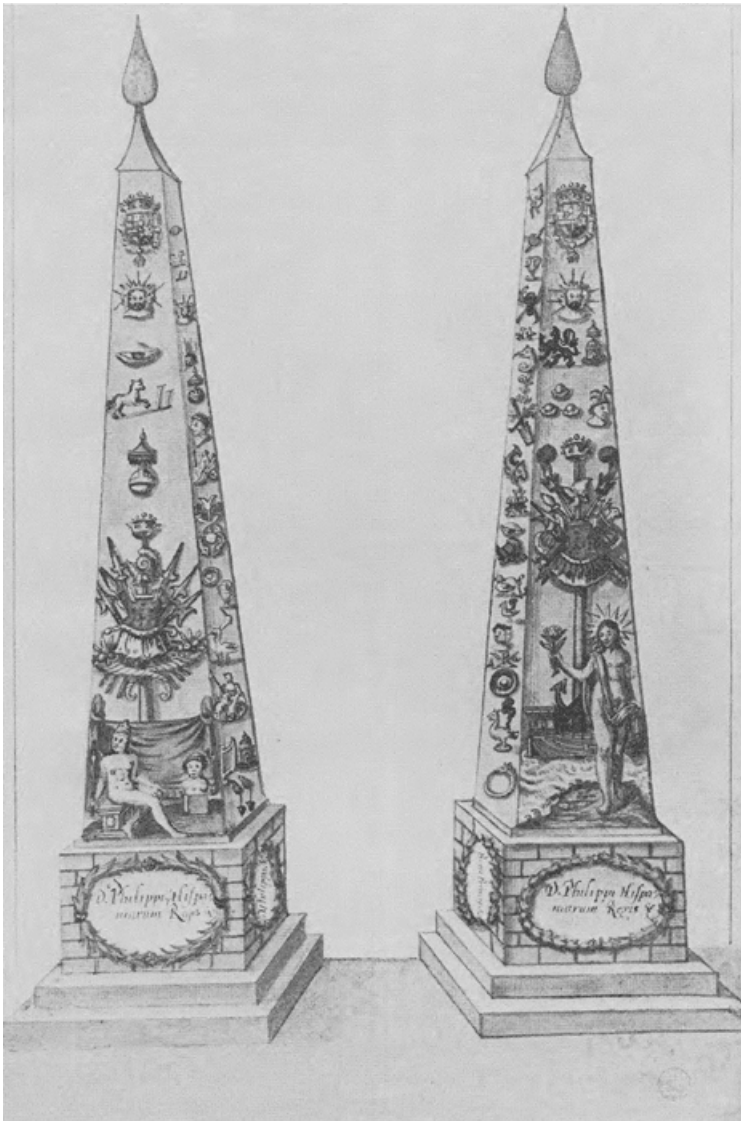
De verklaring van het baldakijn is heel wat moeilijker. In de klassieke humanistische literatuur over hiërogliefen komt het niet voor. Wel is het reeds een oud symbool van gezag en jurisdictie (*Enciclopedia Italiana*, dl. XXV, blz. 323; ook D.P. Snoep, *Praal en propaganda*, Alphen aan den Rijn, 1975, blz. 28 ziet het baldakijn als symbool van ‘regale aspiraties’). In de Franse versie van de *Hypnerotomachia* (niet zo gelijkend in de aldine, vgl. ed. Pozzi-Ciapponi, dl. I, blz. 92) wordt de troon van koningin Eleutherilide door een zelfde type van baldakijn overhuifd als Van der Schelden hier afgebeeld heeft (ed. Schmidt, fol. 33v). Joris Hoefnagel, die onder alle zestiende-eeuwse beeldende kunstenaars in de Nederlanden wel de meest creatieve emblematische fantasie bezat, heeft herhaaldelijk baldakijnen aangewend in de miniaturen van het *Missale Romanum* voor kardinaal Andreas van Oostenrijk en in het schriftmonsterboek van Georg Bockskay voor keizer Rudolf II (Th.A.G. Wilberg Vignau-

Schuurman, *Die emblematischen Elemente im Werke Joris Hoefnagels*, Leiden, 1969, § 115, 122, 135, 142, 201, 227, 265, 271, 487, 495, aldaar nooit als afzonderlijk emblematisch symbool behandeld). Houwaert liet in 1578, bij de plechtige intrede van aartshertog Matthias te Brussel, de godin Fama optreden 'onder een pauilloen' (*Sommare beschrijvinghe vande triumphelijcke Incomst...*, Antwerpen, 1579, blz. 69). Het parasolvormig baldakijn is nog steeds een kerkelijk symbool van jurisdictie: tussen de regering van twee pausen regelt de kardinaal-camerlingo de staatszaken van het Vaticaan; als teken van zijn wereldlijke soevereiniteit voert hij dit parasolvormig baldakijn, de ombrellino, boven zijn eigen wapenschild (Ottfried Neubecker, *Heraldiek*, Amsterdam-Brussel, 1977, blz. 238). Onder de liturgische voorrechten van de basilieken telt de kerk het gebruik van de ombrellino of het conopeum (*De Katholieke Encyclopaedie*, dl. IV, kol. 58).

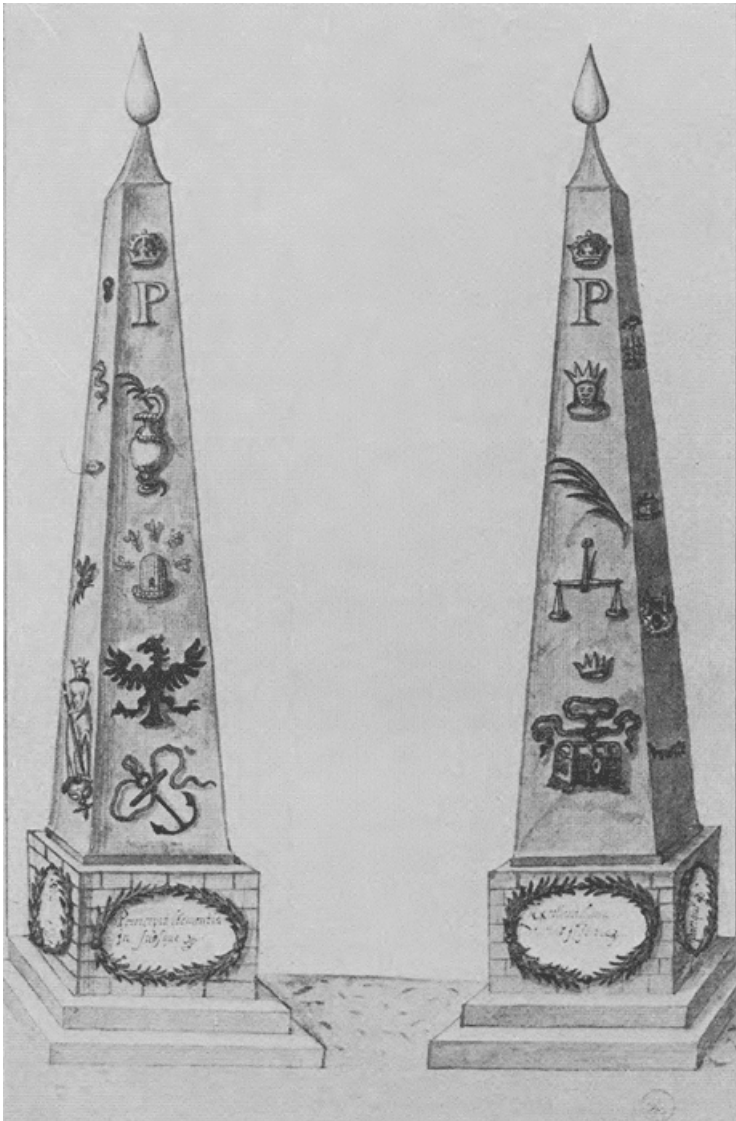
Wanneer hier aan Filips II een jurisdictie over de hele wereld toegekend wordt, dan moet men bedenken dat hij naast zijn Europese en Amerikaanse bezittingen sinds 1581 (zie nr. 1) ook de Portugese koloniën, van Brazilië tot Goa, beheerste, zodat zijn rijk zich inderdaad over de hele aarde uitstreckte.

7. Trofee met twee gekruiste hoorns des overvloeds = een overvloedige overwinning. De combinatie van trofee en cornucopiae is zonder twijfel ontleend aan de *Hypnerotomachia* (ed. Pozzi-Ciapponi, dl. I, blz. 239; ed. Schmidt, fol. 86v).
8. De onderste afbeelding van het vooraanzicht van deze obelisk behoort, net als de bovenste, niet tot het eigenlijke hiëroglifische opschrift, maar beeldt een scène op zichzelf uit: voor een groen (kleur van de hoop) doek zit op een bank een naakte vrouw, voorzien van een scepter in de rechterhand en getooid met een rode muts. Naast haar staat op een vierkante sokkel een borstbeeld, dat hetzelfde type van hoofddeksel draagt. Ik vermoed dat Van der Schelden voor de afbeelding en schikking van dit tafereel beïnvloed is door de allegorische voorstelling op de titelpagina van Abraham Ortelius, *Theatrum Orbis Terrarum*, Antverpiae, 1570, en wel door de afbeelding van de werelddelen Amerika en Zuidland onder de vorm van de nimfen America en Magellanica (Afb. III). De hangmat van America is de doek op de achtergrond geworden, en de zijmuur waartegen zij leunt is tot een bank in dezelfde stijl gereduceerd. Haar liggende naakte gestalte wendt zich naar de lezer op dezelfde wijze als Van der Schelden het zijn

vrouwelijke figuur naar de toeschouwer laat doen. America's sierlijke houten knots wordt praktisch zonder wijziging een scepter in de hand van haar navolger. Ten slotte is America's nauwsluitend hoofddekseel - hoewel niet identiek - toch sterk gelijkend op de muts van Van der Scheldens figuur. Ook de overeenkomst tussen Terra Magellanica en het borstbeeld van 1584 is opvallend: beide zijn van identieke factuur, staan op een vierkante sokkel en vertonen slechts twee verschillen: Magellanica draagt een vlam op haar sokkel ter wille van haar identificatie met Vuurland en is blootshoofds, terwijl de Gentse figuur een zelfde hoofddekseel draagt als haar buurvrouw met scepter. Wat heeft Van der Schelden met deze aanpassing bedoeld? Dat hij wilde zeggen dat koning Filips een trofee verwierf om zijn triomfen in Amerika en in het vijfde continent is weinig waarschijnlijk: Amerika was reeds gepacificeerd in 1548 na het neerslaan van de revolte der Pizzaro's in Peru, en de doorvaart van Fernão de Magalhães tussen Vuurland en het Amerikaanse vasteland - de enige mogelijke zinspelende op het vijfde continent, dat men toen identiek met Vuurland achtte - geschiedde reeds in 1520. Ik meen dat de oplossing schuilt in de muts, die Van der Schelden beide figuren opgezet heeft: die is niets anders dan de pileus, de antieke Phrygische muts, die de vrijgelatenen in het oude Rome droegen als symbool van hun verlossing uit het slavenrijk. In 1549 stond te Antwerpen bij prins Filips' intocht op de triomfboog aan de Broerkensbrug tussen andere figuren ter illustratie van de Gulden Wereld dan ook Libertas 'dat is Vrijdom / eender vrouwen personage / hebbende eenen hoet op thooff' (Cornelius Grapheus, *De seer wonderlijcke / schoone / Triumphelijcke Incompst, van den hooghmogenden Prince Philips...*, Antwerpen, 1550, fol. I2v; Juan Christoval Calvete de Estrella, *El felicissimo viaie d'el muy alto y muy Poderoso Principe Don Phelippe...*, Anvers, 1552, fol. 240v). Ook Otto Vaenius maakt gebruik van deze symboliek in *Q. Horatii Flacci Emblemata*, Antverpiae, 1607, fol. L2r, L3r. De associatie van de pileus met de vrijheid betuigen ook Valeriano, lib. XL, Pileus (*Hieroglyphica*, fol. 293v) en Hoefnagel (Wilberg Vignau-Schuurman, *Die emblematischen Elemente...*, dl. II, blz. 35, § 109 noot 3). In de zittende figuur zie ik dan ook Libertas, de ware (vandaar: naakte) Nederlandse vrijheid, die nu weer heerst (bank en scepter). Wat is dan de zin van de verwante figuur op de sokkel? In zijn toelichting op Ortelius' titelbladzijde zegt Adolf van Meetkerke (*Theatrum Orbis Terrarum*, fol. A3v) dat Terra Magellanica enkel als borstbeeld voorgesteld is, omdat zij is 'vix cognita paucis' (nauwelijks, slechts



Afb. I - Obelisken I en II, voorzijde.



Afb. II - Obelisk II en I, achterzijde.

aan weinigen bekend). Dan kan men te Gent bedoeld hebben: deze vrijheid geldt nog niet voor het geheel der Nederlanden, maar enkel voor het zuidelijk deel, dat Alexander Farnese reeds bevrijd had!

De hiërogliefen op Obelisk I, voorzijde, vooraanzicht, kunnen gelezen worden als volgt:

De goddelijke (3) voorzienigheid (2) heeft aan onze zeer goede vorst (4), uit een oud geslacht geboren (5), het wettig gezag over de hele wereld (6) en thans een glansrijke overwinning (7) geschonken.

Obelisk I, voorzijde, zij aanzicht (Afb. I)

9. Oog = God; zie nr. 3.
10. Hond = onze zeer goede vorst; zie nr. 4.
11. Papyrusriet of -rol (?) = uit een oud geslacht geboren; zie nr. 5.
12. Triciput = voorzichtigheid; zie nr. 2.
13. Vallende figuur = vallende opstandelingen. In de humanistische hiëroglifische literatuur heb ik deze vallende figuur, los van elke context, niet teruggevonden. Wel heeft Van der Schelden zich vermoedelijk geïnspireerd op emblematische literatuur, waarin de mythologische personages Phaëthon en Icarus als symbolen van vermetelheid en eigenwaan dikwijls vermeld worden. Alciatus' Emblemata 56 'In temerarios' (Tegen de onbezonnenen) is geïllustreerd met Phaëthon, die, door de bliksem van Zeus getroffen, uit het slecht gemende tweespan van zijn vader Phoebus Apollo stort (*Emblemata*, blz. 238). Joannes Sambucus voert Icarus en Phaëthon ten tonele als waarschuwendende voorbeelden van het 'Nimium sapere', 'Te veel vvijs zijn' (Joannes Sambucus, *Emblemata*, Antverpiae, 1564, blz. 32). In de vertaling van Marcus Antonius Gillis (*Emblemata J. Sambvci*. In Nederlantsche tale ghetrouwelick ouergheset, T'Antvverpen, 1566, blz. 35-36) wordt dit:

...dus laet voordachtich
Te hooge dingen, ende en zijt niet clachtich
Ouer *dat* ghi hebt, maer *denct dat* ghi sulcs zijt voorwaer
Als ghy soudt wenschen: Phaëton quamt onsachtich
Dat hy aenveert had den oppersten scepter swaer,
En Icarus viel ooc van thoochste daer hy stont naer.

Ter illustratie van de zondeval heeft Hoefnagel in het Missale Romanum van Andreas van Oostenrijk Adam en Eva als - letterlijk - vallende figuren afgebeeld (Wilberg Vignau-Schuurman, *Die emblematischen Elemente...*, dl. I, blz. 62, § 88).

In 1584 zijn vermetelheid en hybris fouten die de overwinnende partij zonder twijfel aan de opstandelingen zal verweten hebben, terwijl juist het lot van Icarus en Phaëthon de rebellen het zinloze van hun pogingen moet doen inzien. In dit opzicht is de verwerking van deze vallende figuur op de obelisk politiek ten volle verantwoord.

14. Wereldbol onder parasolvormig baldakijn = wettig gezag over de hele wereld; zie nr. 6.
15. Hoofd, gekroond met een vorstelijke diadeem = heerschappij. Bij Valeriano, lib. XXXII, Caput wordt deze hiëroglief immers verklaard als 'dominium' (*Hieroglyphica*, fol. 225v).
16. Triomfator met scepter, gezeten op een zegekar = overwinning. In navolging van Petrarca's zeer populaire *Trionfi* is dit een veel gebruikte voorstelling: in de *Hypnerotomachia* zien Polia en haar minnaar een stoet van vier triomfwagens aan zich voorbijtrekken (ed. Pozzi-Ciapponi, dl. I, blz. 150 e.v.; ed. Schmidt, fol. 53v e.v.). Ook bij Valeriano, lib. XLIII, Currus betekent deze wagen 'triumphus' (*Hieroglyphica*, fol. 321r).
17. Herautsstaf van Mercurius, voorzien van hoorns des overvloeds = algemene voorspoed. Hier kan, in combinatie met de cornucopiae, moeilijk iets anders dan de caduceus van Mercurius afgebeeld zijn, maar de vorm van deze staf is niet de gewone: in plaats van bekroond te worden met de petasus, Mercurius' hoed, splitst de top zich hier in een vork. Het voetstuk, waar men vleugels verwacht, wordt hier gevormd door een bol. De slangen, die zich normaal rond de staf kronkelen, glijden hier te voorschijn uit de spitsen van de gekruiste hoorns. Bij Valeriano, lib. XV, Caduceus is de combinatie van caduceus en cornucopiae symbool van de 'felicitas' (*Hieroglyphica*, fol. 116r).
18. Schotel = mildheid, mild, een bekende hiëroglief uit de *Hypnerotomachia* (ed. Pozzi-Ciapponi, dl. I, blz. 33, 238; ed. Schmidt, fol. 11v, 85v).

19. Vaas = gemoed; dit is eveneens afkomstig uit de *Hypnerotomachia*, zelfde context (ed. Pozzi-Ciapponi, dl. I, blz. 33, 238; ed. Schmidt, fol. 11v, 85v).
20. Twee ooievaars = piëteit, piëteitsvol, erkentelijk. De ooievaar was een symbool van 'pietas' omdat men meende dat hij zijn verzwakte ouders voedde tot deze na de rui weer op krachten waren gekomen. Deze uitleg vindt men reeds bij Horapollo, nr. 55 (ed. Sbordone, blz. 114) en werd overgenomen door Valeriano, lib. XVII, Ciconia (*Hieroglyphica*, fol. 124r). Ook in de emblematiek was het een veel gebruikt beeld, en dit in navolging van Alciatus' Emblema 30 'Gratiam referendam' (Men moet dankbaar zijn) (*Emblemata*, blz. 154).
21. Gentse stedemaagd = de stad Gent. De afbeelding van de gekroonde Gentse maagd in haar besloten tuin met de stadsvlag in de rechterhand en de leeuw tegen haar aangevlid was een geliefde voorstelling bij Blijde Intochten. Het is een allegorische, maar geen strikt humanistisch-hiëroglifische figuur. Van der Schelden heeft dezelfde voorstelling nog tweemaal in deze intocht ten tonele gevoerd: op het theater in de Mageleinstraat en op de triomfpoort aan de Nederschelde.
22. Harp = vreugde. Guy de Tervarent (*Attributs et symboles dans l'art profane 1450-1600*, Genève, 1958-1964, kol. 209) verwijst enkel naar een gravure van Heinrich Aldegrever voor deze betekenis. In de gewone hiëroglifische literatuur komt ze niet voor. Volgens de commentaar van Claude Mignault bij Alciatus' Emblema 10 'Foedera' (Verdragen) betekende de harp in de oudheid ook 'eendracht' (*Emblemata*, blz. 72).
23. Tempel = elk gebouw. Deze hiëroglief stamt rechtstreeks uit de *Hypnerotomachia* (ed. Pozzi-Ciapponi, dl. I, blz. 238; ed. Schmidt, fol. 85v).
24. Twee schietloden = bouwen, oprichten. Deze ideogram stamt uit hetzelfde opschrift in de *Hypnerotomachia* als nr. 23 (ed. Pozzi-Ciapponi, dl. I, blz. 238; ed. Schmidt, fol. 85v).

De hiërogliefen op Obelisk I, voorzijde, zijaanzicht, kunnen gelezen worden als volgt:

God (9) heeft aan onze zeer goede vorst (10), uit een oud geslacht geboren (11), om zijn voorzichtigheid (12) tegenover de vallende op-

standelingen (13) naast de heerschappij (15) en het wettig gezag over de hele wereld (14) ook de huidige overwinning geschonken (16). Om de algemene voorspoed (17) en uit de mildheid (18) van haar gemoed (19) heeft de piëteitsvolle (20) stad Gent (21) vol vreugde (of: eensgezind) (22) deze versieringen (23) opgetrokken (24).

Obelisk II, voorzijde, zijaanzicht (Afb. I)

25. Een slang die zich rond een olijftak kronkelt = de milde, barmhartige vorst. Het serpent komt reeds bij Horapollo, nr. 63 voor als beeld van de vorst (ed. Sbordone, blz. 127). Ook Pirkheimer heeft van deze gelijkstelling gebruik gemaakt voor Maximiliaans Erepoort (Volkman, *Bilderschriften*, blz. 87, 89). Valeriano, lib. xv Serpens heeft dit overgenomen als symbool van de 'imperator' (*Hieroglyphica*, fol. 111r). Een olijftak fungeert in de *Hypnerotomachia* voor 'clementia' (ed. Pozzi-Ciapponi, dl. I, blz. 238; ed. Schmidt, fol. 85v). Daarnaast is hij reeds een bijbels symbool van vrede en verzoening (Gen. 8:11). In Frankrijk voerden de koninklijke drukkers voor het Grieks als drukkersmerk een lans, waarrond zich een serpent en een olijftak strengelden, met de legende: aan de goede koning (slang + olijftak) en de moedige strijder (lans) (Tervarent, *Attributs et symboles*, kol. 344).
26. Kluwen = terugvoeren. Deze hiëroglief heeft Colonna, uit wiens *Hypnerotomachia* zij afkomstig is (ed. Pozzi-Ciapponi, dl. I, blz. 33; ed. Schmidt, fol. 11v), ontleend aan de geschiedenis van Theseus, die de weg uit het labyrint van de Minotaurus terugvond dank zij de draad van Ariadne.
27. Vaas = gemoed; zie nr. 19.
28. Een schoenzool met oog en olijf- en palmtak = onderdanigheid aan God. Deze figuur komt rechtstreeks uit de *Hypnerotomachia* (ed. Pozzi-Ciapponi, dl. I, blz. 33; ed. Schmidt, fol. 11v).
29. Twee trekkebekkende duifjes = liefde. In de mythologie is de duif de vogel van Venus. Van der Scheldens rechtstreekse bron is de slotprent in een van jonker Jan van der Noots werken uit de periode 1579-1581/1582. Van der Noot steunde - gezien de samenhang met de volgende hiëroglief - op de bijbel (Matt. 10:16; zie C.A. Zaalberg, *Das Buch Extasis' van Jan van der Noot*, Assen, 1954, blz. 229).

30. Slang = voorzichtigheid. Samen met nr. 29 is dit ideogram rechtstreeks aan Van der Noot ontleend.
31. Scheepsroer met olijftak = barmhartig regeren. Deze combinatie stamt rechtstreeks uit de *Hypnerotomachia* (ed. Pozzi-Ciapponi, dl. I, blz. 33; ed. Schmidt, fol. 11v).
32. Dolfijn met een lint vastgemaakt aan een koffertje = ongedeerd bewaren. Ook hier is een direct beroep op de *Hypnerotomachia* gedaan (ed. Pozzi-Ciapponi, dl. I, blz. 33; ed. Schmidt, fol. 11v).
33. Oog = God; zie nr. 3.
34. Helm = beschermen. Ontleend aan de *Hypnerotomachia* (ed. Pozzi-Ciapponi, dl. I, blz. 61; ed. Schmidt, fol. 22r).
35. Gans met een lint aan een anker verbonden = een vaste wacht. Eveneens direct ontleend aan de *Hypnerotomachia* (ed. Pozzi-Ciapponi, dl. I, blz. 33; ed. Schmidt, fol. 11v). Colonna dacht aan de waakzame ganzen van het Kapitol.
36. Antieke lamp = leven. Deze hiëroglief komt meermaals voor in de *Hypnerotomachia* (ed. Pozzi-Ciapponi, dl. I, blz. 33, 61, 240, 256; ed. Schmidt, fol. 11v, 22r, 87r, 96r).
37. Twee aaneengegroeide aangezichten = dood. In feite zijn het twee maskers die in de illustratie van de Venetiaanse *Hypnerotomachia* (ed. Pozzi-Ciapponi, dl. I, blz. 256; niet in de Franse versie, ed. Schmidt, fol. 96r) correct met lege oogkassen weergegeven worden. Deze maskers zijn de antieke Romeinse manen ('manes'), de geesten der afgestorvenen. Zowel in de Italiaanse als in de Franse versie van de *Hypnerotomachia* zijn boven deze maskers ogen (= godheid; zie nr. 3) aangebracht, zodat de volledige interpretatie daar luidt 'diis manibus' (= aan de schimmen, zielen der afgestorvenen), het klassieke begin van een antieke epitaaf. Van der Scheldens tekening gaat rechtstreeks terug op de raadselobelisk van Van der Noot.
38. Christusmonogram = Christus. Het chrismon is geen humanistische hiëroglief, maar een zeer oud christelijk symbool: het wordt reeds in de derde eeuw aangetroffen; de omgevende letters alfa en omega komen sinds de vierde eeuw voor (*Dictionnaire d'archéologie chré-*

tienne et de liturgie, dl. I, kol. 1 e.v.; dl. III, kol. 1481; dl. XI, kol. 2375-2376).

Van der Schelden kan tot het gebruik van het chrismon aangezet zijn bij het doorbladeren van Ortelius' reeds vermelde atlas: het portret van de auteur aldaar, gegraveerd door Filips Galle, wordt omgeven door een rijk versierde cartouche, waarvan het middelpunt van de bovenversiering juist gevormd wordt door dit monogram als onderdeel van Ortelius' devies (*Theatrum Orbis Terrarum*, fol. B4v). Dit portret is opgenomen in de edities van het *Theatrum* sinds 1579 (Abraham Ortelius, *Theatrum Orbis Terrarum*, Antwerp, 1570. With an introduction by R.A. Skelton, Amsterdam, 1964, front.; CKoeman, *Atlantes Neerlandici*, Amsterdam, 1967-1971, dl. III, blz. 44, Ort. 15A).

39. Schotel = mildheid; zie nr. 18.

40. Lamp = leven; zie nr. 36.

41. Cirkel, gevormd door een slang die in haar eigen staart bijt = eeuwigheid, altijd. Deze figuur stemt niet precies overeen met de uroborus zoals Horapollo, nr. 1 hem voorstelt: 'een slang waarvan de staart bedekt is door de rest van het lichaam' (ed. Sbordone, blz. 2). Volgens Horapollo, nr. 2 stelt de slang, die in haar staart bijt, het heelal of de wereld voor. Reeds Cyrillus van Alexandrië († 444) vermeldt een zelfde soort slang, zowel voor 'tijd' als voor 'heelal, wereld'. De zestiende-eeuwse emblematiek neemt in het voetspoor van Alciatus, Emblema 132 'Ex literarum studiis immortalitatem acquiri' (De onsterfelijkheid verwerven door de studie van de letteren) de uroborus aan als symbool van de eeuwigheid (*Emblemata*, blz. 487; zie ook de commentaar van Mignault aldaar blz. 488: 'Serpens in se reuolutus, aeternitatem designat, vt docet Orus Niliacus...' en Zaalberg, 'Das Buch Extasis'..., blz. 203). Van der Noot plaatst de uroborus dan ook als symbool van de eeuwigheid op het fronton van de titelhoutsnode in *Das Buch Extasis (The Olympia Epics of Jan van der Noot)*. Edited by C.A. Zaalberg, Assen, 1956, blz. [3], [11]). Valeriano, lib. XIII, Serpens legt de gelukkige verbinding met de populaire voorstelling van de 'tempus edax rerum' bij Ovidius, *Metamorphoses*, lib. XV, v. 234 (*Hieroglyphica*, fol. 104r).

De hiërogliefen op Obelisk II, voorzijde, zijaanzicht, kunnen gelezen worden als volgt:

De milde vorst (25) heeft ons gemoed (27) met liefde (29) en met voorzichtigheid (30) teruggevoerd (26) naar de onderdanigheid Gods (28). Hij regeert barmhartig (31) en bewaart ons ongedeerd (32). God (33) zal hem beschermen (34) en hem een vaste wacht (35) zijn in leven (36) en dood (37). Door de mildheid (39) van Christus (38) zal hij leven (40) voor altijd (41).

Obelisk II, voorzijde, vooraanzicht (Afb. I)

42. Wapenschild van koning Filips II; zie nr. 1.

43. Triciput = voorzichtigheid, vooruitziendheid; zie nr. 2.

44. Zwarte Vlaamse leeuw = Vlaanderen. Deze heraldische figuur is, evenals de Gentse stedemaagd (nr. 21), geen eigenlijk hiëroglifisch teken.

45. Tempel onder een baldakijn = gezag over bouwwerken. Deze hiëroglief heeft Van der Schelden zelf samengesteld aan de hand van elementen die elders op de obeliskken voorkomen: het baldakijn (nr. 6) en de tempel (nr. 23).

46. Onduidelijke figuur: drie bolsegmenten met gekartelde rand. In de gewone hiëroglifische literatuur heb ik niets dergelijks gevonden. Zij komen nog het meest overeen met de eveneens bolvormig voorgestelde geldstukken in de *Hypnerotomachia*, die daar betekenen 'communi aere' (op staatskosten) (ed. Pozzi-Ciapponi, dl. I, blz. 238; ed. Schmidt, fol. 85v). Volledigheidshalve zij gezegd dat ook in de heraldiek penningen of bezanten geschaduw en bolvormig voorgesteld worden en dan bollen of kogels heten (C. Pama, *Rietstap's handboek der wapenkunde*, Leiden, 1961, blz. 112).

Of zouden hier nagelkoppen weergegeven zijn? Dan is dit een verwijzing naar Fortuna, die het mensenlot nu eenmaal stevig vastspijkert volgens Valeriano, lib. XLVIII, Clavus als uitbeelding van 'sistere' (*Hieroglyphica*, fol. 359v).

47. Hoofd van een vorst, wiens diadeem bekroond is met een basilisk = onsterfelijke roem van de vorst. Horapollo, nr. 1 vermeldt de basilisk, een slang-draak, als meester over leven en dood en zegt dat de Egyptenaren hem als zodanig op de hoofden van hun goden plaatsten (ed. Sbordone, blz. 2, 3). Bij Valeriano, lib. XIII, Basiliscus is de basilisk enkel het symbool van de eeuwigheid, 'aeternitas' (*Hie-*

roglyphica, fol. 105r). De huidige afbeelding schijnt rechtstreeks terug te gaan op de Erepoort van keizer Maximiliaan, die in de Mysterium-houtsneede (zie nr. 4, 5, 25) een kroon draagt (niet vermeld door Horapollo), waarop de basilisk zit (Volkman, *Bilderschriften*, blz. 87) - wat hier identiek afgebeeld is.

48. Trofee; ontleend aan de *Hypnerotomachia* (ed. Pozzi-Ciapponi, dl. I, blz. 239; ed. Schmidt, fol. 86v).
49. Zoals de onderste beeldengroep op de voorzijde van Obelisk I maakt ook het tafereel op de voorzijde van Obelisk II evenmin deel uit van het eigenlijke hiëroglifisch opschrift. Het stelt Apollo voor, herkenbaar aan de stralenkrans rond zijn hoofd, met een bloem in de hand. Achter hem dobbert een schip met anker aan boord, waarvan de mast uitloopt in de trofee van nr. 48. De heilbrengende god Apollo, handhaver van recht en orde, en verwekker van de katharsis, verschijnt opnieuw in de tot rust gekomen zuidelijke Nederlanden. De bloem die hij aan de toeschouwers zo nadrukkelijk toont, bevat volgens Cartari de belofte van de toekomstige bloei van alle dingen, 'die deze god zaait, voortbrengt, voedt, koestert en doet rijpen' (Vincentius Chartarius, *Imagines deorum, qvi ab antiqvis colebantvr*, Lvgdvni, 1581, blz. 51). In 1549 werd te Brugge het allegorisch personage Vertrouwen een rode lelie in de hand gegeven om de hoop uit te beelden, die men in prins Filips stelde (Calvete de Estrella, *El felicissimo viaie*, fol. 115r. Ik weet niet of Van der Schelden zich rechtstreeks door dit verslag heeft laten beïnvloeden. In dat geval kan - zoals prof. E. Rombauts mij suggereerde - het huidig allegorisch personage eveneens Vertrouwen voorstellen, en niet Apollo - maar wat dan met de zo typerende stralenkrans van de zonnegod?). Ook Hoefnagel kende de bloeiende bloem, en meer bepaald de lelie, als symbool van de hoop (Wilberg Vignau-Schuurman, *Die emblematischen Elemente...*, dl. I, blz. 122, § 212). Het schip, dat achter Apollo drijft, kan volgens Valeriano, lib. XLV, Navis (*Hieroglyphica*, fol. 334v) het symbool zijn van de 'felicitas', die wel identiek zal zijn met de 'algemene voorspoed' van nr. 17. Dat de toeschouwers dit hoopvol vooruitzicht ten volle mogen koesteren wordt bevestigd door de aanwezigheid aan boord van een overgroot anker, symbool van de hoop (Wilberg Vignau-Schuurman, *Die emblematischen Elemente...*, dl. I, blz. 122, § 212); dit laatste was reeds een bijbels beeld (Hebr. 6:19).

De hiërogliefen op Obelisk II, voorzijde, vooraanzicht, kunnen gelezen worden als volgt:

De vooruitziendheid (43) van het graafschap Vlaanderen (44), op wiens initiatief (eigenlijk: onder wiens supervisie) deze versieringen opgetrokken zijn (45), heeft deze trofee (48) op staatskosten (46) opgericht tot onsterfelijke roem van de vorst (47) (of: opgericht ter ere van de fortuin (46) van de vorst, die onsterfelijke roem geniet).

Obelisk II, achterzijde, zijaanzicht (Afb. II)

50. Schoenzool = onderwerping; zie nr. 28.

51. Serpent = koning; zie nr. 25.

52. Oog = God; zie nr. 3.

53. Vogel met olijftak = brenger van vrede en verzoening. Dit is een duidelijk bijbelse zinspeling op de duif, die Noë uit de ark oplet (Gen. 8:10-11; vgl. nr. 25).

54. Vorst die met een scheepsroer de kantelende wereldbol stuurt = vorst die de wankelbare wereld regeert. Het roer voor 'regeren' komt uit de *Hypnerotomachia* en is reeds gebruikt in nr. 31. De combinatie van wereldbol en roer stamt eveneens uit de *Hypnerotomachia* in de zin van 'alles regeren' (ed. Pozzi-Ciapponi, dl. I, blz. 238; ed. Schmidt, fol. 85v). Het beeld is met graagte in latere werken overgenomen: Andrea Mantegna laat het meevoeren in de triomftocht van Julius Caesar en Paolo Giovio beeldt het af als devies van kardinaal Raffaello Riario (Volkman, *Bilderschriften*, blz. 27, 50).

De hiërogliefen op Obelisk II, achterzijde, zijaanzicht, kunnen gelezen worden als volgt:

Onderwerp u (50) aan de koning (51), want God (52) laat de vrede bezorgen (53) aan de vorst die de wereld regeert (54).

Obelisk II, achterzijde, vooraanzicht (Afb. II)

55. Monogram van koning Filips II (P van Philippus) onder de koningskroon. Het is louter decoratief, net zoals nr. 1 en 42, en het telt dus niet mee in de hiëroglifische formule. In plaatsing en factuur van dit monogram op de obelisk heeft Van der Schelden direct

D'Heere kunnen navolgen, die de obelisk ter ere van Anjou in 1582 eveneens versierd had met o.a. het monogram van de nieuwe heerser.

56. Een vaas, waarrond een slang kronkelt met een olijftak in haar bek = de mildheid van gemoed van de vorst. Van der Schelden heeft twee reeds bestaande hiërogliefen gecombineerd: de vaas met olijftak voor 'mildheid van gemoed' (*Hypnerotomachia*, ed. Pozzi-Ciapponi, dl. I, blz. 238; ed. Schmidt, fol. 85v; vgl. nr. 27 en 25) en het serpent voor 'vorst' (zie nr. 25).
57. Een bijenkorf, omzwermd door bijen = eendracht der onderdanen. Bij Horapollo, nr. 62 is de bij 'volk, onderworpen aan de koning' (ed. Sbordone, blz. 125). Dit is overgenomen door Valeriano, lib. XXVI, Apis (*Hieroglyphica*, fol. 185v).
58. Adelaar = het rijk. Dit is reeds een zeer oud, zowel antiek als middeleeuws symbool. Ook in de *Hypnerotomachia* komt het voor (ed. Pozzi-Ciapponi, dl. I, blz. 239; ed. Schmidt, fol. 86r), evenals bij Valeriano, lib. xix, Aquila voor 'imperatoria maiestas' (*Hieroglyphica*, fol. 138v). Zoals de Gentse stedemaagd (nr. 21) en de Vlaamse leeuw (nr. 44) is deze adelaar bewust heraldisch gehouden: hij heeft dezelfde factuur als het wapendier van het Heilige Roomse Rijk.
59. Anker = zeker, veilig; zie nr. 35.

De hiërogliefen op Obelisk II, achterzijde, vooraanzicht, kunnen gelezen worden als volgt:

Door de mildheid van gemoed van de vorst (56) en door de eendracht der onderdanen (57) is het rijk (58) zeker (59).

Obelisk I, achterzijde, vooraanzicht (Afb. II)

60. Monogram van koning Filips II; zie nr. 55.
61. Gekroond hoofd = vorstelijk. Dit sprekend beeld wordt gesteund door Valeriano, lib. XLI, De diademate, die de diadeem gelijkstelt met 'regia potestas' (*Hieroglyphica*, fol. 302v).
62. Palmtak = deugd, morele kracht. Tervarent verwijst voor de eerste betekenis enkel naar een bijbelplaats (Ps. 92(91):13) (*Attributs et*

symboles, kol. 295). De tweede betekenis is sterk verspreid door Alciatus, Emblema 36 'Obdurandum adversus urgentia' (Kwellingen moet men uithouden) (*Emblemata*, blz. 177). Valeriano, lib. L, Palma zag de palm als symbool van 'innocentia, piorum vita' (*Hieroglyphica*, fol. 371r).

63. Weegschaal = gerechtigheid. De balans was reeds in de oudheid een attribuut der Justitia (Wilberg Vignau-Schuurman, *Die emblematischen Elemente...*, dl. I, blz. 18, § 2).
64. Kroon = het rijk. Deze ideogram is ontleend aan de *Hypnerotomachia* (ed. Pozzi-Ciapponi, dl. I, blz. 237; ed. Schmidt, fol. 85v).
65. Koffer = bewaren; zie nr. 32.

De hiërogliefen op Obelisk I, achterzijde, vooraanzicht, kunnen gelezen worden als volgt:

Vorstelijke (61) deugd (62) en gerechtigheid (63) bewaren (65) het rijk (64).

Obelisk I, achterzijde, zijaanzicht (Afb. II)

66. Onduidelijke figuur: een vogel (valk?) hangt in de lucht boven een soort van staketsel (zijn nest? Of de schematische weergave van een bos?). Ik ben er niet in geslaagd deze hiëroglief ergens elders terug te vinden. Alleszins moet hij een gunstig begrip, een weldoende gegeven tegenover de drie volgende ideogrammen aanduiden. Voor Horapollo, nr. 6 is de valk het symbool van de godheid, de superioriteit en de zege (ed. Sbordone, blz. 12); dit werd overgenomen door Valeriano, lib. XXI, Accipiter: victoria gloriave (*Hieroglyphica*, fol. 154v). Nu is de valk een vogel die 'bidt', die onbeweeglijk in de lucht hangt vooraleer zich op zijn prooi te storten, zoals de vogel doet die hier afgebeeld is. De hiëroglief zou dan kunnen betekenen: 'onze zegevierende koning'. Ook in de Erepoort van keizer Maximiliaan heeft Pirkheimer de valk als symbool van de schitterende overwinning opgenomen (Volkman, *Bilderschriften*, blz. 89). Sambucus heeft de neerschietende valk als symbool van de 'Cura publica' geïnterpreteerd (*Emblemata*, blz. 218-219). In de vertaling van Gillis als 'Ghemeyne sorge' luidt dit (*Emblemata*, blz. 212-213):

De duyster wolcken ick valck door vliege subijt,
Sonder faelgeren van dorst oft honger swaer,
Vervolgende mijnen roof met groot iolijt

...

Och oftse so deden die tot desen tijen
De sorge voor de gemeyne weluaert dragen!

De hiëroglief kan ten slotte ook vredelievender bedoeld zijn (staketsel = nest) en gewoon een vogel weergeven, die zijn jongen komt voeren.

Als mogelijke oplossing van deze hiëroglief stel ik voor: 'de zegevierende koning zal zorgen', waarin zowel de militante verklaring van Horapollo als het meer zachtzinnig optreden van de andere mogelijkheden gerespecteerd worden.

67. Huis = huisgezin. Deze hiëroglief is een eigen vinding van Van der Schelden.
68. Waterpoort, waar een scheepje onder doorvaart = handel en scheepvaart. Ook dit sprekend beeld, zonder enige allegorische bijgedachte, heeft Van der Schelden zelf uitgedacht.
Het lag voor de hand omdat Gent een zeer actieve haven was, die het stapelrecht van het graan uit Artois voor heel Vlaanderen genoot (J. Decavele, R. de Herdt & N. Decorte, *Gent op de wateren en naar de zee*, Antwerpen, 1976, blz. 116).
69. Ploeg, getrokken door een paard = landbouw. Ook dit is een zeer bekende voorstelling, die men bij Valeriano, lib. XLVIII, Aratrum terugvindt voor het klassieke begrip 'agricultura' (*Hieroglyphica*, fol. 354v).

De hiërogliefen op Obelisk I, achterzijde, zijaanzicht, kunnen gelezen worden als volgt:

De zegevierende koning zal zorgen (66), zowel voor elk huisgezin (67) als voor handel, scheepvaart (68) en landbouw (69).

* * *

Voor de opstelling en factuur van al deze hiërogliefen heeft Van der Schelden verschillende bronnen geraadpleegd en verwerkt. Het lag voor de hand dat hij allereerst een beroep zou doen op de standaardwerken inzake humanistische hiëroglifiek, met name op de *Hypnerotomachia* en op Valeriano.

Toch is het merkwaardig dat de Gentse organisator veel meer gebruik gemaakt heeft van Colonna's werk (nr. 3, 6, 7, 16, 17, 18, 19, 23, 24, 25, 26, 27, 28, 31, 32, 34, 35, 36, 37, 46, 48, 54, 58, 64) dan van Valeriano's opus. Men zou eerder het omgekeerde verwacht hebben: bij de voorbe-

reidselen van deze intocht, waarbij men niet over zoveel tijd beschikte en waarvoor toch nog heel wat meer versieringen moesten bedacht worden dan deze obelisk, zou de raadpleging van een systematisch aangelegde, alles omvattende, overzichtelijke encyclopedie de meest verwachte, normale voorbereiding geweest zijn⁽⁵¹⁾. Toch is dit niet gebeurd. Van der Schelden heeft de voorkeur gegeven aan de eclecticisch aangelegde, duister geformuleerde en eigenzinnig opgebouwde roman van Colonna. Waarom heeft Van der Schelden deze moeilijke oplossing gekozen? Vermoedelijk omdat hij allereerst een beeldend kunstenaar was, die veel meer aangesproken werd door de prachtige en stimulerende illustraties van de *Hypnerotomachia*, dan door de misschien afschrikwekkende massa gecompileerde geleerdheid van Valeriano. De lectuur van Colonna heeft iets fascinerends, zeker voor visueel ingestelde lezers, die dank zij Colonna's uitzonderlijk precieze architectonische verbeeldingskracht toegang krijgen tot een droomlandschap vol van antieke monumenten in een nooit geziene, bontgekleurde glorie.

Van der Schelden heeft Colonna's werk hoogstwaarschijnlijk geraadpleegd in de Franse bewerking, uitgegeven door Jean Martin bij Kerver te Parijs in 1546; deze vertaling werd herdrukt in 1553 en 1561⁽⁵²⁾. Vooreerst is er het probleem van de taal: Jean Martin zegt zelf van de originele Grieks-Latijns-Italiaanse mengtaal, dat zij is 'si confusement mis ensemble, que les Italiens mesmes, s'ilz ne sont plus que moyennement doctes, n'en peuvent tirer construction'⁽⁵³⁾. Reden te meer dat men van een Vlaams kunstenaar enkel kan verwachten dat hij in plaats van dit cryptisch origineel een leesbare Franse vertaling raadpleegt, waarvan de drie edities dan nog recenter en bereikbaarder waren dan de Italiaanse uitgaven van 1499 en 1545. Een tweede argument, dat de Franse vertaling van de *Hypnerotomachia* als bron aanwijst, is de stijl van de illustraties: die is meer verwant met de houtsneden van Jean Goujon en zijn medewerkers dan met de Italiaanse modellen⁽⁵⁴⁾.

De invloed van Horapollo (nr. 4, 5, 20, 25, 41, 47, 57, 66) is moeilijk af te grenzen tegenover die van Valeriano (nr. 2, 8, 15, 16, 17, 20, 41,

(51) Vgl. *La ioyeuse Entree de Charles IX roy de France en Paris, 1572*. A Facsimile with an Introduction by Frances A. Yates, Amsterdam-New York, 1973, blz. 14.

(52) Zie noot 46 en *Hypnerotomachie, ou Discours du songe de Poliphile*. Publié par B. Guégan, Paris, 1926, (ongepagineerde commentaar).

(53) *Le songe de Poliphile* (ed. Schmidt), fol. ā*3v.

(54) Vgl. nr. 3, 18, 19, 23, 24, 28, 31 met respectievelijk ed. Schmidt, fol. 85v, 11v, 11v, 85v, 85v, 11v, 11v tegenover ed. Pozzi-Ciapponi, dl. I, blz. 238, 33, 33, 238, 238, 33, 33.

49, 58, 61) omdat deze laatste het werk van de Alexandrijnse geleerde in zijn verzamelwerk geheel geïntegreerd heeft.

Wat ons thans bevreedt doet opkijken, een mogelijke bekendheid te Gent in 1584 met de thans zo zeldzame Erepoort van keizer Maximiliaan, blijkt bij nader toezien toch niet zo buitenissig te zijn (nr. 4, 5, 25, 47, 66). De Nederlandse Blijde Inkomsten bleven doorheen heel de zestiende eeuw essentieel manifestaties van Habsburgse machtsontplooiing, waarbij de stamvader van de huidige dynastie, die de verbinding tussen Bourgondië en Habsburg verwezenlijkt had, nooit werd vergeten. Tijdens de triomfantelijke reis van prins Filips doorheen de Nederlanden in 1549 werd de toekomstige heerser herinnerd aan de nagedachtenis van zijn overgrootvader Maximiliaan te Gent, Rijsel, Doornik en Antwerpen. De Gentse magistraat had scholaster Mr. Johannes Otho (Jan Oste) naar Keulen gestuurd om er ‘Germaanse’ elementen te verzamelen met het oog op de ontvangst van de Spaanse prins⁽⁵⁵⁾. Nog in 1594 verwerkte Jan van der Noot bij de inhuldiging van aartshertog Ernst van Oostenrijk te Antwerpen reminiscenties aan de *Theuerdank*, een allegorische levensbeschrijving van Maximiliaan, die onder diens directe supervisie ontstaan was⁽⁵⁶⁾. De eerste twee ontleningen aan de Erepoort (nr. 4 en 5) komen eveneens bij Horapollo voor, bij wie Pirkheimer trouwens te rade gegaan is, maar essentieel is hierbij de onmiddellijke associatie van hond en papyrus: bij Horapollo worden zij los van elkaar op verschillende plaatsen in zijn boek behandeld; in de Mysterium-houtsnede van de Erepoort zit de hond op de papyrusbundel. Nog duidelijker werkt het zicht van de Erepoort na in nr. 47: voor de verwerking van de basilisk in de koninklijke diadeem ken ik geen ander voorbeeld dan de bekroning van Maximiliaan in de Erepoort zelf.

Minder groot dan verwacht in een toch allegorische context valt het aandeel van de emblemataliteratuur uit. Maar men mag niet vergeten dat emblematabundels in Van der Scheldens ogen thans geen primaire bronnen waren: hij was in 1584 bij het ontwerpen van deze obeliskens uitsluitend geïnteresseerd in hiëroglifiek en herinnerde zich de lectuur van Alciatus (nr. 13, 20, 22, 41, 62) en mogelijk Sambucus (nr. 13, 66) enkel waar dit zijn huidige bedoelingen kon verduidelijken. Wel is het dan normaal, dat hij de raadselobelisk van Van der Noot (Afb. IV), de enige met zijn eigen werk vergelijkbare creatie in de Nederlanden en

(55) Calvete de Estrella, *El felicissimo viaie...*, fol. 107v-108r, 144v, 146v, 156r, 247v; Grapheus, *De seer wonderlijcke / schoone / Triumphelijcke Incompst...*, fol. M1v-M2v; M. Lageirse, ‘La Joyeuse Entrée du prince héritier Philippe à Gand en 1549’ in *Standen en Landen*, jg. 18 (1959), blz. 45.

(56) Waterschoot, *De ‘Poeticsche Werken’ van Jonker Jan van der Noot*, dl. II, blz. 294; dl. III, blz. 160.

die bovendien door de druk verspreid was, geraadpleegd heeft (nr. 29, 30, 37) - hoewel Van der Noots invloed deze loutere ontleningen te boven gaat, zoals hierna nog zal blijken.

Sommige ideogrammen gaan terug op algemeen verspreide symbolen, die Van der Schelden van aanzien kende of uit lectuur haalde, die niet in de eerste plaats tot de allegorisch-blematische, ja niet eens noodzakelijk tot de humanistische dient gerekend te worden (nr. 22, 38, 49, 63); hierbij mag men ook wel ontleningen aan uiteindelijk bijbelse symboliek tellen (nr. 25, 53, 49, 62), evenals de verwerking van de - alleszins allegorische - figuren op de titelplaat van Ortelius' atlas (nr. 8).

Een aantal hiërogliefen zijn Van der Scheldens eigen vinding of maken althans gebruik van voorstellingen, die men niet verwacht in de 'klassieke' humanistische hiëroglifiek (nr. 13, 21, 44, 58, 67, 68, 69). Daarbij verraadt Van der Schelden zijn verleden als heraldisch schilder, doordat zijn hiërogliefen voor Gent, Vlaanderen en het Rijk een opvallend klassiek-heraldische vormgeving vertonen, die wel afsteekt tegen de omliggende schrifttekens.

* *

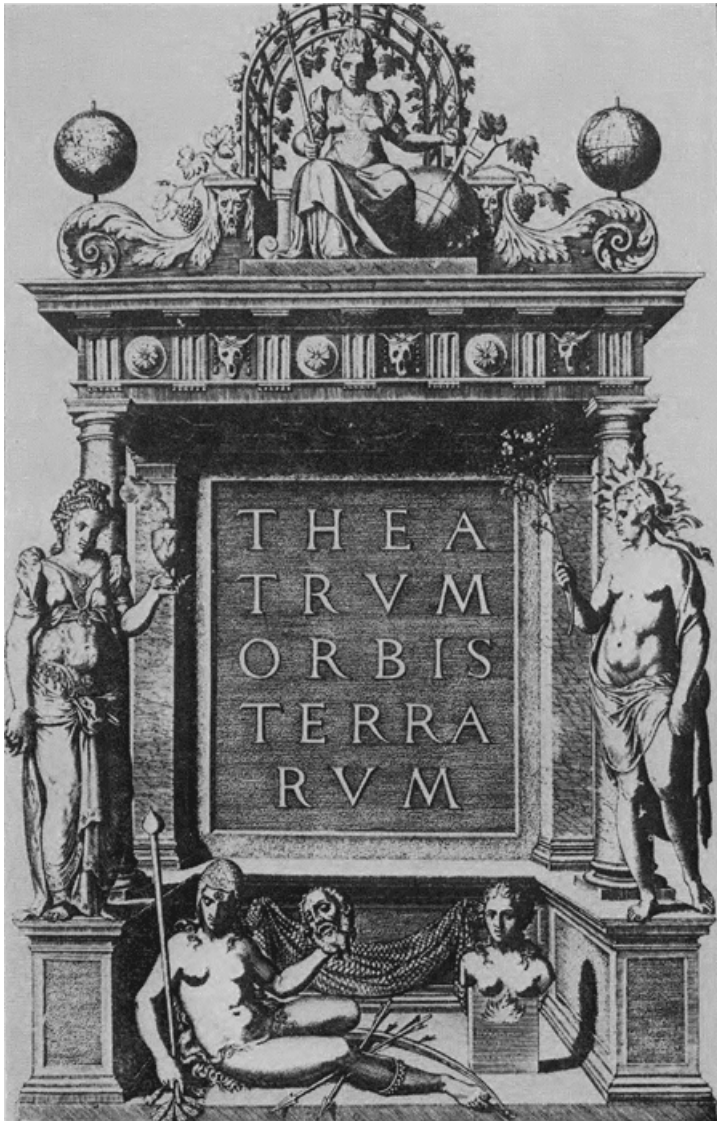
Tot nu toe is in de huidige bijdrage Van der Schelden zonder discussie als inventor beschouwd van de hiëroglifische opschriften die hij afgebeeld heeft. Waarop steunt deze zekerheid? Van der Schelden was belast met het oppertoezicht over de voorbereiding van Farneses intocht; een deel van de versiering moest hij dan ook zelf bezorgen; de obelisk, die tot de merkwaardigste stukken van deze voorziene ontvangst behoorden, kunnen dan ook niet het werk van een helper geweest zijn. Men denke voorts aan de net vermelde typisch heraldische hiërogliefen, die de hand van hun schepper niet kunnen verloochenen. Doorslaggevend is echter de omstandigheid, dat Lieven van der Schelden een leerling van Lucas d'Heere was en vermoedelijk via deze laatste bekend met het werk van Jan van der Noot, een werk dat grotere invloed op de Gentse obelisk had, dan het drietal 'woordelijke' ontleningen laat uitschijnen.

Het initiatief tot het oprichten van een obelisk van respectabele afmetingen als alleenstaande versiering ter gelegenheid van een plechtige intocht stamde te Gent van Lucas d'Heere. Maar de versieringswijze van de obelisk, waarvan de wanden helemaal met hiërogliefen bedekt werden, gaat rechtstreeks terug op Van der Noot. Ter ere van Anjou had D'Heere enkel diens wapenschild, monogram en devies op zijn obelisk laten aanbrengen, en ook te Parijs in 1549 nam het hiëroglifisch opschrift voor

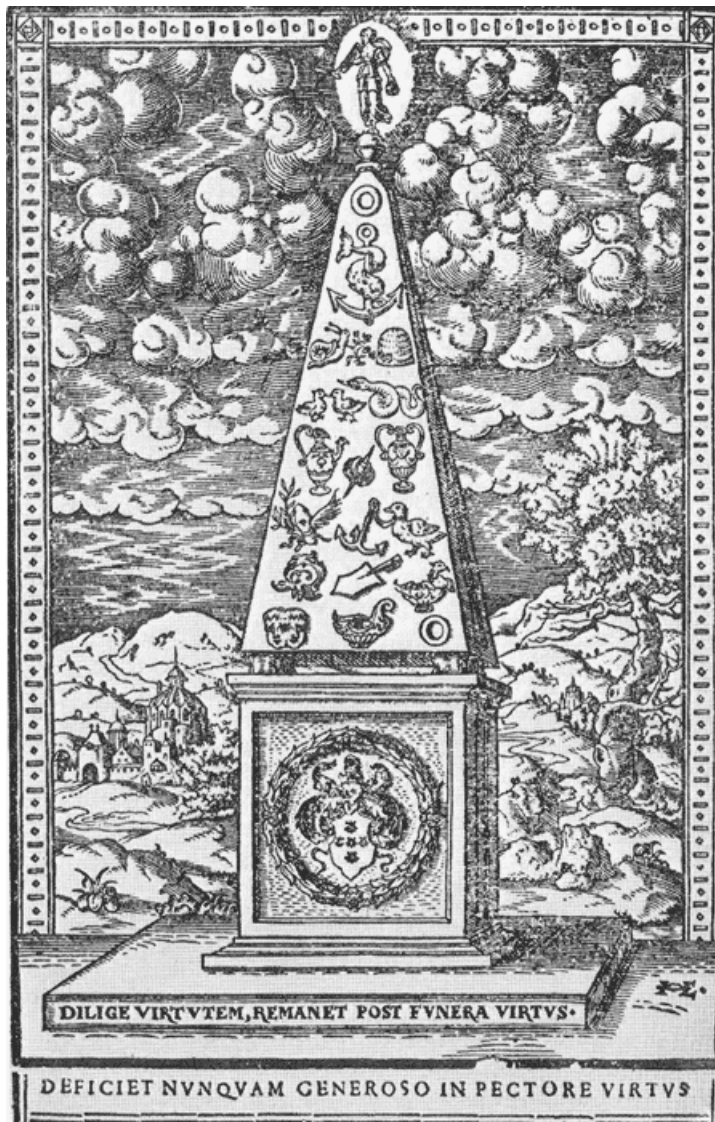
Hendrik II slechts één onderdeel van één obeliskzijde in beslag. Alleen Van der Noot had zijn raadselobelisk op dezelfde wijze laten versieren als Van der Schelden het hem na zou doen. Wie heeft Van der Schelden in contact gebracht met het werk van de Antwerpse patriciër? De meest voor de hand liggende tussenpersoon is D'Heere, die Van der Noot in 1567-1568 te Londen had leren kennen⁽⁵⁷⁾ en erkend als onze voornaamste renaissancistische dichter. D'Heere keerde in 1577 naar Gent terug, Van der Noot in 1578 naar Antwerpen, maar tot nu toe ontbreekt elk bewijs dat zij hun kennismaking hernieuwd hebben. Toch mag men niet uitsluiten dat mogelijke bekendheid te Gent met Van der Noots werk via D'Heere tot stand gekomen is. Van der Noots raadselobelisk komt zowel in het *Cort Begryp der XII Boeken Olympiados* (1579), als in de *Lofsang van Braband* (1580) en het slotvel der *Versheyden Poeticsche Werken* (1581/1582) voor⁽⁵⁸⁾. De *Poeticsche Werken* zullen te Gent wel niet zeer verspreid geweest zijn - er zijn althans geen opdrachten aan Gentse figuren opgenomen in de bladen van 1579 tot 1582. Van der Schelden kan het *Cort Begryp* geraadpleegd hebben, dat onder literair geïnteresseerden sensatie moet verwekt hebben als eerste Nederlands allegorisch renaissance-epos, geschreven in de nieuwe tienlettergeregipe Franse maat. Inhoud en illustraties vertonen daarbij invloed van de *Hypnerotomachie ou Discours du songe de Poliphile*. Onder alle publikaties van Van der Noot verwacht men dan ook allereerst dit werk in de handen van Lucas d'Heere. Toch mag men niet uitsluiten dat Van der Schelden zijn bekendheid met de raadselobelisk dankte aan de *Lofsang van Braband*, eenvoudig omdat het onderwerp hiervan, de lofprijzing van het hertogdom, nog het meest beantwoordde aan het soort literatuur, dat Van der Schelden met het oog op Farneses intrede diende te raadplegen. Er is één hiëroglief, de dolfijn met koffertje (nr. 32), die er zou kunnen op wijzen dat Van der Schelden het werk van Van der Noot zeker via D'Heere moet gekend hebben: de vorm van het koffertje, dat niet voorkomt op Van der Noots raadselobelisk van 1579-1581/1582, stemt slechts in zeer geringe mate overeen met de tekening ervan in de Italiaanse en Franse versies van de *Hypnerotomachia*, maar meer met een kistje, afgebeeld op een andere obelisk in een vroeger werk van Van

(57) Jan van der Noot, *Het Bosken en Het Theatre*. Inleiding en aantekeningen van W.A.P. Smit met medewerking van W. Vermeer, Amsterdam-Antwerpen, 1953, blz. 34; Waterschoot, *De 'Poeticsche Werken' van Jonker Jan van der Noot*, dl. II, blz. 74, 132.

(58) *The Olympia Epics...* (ed. Zaalberg), blz. [230]; Jan van der Noot, *Lofsang van Braband. Hymne de Braband*. In facsimile-uitgave met inleiding en aantekeningen van C.A. Zaalberg, Zwolle, 1958, blz. 36; Waterschoot, *De 'Poeticsche Werken' van Jonker Jan van der Noot*, dl. II, blz. 259.



Afb. III - Abraham Ortelius, *Theatrum Orbis Terrarum*, Antverpiae, 1570, titelpagina.



Afb. IV - Raadselobelisk (1579-1581/1582) van jonker Jan van der Noot.

der Noot, *Het Theatre* (1568)⁽⁵⁹⁾. Dit boek was in Engeland gedrukt en hier te lande onbekend gebleven; de enige die in Gent een exemplaar kon bezeten hebben was precies D'Heere, die *Het Theatre* met een Ode ingeleid had⁽⁶⁰⁾. De enige andere literaire bekende, die Van der Noot in 1584 te Gent telde, was jonker Jacob van der Mast, die als katholiek door het hervormingsgezinde stadsbestuur gevangen gezet was en in november 1584 schepen zou worden. Ook hij kon - in theorie - Van der Schelden op Van der Noots werk attent gemaakt hebben, maar het contact tussen Van der Noot en Van der Mast krijgt pas in het jaar 1584 zelf voor het eerst literaire vorm⁽⁶¹⁾. Of de Gentse jonker voordien reeds zo vertrouwd was met het werk van zijn Antwerpse standgenoot staat nog te bezien. Daarentegen kan Van der Scheldens vertrouwdheid met emblematische literatuur, die hier toch ook aan bod komt, alweer teruggaan op zijn contact met D'Heere, die als illustrator van Sambucus, vriend van Hoefnagel en Ortelius, en organisator van vorstelijke intochten dit soort literatuur ter dege kende⁽⁶²⁾.

Bij het aanbrenge van de huidige hiërogliefen is Van der Schelden zeer zinnvol te werk gegaan. Hij heeft elk van deze tekens gebruikt met respectering van de betekenis, zoals die hun door Colonna en Valeriano was toegekend, en evenmin heeft hij bestaande combinaties versmaad, wanneer die in de huidige opdracht pasten. Er is reeds gezegd dat twee mogelijke ontleningen aan keizer Maximiliaans Erepoort (nr. 4 en 5) gezamenlijk voorkomen, net zoals in het origineel. Ook nr. 18-20, 23 en 24 vindt men samen terug in hun voorbeeld, de Franse *Hypnerotomachia*. Van der Schelden was hierbij zelfs zo handig een hiëroglief te kunnen behouden dank zij een andere mogelijke betekenis: bij Colonna betekenen de twee ooievaars 'Egypte', bij Van der Schelden 'pietas' (nr. 20). Egypte, dat bij Colonna onderwerp van de zin was, werd in 1584 vervangen door de Gentse stedemaagd. Nog treffender is deze zorg voor behoud op het linker zijaanzicht van de tweede obelisk, vooraan gezien: onder de zestien verschillende hiërogliefen komen er acht uit eenzelfde

(59) Van der Noot, *Het Bosken en Het Theatre* (ed. Smit-Vermeer), blz. 210. De hiërogliefen op deze obelisk lijken mij geïnspireerd te zijn op de fries van de Neptunustempel op het Campo Verano; vgl. blz. 58.

(60) Van der Noot, *Het Bosken en Het Theatre* (ed. Smit-Vermeer), blz. 188; Waterschoot, *De Poetische Werken van Jonker Jan van der Noot*, dl. II, blz. 132.

(61) Waterschoot, *De Poetische Werken van Jonker Jan van der Noot*, dl. III, blz. 121.

(62) Waterschoot, 'Leven en betekenis van Lucas d'Heere', blz. 39, 22, 72, 85, 109. Voor de belangrijke bemiddelende rol van Abraham Ortelius zie men K. Porteman, *Inleiding tot de Nederlandse emblemataliteratuur*; Groningen, 1977, blz. 86.

opschrift in de Franse *Hypnerotomachia* (nr. 26, 27, 28, 31, 32, 35, 36, 39) en niet minder dan elf - gedeeltelijk overlappend - uit Van der Noots raadselobelisk (nr. 26, 27, 28, 29, 30, 31, 34, 35, 36, 37, 41). Ten slotte hield Van der Schelden rekening met de richting, van waaruit de triomfator zijn obelisk zou bewonderen: de stoet zou, komend uit de Midden-Hoogpoort, voor het stadhuis naar rechts afzwenken en de Paradeplaats, de huidige Botermarkt, oversteken in de richting van het belfort. Farnese zou de obelisk dus enkel frontaal zien, zoals zij op de eerste plaat afgebeeld staan. Het drukst versierd zijn dan ook de zijaanzichten langs de straatkant met respectievelijk zestien (nr. 9-24) en zeventien (nr. 25-41) hiërogliefen, en de vooraanzichten met telkens acht stuks (nr. 1-8 en 42-49). De achterzijden tellen vijf en zes (nr. 55-59 en 60-65) afbeeldingen en de zijaanzichten, die naar de huizenrijen van de Hoogpoort gekeerd zijn, dragen er amper vijf (nr. 50-54) en vier (nr. 66-69). Opvallend is ook dat deze laatste hiërogliefen het minst klassiek zijn: zij gaan - met uitzondering van nr. 69 - niet terug op de eerbiedwaardige traditie van Colonna en Valeriano, maar zijn vrije vindingen van de auteur en met een minimum aan allegorische diepgang in elkaar gezet.

Op elke zijde van de voetstukken der obelisk waren Latijnse teksten aangebracht, waarvan de platen de beginwoorden bewaard hebben, en wel:

‘D. Philippi ij. Hispaniarum Regis &c’ (Obelisk I, voorzijde, vooraanzicht).

‘D. Philippo &c’ (Obelisk I, voorzijde, zijaanzicht).

‘Boni Principis &c’ (Obelisk II, voorzijde, zijaanzicht).

‘D. Philippi Hispaniarum Regis &c’ (Obelisk II, voorzijde, vooraanzicht).

‘Illas immota &c’ (Obelisk II, achterzijde, zijaanzicht).

‘Principis Clementia in suosque &c’ (Obelisk II, achterzijde, vooraanzicht).

‘Excellentissima virtus justitia &c’ (Obelisk I, achterzijde, vooraanzicht).

‘Pacique &c’ (Obelisk I, achterzijde, zijaanzicht).

Men kan denken dat hierin de bovenstaande hiërogliefen ontcijferd werden, maar dat schijnt toch niet helemaal op te gaan: hoe op het zijaanzicht van de eerste obelisk vooraan de woorden ‘D[omino] Philippo’ te combineren met de eerste hiëroglief, het oog (nr. 9), dat duidelijk ‘God’ betekent? Ook het verband tussen ‘Illas immota’ en de ideogram voor ‘onderwerping’ (nr. 50) op het zijaanzicht van de tweede obelisk achteraan is moeilijk vatbaar.

* * *

De versieringen, die de stad Gent met het oog op Farneses intocht opgericht had, bleven geruime tijd staan: zij waren opgetrokken tegen 1 oktober 1584; pas op 11 december 1585, meer dan een jaar later, werden zij afgebroken⁽⁶³⁾. Ongewoon was dit niet: de triomfboog voor Anjou werd in 1582 opgericht op het einde van de maand april, terwijl de Franse prins pas in augustus zijn Blijde Inkomst hield⁽⁶⁴⁾. Toen in 1635 kardinaal-infant Ferdinand te Gent gehuldigd werd als koninklijk landvoogd, hadden de versieringen reeds een harde winter en een wisselvallig voorjaar getrotseerd⁽⁶⁵⁾. Gewoontegetrouw werden ook in 1585 de voornaamste stukken van de versiering gerecupereerd: de triomfboog van Anjou, die nu voor Farnese dienst gedaan zou hebben, werd ter beschikking gesteld van de St.-Niklaaskerk; de erepoort aan het belfort schonk het stadsbestuur aan de St.-Jacobskerk en de twee obeliskens belandden in de St.-Michielskerk. Het zijn de enige drie - en dus wel de belangrijkste - versieringen, waarvan de lotgevallen meegedeeld worden⁽⁶⁶⁾. Wat er daarna mee gebeurd is, weten wij niet⁽⁶⁷⁾.

In 1794, toen de Franse revolutionaire troepen de Oostenrijkers na de slag bij Fleurus definitief uit de Zuidelijke Nederlanden hadden verjaagd, onderging ook Gent de harde wet van de nieuwe meesters. De St.-Michielskerk werd ingericht tot Tempel van de Wet, nadat het vroegere heiligdom van alle herinneringen aan de katholieke eredienst radicaal ontdaan was⁽⁶⁸⁾. Indien de obeliskens voor Farnese niet vóór dat jaar het slachtoffer van onverschilligheid en verwaarlozing geworden

(63) Van den Vivere, *Chronijcke van Ghendt* (ed. De Potter), blz. 377.

(64) De Jonghe, *Gendsche geschiedenissen*, dl. II, blz. 285.

(65) C. van de Velde & H. Vlieghe, *Stadsversieringen te Gent in 1635 voor de blijde intrede van de kardinaal-infant*, Gent, 1969, blz. 64.

(66) Van den Vivere, *Chronijcke van Ghendt* (ed. De Potter), blz. 377; De Busscher, *Recherches...*, blz. 48-49 noot 1.

(67) De obeliskens zijn niet vermeld in de compilatiewerken van C. Spruyt, *Description de tous les tableaux que renferment les églises, couvents, communautés de la ville de Gand, capitale de la Flandre Autrichienne* (ca. 1777-1778) (handschrift in de Gentse Universiteitsbibliotheek, signatuur G12082) en van P.F. de Goesin, *Les églises de Gand* (handschrift in de Gentse Universiteitsbibliotheek, signatuur G6598). In het werk van C. Piot, *Rapport à Mr. le Ministre de l'Intérieur sur les tableaux enlevés à la Belgique en 1794 et restitués en 1815*, Bruxelles, 1883, is als eerste bijlage een lijst van kunstwerken opgenomen, aangelegd door procureur De Sadeleire ca. 1734, getiteld 'Beschryvinge der 7 parochiaele kercken der stad Ghendt...'; op blz. 130-131, in de beschrijving van de St.-Michielskerk, wordt met geen woord gerept over de piramiden.

(68) [Ph.] Kervyn de Volkaersbeke, *Les églises de Gand*, Gand, 1857-1858, dl. II, blz. 50, 103; V. Fris, *Histoire de Gand*, Bruxelles, 1913, blz. 313.

waren, dan zijn zij bij deze gelegenheid met alle resterende symbolen van een voorgoed voorbij geachte tijd ten onder gegaan.

* * *

De Gentse obelisk voor Farnese zijn geen kunsthistorisch curiosum. Zij zijn niet het speelse produkt van een individuele fantasie, maar het getuigenis van een voorname algemeen-Europese traditie. Dit beeldschrift is in oorsprong de vrucht van een confrontatie tussen een enthousiast zoekende geest en een mysterieus onderdeel van het herontdekte antieke erfgoed. Het resultaat was een idealistische beeldtaal, zeer esoterisch in haar oorsprong, voorbehouden voor vergeestelijkte, onsterfelijke waarden, en toch precies daarom snel verspreid geraakt onder renaissancistische literatoren en kunstenaars, een geslacht dat nu eenmaal zeer ontvankelijk was voor hoge idealen, roem en onsterfelijkheid. De humanistische hiëroglifiek won haar adepten in de meest uitgelezen milieus en maakte de voornaamste literatoren en de meest vernieuwende genres uit de zestiende-eeuwse Europese literatuur, zoals de emblematiek, aan zich schatplichtig. Het zijn niet de geringsten en de minst scherpzinnigen onder de zestiende-eeuwse kunstenaars en geleerden, die zich aan dergelijke inscripties gewaagd hebben: daarvoor staan naast anderen de namen borg van Willibald Pirckheimer, Jan van der Noot en Joris Hoefnagel, die hier reeds vermeld werden. De hooggestemde boodschap van het humanistisch hiërogliefenschrift met zijn belofte van duurzaamheid en onvergankelijkheid, als ware het uit hetzelfde onverwoestbare materiaal vervaardigd als de antieke Egyptische obelisk zelf, reserveerde het tevens voor aristocratisch gebruik. Het werd een onmisbaar attribuut bij Blijde Inkomsten en andere manifestaties van vorstelijke machtsontplooiing, die men als onaantastbaar en tijdeloos wenste voor te stellen. Dit officiële gebruik borg echter reeds de kiemen van zijn ondergang in zich. Indien Van der Scheldens obelisk in 1794 vernietigd werden, dan is dit een zeer symbolisch en een zeer toepasselijk einde: een grote traditie, die ooit levenskrachtig geweest was en de meest actieve geesten had aangetrokken en gestimuleerd, was onverstaanbaar geworden en gecompromitteerd door haar dienstbaarheid aan het Ancien Régime. Een nieuwe geest, die de St.-Michielskerk tot Tempel der Wet omvormde, wees tegelijk de neoplatonische, allegorische denktrant, die de westerse wereld had beheerst tot de komst van de achttiende-eeuwse filosofen, beslist af. Begrip voor dit niet noodzakelijk strikt rationele verleden is slechts langzaam op gang gekomen, ook in de studie van de zestiende eeuw. De schaarse relictten, zoals de twee aquarellen waarover hier gehandeld werd, verdienen des te meer aandacht en

begrip, niet alleen om de intellectuele en culturele prestatie, die zij op zichzelf betekenen, maar ook om hun functie en boodschap, die zij ooit in hun tijd en voor hun samenleving zinvol vervuld en verkondigd hebben.

Mnl. *ens(ch)*, *eins(ch)* ‘nijdig, grimmig, wrokkig, onvriendelijk, etc.’.

door M. Hoebeke

Vast Secretaris der Academie

De oudste vindplaats voor het hierboven staande woord en zijn eventuele varianten is - voor zover ik het kan zien - Lied VIII van het Gruuthuuse-handschrift, een rondeel, waarvan de tekst in de uitgave van Heeroma⁽¹⁾ als volgt luidt:

Here God, of du mi gaefs een wensch,
So gavic elken man sijn boel
Die met trauwen minne draecht.

So waer ic een die blijste mensch
5 Die nie up erde vruecht ghevoel.
Here God, of du etc.

Met rechte es sijn zin erre ende einsch
Die nie ghewan sire hitten coel.
Des blivic arem man gheplaecht.
10 Heere God, of du etc.

Voor *einsch* in regel 7 had Ch. Carton⁽²⁾ *cinsch* gelezen, maar deze verlezing werd in 1940 door J. Gessler⁽³⁾ rechtgezet en tot *einsch* hersteld.

In een voetnoot onderaan blz. 248 verklaarde Heeroma *erre ende einsch* als ‘in de war en ontsteld’. Het woord *einsch* beschouwde hij als een ‘afleiding van het werkwoord *einen* of *enen*’ en hij zag er ‘een persoonlijke en incidentele formatie, ter wille van het rijm’ in. Van welk werkwoord *einen*, *enen* het adjectief *einsch* een afleiding kan zijn,

- (1) K. Heeroma - C.W.H. Lindenburg, *Het Gruuthuusehandschrift*, Leiden, E.J. Brill, 1966, blz. 248-249.
- (2) Charles Carton, *Oudvlaemsche Lieder en Andere Gedichten der XIVe en XVe Eeuwen*, Gent (Drukkerij van C. Annoot-Braeckman), z.j. (1848 of 1849).
- (3) In *De Gulden Passer*, 18, 1940, blz. 51.

heeft Heeroma evenwel niet meegedeeld en evenmin heeft hij naar enig aanknopingspunt verwezen. Maar men kan vermoeden, dat Heeroma aan mnl. *verenen* (*vereeenen*, *verheenen*), o.m. ‘zich eenzaam en verlaten voelen’ en vervolgens ‘ijzen, gruwen, afschuw of angst gevoelen, beangst of bang zijn’, Kil. ‘pavescere, consternari, horrore perfundi ob solitudinem’, en in het Westvlaams nog *vereeenen* ‘eenig worden, benauwlijk worden, naar worden’ en *vereend*, *vereenlijk* ‘benauwd, naar, somber’ heeft gedacht⁽⁴⁾. Vgl. nog beneden, in fine van dit opstel.

Het adj. *ens*, *eins(ch)* bestaat op dit ogenblik nog steeds in een aantal vlaamse dialecten, met name het Westvlaams en het Zuidoostvlaams, en Heeroma had het bij De Bo s.v. *einsch*, *eingsch*, *engsch* kunnen vinden. Maar men kan het m.i. niet bij een ww. *e(e)nen* of *vere(e)nen* brengen, zoals Heeroma heeft verondersteld. Ik zal proberen dat hier duidelijk te maken.

Het woord komt niet voor in Teirlincks *Zuid-Oost-Vlaandersch Idioticon* en het is mogelijk, dat het in het dialect van J. Teirlinck (omgeving van Brakel, voorheen Zegelsem-Elst-Nederbrakel-Opbrakel en een paar andere gemeenten) inderdaad niet bekend was. In het Zuidwestelijke gebied van Zuid-Oost-Vlaanderen echter, d.w.z. de streek begrensd door de steden Ronse en Oudenaarde (of een lijn iets meer ten oosten ervan) en aanleunend tegen de Schelde⁽⁵⁾, leeft het nog steeds, ook bij jongere mensen.

In dit gebied luidt het woord thans *eins*, maar er bestaan nog twee varianten, nl. *einzig* en *einzie*. De eerste formatie kan gezien worden als een secundaire afleiding van *eins*, tot stand gekomen toen *eins* zelf niet meer als afleiding werd aangevoeld en totaal verbleekt was. De vorm op *-ie* kan toegeschreven worden aan aarzeling tussen de suffixen *-ig* en *-ie* (in het Zovl. normaal voor de vorming van stoffelijke adjectieven, maar ook in andere formaties mogelijk)⁽⁶⁾. Ik ken *einzig* sedert mijn jeugd, maar constateer nu bij familieleden en kennissen

(4) Men zie het MW, VIII, 1706-1707 en De Bo, *Westvlaamsch Idioticon*, Brugge 1873, 1260.

(5) Of het woord ten oosten van deze lijn inderdaad onbekend is en waar de eventuele isoglosse ligt, zou op het terrein moeten worden nagegaan.

(6) Men zie o.m. mijn opstellen: *Het systeem der augmentatieven bij mannelijke persoonsnamen in een Zuidoostvlaams Dialekt*, in *Naamkunde*, I, 1969, 1969, blz. 208-230 en *Over ‘Oudenaardse Lemmers’ en nog wat*, in *Verslagen en Mededelingen van de Koninklijke Academie voor Nederlandse Taal- en Letterkunde*, jg. 1977, blz. 314-337.

meer en meer onzekerheid wanneer om verduidelijking: *-ie* of *-ig* wordt verzocht.

Tussen Leie en Schelde schijnt overwegend of uitsluitend *ens* voor te komen, maar vlak bij Oudenaarde is er toch ook een klein gebiedje aan de linkeroever van de Schelde (Wortegem-Petegem en Elsegem) waar *einzig* bestaat. Te Anzegem, Vichte, Deerlijk en Harelbeke signaleert men mij uitsluitend *ens*.

Schuermans⁽⁷⁾ nam het woord - met de opmerking 'Westvl.' - eerst op onder de vorm *einsch*, *ensch*, maar voegde er later⁽⁸⁾ ook de vormen *eingsch*, *engsch* aan toe, blijkbaar op grond van De Bo.

De betekenissen en de contexten waar het adj. gebruikt wordt zijn overal dezelfde: nijdig (ook in de zin van afgunstig), grimmig, gemelijk, wrokkig, knorrig e.d., en bij uitbreiding ook 'lastig', van kinderen gezegd. Zo kan men tussen Schelde en Leie wel horen: 'dat kind is ens en vies'. Overigens kan ik volstaan met De Bo te citeren, die ook nog een etymologische verklaring heeft voorgesteld en een aantal afleidingen van *einsch* en samenstellingen waarin het woord optreedt vermeldt. In het Zuidoostvlaams ken ik alleen twee afleidingen: *einziggaard* 'een persoon die *einzig* is' en *einschiet* (vgl. De Bo *einscheid*, *eingscheid*), d.i. de hoedanigheid van het 'eins' zijn.

S.v. *einsch*, *eingsch*, *engsch*, adj. lezen we bij De Bo het volgende: 'EINSCH, EINSGSCH, ENGSCH, adj. Zeer nijdig, gemelijk en grijnig, die door zijne bitsige woorden of zijn zuur gezicht wangunst, spijt tegenzin of misnoegdheid toont, fr. 'hargneux, chagrin, refrigné'. Een einsche mensch. Eingsch zijn. Zijne vrouw is een einsche mensch. Hij ziet er zoo einsch uit. Einsche greinsch, fr. 'mine rechignée'. Zij antwoordde met eenen einschen greins. Hij gehoorzaamde, maar 't was met eenen einschen greins. Hij ging er met eenen einschen greins naar toe (d.i. met zichtbaren tegenzin). Zie EINZEGREINZE.

- 'Einsch weder', norsch, vinnig, bitsig weder, fr. 'temps âpre, rude'.
- Het engelsch 'anger, angry' bet. Gramschap, Gram.
- EINSCHACHTIGHEID.

(7) L.W. Schuermans, *Algemeen Vlaamsch Idioticon*, Leuven, 1865-1870, (116).

(8) *Bijvoegsel aan het Algemeen Vlaamsch Idioticon*, Loven, 1883, (79).

- EINSCHERIK, EINGSCHERIK, EINSCHAARD, m.
Iemand die gewoonlijk einsch is. Een eingscherik is nooit welgezind. Ik wil met dien eingschaard geen gemeens hebben.
- EINSCHHEID, EINGSCHHEID, v. De hoedanigheid van einsch te zijn. Hij is mager van einschheid. Hij teert op van einschheid.'

En onder *einzegreinze* en *einzevijle*:

'EINZEGREINZE, v. Zoo luidt te Brugge hetgeen overal elders 'Einsche greins' heet; zie EINSCH. Hij deed het met eene einzegreinze. - Van daar de twee volgende woorden.

- EINZEGREINZEN, *einzegrein(s)de*, *heb geëinzegreinsd*, o.w. Nijdig grijnen, met eenen einsch greins iets zeggen of iets doen. Hij deed het al einzegreinzende. Ge moet zoo niet einzegreinzten.
- EINZEGREINZER, m. Iemand die einzegreinst.

EINZEVIJLEN (wvl. -VILEN, zie 11), *einzevijlde*, *heb geëinzevijld* (fv. *èinzeviild*, zie GE), o.w. Haarklieven, zagen, fr. *chicaner*, *vétiller*. Op iets einzevijlen (op iets vitten).

- Het 'Alg. VI. Idiot.' spelt *ingevijle*, *injevijlen*, *inzevijlen*, en stelt het woord gelijk met *invijlen*; dat alles is mijns dunkens af te keuren.
- EINZEVIJLDER (wvl. -VIILDER), m. Die einzevijlt, rikzager, iemand die verdrietig en vervelend op hetzelfde terugkeert, ondervraagt en kibbelt.'

Voor een etymologische verklaring zocht De Bo dus aansluiting bij Eng. *anger* waarvan de *huidige* betekenis o.m. is: 'boosheid, toorn, gramschap', en het daarvan afgeleide *angry* 'toornig, nijdig, verbolgen', woorden die teruggaan op het oudnoors *angr* 'kwellig, smart, schade', dat verwant kan zijn met ons *ang-st*, *bang* (< *be-ange*) en met mnl. *ange*, znw. m. 'prikkel; inwendige prikkel, aandrang; luim, opwelling' en bnw. 'eng, benauwd, beklemd', maar één van de algemeen erkende ontleningen van het Engels aan het skandinavisch is⁽⁹⁾.

(9) Vgl. F. Mossé, *Esquisse d'une Histoire de la Langue anglaise*, Lyon, 1947, blz. 47 en W. Jungandreas, *Geschichte der englischen Sprache*, Göttingen, 1949, blz. 77.

De oude betekenissen van het Engels *anger* en de geografie van dit woord verzetten er zich tegen, dat we het met vlaams *ensch, einsch* c.s. in verband brengen. Anderzijds kunnen we ook *bang* en *mnl. ang(h)e* moeilijk in aanmerking nemen⁽¹⁰⁾. De betekenis van *mnl. ange*, (gotisch *aggwus*, ohd. *angi*) in wendingen als *het es hem ange* ‘het benauwt hem, verontrust hem’ of in *het doet hem ange* ‘het geeft hem benauwdheid, het kwelt hem, het doet hem zeer’, zal ons niet vlug ertoe aanzetten het wel te doen⁽¹¹⁾.

Ik kan De Bo dus niet volgen. Een etymologische verklaring van ons *ensch, einsch*, c.s. uit een algemeen westgermaanse woordfamilie is trouwens goed mogelijk, en wel als afleiding van *mnl. ande*, zn. vr., o.m. ‘ergernis, toorn’, waarbij ook *mnl. anden*, o.m. ‘benijden, ijverzuchtig zijn’, ohd. *anto, anado* ‘Ärger, Zorn’ en *antôn, anadôn* ‘strafen, rügen, ursprünglich: seinen Zorn auslassen’, ags. *anda, anado* ‘Aufgeregtheit, Zorn, Leidwesen’, mhd. *ande* ‘gefühl der Kränkung’, mhd, nd. *anden* ‘strafen, rügen’ en nog ags. *andian* ‘neiden, eifersüchtig sein’, modern Duits *ahnden* ‘strafen, rächen’⁽¹²⁾.

Volgens het MW had *ande*, zn.vr., ook *hande* en in het rijm *aende* geschreven, de volgende betekenissen:

- ‘1) *ijver, drift*, oorspronkelijk in goede opvatting, inzonderheid in de ouderwetse kerktaal, en dus voor *ijverige gezindheid, hartstochtelijke genegenheid*;
- 2) *drift, ergernis, toorn, gramschap*, in de gewone volkstaal, waar de kwade opvatting des woords voor de goede in de plaats trad.
- 3) *gevoel van ergernis, spijt of leed*, hetzij om geleden smaad, hoon of smartelijke bejegening, hetzij om daden of woorden, die verontwaardiging wekken.
- 4) Bij overdracht, door verwisseling van oorzaak en gevolg, ook van datgene wat ergernis of leedgevoel opwekt, en dus voor het *leed*, het *verdriet*, de *ergernis*, *moeite* of *pijn* door iemand

een ander aangedaan.’

(10) Voor de mogelijke samenhang tussen *angst, bang*, *mnl. ange* en *eng*, zie men Franck-Van Wijk, *Etymologisch Wdb. der Ndl. Taal*, 1929 onder de lemmata *angst, bang* en *eng*.

(11) Vgl. de betekenissen en de voorbeelden MW, I, 418, s.v. *ange*, znw. en bnw.

(12) Mei zie F. Kluge-Mitzka, *Etymologisches Wörterbuch der deutschen Sprache*, Berlin 1963, 19e druk, blz. 9-10.

Het MW verwijst naar ohd. *anado*, *ando* m., 'zelus', mhd. *ande* m. en vr., ags. *anda*, *ando* m., 'zelus, invidia' en geeft als synoniemen nog op *Antsel*, *ansel*.

Verder vermeldt het MW ook een mnl. ww. *anden* (ook *handen* geschreven), onder verwijzing naar ohd. *anadôn*, *andôn*, mhd. *anden*. nhd. *ahnden*, mnd. *anden*, ags. *andian*, en mnl. *ge-anden*.

De bet. van mnl. *anden* is:

I) met een zaak als onderwerp en een persoon als voorwerp:

- a) *iemand pijnlijk aandoen, hem grieven, ergeren, verbitteren*, met de bijgedachte dat hij daardoor tot wraak aangezet wordt;
- b) *iemand benijden, ijverzuchtig op hem zijn*;

II) met een persoon als onderwerp en een zaak als voorwerp. Iet -, zich iets erg aantrekken, *zich over iets verbitteren of boos maken*.

- a) *zich ergeren (over en aan iets) en die ergernis doen blijken*;
- b) *zijne ergernis over iets feitelijk toonen, door er wraak over te nemen*.

De etymologische verklaring van mnl. *ande* zoekt het MW bij de idg. stam **an-* 'ademen', die o.m. voorkomt in got. en ags. *anan* 'ademen' en vergelijkt met gr. \square νεμωσ en lat. *animus*, 'waaruit zich de betekenis van *zelus*, *studium* zeer geleidelijk laat verklaren'. De grondbetekenis van *ande* zou zijn: *gemoedsbeweging*⁽¹³⁾.

Het MW staat met zijn etymologie niet alleen. Ook Grimm's *Deutsches Wörterbuch*, (Leipzig 1854-) gaf voor *anden* 'vindicare, reprehendere', mod. Duits *ahnden*, waarbij ook een adj. *andig* hoorde, dezelfde etymologische verklaring en ging er zelfs van uit dat mhd. en nhd. *anden* 'mente praesagire', d.i. een voorgevoel hebben, later *ahnden* en *ahnen* dezelfde oorsprong had, maar betekenisdifferentiatie had ondergaan.

De moderne Duitse etymologen hebben de zienswijze van het MW en van Grimm's *Wörterbuch* echter te niet gedaan. Aanvankelijk kon men in Kluge's *Etymologisches Wörterbuch der deutschen Sprache*

(13) Men zie het MW s.v. *ande*, I, 405-406; verder *anden*, I, 406 en *ansel* (*ansel*), I, 424.

voor Duits *ahnden* 'straffen' dezelfde etymologische verklaring vinden als in het MW, d.w.z.: afleiding van idg. stam **an-* 'ademen'. Ook de eerste bewerker van Kluge's Wörterbuch, A. Götze heeft die voorstelling nog overgenomen⁽¹⁴⁾, maar later laten vallen.

De ww. *ahnden* 'straffen' en *ahnden / ahnen* 'een voorgevoel hebben' worden thans duidelijk gescheiden gehouden⁽¹⁵⁾.

Duits *ahnden* 'strafen', mhd. nd. *anden*, ohd. *anton, anadon* 'strafen', rügen, oorspronkelijk 'seinen Zorn auslassen' is afgeleid van mhd. *ande* 'Gefühl der Kränkung', ohd. *anto anado* 'Ärger, Zorn', zelf als een westgerm. afleiding op *-āpan, -(ā)ðan* van het voorzetsel *an* te beschouwen. Bedoelde substantieven kunnen, samen met hun correspondenten in andere germ. en indogerm. talen, als 'Aufgebracht sein, Hochgehen' worden begrepen. Tegen de verbinding met de idg. stam *an-* 'ademen' (en dus met lat. *animus, anima*, gr. $\square\nu\epsilon\mu\omega\varsigma$ e.d.) verzet zich de aanwezigheid van de tweede vokaal in ohd. *anado*, ags. *anoda*⁽¹⁶⁾.

Anderzijds wordt ook Duits *ahnen* 'een voorgevoel hebben, etc.' van het voorzetsel *an* afgeleid. Volgens de 'neuere Etymologie' is *ahnen* 'eine erst in mhd. Zeit entstandene Neubildung durch Ableitung von der Präp. *an*'⁽¹⁷⁾. Het ww. komt trouwens pas sedert de 13^e e. voor, en wel in de Elzas⁽¹⁸⁾.

Dat betekent meteen, dat zowel Duits *ahnden* 'straffen' als *ahnen (ahnden)* 'een voorgevoel hebben' thans op het voorzetsel *an* worden teruggevoerd, maar als verschillende formaties worden beschouwd, zodat ook het betekenisonderscheid duidelijk wordt, en zonder dat men een beroep hoeft te doen op betekenisdifferentiatie.

(14) Men zie de 11e druk, Berlin en Leipzig, 1934, de eerste druk die Götze bewerkte, s.v. *ahnden*.

(15) Men zie o.m. Virg. Moser, *Erratische Formen in der Schriftsprache*, in *Zeitschrift für Mundartforschung*, XIV, 1938, blz. 65-68, en W. Stammer, *Kleine Schriften zur Sprachgeschichte*, Berlin-Bielefeld-München, 1954, 141-144.

De vorm *ahnden*, uit en naast *ahnen*, verklaart V. Moser als een soort Rückbildung uit de 3e pers. Sg.

(16) In deel I van Trübners *Deutsches Wörterbuch*, Berlin 1939, waaraan Götze zijn medewerking verleende, worden mhd. *ande*, ohd. *anto, anado*, vermoedelijk op grond van Virg. Moser, al op het voorzetsel *an* teruggevoerd. Men zie ook de na 1939 verschenen drukken van Kluges *Etymologisches Wörterbuch*, zowel de bewerkingen door Mitzka als door Götze.

(17) Virg. Moser, t.a.p., blz. 66; zie ook Kluge-Götze, *Etymologisches Wtb.*, 11e druk, o.c., s.v. *ahnen*.

(18) Virg. Moser, t.a.p., blz. 66.

Maar welke ook de diepere samenhangen tussen Duits *ahnen* en *ahnden* 'strafen, rügen' in het oudgermaans en van mnl. *ande*, znw. met bepaalde woorden in andere indogermaanse talen mogen geweest zijn, er is niets dat ons belet voor mnl. *ens(ch)*, *eins(ch)* aansluiting te zoeken bij de woordfamilie van datzelfde mnl. *ande* nd. mhd. *ande*, ohd. *anto*, *an(a)do*, ags. *anda* c.s.. Ook formeel kan de afleiding van het adj. *ens(ch)*, *eins(ch)* trouwens verantwoord worden.

Ik wil het bedoelde adj. dan ook terugvoeren op een formatie **andisk*, met suffix *-isk*, later *-isch* en *-s(ch)* bij een substantief dat we in het mnl. nog kennen in de vorm *ande*. Ook semantisch verzet zich niets daartegen.

Zo'n adjectivische afleiding bij *ande* kan dan vergeleken worden met de adjectieven *antîg*, *andic* in het ohd., *andig* in het nhd. en *andig* in het ags. Alleen is dan het suffix ten onzent niet *-ig* geweest, maar *-isk*, tenzij ook elders *-ig* aanvankelijk niet algemeen is geweest en ook het ohd. bv. *-isk* mocht hebben gekend.

Ohd. *antîg*, adj. nhd. *andig*, oe. *andig* 'eifersüchtig, eifernd' is te vinden bij E. Karg - Gasterstädt und Th. Frings, *Althochdeutsches Wörterbuch*, I, 546. Het wordt ook vermeld door Graff⁽¹⁹⁾ en E. Steinmeyer - E. Sievers⁽²⁰⁾, daar evenwel onder de vorm *andic*: 'andic □ richelic "zelotes".' Het bovenvermelde *althochdeutsches Wörterbuch* geeft, I, 555 voor *anto*, *ando*, znw, o.a. de betekenis 'Eifersucht, Miszugunst, Scheelsucht' op: 'Erregung über das andern widerfahrene Gute', welke betekenis voortreffelijk past om de betekenis van ons *einsch*, *ensch* te verklaren. En de betekenissen die het MW voor mnl. *ande* opgeeft, spreken dat niet tegen.

Het ags. *andig* had ongeveer dezelfde betekenis als ohd. *antîg*, *andic*, nl. 'neidisch, eifersüchtig'⁽²¹⁾. Met het werkwoord *andian* hoort het bij ags. *anda*, *anoda* (*aneda*) 'Groll, Feindschaft, Neid, Bosheit, Zorn, Ärger, Eifer, Unrecht, Unglück, Furcht, Schrecken'⁽²²⁾.

In het *Deutsches Wörterbuch*⁽²³⁾ is naast *andig* 'suspiciosus, dif-

(19) E.G. Graff, *Althochdeutscher Sprachschatz oder Wörterbuch der althochdeutschen Sprache*. Berlin, 1834, I, kol. 268.

(20) E. Steinmeyer - E. Sievers, *Die althochdeutschen Glossen*. Berlin, 1895, III, 408, 7.

(21) Zie o.m. F. Holthausen, *Altenglisches Etymologisches Wörterbuch*, Heidelberg, 1934, s.v.

(22) Idem, s.v. *anda*, *aneða* en *andian*.

(23) J. und W. Grimm, *Deutsches Wörterbuch*, Leipzig, 1854.

ficilis, iracundus' ook een adj. *andisch* opgetekend, uit een tekst van 1680 en met de bet. van niet-klassiek lat. *ominosus* 'van grote voorbetekenis'. Grimm verwijst daarbij naar de lemmata *andig* en *anden*. Voor het adj. *andig* vermeldt het *Deutsches Wörterbuch* slechts één betekenis, en wel de betekenis die ook ons *einsch, ensch* heeft. Maar van het ww. *anden* wordt niet gezegd of *anden* 'vindicare, reprehendere' of *anden* 'mente praesagire' bedoeld is, welke beide opgetekend staan. Blijkens de betekenis van *andisch*, nl. 'ominosus', zullen wij het woord echter wel bij *anden* 'het voorgevoel hebben' en niet bij *anden* 'wreken, straffen' moeten brengen, d.i. bij mod. Duits *ahnden* = *ahnen* en niet bij *ahnden* 'strafen, rügen'. Voorzichtigheid is hier dus geboden, want Grimm mocht ons wel op een verkeerd spoor zetten.

Maar indien we redenen hebben om het *Deutsches Wörterbuch* wat het geciteerde *andisch* en de verklaring daarbij betreft te wantrouwen, dan betekent dat nog niet, dat er in het Duitse taalgebied helemaal geen sporen te vinden zijn van een adj. op *-isch*, dat dan formeel en semantisch aan mnl. *ens(ch)*, *eins(ch)* zou beantwoorden. Inderdaad, bepaalde Duitse dialecten kennen vandaag nog *entisch* in de betekenis 'böse, falsch; unwillig, unmutig'. Zo nl. het Beiers, waarin ook de synoniemen of quasi-synoniemen *end(e)risch* en *ent(e)risch* voorkomen⁽²⁴⁾. Ook Grimm⁽²⁵⁾ vermeldt *entisch* in de zin van 'mirus, ungeheur', dat hij als een synoniem⁽²⁶⁾ van *enderisch*, *enterisch* beschouwt en met citaten uit Hans Sachs adstrueert, nl.:

- ist er mit seinem essen, so entisch,
- du bist entisch, grentisch und wunderlich,
- mit Worten scharpf, entisch und grentisch'.

- (24) Zie A. Schmeller, *Bayerisches Wörterbuch*, (Unveränderter Nachdruck der zweiten, unter Berücksichtigung der vom Verfasser hinterlassenen Nachträge von G.K. Fromman bearbeitete Ausgabe (München 1872-77). Mit einem Vorwort von Prof. Dr. O. Mauszer). Leipzig, 1939, Bd. I, kol. 99, s.v. *ändig* en kol. 103.
- (25) *Deutsches Wörterbuch*, o.c., III, 559.
- (26) Grimm zegt: 'gleichviel mit *enderisch*': zie het *Deutsches Wtb.*, III, 512 en 460. Lat. *mirus* 'vreemd, zonderling, wonderlijk; verbazend' komt in bet. overeen met D. *ungeheuer* 'monsterachtig, verbazend (groot)'. Door *enterisch* gelijk te stellen met *enderisch* 'alienus, mirus' wekt Grimm de indruk, dat het ook 'vijandig' kan betekenen; deze bet. heeft immers *alienus* (in 'oneigenlijke zin) gehad: zie J. Van Wageningen - F. Muller, *Latijnsch Woordenboek*, Groningen - Den Haag, 1929, blz. 49, sub. alienus 3.

Het Beiers-Oostenrijks *entisch* zou voortreffelijk passen bij mijn stelling betreffende de vorming van ons *ens(ch)*, *eins(ch)*, indien de etymologie van *entisch* niet onzeker was en indien het ook semantisch enigszins van *enderisch*, *enterisch* kon worden losgehaakt. We moeten evenwel vaststellen, dat de woorden *entisch* en *enderisch*, *enterisch* al vroeg bij elkaar zijn gebracht. En wel sedert Graff, die voor *end(e)risch* en *ent(e)risch* en *entisch* aan afleidingen van *anti*, zelf uit *a-n-ti*⁽²⁷⁾ of van *andar* ‘ander’ en gevormd naar het model van *antiquus*, dacht⁽²⁸⁾.

Toch zullen we *entisch* en *end(e)risch/enterisch* uit elkaar moeten houden. De laatste, met -r-, heeft Grimm⁽²⁹⁾ zonder aarzelen afgeleid van *andar* ‘ander’, iets wat eigenlijk Graff⁽³⁰⁾ al had gesuggereerd. Er wordt daarbij gedacht aan de grondbetekenis, ‘vreemd, vreemdsoortig’, waaruit dan ook de bet. ‘alienus, mirus’ en uiteindelijk ‘ungeheer’, d.i. ‘monsterachtig, verbazend (groot). Indien Beiers-Oostenrijks *entisch* terug mocht gaan op ohd. *antisc*, (*entisc*), dat geregeld de weergave is van *antiquus*, *vetus* e.d., zou inderdaad kunnen gedacht worden aan een vorming naar het model van lat. *antiquus*, zoals Graff deed, hoewel de betekenis van *antisc*, *entisc*, nl. ‘oud, eerbiedwaardig, tot het verleden behorend’⁽³¹⁾ dan moeilijkheden oplevert. Maar een betekenisverschuiving in pejoratieve zin is natuurlijk niet van te voren uit te sluiten. Dr. L. De Grauwe vestigt er trouwens mijn aandacht op dat beide ohd. vormen *entisc* en *antrisc* van een zelfde stam resp. via *enti*, adv. ‘früher’ en *enteri* (stn/stf) ‘Frühzeit’ kunnen worden afgeleid⁽³²⁾. Dat brengt dan met zich mee, dat zeker voor *ent(e)risch* aan betekenisverschuiving moet worden gedacht, terwijl moet worden nagegaan in hoever ohd. *entisc*, *an-*

(27) *A-n-ti* wordt door Graff beschouwd als een afl. van het lokale adverbium *a*.

(28) Graff's *Altdeutscher Sprachschatz*, Berlin, 1834, I, 358, s.v. *antrisc*, *entrisc*, *antisc*, *entisc*.

(29) *Deutsches Wörterbuch*, o.c. III, 460 en 512.

(30) Graff's *Althochdeutscher Sprachschatz*, o.c., I, 385.

(31) Zie Karg-Gasterstädt-Frings, *Althochdeutsches Wörterbuch*, Berlin, III, 1974, kol. 309.

(32) Dr. De Grauwe heeft de woorden *entisc* en *entrisc* behandeld in zijn tot nog toe onuitgegeven dissertatie over de Wachtendosschse Psalmen en glossen (1975), sub § 332.

Ik dank Dr. De Grauwe voor de bereidwilligheid waarmee hij mij bij mijn speurtocht naar aanknopingspunten in het Duits heeft geholpen.

tisc in Beiers-Oostenrijks *entisch* ‘wonderlich, seltsam, zornig’, enz. voort kan leven.

Het is overigens opvallend, dat Schmeller het woord *entisch* (van Hans Sachs) opnam onder *ändig*, adj. ‘unwillig, unmutig’, dus in de bet. van ndl. ‘wrevelig, ongenegen, gemelijk’ en van ons *ens(ch)*, *eins(ch)*. D.w.z. onmiddellijk na de behandeling van Beiers *And*, *Ant*, dat beantwoordt aan ohd. *anto*, *anado* en vóór het daarvan afgeleide ww. *anden*, Duits *ahnden* ‘rügen’, dus onder dezelfde stam *and-*. Dat Schmeller nochtans geen duidelijke scheiding heeft gezien tussen Beiers *ändig* en ohd. *antisc*, *antrisc*, *entisc*, *entrisc*, *endrisc*, Beiers *enderisch*, blijkt enerzijds uit het feit dat hij alle ohd. vormen in kwestie onder datzelfde *ändig* opnam en anderzijds daaruit, dat hij, sub *enderisch* de mogelijkheid openliet, dat dit woord met *And*, *Ant* verwant is. Dat daarmee dan moeilijkheden rijzen i.v.m. de etymologie en de betekenisontwikkeling van ohd. *antisc* c.s. schijnen Schmeller en de latere bewerker daarbij buiten beschouwing te hebben gelaten. Toch wil het mij voorkomen, dat Schmeller het bestaan van *entisch* (d.i. een afleiding op *-isk*) naast *ändig* (een afl. op *-ig*) niet voor onmogelijk heeft gehouden. Al even merkwaardig is het, dat de voorbeelden die Schmeller uit Hans Sachs aanvoert, aantonen dat deze auteur ook een vorm *entich* heeft gekend⁽³³⁾. Daarmee krijgt de hypothese dat in de westgerm. talen naast het veelvuldig geattesteerde *andig* c.s. (met suffix *-ig*) ook een afleiding door middel van *-isk* mogelijk is geweest, dan toch enige steun⁽³⁴⁾. Uit semantisch oogpunt ligt een afleiding van *ande* ‘toorn, etc.’ voor de hand; formeel is *-isk* naast *-ig* niet onmogelijk, terwijl het niet ondenkbaar is, dat in *entisch* twee vormen van verschillende oorsprong zijn samengevallen.

Ik ben er mij van bewust, dat ik de ter sprake gebrachte problemen niet volledig heb opgehelderd en dat ik het onderzoek naar de etymologie van Beiers-Oostenrijks *entisch* en van de ermee samenhangende kwesties aan een vakgenoot gespecialiseerd in de Duitse taalkunde moet overlaten. Maar ik denk, dat een etymologische verklaring van Beiers *entisch* als een afl. op *-isk*. van een znw. *ande*, ohd. *anto*, *an(a)do* niet van te voren moet worden verworpen. Een poging

(33) Men zie voor dat alles A. Schmeller, t.a.p., kol. 99 en 103.

(34) Voor het reeds uit Hans Sachs vermelde *entisch*, moet naast *entich* ook een vorm *entig* hebben bestaan. Men zie het Spruchgedicht ‘Der Jungbrunn’ in de uitgave van Julius Sahr, Sammlung Göschen, 1912, blz. 107; in voetnoot verklaard als: ‘e n t i g , e n t i s c h , wunderlich, bö, unmutig’.

om in die richting het bewuste *entisch* etymologisch te verklaren, zou stellig de moeite lonen. Overigens zijn er wel voldoende gronden aanwezig om voor de verklaring van vlaams (en mnl.) *ens(ch)*, *eins(ch)* uit te gaan van een gereconstueerde vorm * *and-isk*.

Via umlaut van *a* en de ontwikkeling van *-isk* tot *-sch*, *-s* kan de afleiding volkomen worden verantwoord. Ook de wegval van *d* in **endsch* is een normaal verschijnsel, dat een parallel vindt in de overgang van *kinds(sch)* (<*kind-isk*) naar *kinsch* en *kins*⁽³⁵⁾. Op zijn beurt is de overgang van *e*>*ei* in *ensch*>*einsch* toe te schrijven aan de ons allen bekende ontwikkeling van *e* vóór *n* + dentaal: *e* naar *ei* in vooral zuidelijke dialecten, zoals b.v. in *einde*, *meinsch(e)*; *peinsen*, *veinster* e.a.⁽³⁶⁾.

Het is niet onmogelijk, dat de verdinging *nd* + *s* in het Westvlaams ook nog velarisering heeft ondergaan⁽³⁷⁾, wat dan de grafieën *eingsch* en *engsch* bij De Bo (1873) kan verklaren, maar ook het vermoeden dat De Bo deze vorm kan hebben bedacht om zijn etymologie via eng. *anger* en *angry* kracht bij te zetten, is niet volledig uit te sluiten.

Van mnl. *einsch*, *ensch* is ook een ww. gevormd, nl. *vereins(ch)en*, *verens(ch)en*, type *ver* + *adj.* + *en*, b.v. *verarmen*, 'maken of worden wat het grondwoord uitdrukt'⁽³⁸⁾. Een andere identieke verbale afleiding van een door middel van het suffix *-sch* gevormd adjectief die reeds middelnederlands is, is *verkintschen*, *verkindschen* *kindsch worden*⁽³⁹⁾, een ww. dat weliswaar alleen intransitief 'belegt' is, maar het type zelf is in het middelnederlands heel normaal. Nog een tweede voorbeeld is het reeds mnl. *verdietschen*, dat wel transitief was⁽⁴⁰⁾.

Men heeft het ww. *verenschen* en zijn varianten vroeger niet altijd herkend en met een ander in verband willen brengen. Zo heeft Verdam⁽⁴¹⁾ in *vereensen* (*vereinsen*, *verheinsen*), zw. ww., intr.

(35) *Kinsch* komt in het mnl. reeds in de 13e eeuw voor: zie het MW, III, 1441 vlgg.

(36) Zie Schönfeld-Van Loey, *Historische Grammatica van het Nederlands*, 1964⁷, 864 en A. Van Loey, *Middelnederlandse Spraakkunst*, II, *Klankleer*, Groningen, 1976, § 15, opm. 1.

(37) Vgl. A. Weynen, *Nederlandse Dialectkunde*, Assen, 1966², blz. 254-255.

(38) C.G.N. De Vooy, *Nederlandse Spraakkunst*, 1949², blz. 243.

(39) MW, VIII, 1903.

(40) Idem, 1599.

(41) MW, VIII, 1695.

‘Verschrikken van, een afschuw hebben van’, een bijvorm gezien van *verenen*⁽⁴²⁾ in de bet. van ‘eenzaam, verlaten zijn’, parallel met hd. *vereinen*, part. *vereint* ‘allein gelassen, vereinsamt’. Uit deze betekenis heeft zich die van ‘een gevoel van huivering of angst hebben tengevolge van eenzaamheid en verlatenheid’ ontwikkeld, en vervolgens *ijzen*, *gruwen*, *afschuw* of *angst gevoelen*, *beangst* of *bang zijn*. Verdam vond steun in Westvl. *vereenlijk* ‘benauwd, naar, somber’; *vereend*, hetzelfde als *vereenlijk*; *vereenen* ‘eenig worden, benauwlijk worden, naar worden’, en *vereenig* ‘schrikwekkend, vreeselijk’. Verdam verwees daarbij ook naar Kiliaan, De Bo en Schuermans.

Dat mnl. *verenen* de door Verdam opgegeven betekenissen heeft gehad, staat buiten kijf en Verdams semantische verklaring is volkomen aanvaardbaar. Maar de veronderstelling dat het mnl. ook een ww. *vereensen*, *vereinsen* naast *vere(e)nen* heeft gehad, en wel als afl. van *vereenen*, op grond van het speciaal in het Wvl. voorkomende suffix *-s + en* (in ww. van het type *verclaersen*, *verdiersen* e.a.) is niet overtuigend⁽⁴³⁾. Verdam steunde daarbij op twee vindplaatsen bij Boëthius, waarvan de eerste luidt: ‘Nature verscricte ende vereynst van drucke ende begheirt solaes’⁽⁴⁴⁾. Het ww. *Vereinsen* kan hier zeer gemakkelijk worden begrepen als een afleiding van *eins(ch)*, dat dan semantisch iets nauwer zou aansluiten op een andere betekenis van mnl. *ande*, nl. *gevoel van ergernis, spijt of leed*, welke betekenis ook ohd. *anto* en *ando* hadden⁽⁴⁵⁾. *Vereinsen* is hier dan intransitief gebruikt en op te vatten als: *eins(ch)* (d.i. ‘gekweld, bedroefd en vandaar angstig worden’).

Ten opzichte van de tweede vindplaats had Verdam een zekere twijfel: ‘Waarschijnlijk’ - zo schreef hij - ‘is het woord ook in eene trans. opvatting bekend geweest, nl. die van *doen schrikken, opjagen...*, althans als op de volgende plaats *verheinst* opgevat mag worden als een andere vorm van *verheinst*. // Dat wij (*de Joden*)... versteken, versmaedt ende verheinst (zijn) van allen volke’. Na alles wat wij tot nog toe over *eins(ch)*, *ens(ch)* hebben verteld, mag nu wel gesteld worden, dat *vereinsen* op deze plaats kan begrepen worden als ‘gekweld, boosaardig behandeld’ indien al niet z.m. ‘gehaat’.

(42) MW, VIII, 1706-1707, s.v. *verenen* (*vereeenen*, *verheenen*).

(43) Voor bedoeld suffix zie men Schönfeld-Van Loey, o.c., § 193, blz. 239.

(44) MW, VIII, 1695.

(45) Zie het MW, I, 406, sub *ande* 3 en het *Althochdeutsches Wörterbuch* van E. Karg - Gasterstädt - Th. Frings, o.c., 556.

Overigens is *vereensen* blijkbaar een door Verdam gereconstueerde vorm: in beide voorbeelden uit Boëthius treffen we immers in de stam *ey*, *ei* aan en niet *ee*, wat als grafie voor de /ê/ (van *een-*) in een vlaamse tekst nogal vreemd is⁽⁴⁶⁾, hoewel niet onmogelijk.

Ook J.J. Mak⁽⁴⁷⁾ heeft voor *eynsch* en *verenschen*, *verhenschen*, *ver(h)eynschen* vindplaatsen bij elkaar gebracht⁽⁴⁸⁾. Voor *eynsch*, bnw., geeft Mak de betekenis ‘ontstemd, boos?’ op onder verwijzing naar De Bo s.v. *Einsch*. Mak voert ook nog vindplaatsen aan van de uitdrukking *hem int eynsche stellen* en *int eynsche vallen*, beide in de zin van ‘boos, ontstemd worden’. Alle aangehaalde voorbeelden stammen van Lawet.

N.a.v. *verenschen* (*verhenschen*, *vereynschen*) verwees Mak naar het reeds vermelde, in het MW opgetekende ww. *vereensen* en naar het door hemzelf tevoren behandelde *eynsch*. Overeenkomstig daarmee onderscheidde hij twee grondbetekeningen. Voor zover Mak direkt verband zag met *eynsch*, omschreef hij de betekenis van *verenschen* als ‘buiten zich zelf raken, ontbranden in toorn, woeden, razen’, een betekenis die volkomen past bij die van *ande* en de al ter sprake gebrachte ohd. en ags. overeenstemmende substantieven, nl. ‘toorn’. Wanneer hij echter de tweede betekenis behandelde, nl. ‘gruven, huiveren, sidderen’ plaatste hij al een vraagteken wat er m.i. op wijst, dat Mak niet volkomen zeker was de vindplaatsen juist te hebben geïnterpreteerd⁽⁴⁹⁾. Opmerkelijk is het overigens, dat Mak in een aantekening de mogelijkheid dat *vereynsen* in het hierboven aangehaalde vb. uit Boëthius (door het MW sub *vereensen*, 1e art. aangevoerd) bij *verenschen* in de 2e bet. hoort, heeft opengelaten, wat onrechtstreeks daarop neerkomt, dat bedoeld *vereynsen* in zekere zin van *vereenen*

(46) Over de taal van de Boëthius-citaten, zie men W. De Vreese, *Bouwstoffen*, nr. 102, blz. 122-123.

(47) *Rhetoricaal Glossarium*, Assen, 1959.

(48) *Eynsch*: t.a.p. 143-144.

(49) *Rhetoricaal Glossarium*, blz. 448.

Mak steunde op twee vindplaatsen uit de Gentse Spelen van 1539, nl.:

- a) ‘Elaes, my dyncke dat ic nu verhensche; Hy leyt in desperacyen versmaght (249)’, en:
- b) ‘Myn malicye Es meerder... Dan dat ic gracye zoude ontfanghen; En de gheesselen Gods tot zondyghen menschen Zijn menighvuldigh, dies moet ic verhenschen’ (250).

wordt losgemaakt. Daarmee was ook Mak eigenlijk al op weg om Verdams *vereensen* te laten vallen.

Een andere vindplaats voor een laat-middeleeuws of 16e-eeuws *verheynsen* levert ons het Oudenaardse tafelspel, waarvan het handschrift voorlopig zoek is, maar waarvan een fragment in 1870 gepubliceerd werd door Frans De Potter⁽⁵⁰⁾. Het spel is bestemd voor ‘vier personagen’, maar het wordt geopend door twee personages die tamelijk lang aan het woord blijven: D e M e n i g h e, een rijke, en E l c e n D e e n, een arme. De rijke beklagt er zich over, dat zijn inkomen sterk is gedaald, en dat het volk niet scheutig is om geld te rengen. Hij zegt o.m.:

Hier mede en zallic niet boven een half jaer leven;
Het doet mij eenpaer beven int overpeynsen.

Weeklagend komt dan de arme bloed op, zeggend:

Eylacen, eylacen!

Waarop de rijke antwoordt:

Wel, wie compt ons hier begreynsen?
Men mag hem verheynsen, die u wel besiet.

De betekenis van *verheynsen* is hier niet zonder meer duidelijk: ‘verafschuwen, vervloeken, verdoemen.’. Opvallend is het wel, dat *verheynsen* in samen optreedt met *begreynsen*, wat ons aan De Bo's *einzegreinzen* en afleidingen herinnert, waarin ik een soort tautologische samenstelling zie. *Begreynsen* (of *begreinsen*) komt niet voor in het MW, maar het zal wel in het mnl. bestaan hebben. Als afleiding van mnl. *grinsen* (*grijnsen*, *grensen*, *greinsen*), van de stam van *grinen* en met de bet. van ‘den mond vertrekken, *grijnsen*; ook: ‘grimmig zijn’⁽⁵¹⁾ is het volkomen te begrijpen. Het is trouwens te beschouwen als een variant (een voorloper?) van het door het WNT opgetekende *begrijnzen* ‘leelijk tegen iemand doen, zoo met gelaat als met woorden; hem grimmig bejegenen’⁽⁵²⁾. Het woord drukt dus een grondbetekenis uit van ‘zijn vijandschap laten blijken’, d.w.z. dezelfde grondbetekenis als *verheynsen*, en het is misschien

(50) *Schets eener Geschiedenis der Gemeentefeesten in Vlaanderen*. Gent, 1870, blz. 123-127.

(51) Zie MW, II, 2145-46. Terloops zij hier herinnerd aan het bekende Kerelslied: ‘Wij willen de kerels doen greinsen’.

(52) WNT, II, 1421- 22.

geen toeval dat formaties als *einzegreinzen* tot stand zijn gekomen: woorden van de familie van *eins(ch)*, b.v. *verheinsen*, en (*be*)*greinsen*, *begrijnzen* kunnen al vroeg in een en dezelfde context zijn opgetreden.

Intussen is het ook gebleken, dat we voor *eins(ch)* c.s. ook grafieën met hypercorrecte *h* te verwachten zijn. Nu blijken er ook nog met een andere vokaal dan *e* of *ei* te hebben bestaan. Prof. W. Braeckman was zo vriendelijk mij onlangs een vindplaats te signaleren waarin de vorm *hyns* voorkomt. Het betreft een passage uit een traktaat over Nederlandse orthografie, geschreven omstreeks 1530⁽⁵³⁾. Daarin komt, folio 10^v de volgende passus voor:

‘Ende die sommige zijn so corter memorie ende zoo plom[p] van verstande ende zoo *hyns* ter stont, moghen zij hueren wille niet hebben ter stont, zoo es huer seggen: “nummermeer en leere ick!”’.

Leerlingen die moeilijkheden hebben, blijken volgens de auteur dus spoedig *hyns*, d.i. gemelijk te worden, en het is buiten kijf, dat *hyns* hetzelfde is als *eins(ch)*, *eins(ch)*. Alleen is het zo, dat we nu te maken hebben met een variant uit een dialect waarin de *e* tot *i* is geworden, een verschijnsel dat veelal vóór *n* is opgetreden⁽⁵⁴⁾.

Er blijft nu nog één (kleine) moeilijkheid. Terecht kan men de vraag stellen sedert wanneer de sibilant *-s-* in woorden als wvl. *einzegreinzen* en zovl. *einzig* stemhebbend en dus tot *-z-* is geworden. De *-s* van *ens*, *eins* komt immers voort uit *-sch*, zelf uit *sk*. Uit de aangehaalde voorbeelden blijkt, dat in de 16^ee. vormen als *verenschen* nog heel gewoon zijn, zodat de uitspraak [s] voor *sch* (misschien zelfs [s X]) in deze verbale afleidingen zeker nog bestond. Maar anderzijds toont het binnenrijm *verheynsen* in het Oudenaardse Tafelspel, rijmend op *begreynsen* en *overpeynsen*, dat de overgang van *-s* vóór vokaal tot *-z* in dezelfde periode toch al was ingezet of niet veraf was. Zeker was toen de *s* in een geval als *vereinsen* e.d., zij het nog naast *sX*, een vast element van het woord aan het worden, d.i. een basis van waaruit de overgang *s>z* mogelijk werd, precies zoals in *peinsen*>*peinzen*. Het MW geeft s.v. *pensen* alleen de varianten *pinsen*, *pein-*

(53) Hs. 2141 van Centrale bibliotheek van de R.U.G. Volgens Dr. M. Gysseling zou het tractaat afkomstig zijn uit zuidelijk West-Vlaanderen of zuidoostelijk Frans-Vlaanderen.

(54) Vgl. A. Van Loey, *Middel nederlandse Spraakkunst*, II, o.c., § 15, sub b.

sen, peisen op en ook Kiliaan gaf alleen de grafieën *peynsen, peysen, pensen*, met *s*, zodat er reden tot voorzichtigheid is. Franck⁽⁵⁵⁾ twijfelde er evenwel niet aan, dat ‘der Laut(= *s*) bereits in der älteren Sprache die Veränderung (d.i. *s>z*) erlitten hatte’, althans in bepaalde omgevingen. En onder de gevallen waarin men bij het uitgeven van middeleeuwse teksten de normalisering van de grafie *s* tot *z* naar zijn mening zou mogen doorvoeren, nam hij ook *peinzen* op.

Het is dus niet onmogelijk, dat we in het Oudenaardse tafelspel al te maken hebben met de rijmen *overpeinzen: begreizen: vereizen*. Maar volkomen zeker is dat niet, omdat de sibilant in *peinsen* (hier *overpeynsen*) en in *begreynsen* alles bij elkaar - en in weerwil van Franck - toch wel tot in de 16^e. en zelfs later, althans op bepaalde plaatsen, scherp kan zijn gebleven. Anderzijds is het een feit, dat voor *peinzen* (met oorspronkelijke vreemde *s*) de grafieën met *z* sedert de 17^e doorzetten, zoals uit de voorbeelden van het WNT kan blijken. De uitspraak [pɛ.inzən] mag men dus gerust (wat) vroeger stellen dan de 17^e. De vraag is alleen of de verzachting van de *s* overal gelijktijdig is opgetreden, en die vraag zal wel negatief moeten worden beantwoord.

Dat de [s] uit [sX] vóór vokaal is kunnen overgaan in [z] blijkt overduidelijk uit het ontstaan van de vormen *vleze* (dat.) en *vlezes* (gen.) uit en de afl. *vlezig* bij *vleesch*, met *-sch* uit *-sk*. Ook deze vormen met *z* komen nog niet voor in het mnl. en bij Kiliaan, en zijn blijkbaar pas in het moderne Nederlands ontstaan. Ze worden verklaard als analogiegevallen naar het model van woorden met *s>z* in de flexievormen en afleidingen⁽⁵⁶⁾. Deze flexievormen schijnen evenwel jong te zijn, niet ouder dan de 19^e.⁽⁵⁷⁾, terwijl in de afleidingen de *z* bepaald ouder is; b.v. *vlezig*: 1644 *vleysig*; 1686 *vleizig*; 1737 *vleizig*; 1744 *vleezig* en andere vb.⁽⁵⁸⁾. Ook *vleezigheid* komt vrij vroeg voor: a^o 1686 *vleezigheden* in een tactaat over anatomie. Een analoge overgang van *s* (uit *sch*) naar *z* vertoont ook het moderne Zuidoostvlaams [vlo.mzoe.ys] = Vlaams(sch) Huis (Te Oudenaarde sedert de jaren '20) en [vll_r.zoe.ys] (= vlees-huis), dat ouder is.

(55) J. Franck, *Mittelniederländische Grammatik*, Arnhem, 1967 (onveranderde herdruk van de uitgave van 1910²), § 81, blz. 75.

(56) Zie Franck-Van Wijk, *Etymologisch Woordenboek der Nederlandsche Taal*, 's-Gravenhage, 1929², blz. 747 s.v. *vleesch*.

(57) Vgl. WNT, XXI, 1602, vlg., s.v. *vleesch* en de voorbeelden.

(58) WNT, XXI, 1719-24, s.v. *vleezig*.

Hoe oud zovl. *einzig* en *einze-* in bepaalde wvl. woorden zijn, kan dus bij gebrek aan oude vindplaatsen moeilijk met zekerheid worden gezegd. Maar dat de overgang *ensch/einsch* > *ens*, *eins* > *enz-*, *einz-* mogelijk is geweest, valt niet te betwijfelen. Voor een vorming als zovl. *einzig* kan trouwens een mooie parallel worden gemaakt met *vlezig*, en men mag aannemen dat *einzig* ongeveer even oud zal zijn, d.i. ± 17e eeuw. Hetzelfde geldt voor wvl. *einze-* dat via het ww. *einzen* kan ontstaan zijn.

Daarmee ben ik rond. Ik heb de overtuiging voor vlaams *ens(sch)*, *eins(sch)* + de afleidingen ervan een plausibele etymologische verklaring te hebben gegeven en duidelijk te hebben gemaakt, dat het woord ook in het mnl. bekend is geweest.

Ens(ch), *eins(ch)* is een afleiding van een oud substantief dat in het mnl. in de vorm *ande* heeft geleefd en waarvan het Nederduits, het oudhoogduits, het middelhoogduits en het angelsaksisch varianten hebben gehad. In een aantal Vlaamse dialecten heeft het zijn bestaan tot op onze dagen kunnen rekken.

Mijn stelling betreffende de etymologie van *einsch* c.s. maakt ook de hypothese van C.F.P. Stutterheim overbodig. In zijn *Gruuthusiana*⁽⁵⁹⁾ heeft deze auteur, die evenmin als ik Heeroma's mening dat *einsch* een afleiding van het werkwoord *einen* of *enen* is kan delen, een uitweg gezocht in de richting van *eiselijc*, evenwel zonder al te veel overtuiging. En het is helemaal niet nodig de vorming van *eins(ch)* als een 'reïnterpretatie' te willen zien op grond van *einselijc*, dat door het MW (II, 605-606) als variant van *eiselijc* (met ingevoegde n) is vermeld. Het is trouwens de vraag of *einselijc* niet veeleer een afleiding van *eins* is geweest, zodat *einselijc* en *eiselijc* uit elkaar moeten worden gehouden. Op het eerste gezicht schijnen de voorbeelden die het MW voor *einselijc* opgeeft zich immers tegen deze laatste hypothese niet te verzetten.

(59) Zie *Spel van Zinnen* (Album A. Van Loey), 1975, blz. 276 vlgg.

Tony Bergmann op de draaischijf van zijn generatie.^(*)

Door Ger Schmook

Binnenlands Erelid der Academie

- ‘Het behoorde voor ons, Nederlanders, eene wet te zijn, dat elk gewest, elke gemeente van ons land, het zijne bijbracht tot beschaving en verrijking der moedertaal’.

Bijdragen tot de kennis van den tongval en het taaleigen van Kortrijk (Snellaerts' stad) in *Belgisch Museum*, 1844.

- ‘Van je familie moet je 't hebben’.

Geert van Beek. In: *Aspecten van literatuur* (Raam 99; december 1973)

- ‘Men investeert ongaarne in teksten, men geeft liefst “sellers” uit.’

Georges Adé. In: *Epiloog* (*Nieuw Vlaams tijdschrift*, oktober 1973)

Inleiding.

Met een bijzonder genoegen ga ik op het attentievolle verzoek van het Stadsbestuur van Lier in om, in naam van de Koninklijke Academie voor Nederlandse Taal- en Letterkunde in Tony's geboorteplaats de nagedachtenis van Anton Bergmann officieel te eren ter gelegenheid van de honderdste verjaardag van zijn overlijden. Het blijft een

(*) Uitgeschreven tekst van Toespraak gehouden te Lier op 18 mei 1974 ter gelegenheid van de opening van de herdenkingstentoonstelling gewijd aan Anton Bergmann (1835-1874). Zie: *Herdenking van Tony Bergmann*, Willemsfonds, afd. Lier, 1974.

goede gewoonte af en toe omstandigheden als deze aan te grijpen niet enkel om bepaalde feiten te gedenken, maar nog meer om ze te her-denken. Ik ben de heer Burgemeester dan ook dankbaar het voor de hand liggende routine-thema van deze dag te mogen wijzigen door te beproeven de ongetwijfeld merkwaardig gebleven auteur beter in het raam van zijn tijd in te passen, nadat in de loop der jaren al zoveel, en stellig het voornaamste, zowaar grondig over zijn werk werd medegedeeld. Ik zou mij ook wel wachten de esthetische paden te betreden die mijn voorganger, Fernand Toussaint van Boelaere, bij de tachtigste verjaring van de zo noodlottige januarimaand, is opgegaan, een zo noodlottige dag, toen het land een begaafd artiest ontviel, geen veertig jaar oud, in een tijd dat 'in 't land van Leie en Schelde' grote nood was aan verlichte geesten en meesters over het kernachtig woord.

A

1. *Tony (1835-1874) en de jonggestorvenen in de Vlaamse letteren.*

Onder circa driehonderd moderne Vlaamse literatoren was Tony niet de jongst geofferde. Ledegouwer was 19, Rodenbach 24, Zetternam 29, Moyson 30, Van Ostaijen 32, Fonteyne 34, De Laey 35, De Witte 36, Alice Nahon en Remy van de Kerckhoven 37, Th. van Rijswijck en Fieuw 38, Peter Frans van Kerckhoven en Tony 39. Rosalie Loveling, die een jaar later dan hij stierf, was reeds 41 toen zij heenging. Aan zijn nagedachtenis kon zij nog een simpel vers wijden.

Statistisch gezien zijn zij met 24 figuren in deze droevige rij, waaronder uitermate bekwame elementen, fakkeldragers soms: 7,5%. Lopen wij nu de namen af van de *werkelijke generatiegenoten* waaronder Gezelle, De Geyter, de Lovelingen, De Cort, Rooses, Van den Abeele, Vuylsteke, Van Droogenbroeck, De Koninck, Daems, De Gheldere, Verriest, De Vos, Van Oye, Antheunis, dan merken wij pas op hoe ongenadig het noodlot heeft toegeslagen, vooral omdat n a a s t de golving van Conscience's wel prestigieuze - toch soms ook ongelijke - productie van 1837 tot 1883, n a a s t de snel gedoofde hoop gewekt door Van Rijswijck, Van Kerckhoven, Zetternam, en n a a s t het bedachtzaam portretteren van Sleenckx in het midden van de XIXe eeuw, al met al *slechts één werkelijk originele stem* waarneembaar blijft die van Gezelle met '*Kerkhofblommen*', 1859, tot daar, in 1873-74 voor de aantredende generatie, *eindelijk* die nette, maar stevige mijlpaal in ons proza geslagen wordt: '*Ernest Staas*'. Wie oren en ogen had in die tijd, ademde op.

Tony beleeft de publicatie wel, want hij weet enkele presentexem-

plaren nog verzenden de zó bekend geraakte Beets-brief kan hem niet meer voorgelezen worden. Die staat en gaat historisch al buiten hem om, terwijl de verspreiding van zijn *'Beelden en schetsen'* het archaische, curieuze, fascinerende Lier, dat o.a. Victor Hugo zo erg heeft bekoord, amper zal bewogen hebben.

2. Het vroegere Lier: Tony, J. de Bosschere, F. Timmermans.

Zich dat Lier van de jaren 50-70 nog voorstellen, Dames en Heren, ik heb het beproefd toen het nog ging; nog vóór 1914, als knaap, toen ik straten en vesten afslenterde, gebouw in, kerk uit, gezeten bij de Sluis... toen ik 'Pannenhuis' nog in een goede staat zag, zoals wij het in authentieke prentbriefkaarten kunnen begluren en het 'château de Nazareth' op een boogscheut zoals het voorgetoverd staat op Mevr. Bergmann-Van Ackere's brieven op wit of gekleurd of moiré papier van de tijd zelf. Een bijzondere tover gaat van de documenten uit, ook al overlegt men bij zichzelf en met een glimlach van voldaanheid dat thans, 1974, naar formules en taalgebruik in de wereld veel anders is geworden.

Ik mocht immers - in weerwil van de twee bronzen beelden van J.B. David en T. Bergmann 'op de glacis' - tijdens mijn loopbaan duidelijk ervaren hoe het hier, in dit vestingstadje van destijds 15.000 zielen, gestaan ende gelegen was, intern, met standen, burgers, militairen, onderwijs, families en partijen, lang nog vóór ik, aan de hand van Felix Timmermans' beeldrijke commentaren van 1943, Tony's weduwe, de hoge Dame, met haar tweespan aan het kantwinkeltje van Fé's moeder als het ware h o o r d e voorbijrijden en de mensen in het algemeen ontwaren die, zo zei Fé, 'veel maar weinig goeds over elkaar' spraken.

De zoon van de plantkundige Charles de Bosschere van de Rijksnormaalschool, met zijn werk over Jeroen Bosch beroemd geworden tot in de States als Jean de Boschère (1878-1953), studievriend van Arthur H. Cornette, heeft mij voor een goede kwart eeuw dan de sleutel tot de psychologische gestalte van 'het wezen' van Lier nog in de hand gespeeld. Door zijn roman *'Marthe et l'enragé'* (Paris, 1927), een veel tragischer, morbieder adolescenten verhaal dan dat van 'Ernest en Bertha', soms poëtischer, rijper ook, want het gaat tussen broer en zus, lang vóór Leonhard Franks *'Bruder und Schwester'*, op het onmenselijke af. Gesneden naar het harde patroon van het onverbiddelijke stadje, dat bovendien een hoog diploma eiste als waarmerk voor elke held, en landaus eveneens om zich te verplaatsen, als reed

men naar het Bois de Boulogne ter Longchamp. ‘Geuzen’, ‘franskiljons’, ‘japneuzen’, ‘flaminganten’ lagen er als in hinderlagen in hun huizen en landgoederen geschaard. Schilderachtig dat alles, dat wel, maar wee de onverlaat, die een lichaamsgebrek als stigmaat door de natuur had meegekregen, zoals Marthe, Charles' zuster.

IJselijk: ‘nous sommes aux environs de l'année 1890’, noteerde de Boschère; het is de tijd van het tweede huwelijksleven van Mw. Bergmann, iets vóór Timmermans als geïnteresseerd waarnemer opduikt. Het viel ook mij dan niet moeilijk in huizen, tuinen en straten en gelegenheden personages te ontwaren en vooral problemen aan te voelen, in de plaats, die door de auteur weliswaar ‘Rupel’ werd geheten; zoals ze achter muren, deuren en vensters in gespletenheid bewogen, net zoals te Brugge, de geheimzinnige zwanenstad trouwens (ik denk aan M. Sabbe, J. Fonteyne, R. Brulez en G. Duribreux). Decorums veranderden tot W.I., II haast niet.

Langs de Bosscheres Lierse sleutelroman kwam ik met één ruk nader tot de kadettenschool te Lier, tot de normaalschool van de oude directeur Temmerman, opvolger van Tony's oom Schreuder, en van Temmermans eigen zoon Hugo van Walden, van de atmosfeer van diens kameraad Isidoor Opsomer, etc. Tot vóór 1914 evolueerden de geesten gedurende decennien daar evenmin diepgaand. En dat sedert hoelang?

In mijn gemoed, ogen en oren, lag het ‘vaderlijke’ Willems-Bergmannse Lier dus als een goed gestemd klankbord gereed om elk beeld, elk woord, elke toon, ik zou haast durven zeggen, perfect te laten opleven, daarin allicht wat geholpen door de tonnen voor dood gehouden papieren, die ik in mijn leven heb mogen gladstrijken, behandelen, rangschikken en op hun geloofwaardigheid onderzoeken.

Nu is er voor heden, tegenover deze wereld, het verheugend feit, dat in de loop van de oude jaren 70 tot de nieuwe jaren 70 geen enkel zuidnederlands prozaschrijver die, als beoordeling in de commentaren, zoveel plus-stemmen op zijn naam heeft kunnen verenigen, dan uwe, dan onze Anton Bergmann, en dat in weerwil van zijn onloochenbaar Duits naamkleedje: Anton Bergmann, door zichzelf tot een soort van Angelsaksische Tony bevorderd langs zijn knap besef aan tijdsgeest om. Het doorslaand criterium voor dat vox non populi, tóch vox dei, ligt bij de verbluffende ‘l e e s b a a r h e i d’ van zijn werk, (een modern psychologische vakterm!) vermits nú nog, tot de jongsten, immers met hem willen blijven sympathiseren. Dat mag een waarmerk heten in deze tijd van generale schoonmaak.

Licentiaat Eddy Baert constateerde het verschijnsel zelfs in 1968 in het 'woord vooraf' tot zijn Gents proefschrift, zo rijk aan personalia. En mijn kleindochter haalde haar neus voor Tony niet op.

3. Tony's sterke positie in de Vlaamse als in de gehele Nederlandse literatuur.

Toen Max Rooses in zijn 'Schetsenboek' (1877) 'Ernest Staas' - let wel met duidelijk genormaliseerde, vernederlandste dubbele 'a'-klinker - aan zijn schaarse lezers voorstelde, riep hij de XVIde eeuwse Montaigne ter hulp om er te kunnen van getuigen: 'c'est cy un livre de bonne foy, lecteur' en Felix Timmermans verheugde er zich zeventig jaar later over - denkende aan de eigen schrijversjeugd - dat hij 'er terug van op zijn beenen was gaan staan', nadat hij het boek eindelijk, maar dan stiekum, tóch te pakken had gekregen. De romantische 'papieren bliksems' waren, zei hij, geblust en de dito 'valsche baarden' afgelegd. Hij was realist geworden.

Misschien werd door Garnt Stuiveling (1948) goed gezien, dat Tony dicht bij Piet Paaltjens aanleunt dan bij de tot in den treure (toevallig!) aangevoerde Beets, vooral dan, omdat van de als Lierse 'jurist' door de professor ten tonele gebrachte Bergmann de 'gevoelige ernst' 'sociaal gericht' blijkt te zijn. Zo is evenmin de suggestie van PauldeKeyser (1935) te versmaden om eer Conscience's 'Baas Gansendonck' (1850) en diens Kempische verhalen als parallel verschijnsel in de letteren aan te voeren voor Tony's eerste literaire bedrijvigheid-met-de-fijne-naald (1853-1857) - precies ter wille van de sociale object-belangstelling van bovenuit! - dan hier, zoals Baert doet, een 'Leeuw van Vlaanderen' (einde 1838) te doen spelen, een historische roman die in 1853-54 al vijftien jaar oud was! Voor de latere novellen van Tony zou de afstand zelfs vijfendertig jaar bedragen...

Op dat element kom ik als vanzelf terug, want vooraf wens ik nog onze scherpziende ijkmeester, Eugeen de Bock, aan te voeren, die in 1953 Bergmann blijvend 'literair genietbaar' achtte. In de mens Tony herkende De Bock de werking van de 'melancolie', de 'humane bewogenheid', de 'Weltschmerz' - ik citeer - 'van de jonge, vrijzinnige intellectueel voor wie een wereld zou "gaan" openstaan, als hij zich niet overschaduwde door een achterlijke omgeving en misschien door het voorgevoel van zijn vroege dood: een laatste weerglans van de romantiek'. F. V(an).d(e) W(eghe?) in de Studentenalmanak van 't Zal' (1888) heeft die

klank eveneens laten horen, waar hij spreekt van Tony's 'ik'-weemoed, van zijn 'poëzie der herinnering' (o Monika van Paemel!) de 'stille tint' waarderend die 'over het gansche werk' ligt, maar die vooral aantreft in '*Een laatste droom*'.

Pre-impressionistisch dus? Een merkwaardig geval toch wel.

Onder de eer koele, maar zeer juiste kenschetsing van De Bock, de wat lyrischer van F. van de Weghe leeft de erkenning van het tragisch bestel zoals het in Tony bewust geleefd heeft, dat J.F.J. Heremans, zijn leermeester, de Antwerpenaar, er voor een eeuw al toe bracht wat plechtstatig te gewagen van een voor de letteren 'nooit te vervangen s i e r a a d'.

Inderdaad, het was zo: een wezen, dat 'geen toekomst' had gekend, was uitgeschakeld, wat niet zou beletten, dat zijn naam, als jong auteur-met-één-boek, onlangs zou opgeroepen worden - door wie toch weer, - om met deze van twee grijsaards-met-een-omvangrijk-oeuvre, Conscience (1812-1883) en Gezelle (1830-1899) samen, het literaire klaverdrieblad van geheel de XIXde eeuw te verbeelden: drie uitgelezen scheppende artiesten bovendien. Voorwaar een grote eer voor de zo jonge Tony.

Het was geen verkeerde visie, die uit deze frisse vergelijking bleek, ten gunste van een begenadigd woordkunstenaar, naar Maria Doolaeghes woord: 'gelijk een lentemorgengroet geboren en verdwenen'.

In 1897, toen Tony's standbeeld na een kwart eeuw te Lier - in een aan monumentenrage rijke tijd - werd ingehuldigd, heeft C. de Wulf, en in 1936 heeft Constant H. Peeters opnieuw zich de moeite getroost bijeen te lezen wat over Bergmann en zijn werk geschreven is geworden. Het is, naar verhouding van de beperkte productie, zeer veel. Wij gaan heden de inventarissen niet nakijken, noch de bibliografieën van G. Asaert (1949) en van E. Baert (1968) met elkaar vergelijken om ze dwingend aan te vullen, maar er blijft voor heden toch op te merken dat *het ritme* van de uitgaven van '*Ernest Staas*' - helaas cijfers over de o p l a g e n ontbreken, zoals altijd in Vlaanderen - een versnelling van de productie in de tijd verraadt. Dit feit mag zijn aanleiding niet vinden in de opmerking van R.F. Lissens, dat Bergmann als 'beminnelijk' en 'realistisch' 'kleinkunstenaar' 'genoegen neemt' 'met de aardse beperkingen'. 'Plus est en lui', gelukkig, die in zijn late '*Brigitta*' (1874), gelijktijdig door de als charge bedoelde uitbeelding van de onhebbelijke Amerikaanse toerist 'Haseltine' (Ezeltijn, met Vlaams mode-suffix?), de megalomaan de leer doet verkondigen, dat zijn 'Arend', 'de Amerikaanse Dollar' (met ma-

juskuul!), d.w.z. het geld, de oude wereld zal overwinnen 'en alles doen buigen naar zijn wil'. Schermt Tony niet graag met 'cursiefjes', om ons in het bijzonder attent te maken op zijn woordgebruik? In secundaire functie?

B

4. *Anton Bergmann en de wereld waarin hij leeft.*

Het lijkt eer zo, dat onder de door spot afgewezen stelling, de zij het bedwongen huiver leeft van een intelligent beoordelaar, die - en dat wordt wel eens te veel over het hoofd gezien - zelf behoorde tot de stevig ingezeten burgerij, misschien met enig patriciërsbegrip. In een zeer jonge vertelling zal student Tony zich wel erg kordaat aandienen als niet 'gevoelende' voor de 'aristocratie' - er zijn inderdaad nuances te observeren -, maar in zover is hij zeker geen principieel 'rebel', dat hij, vrij onmiddellijk na Zetternams overlijden (1855) in 'De meulenaer' iet of wat scherp zinspeelt op de noodzakelijkheid voor elk Vlaamse auteur voortaan de 'volksklas' als werkstof te kiezen om..., zoals wij het heden zouden uitdrukken, 'in' te kunnen zijn. Tony dient zich hier heel duidelijk aan. Bergmann is in wezen een tacticus, geen theoreticus; een pragmaticus zoals velen onder zijn tijdgenoten, door de positie die zij, naar hun persoonlijke of familiefortuin, innamen.

Licentiaat Baert heeft zeer juist opgemerkt dat 'advokaat' Bergmann eerst weigerachtig was om het 'Willemsfonds' te Lier mede te leiden, al dirigeert hij wel beginselvast 'De Lierenaar' en dit, naar het ons voorkomt, nadat hij te Brussel als student 'Ulenpiegel' - in het Frans - de verstokt-reactionaire, autoritaire, Belgische 'samenleving' had zien ringeloren.

Het kenmerk van zeer veel maatschappelijk gezinde vernieuwers in de 19de eeuw is, dat zij hooguit tot de burgerij behoorden. Dat gevoelselement strekt hun tot eer. Relatief weinigen zijn echter zó consequent, dat zij zich geheel zouden opofferen. Wanneer gebeurt dat wel? De arbeiders daarentegen waren onmondig, stonden agerend zonder weerstandreserve. Persoonlijk waren zij onmiddellijk gekraakt.

Aldus moet in de kapitale vraag: waarom Anton Bergmann de Rijksuniversiteit te Gent verlaten heeft om aan de 'Université Libre' te Brussel af te studeren, de mogelijke 'alternatieve' oplossing gezien worden die zijn toekomst geheel veilig kon stellen, want het ging niet om enige onbekwaamheid van de primus inter pares! Niet omdat hij het b.v. met een Victor [van] Wilder - de latere interessante, ver-

geten Parijse Wagneriaan⁽¹⁾ - niet zou hebben kunnen blijven vinden. Of met een Karel Versnaeyen niet, de latere ontdekker van Multatuli. Geschorst was hij toch ook niet? Heeft de Gentse, mogelijke 'vriend', Brasseur, toen het ideologisch incident om 'le principe subjectif par la proclamation du libre examen' door de professor Huet losbarstte, zodat de studenten mee op drift werden genomen, vader G. Bergmann, burgemeester te Lier, misschien tijdig een tip gegeven? De werelden van Gent en van Lier lagen in hun upper ten blijkbaar niet zó ver uit elkaar. Zouden wij daar niet eens naar zoeken? Tony's broer studeerde overigens reeds te Brussel.

Zouden wij b.v. niet willen weten of Bergmann zich daar al dan niet betuigde - met de óók uit Gent weggestoven student Emile Moyson én de zich daar fel bewegende Brusselaar DePaepe - in 'Vlamingen Vooruit'⁽²⁾ om een 'soudure' in de gedragingen te vinden en een element méer te ontdekken voor de analyse van Bergmanns karakter: wàs hij o n b u i g z a a m of enkel v a s t b e r a d e n door praktische oordeelszin? Wij weten toch zo weinig van al de interne verhoudingen af die, in de negentiende eeuw, n a a r 1857 t o e, het wezen van staat en stad en land hebben bepaald om er onze moderne, zo gevoelige conflictbalansen door te durven verklaren. Vragen!

Ik geef toe, dat men zich de vraag kan stellen óf wij, ev., Bergmann in zijn werk kunnen of mogen 'veroordelen'(!), *omdat* hij de [sociale] rampen van zijn tijd in hun oorzaak 'niet begrepen zou hebben' of 'aangevoeld', of 'het proletariaat niet juist zou beoordeeld hebben', hoezeer het lot van 'de werkman' ('de arbeider?'), de... 'daglooner' - dat maakt alles een groot verschil! - hem, als thema, ook bezielde. Besepte hij de positie juist, die hij, als burgemeesterszoon eerst en daarna als echtgenoot van een overrijke notarisen erfdochter, in de steevaste structuur van zijn zo beperkte stadsatmosfeer door wat wij nu zouden heten geprivilegieerde, overgequalificeerde 'bestaanszekerheid' toen innam. Met geestelijkheid en kleine adel, officierenwereld van een garnizoenstad. Stevige burgerij van hardleerse middenstand boven ambachtslieden en arbeiders?

Er bleef ons een brief van Tony's vrouw over, die zich eens oprecht zal verheugen over de burgeroverwinning over 'de werklui' in de

(1) Cf. G. Schmook: *Parijse brandpunten in het gemoedsleven van Peter Benoit*. Gent, 1970.

(2) Aan *Schild en Vriend* werkte Bergmann niet mee.

verkiezingen, maar dan is Tony jaren en jaren overleden! De weduwe Bergmann zal zich nooit anders dan strikt liberalistisch uitlaten, één keer afgeven op de 'vierstemmers'; de Vlaamse problematiek zal zij evenwel nooit benaderen.

Daarentegen is er ons van Tony in *'De eerste liefde van Frans'* (1856), de prefiguratie van *'Ernest Staas'*, niet alleen de onverbloemde toespeling op Conscience's 'kruisen' (ridderorden) bekend, maar ook de precieze beklemtoning dat er in het land wat meer te doen is voor het uitgehongerde volk dat iets 'voedzamer' verlangt dan 'eenige commissies van onderzoek te bekomen' (denk aan de 'Grievencommissie', 1856!). Komt de term 'proletariaat' niet uit Tony's pen, de duidelijke uitspraak klinkt vooralsnog zeer 'materialistisch', ja zelfs 'biefstukachtig'! Ook op dit uitzicht der dingen moet nader worden toegekeken, misschien onder verrassend licht, maar ik mag niet alles ineens verraden. Mijn 19de-eeuwse 'charade' zou te gemakkelijk en daardoor te oppervlakkig worden.

Opmerkelijk is b.v. wel hoe Max Rooses, in 1870, door Tony's teksten heen vingerwijzingen wilde zien, op de plaatsen waar de auteur de reeds aangehaalde 'cursief' (jes!) gebruikte, en waar de zogeheten 'grote jongen' in 'aanraking komt met de boze wereld', als werd vermoed, wat een 'boze wolf' nog zou oproepen aan vervelende conflicten, of een 'Virginia Woolf' aan complexe sex-situaties.

Wanneer een verbolgen jonge man als Julius Vuylsteke in een *'Almanak voor Noord en Zuid'* (1857) onder het motto 'wat wij hebben gewild' in een 'Woord vooraf' in 1856 schrijft, dat hij 'de vertegenwoordiging van geheel het opkomend geslacht in de Nederduitsche volkszaak' en 'strijd voor onafhankelijkheid tegenover vreemden' (lees 'franse') invloed' voorstaat, dan kan men daarmee politiek (zeker honderd jaar later) ook met Bergmann-studiegenoot vele kanten uit en het is evenmin te loochenen dat deze uitspraak de stempel draagt van de drieledige Moysonse stelregel: *V l a a m s , v r i j z i n n i g e n d e m o c r a t i s c h*. Voor ons schuilt er niets 'devergonderends' in, al werd dat toen beweerd door *'Le bien public'*⁽³⁾.

(3) Het vaderland (31.10.'56); *Het Vlaemsche land* (24, I; 2,7,13,20,21, II; 2, III. '57); *Le bien public* (4.10.'56); *La patrie* (7.8.'57). Oordelingvellingen als deze: 'l'obsécinité révolte le coeur de tout homme honnête'; 'appels effrontés à la révolte et au pillage'; 'délire révolutionnaire impie'.

Welnu precies in dat nummer van de almanak (1856) verscheen de schets ‘*Op de kermis*’ met de aanklacht tegen de valse schijn van de bestaande wereld, die Rooses later, als ‘boos’ zou bestempelen om burgerlijk niets méer te moeten zeggen. Rooses was in 1870 zelf nog niet de grote poorter van Antwerpen conservator van het museum van aardsdrukker-Plantin (1876), of schoonzoon van Van Geert, de aartsboomkweker van Antwerpen-Borgerhout-Kalmthout.

In 1857 moest in de politiek de Umstürz nog komen; ideologisch 1864 werd nog niet beleefd, etc. De vraag blijft dus enkel te weten of Bergmann door de vroege zinnen, als de geciteerde van hemzelf of van de kameraden, ipso facto moet blijven behoren tot ‘het verzet’? Dan zeker niet tot een ‘georganiseerd’ verzet, want dat bestond niet? Vermoedelijk is juist, dat hij in de jaren 50-60 oprecht gelooft aan en in de geleidelijke ontwikkeling der dingen, als rationalist en stoffeert hij zijn geest met de liberale theorieën die de ‘clan’ Laurent, Huet, Frédéricq, Loveling, Mac Leod, etc. tot ideologisch cement zullen dienen; al zullen Quételets theorieën, de formules van De Laveleye, zelfs van Ducpétiaux ook zijn oor hebben blijvend bereiken.

In 1848 was hij te jong om, zoals zijn latere vertaler Xavier de Reul, de zin van de omwentelingen al zij het niet te verstaan, dan toch, als geprikkeld adolescent, aan te voelen. Maar, deze revolutie heeft ook te Gent ingewerkt. Gent is een stad met traditie.

Voor de jaren van rijpheid, 70, veertien jaar na de publicatie van 1856 (Tony is dan 35 jaar), wordt het zeker de vraag of hij de brutale zwenking van de maatschappelijke verhoudingen, van de Franse ‘commune’, in zijn positie (zonder enige heldenroeping) zou kunnen voorstaan. Wel zal hij in het postuum gepubliceerde ‘*Marietta la Bella*’ de prefiguratie brengen van een burgerjongentje dat op zijn zestiende jaar in de Salons een rolletje speelt dat de auteur-zelf verafschuwt... ‘Vanityfair’-elementen doen hem als het ware educatief in de toekomst blikken van een schijnwereld, die zichzelf hoog opneemt, maar zonder enige zelfkritiek. En nutteloos blijkt te zijn. Burgerlijke indolentie.

Wij leven met Anton Bergmann, bemiddeld, op een grens, geen mentaliteitsgrens, maar op de limiet van de geestelijke weerbaarheid tegen en in het eigen ‘milieu’. Wij onderscheiden daarom een fundamenteel verschil met zijn ‘kameraad’ Emi(e)l Moyson, die brak met zijn ook stevig ingekapselde

familie⁽⁴⁾. Maar er speelden ook sentimentele breuken.

Wanneer Moysons *'Liedjes en andere verzen'* in 1869 te Antwerpen verschijnen met de lijst van de sympathiserende inschrijvers, K. Versnaeyen op kop met 12 stuks⁽⁵⁾, dan is geen Tony Bergmann op de vlakte te bekennen. Bij toeval? Bijna onmogelijk. Of met opzet? Of gaat zijn participatie op in de collectieve inschrijving van zijn medestudent Versnaeyen? Conscience betuigt zich evenmin, maar dat kan om persoonlijke redenen zijn geweest, naar wij weten⁽⁶⁾. Het ontbreken van elke Bergmann-identiteit werkt wel enigszins bevreemdend. En is spijtig ook. Kon de kalmere liberaal de onstuimige socialiserende politieker misschien moeilijk volgen? Of oordelen wij verkeerd bij gebrek aan bewijzen?

Zal de afstand tussen beide 't Zal'-ers haast onmetelijk groot geworden zijn? Zeker naar moderne maatstaven. De Gentenaar had een stiefmoeder tegen; zij smeedt zijn handschriften in het vuur. Misschien speelde een moederbinding een rol in de bittere verhoudingen. Bergmann, de Lierenaar, kon zich op een veilige haven terugtrekken, doordrenkt van waardigheid en 'eeuwenoude familietrots'. 'Wie iets onderneemt tegen één Bergmann', zo schreef de weduwe van Tony later aan Virginie Loveling zekere dag, die krijgt hier de hele 'clan' op zijn dak, en dat verstond de harde Nevelse nachtegaal zeer goed, want de Lovelingen, de Fredericqs, de Huets, de Mac Leods, de Buysse's, de Ledegancks⁽⁷⁾, etc. vormden één identiek hardnekkig aaneengesloten liberaal-vrijdenkend front. In een 'grotere' stad evenwel, wat nog geheel iets anders is dan in de kleine vesting, een handvol groot, hoe schilderachtig, hoe autochtoon ook, maar dan weer erg getekend door een verleden in haar intelligentsia en lagere geletterden dat, - voor zover na te gaan [qua ideologie]⁽⁸⁾ - niet helemaal met de XVIe geuzeneeuw gebroken had⁽⁹⁾. Anderszins ook de merktekenen

(4) Zie G. Schmook: *Het tragisch bestaan van Emil Moyson*. In: *Almanak van 't Zal wel gaan'*. Gent, 1952.

(5) Ook J. Vuylsteke, E. Picard, C. Potvin, zelfs Edw. Coremans (Antwerpen) en 'Met tijd en vlijt', Leuven.

(6) De groep De Cort-Heremans heeft geen vertrouwen in Conscience.

(7) Zie blz. 113.

(8) Cf. Alf. I.E. Verheyden: *Westvlaamse kontestatie in de XVIe eeuw en de weerslag hiervan voor Frans-Vlaanderen*. In *Ons erfdeel*; XVII, 3; juni 1974.

(9) L. van Boeckel: *Jeronimus van der Voort: Een zestiende eeuwse Lierse rederijker*. In *Tijdschrift voor geschiedenis en folklore*. 1943.

van vreemde ultra-montaanse inbreng, kreeg de ‘Sippe’ toegevoerd, bepaald door de principieel oer-vaste Bergmann-stam, van grootvader af. En misschien nog hogerop. Die geeft ons nog te doen. Merkwaardige configuratie. Daaraan nog toe te voegen is de karaktervastheid van deze burgervaders met hun hoge opvatting over ‘trouw’ en ‘plicht’ aan koningen, over gezworen eden, wat alles overvloedig is na te lezen in authentieke biografieën en vlotte Bergmannse gedenkschriften.

Er mag niet aan getwijfeld worden, dat Tony's hart bij ‘t Zal’ gebleven is, vermits de latere auteur zijn werk de vereniging toezond met passende opdrachten⁽¹⁰⁾.

5. *Getuigen over Tony.*

Onder de levensbeschrijvingen heb ik opnieuw, en nu van dichtbij, kennis gemaakt met de in 1928-29 in ‘*Vlaamsche arbeid*’ door Dr. Oskar van der Hallen met pijnlijke zorg opgebouwde tekst. Hij steekt op vele plaatsen boven het werk van andere biografen uit, omdat de auteur Tony naar diens doen en laten en werken in een Europees gezichtsveld en werkterrein heeft opgenomen, zoals dat hoort. Het strekt Tony (en ons) tot voordeel, want wij zijn in onze, niet steeds gewaardeerde of zelfs graag gefnuikte avant-garde, naar de mentaliteit, niet de provinciaaltjes geweest, waarvan de adreskaartjes in binnen- en buitenland zo vlijtig werden doorgegeven.

O. van der Hallen heeft dat opgemerkt. Daarom echter laten verstaan dat in 1857 reeds invloeden van Multatuli speurbaar zouden zijn in Tony's proza, acht ik gevaarlijk, vermits de gangmaker van Multatuli in onze gewesten, de Gentse medestudent van Bergmann, Karel Versnaeyen, slechts om en bij 1865-66⁽¹¹⁾, dus ± tien jaar later, met de ‘*Ideën*’-spuier in direct contact is gekomen. Tenzij - en dát is dan nog na te zoeken door de moderne ‘research’ - de te Rotterdam geborene, onrustige ziel, langs de vrijdenkers-groep ‘De Dageraad’ van Amsterdam om, Douwes Dekker reeds zou gekend hebben in en kort na 1857! Wie licht brengt in deze omstandigheid, bewijst onze culturele geschiedenis een grote dienst.

(10) F. V(an) d(e) W(ege)? in *Almanak van 't Zal*, 1888.

(11) G. Schmook: *Multatuli in de Vlaamse gewesten*. Antwerpen 1949. De Geyter maakt De Cort attent op Multatuli, nadat Versnaeyen de Nederlandse auteur een verzenbundel heeft toegestuurd en van Multatuli een *Ideën*-bloemlezing heeft ontvangen.

Zeker: Tony, nu te Brussel studierend, met zijn jongere broer Ernest, is in 1857 bitter gestemd door de aan de Gentse Alma Mater heersende gewetensdwang. Zijn leven voelde hij als onderste boven gesmeten. De rellen van januari en mei 1856 hebben tot ondergrond omstandigheden die diep in gewaarmerkte zielen insnijden. Tony - hij die nooit openlijk naar voren treedt, zo zeggen het de getuigen - Tony, *die de kwaliteit van de bedachtzame éminence grise in zichzelf voedt (voedingsbron ook van zijn kunstenaarsschap*, meteen van zijn beheerste humor door zovelen geloofd) Tony voelt zich in de politieke jaren 1855-57 ontredderd. En kijk, niet zodra zal hij 'Meester in de beide rechten' zijn, april '58, of - *het is als gold het een gestrande, diepe liefde* - of hij huwt: juni '58! Zijn vrouw is de dochter van notarisschepen Van Acker, die de Lierse eigendommen-politiek beheerst en de belangen van nog heel bijzondere 'h a a s t-society' huwelijksklanten wel overwogen gaat verzorgen, plaatselijk en elders, o.a. te Boom⁽¹²⁾, zoals nog zal worden ondervonden. Wij onthouden deze omstandigheden, als levensdata.

Iedereen in de literaire geschiedenis wat thuis heeft het opgemerkt: de scheppende schrijflust schijnt Bergmann op weinig na als te zijn ontzonken, terwijl Dominicus Sleeckx (1861-64) met zijn beste, zij het drogere werk opduikt en Conscience's 'Goudland' verschijnt (1864), ook het destijds relatief goed ontvangen 'Bavo en Lieveken', de geschiedenis van twee werkmanskinderen, (1865), en zo waar Van Beers' 'Begga' (1867), het tijdens Kempische zwerftochten met Conscience opgevangen verhaal. De toch vrij dichte activiteit naar buiten blijkt 'literator' Tony helemaal niet te deren. Zijn vroegere almanak-verhalen schreef hij dus misschien wel uit kortswijl, zeker niet uit ambitie; vermoedelijk haast omdat zijn opmerkingsgaven hem gedwongen hadden zijn levensvizie op schijn en wezen van de door omstandigheden geboden mens tastbaar te formuleren. Was hij, zoals velen in zijn tijd - zie naar het buitenland - grafisch begaafd geweest, hij zou zijn 'uitbeelding' in populaire steendruk, of romantische houtgravure afgereageerd hebben; in gunstige ogenblikken al eens in een karakteristieke sterkwaterplaat.

Tony's biografen zeggen ons verder, dat hij wel hard werkte, zonder als advocaat veel te pleiten. Men is het er over eens, dat het gesproken, uitgedragen woord nooit zijn 'fort' blijkt te zijn geweest. Ongetwijfeld

(12) Zie blz. 141, 143 en 146. Cf. ook J. de Boschère (blz. 107) over de betrekkingen tussen Lier en Boom.

heeft de verstandige man veel gelezen. Onze burgerij kocht destijds heel wat Franse literatuur, zeker voor de dames. Reeds in 1854 klinkt derhalve zijn waarschuwing voor de intriges die uit ‘alle romans’ zijn op te diepen. Het zijn de zware jaren van de schandelijke contrefaçon. Viel zijn ‘Uil’ in 1856 niet in onmacht, als had hij lessen genomen bij een ‘romantische’ roman zelve? Of spot onze Tony met de feministen? Mogelijk!

De Lierse Bergmanns, die het reizen in trein of diligence niet moesten versmaden en ook niet nalaten - onderhielden anderzijds een verduiveld stevige commercie met het Duits, het regelmatig zelfbeleden ‘hinterland’: de vertegenwoordigers ontbraken *n o o i t* op de familiale ontmoetingen, o.a. de Schencks (Darmstadt). Onder alle op weten beluste kringen in àl onze kleine steden en op het land door vroegere politieke omstandigheden achtergebleven en door geestelijke onvrijheid soms neergedrukt,⁽¹³⁾ verkeerden de Bergmanns in een zeer voordelige positie. En door hun welstand, én door hun familieverhoudingen niet enkel oostwaarts (‘de beroemde’ Büchner⁽¹⁴⁾), maar ook noordwaarts: wij zullen immers nooit de aanwezigheid van de Schreuders zo maar van ons willen afschudden, mede van de meest briljante en invloedrijke tijdsgetuigen in onze jongste geschiedenis. *Wij* kennen die wereld niet meer! Maar zij bestond.

Een onherstelbaar verlies onderging onze Vlaamse documentatiewereld toen ‘Nazareth’ in 1914 leegbrandde, en het vaderhuis (Grote Markt) meteen. Prof. Dr. P. de Keyser heette het ‘Pannenhuis’ in 1935 toch het ‘Muiderslot’ van het Zuiden? Bibliotheek én manuskripten én brieven én druksels én portretten en wat nog al gingen in de spookvlammen op. Helaas om Tony's zielsportret was het nog erger gesteld: tante Virg had, vóór 1906 al, om nog onbekende redenen, geheel eigenmachtig, een stel brieven van ‘beroemdheden’, ook *van Tony*⁽¹⁵⁾ *verbrand*. Zij verklaart het zelf (12 feb. 1906) door een klein attest in haar mannelijk schrift. Heel veel brieven van Elisa Bergmann-Van Acker, een honderdtal, heeft zij nochtans bewaard (alhoewel weer *geen enkele vóór Tony's overlijden!*)... zodat wij wel

(13) Zie blz. 106 en 107.

(14) De ‘Wilhelm’ van ‘Arme Tante’ studeerde te Weimar, niet zo ver van Goethe af!

(15) Eigenhandige verklaring ingeplakt in bundel H van haar verzameling ontvangen brieven, berustend in de Universiteitsbibliotheek te Gent (Hs. 3426).

zeker vertrouwd geraken met Elisabeths gehechtheid aan Tony's roem; ook een zeer juiste kijk krijgen op de Lierse huis- en tuinatmosfeer met drie meiden en een knecht; op de onweerstaanbare drang van de gezants- en senatordame naar een druk te volgen en entoesiast te beleven theater- en concertleven in den vreemde. Geen te versmaden vrouwelijke epistels. Elisabeth was nu eenmaal de vrouw van Tony's jongere broer Ernest (5.4.1841-13.5.1925) geworden, die zich bewoog in Brusselse kringen, omging met minister Bara, wat Elisabeth met trots vervulde.

De familie Bergmann, dat mogen wij rustig concluderen, leefde ook het openbaar leven te Lier mede, hoe ledig het ook scheen tegenover dat van een opkomend centralistisch Brussel, van een aanzuigend Parijs, onder het Tweede Keizerrijk en zich verder ontwikkeld in de Derde Republiek van een 'aufwärts strebend' Duitsland. Had vader Bergmann destijds niet de spoorslag gegeven tot het bouwen van een schouwburg, zoals dat in alle Duitse provinciesteden gebeurd was? Was er niet iets van de geest van de al opgeroepen Büchner, die daar in de omtrek zweefde? Darmstadt bleef overigens een trekpleister voor de stam tot in de late jaren van de eeuw en daar nog overheen.

C

6. Literaire en artistieke schikgoden in verband met Tony's innerlijk.

In de jaren van Tony's zo te heten 'huisvljijt', van '57 tot '70, met betuiging van interesse voor eigen *stadsgeschiedenis* - want Tony zou in België, na Mertens en Torfs, de tweede leveren van die aard - heeft de intellectueel, terwijl hij onze congressen volgde⁽¹⁶⁾, gedurende meer dan tien jaren zijn ogen ook menselijk de kost blijven geven. Allicht heeft de intieme vriend, Paul Frédéricq, Tony het meest direct gekarakteriseerd door in hem een 'afspiedingsgeest' te onderkennen, een soort 'voyeur'schap zouden wij, zonder ontterende bijbedoeling, zeggen. Een drang waaraan de er mee begiftigde nooit kan weerstaan, en die de kunstenaar, begaafd met een klare, directe vertolkingsmogelijkheid als vanzelf doet belanden in de klasse der 'humoristen' à la Spitzweg, à la Busch, met bij tijd en wijle de beklemotning van de 'menselijke eenzaamheid', de spiegel-confrontatie met het fatum, het

(16) Cf. E. Baert: *Anton Bergmann, een bijdrage tot de studie van zijn leven en zijn werk*. Licentiaatsverhandeling, Gent 1968; ook bibliografie in M. de Vroede *Bijdragen van het Interuniversitair centrum voor hedendaagse Geschiedenis*, nr. 8: *Bibliograf. inl. tot de Studie van de Vlaamse Beweging 1830-1860*. Leuven-Paris, 1959.

noodlot wat Eugeen de Bock heeft opgemerkt. Vandaar bij Tony, als wensdroom, de frisse ‘meisjes’-silhouetten in de late schetsen, met kennersblik ‘opgehaald’; de rake trek van een koetsier, van een gondelier die aan 't punten is gezet, van door hun stopwoordjes vervelende dames in de ogen van de omgeving. Het zijn meer dan mode-sjablonen fraai gesneden naar wat aangeleerde formules. Er zit ziel in. Tony's beelden en figuren ontstaan onder de spontaneïteit van het - herdachte, sterk oplevende - ogenblik. Zover staat Bergmann echter niet, dat hij door de probabiliteits verhoudingen het éénmaal ‘toevallig’ gebeurende als een eventueel te betreuren, maar beslist onontwijkbare mogelijkheid in de diversiteit móet zien, hoe ongeloofwaardig ook, want voelen wij niet hoe Tony gebiologeerd werd, haast sprakeloos stond voor de lijdensweg van ‘rechutes’ van zijn jeugdvriend ‘Frans’, hét wonderkind van zijn leven? Het ‘gokken’ had in de ‘getekende’ het laatste woord. ‘Van alle spelregels’ maakt de ondergang, zelfs op Sint-Niklaasdag door de rechutes, geen toeval uit, al was de herdenking destijds de geluksdag van zovele mensenkinderen, ook voor de armsten. Geheel determinist was Tony dan ook nog niet. Het is door de c o n t r a s t w e r k i n g der omstandigheden, steeds de hoofdzakelijke drijfveer in Tony's artistieke apparatuur, dat hij als een relatief gelukskind doorheen het degelijk geanalyseerde leven van zijn ‘held’ geraakt; hij vindt de precieze elementen voor het ‘spel’ van zijn compositorisch vermogen, een vaardigheid die hem in *Ernest Staas* ongemeen goed zal dienen; er structureel de bouw van bepalen.

Hoe hij overigens uit de gegevens van het ogenblik de stof destilleren kon voor de samenstelling van welkdanig ernstig dossier (anders dan voor een individuele gedetermineerde Sint-Niklaasdag) dat leert ons de meesterlijke brief die Tony vanuit Florence, Rome en Napels, nog geen jaar vóór zijn dood (1873, mei), aan Frans de Cort schreef. Een document over onderwijsstoestanden in Italië, waar de rijke burgerij op de ‘lagere’-armenschool zat, want de plebsschooiertjes van gelijke leeftijd liepen op straat. Een socio-culturele snapshot van grote draagkracht, omdat de auteur meteen peilt naar het levensniveau van een heel volk.

Een oppervlakkig, wat men zou moeten heten ‘oudbakken romanticus’ is Anton Bergmann hier dus geenszins. Wel iemand met een zeer gevoelig, sterk temperament, iets zoals zijn vader. Voor 1855 bleef voor ons b.v. reeds een zinnetje hangen: een beklag over het gemis aan ware onafhankelijkheidszin. Ik wil dan ook de term doorgeven die

R.F. Lissens voor Bergmanns psyche bedacht als zijnde ‘met een geheime intimiteit’ begiftigd, wat de vraag doet rijzen of zijn vrouw hem wel ‘goed’ heeft gekend in zijn ‘geheime’ *onderbewustheid*? Was hij niet introvert?

Een open vraag, want Tony aanvaardt het spel der goden in zijn ‘Sint Niklaasdag’, het spel der ‘genen’ geenszins! Hij verzet zich tegen elk ‘fatum’ dat in de mens zou werken, zoals hij zich ‘democratisch’ verzet tegen het zagezegde ‘noodlot’ dat op de volkeren weegt. Waar zit ‘de wil’ in het bestaan? Hier ook weer geen behoudsgezindheid, al zal hij geen koppen doen vallen.

Tony beleeft op het ogenblik van de Sint-Niklaas-confrontatie met zijn jeugdvriend zijn laatste maanden. Wanneer hij zijn beklemmende reis naar de met speelschulden overladen gevangene oproept, die hem (in een winterdag) als een laatste toevlucht (na hoeveel aarzelingen uit hoogmoed?) had durven ontbieden, dan evolueert Tony, (1873)⁽¹⁷⁾ van afgewezen sentimenteel naar wrekend naturalisme, de artiest in statu nascendi.

De gevangene is, symbolisch, op een steile rots in een oud kasteel opgeborgen - stellig werkt een afzonderingsherinnering aan Silvio Pellico mee - ‘daar is het waar “men” mij verwacht’, denkt het onmachtig menskind, Tony, dat onderbewust aanvoelt geen zalving voor zekere wonden met zich mee te voeren, voor een gepatenteerde recidivist. De idealist-advokaat volgt enkel zijn roeping, als een soort Lohengrin. Hij gaat de hoogte in voor de oude vriend, voorlopig met onbekende smet. ‘Van Kafka's geest blijven wij nog wel verstoken’.

Eén van de wetten van de duizendgradige ‘humor’ berust op de onfeilbare contrastwerking. Zij drijft Bergmann geheel automatisch, in de richting van een eer tragisch mecanisme. Tony beheerst zich bijzonder goed: ‘droog’, onwrikbaar, soms met men zou zeggen onvermoede spontaneïteit in de toepassing van de wetten van de humor, maar dat is een dwaling: het onderbewuste bouwt heerlijk mee aan de ont-wikkeling van de situatie.

In zijn late novellen, b.v. *Brigitta*, is - en dat niet in verband met de ‘humor’ - goed na te gaan hoe Tony's artistieke feeling voor evenwicht werkt. ‘Bij den waterval’ stelt hij een lachend gezelschap in frisse weiden met weelderig groen en daar stort zich het water in massas in wilde vaart naar de diepte voor een somber woud, als generaal decorum. Het toneel staat er

(17) De Rougon-Maquart-serie is verschijnende. Inzet 1871.

als een equatie opgesteld. Een knappe inscenering - tot welke literaire opvattingen men heden ook komen wil - de beschrijving-zelf roept de techniek op van de houtgraveur van de XIXde eeuw, van Gustave Doré en anderen. Romantiek met zin voor het ware detail. Naar de levensopvatting van Bergmann zullen geen Vergilius en Dante hier naar het 'Inferno' geleid worden: de gewone mens, de tochtgenoot van Bergmanns 'Ik' in het ondermaanse natuurwonder is 'held' genoeg om aan het lijden-van-de-gewone-mens geïnteresseerd te worden om 'geen hoop te laten varen'.

Zijn ziel zit barstensvol vragen, 'documenten'. Het advocatendossier eveneens. En 'Sint-Niklaasdag' werd een geval, een afreactie. Het is juist wat licentiaat Baert opmerkte: Bergmann fotografeert niet, hij beproeft zijn 'levensgevoel' tot echo te maken van de 'relatieve' fatum-omstandigheid. Tony doet dan ook geen beroep op statistische frequentie. Hij is meer geneigd tot een filosofische beschouwing over menselijk niet te bezweren tekorten, die hij als realiteiten ziet, waarvoor misschien genezing bestaat. Daarover hield hij ooit, 1862, een spreekbeurt midden in zijn zwijgzaamheid, een parallel met de bekende sociale congresbelijdenis van Sleenckx, dertien jaar vroeger. Máar anders.

Een soort van deterministisch pessimisme, zeker geen utopisme, lijkt mij Tony niet vreemd te zijn, want, wie van zijn interpretators aan de hand van wat teksten hem een gewoon goedlachse luide jovialiteit op het gelaat legde, slaat de bal mis (wat geen compenserende levenslustigheid uitsluit). Mevrouw Bergmann, die voor zover als geweten, in haar brieven 'Tony' nooit intiem als haar man qualificeerde, schreef dat beeldhouwer Frans Joris hem in de buste voor zijn gedenkteken niet weergaf, zoals hij er uit zag, 'maar artiesten zijn koppig' voegde zij er aan toe, wat wel wijst op wat gekibbel. Jan ten Brink wees er reeds op, dat Tony donkere ogen in de kop had. Elisa van Acker kenmerkte hem als 'neergeestiger' (4.5.1899) en 'beter van uitdrukking' (= ernstiger, dieper, serieuzer, interessanter?).

Een door geen geluid begeleide, als secundair ervaren mondplooi (daarom 'geen grijns' van laatdunkendheid)⁽¹⁸⁾, past bij het hele ziels-

(18) Max Rooses: *Bij de onthulling van Tony's gedenkteeken*; Lier, 14 september 1898. Antwerpen 1898.

portret van een wezen complexer dan algemeen gedacht wordt. Door het dodenmasker heen wilde Frédéricq de (heldere? = open) ogen ontwaren, en zowel Frédéricq als Rooses hebben de fijne lippen gewaardeerd, iet of wat 'pruilerig' vooruitgestoken (nog weer eens een teken van bedachtzaamheid); het voorhoofd was breed en glad.

Mij is hij een man, die beslist ging weten, wat in deze wereld te koop is. Daarom was zijn heengaan als een tragisch verlies te ervaren. Zo heeft Dr. O. Van der Hallen, na dertig jaar, vanuit een andere generatie, Tony ook, onder passende belichting, juist gezien, met inbegrip van eigen, al eens ongeduldige impulsen. Een kwart eeuw na Tony's overlijden, zei Max Rooses nog, dat het aandenken aan de 'uitgelezen' 'positief' ingestelde 'natuur' hem al die tijd was bijgebleven. Bergmann zocht geen lawaaierige glorie. En Rooses kende zijn tijdgenoten zeer goed. Achter Rooses' woorden bewegen bepaalde figuren, van betekenis zelfs. Hij denkt dan ook aan de blijvende waarde in Tony, die bij luimig vertellen zijn spot controleerde. Zag Vuylsteke in de jonge burger-met-de-studentenpet niet de weinig studentikose scepticus, *slechts te waarderen in de engere vriendenkring?* Nog een karaktertrek die de zoon met de vader gemeen heeft gehad en, naar het type, er toe leidt te begrijpen, dat Tony jaren en jaren artistiek heeft kunnen zwijgen, of zijn tijd nemen om zich naar eigen besef uit te schrijven, zoals een zwaar beladen De Braekeleer ook met bedachtzaamheid te werk is gegaan. Deze, plotse, atmosferische vergelijking is van Timmermans. De karakteristieken, uit zo verscheiden diepte, heffen elkaar dus niet eens op.

Er schuilen nu eenmaal vele, soms contradictorisch lijkende componenten in een artiest, wat het geheimzinnig spel van spanningen en conflicten oplevert, eens dat deze door al te grote afstand van tijd aan onze directe greep ontsnappen, maar waardoor ze ons precies blijven boeien, zoals bij Tony, om ons na honderd jaar, zo mogelijk, tot oplossingen te voeren.

Vroeg dwingt de relativiteit der dingen de auteur, door zelfkritiek bewogen, tot uitspraken over zijn onmacht: 'door zooveel moed getroffen was Napoleon' - de gevangen 'meikever' moet u weten de held van het verhaal -, 'in slaap gevallen, de schrijver ook, en de lezer?' vraagt de leukerd. Een anti-romantische climax. Sprookjes als die van Andersen (1854)⁽¹⁹⁾ zal Tony niet leveren; hij kent ze, maar

(19) J.A. de Laet leverde vertalingen.

dit soort van fantazie ontbreekt hem en de onwaarschijnlijkheidsvorm van het genre is hem, de eer-‘positivist’, al te bovenzinnelijk, te gevaarlijk voor het denken: wie is deze ‘Napoleon’? De man van de staatsgreep van 1851, door Hugo gekleineerd? en loopt Tony in 1855 niet vast met deze ‘meulenaar’-poging?

Dier en plant op het exemplaar gaan afspieden zoals Conscience in *‘Eenige bladzijden uit het leven der natuur’* (1846), doet Tony zo wat tien jaar later in de paginae over de fransdolle vlooiën (1854) ook niet. Hij peilt direct naar wondeplekken in de mens-zelf - een deformatie van het aan te leggen métier. Zo zal hij loven, wie weerstaan kan aan folteringen die de maatschappij weet uit te vinden. Tony anticipeert op onze samenleving als het ware b.v.: wanneer ‘spelden door de staart’ van de meikevers worden gestoken om hem geheimen te ontrukken. Tony's meikever zal, ‘sterk als Galileï en onbeweeglijk, geen traan, geen kreet ontsnappen’. Maar al meteen keert hij de versie van het verhaal betreffende Galilei lichtjes om, die wél zou gesproken hebben, hoe onhoorbaar ook en zou volgehouden hebben dat de aarde tóch draaide. Voor zover historische anecdoten waar zijn.

En zo draaien wij op onszelf rond, bij elke toetssteen die het beperkt aantal bladzijden van Bergmanns oeuvre continu opwerpt, om er achter te komen wie aan Bergmanns artistieke wieg måg of mogen gestaan hebben, want een kunstenaar is allicht nooit het kind van één vader, en in een cultureel stapelhuis als het Bergmannse te Lier met een rijke ‘lectuurvoorziening’, plus de universitaire ‘Umwelt’ te Gent, te Brussel en in Duitsland ook, is het wenselijk te trachten de spotlights zo juist mogelijk te richten.

Ik citeerde al enkele namen uit de onmiddellijke literaire omgeving. Stellig mogen wij het talent van vader en vooral van grootvader Bergmann niet minimaliseren; zij lieten sporen na. Laten wij de pendel nu echter zweven over de Europese culturele staalkaart van vertellers tussen de jaren 1840 en 1870 voor een student en een advocaat die ten minste drie talen vlot hanteert (het Duits is familie- zo waar huistaal), dan zijn Dickens, Thackeray en Beecher Stowe voor het Engels niet uit te schakelen. Voor de Duitsers komen Keller, Tieck, Arndt en Brentano⁽²⁰⁾ op rang, waaraan ik Möricke zou durven toevoegen ter wille van diens *‘Mozarts Reise nach Prag’* (1856); de Jung Deutschlandwereld is Tony - er is immers de familie-ambiance - niet vreemd.

(20) F. V(an) d(e) W(eghe). (*Almanak van 't Zal*, 1888) meent wat te veel Schoppenhauer- (sic) invloed te mogen aanwrijven.

Zonder enige twijfel werd Hugo (*'Les Misérables'*, 1862), als lectuur te Lier niet geweerd, noch *'Les travailleurs de la mer'*, en ook de jonge Zola (1871) niet, noch Daudet (*'Tartarin'*, 1872). En zelfs wat te zeggen van de in België welbekende Louis Veillot (*'Odeurs de Paris'*, 1866), de christen contestadeerder, die een geus als Julius de Geyter, een intieme vriend van Tony (er bestaan hem gededicasseerde exemplaren) machtig heeft aangegrepen?

Er moeten evenwel nog namen ingeschakeld worden: buiten Keller (op gezag van de intimus van 'Nazareth' Van Vloten) in de eerste plaats Rodolphe Töpffer, de Zwitserse voetreiziger, d'expression française⁽²¹⁾ zelf op weg gezet door Fénélon's *'Télémaque'*⁽²²⁾ Töpffer's *'Voyages en zigzags'* (1844) en *'Nouveaux voyages en zigzags'*⁽²³⁾, gepubliceerd na het geestige, nog steeds levende oermodel van alle 'Prikkebeens' op de wereld te hebben afgestuurd, hebben op de late reisnovellen van Tony direct sporen nagelaten.

Ik zou Marie Gevers desillusionneren, zou ik precies hier, nalaten op de vruchtbare, jong gestorven Töpffer te wijzen: 'ne l'oubliez pas, je vous en prie' voegde ze mij vóór vele jaren toe, toen wij over haar oom Tony (ja, juist) spraken: 'Töpffer, c'est une clef indispensable pour bien comprendre mon oncle', alhoewel, toen Tony begon te schrijven, de inspiratiebron al zeven jaar overleden was. Maar de overvloedig geïllustreerde, royale uitgaven van zijn werken werden goed gecolporteed in België en belandden ongetwijfeld in het Pannenhuis. Het waren geduchte salon- en kijkstukken, met de inleiding van niemand minder dan Sainte-Beuve. En... Hoe zou Töpffer te Lier ontbroken hebben, wanneer uit Sleenckx' *'Eksterlaar'* (1863, geldend voor de jaren midden '40-'50) bleek dat de Zwitser door de jonge literatoren algemeen gekend was. De op sekure voorlichting sterk ingestelde verteller kwam als francofoon zó onder de hand.

In latere generaties kwamen de banden met gouddruk als gegeerde erfstukken of langs antiquariaten en veilingen opnieuw in het bereik van de burgers, tuk op een nuttige 'vrijetijdsbesteding'. Het Töpfferproza was voor de negentiende eeuwers van de laatste twee derden een verleidelijke spoorslag om zelf langs de 'berghaarspelden' (les zigzags) op tocht te gaan, als romantische toerist en onder zon, door hagel, sneeuw en mist heen, met bergstok en rugzak, de pseudo- 'ont-

(21) Genève 1799-1846.

(22) Handleiding bij zelfstudie: enig leerboek van Maria Gevers.

(23) 1853.

dekkers' van geweldige, beklemmende natuurtaferelen te worden. Gingen zij niet op reis om hun avonturenlust in bouwvallige burchten en kastelen af te reageren? De snuggerste onder hen namen het bijgeloof, de spoken en dwaallichten in de koop mee. Als zij er niet door geprikkeld werden om er hun verstand op te wetten. Of de tanden op stuk te bijten.

7. Inbreng van Victor Joly, Alexandre Dumas (père) en Rodolphe Töpffer.

Zal Tony Töpffers volumina zo maar voor het grijpen hebben gehad, dan is het nodig aan zijn Ahnen-tafel-der-verrukking nog twee namen toe te voegen:

primo deze van een in België uitermate goed bekend staande onderzoeksrechter en publicist van toneelwerk en historische studies, Victor Joly. Van 1854 tot 1857 gaf deze niet zo maar een werk in groot-octavo uit als Töpffer, maar één in haast hinderend in-folio, versierd met indrukwekkende sterkwaterplaten van de door zijn verblijf als Belg beschouwde Nederlander Martinus Kuytenbrouwer (1821-1897)⁽²⁴⁾: een groots nooit meer te vergeten stuk anti-bijgeloof, anti-Duits, anti-Engelse vechtmachine op religieuze, niet katholieke grondslag. *'Les Ardennes'*, zo luidde de titel⁽²⁵⁾.

In het werk - heel in het begin - treffen wij dan de naam aan van Alexandre Dumas - *secundo* -, te onzent weer overbekend,... door Joly geciteerd als model-Europa-trotter en zakelijk methodisch beschrijver van bezienswaardigheden terwijl Töpffers naam veel later in het werk van Joly opdaagt; pas midden in volume II!

Welnu, het door Joly aangeprezen descriptierecept van Dumas -

- (24) Naar Francine Schregel-Onstein (*Het rijk geschakeerde leven van Prof. Dr. Jan ten Brink*, Ridderkerk, [1972]; gegevens van stamboom kritisch te gebruiken) werd Martinus Antoon Kuytenbrouwer te Amersfoort geboren (1821); wijnkoopman, daarna hofschilder (1860, Napoleon III). In 1870 werd zijn mooi gedecoreerde villa te Barbitos door de Duitsers vernield; de Parijse woning viel de Commune ten offer. Te Parijs armlastig overleden (1897). Werken in Huis ten Bosch, te Brussel, te Laken en te Compiègnes. In Duitsland.
- (25) Indien het beschikken over bezit- en leetuurgegevens van een Vlaams auteur ooit enige betekenis zou hebben gehad, dan is het dat wel in het Tonygeval! Ook om de dagelijkse informatiebronnen te kennen van de familie (eigen en vreemde magazines, spotbladen).

maar daarmee spelen wij Joly nog niet kwijt - is zó onder Tony's taferelen en ensceneringen, vakkundig te herkennen⁽²⁶⁾. Alleen de bekoring uitgaande van de etsende Zwitser heeft Tony, het zij toegegeven, zeker niet onberoerd gelaten: 'Le paysage selon Töpffer n'est pas une traduction, mais un poème', zo luidt de commentaar van Sainte Beuve en het is net of ik onderga meteen Marie Gevers' sympathiserend extatisch betoog, waar Sainte Beuve zegt, dat de 'paysagiste' geen copiïst is, wel een 'interpretator'. Deze waardeschaal geldt nu precies de nuance die tussen Marie Gevers en Tony-zelf opgesteld staan, want Tony is minder dichter dan zij, meer realist, al is hij daarom geen copiïst. Een gevoelig realist, die dankbaar (romantisch!) een bloem plukt op Töpffers graf, dankbaar om de formule. Hij levert 'taferelen', 'schetsen', zodat de stellingen van Rolf Schröder samengeperst in *Novelle und Novellentheorie in der frühen Biedermeierzeit*⁽²⁷⁾, voerend naar de generale erkenning van democratische tendensen in de letteren, samen met het weren van extremisten, ook ten onzent goed blijken aan bod te kunnen komen.

Tony werkt als 'romancier' inderdaad z a k e l i j k, zoals Nederlandse schilders hem dat steeds hebben voorgedaan, tot in de 19de eeuw toe en 'genre'-stukken opzetten - Sainte Beuve wil immers de Vlaamse meesters ook als vergelijkbare ingreep onder Töpffers pen doorschuiven!

Voor zijn 'enscenering' bezorgde Dumas, die ook 'verteller' was - en wat voor een - de methode der ruimteschikking en dito beperking. Besluit? Beiden: én Dumas én Töpffer werkten op de gevoelige Lierenaar in. Bergmann heeft echter op vele auteurs voor, dat hij de natuur aanvoelt. Hij ziet het landschap, hij neemt het stadsbeeld in zich op net als het objectief van een (niet koel) fototoestel en het behoort tot zijn uitgelezen taak de figuren scherp op de juiste plaats in het beperkte gezichtsveld en naar de ruimteverhouding zuiver, als

(26) Cf. deze passus uit Tony's *Marietta la Bella*, hoofdstuk 'San Lazzaro': 'Te midden dier verarmde palazzi, verlaten balkons, overhellende muren, tusschen welker gapende spleten soms een bloempje, eene zeldzaamheid in Venetië, uitschoot, en die zoo luid spraken van de vervlogen grootheid en den verloren roem, doolde ik droomend rond, en menig schilderachtig hoekje herinnerde mij aan ons oud Brugge, die Vlaamsche ster in den nacht der middeleeuwen, welke eens met Venetië naar de kroon van rijkdom en beschaving dong.'

(27) Tübingen, 1970.

reëel in te planten. Maar, of Tony's "slachtoffers" nu in het Zwitsers berglandschap wandelen, of hij zet zichzelf in een Venetiaanse gondel neer om op z'n eentje weg te glijden, of hij wacht te Genève geduldig in een onherbergzame kamer, het decorum is een meelevend' stuk attribuut wandmuziek, dat het gesprek, óf de stemming, óf het geval tot dominant moet zijn.

De auteur Bergmann is het te benijden individu, de artiest die, met de vorderingen van het culturele leven in Vlaanderen vertrouwd, meteen het maatschappelijk bevoordeeld personage is, dat, door de inbreng van een voornaam, sedert generaties door routine geijkt geestelijk binnenverkeer, grote zekerheid in zich voelt, leidend naar het meesterschap.

D

8. *'In 't Pannenhuis' - 'Op Nazareth'*.

De Bergmann's dragen een stempel. Zij voelen zich - ja, ja een beetje Herrenvolk - de dragers van een opdracht die zij te volvoeren krijgen in een door historische conditiën achtergebleven contrijje. Uit één van de allereerste brieven van Tony die overgebleven zijn, gericht tot Virginie Loveling (2 november 1873; zo laat!),⁽²⁸⁾ vernemen wij hoe volgens hem het gevoelsprogramma moet verwoord worden - want de literatuur ook zij heeft een opdracht-: in 'geen hoogdravende zinnen', zonder 'declamatiën', aan de hand van 'verhalen die eenieder kan begrijpen'.

Op het politieke plan is de inzet deze: 'Laat ons hopen dat eens de dag zal aanbreken dat de volksbedriegers zullen ontmaskerd worden en aan den paal der oneer zullen vastgehecht worden'. Vanuit de familietraditie is Tony voorstander van de scheiding van kerk en staat, wat niet bevreemden kan wegens de protestantse ambiance waarin de familie langs vaderskant leefde⁽²⁹⁾. In zijn lezing voor de 'Vlaamsche vrienden' te Luik (1870) over de Brabantse omwenteling zal hij stellig niet de zijde gekozen hebben van Heintje van der Noot. Dat lag nu eenmaal in de lijn.

De daareven aangehaalde woorden golden als reactie op de toezending door de romanière van *'Uit onze Vlaamsche gewesten'*, maar let wel, de correspondent zegt met nadruk geen letterkundige,

(28) Universiteitsbibliotheek Gent Hs. 3426. Fotocopie A.M.V.C. L 863/B. Album V. Loveling.

(29) *De Lierenaar*, 2.6.1857.

d.w.z. criticus te zijn; de democratisch liberale auteur houdt zich zuiver op het politieke, reële vlak, criterium ook voor de letteren. Hij oordeelt, zegt hij, slechts naar zijn ‘persoonlijke gewaarwording’, sluit geen hartstochtelijkheid uit als belevingselement om ‘de ogen der misleiden te openen’.

Maar realiteit voor alles. Over de inzet van Lovelings persoonlijkheid is Bergmann ten zeerste verblijd, want helaas het zijn ‘geen verdichtfels’ die zij opdist.

Door de bewoordingen heen, die zelfs feller gesteld zijn dan ik hier aangeef, voelt de lezer van 1974 hoe de Bergmann van 1873 door en door het eigen stadje bekijkt en ondergaat, een stadje dat ook ik heb leren zien als op buskruit levend. Wanneer in 1898 de buste van Tony op de vestingen wordt ingehuldigd - de auteur is 25 jaar overleden - dan weigert de familie met het hele Vlaamse smaldeel vrijzinnigen de officiële ontvangst op het Stadhuis bij te wonen. Uit een brief van Tony's vrouw vernemen wij dat háár gasten tijdig in stoet uit het Bergmannse ouderhuis zullen vertrekken om vóór de officiële rond het beeld plaats te kunnen nemen, zoniet is te verwachten dat zij zelf er niet bij zouden geraken. Men huldigt dus in slagorden. Wij weten immers dat de Stad eerst met David klaar wilde komen... En de plagerijen gaan voort: eens de dag voor Tony voorbij, krijgt Bergmann, tegenover de reeds in 't groen gezette David' geen wuivend decorum, zelfs al wilde Elizabeth dat zelf bekostigen.

Wat werd er in onze landen maar steeds energie verspild aan negatieve gedrag patronen.

Wij vernemen indirect uit de mond van vader Felix Timmermans (10 jaar jonger dan Tony), dat hij zijn zoon - na het vertellen (!) van de inhoud van ‘Ernest Staas’⁽³⁰⁾ - de niet geïnformeerde Fé er voor waarschuwde ‘dat allemaal’ niet te geloven... maar, indien wij tegenover Bergmann harde mening zijn eer neutrale reflectie in de literatuur, zijn houding in het openbaar leven, met directe, intieme uitspraken als tegenover Virginie Loveling in verband brengen en vergelijken ook met wezen en inhoud van werk van Oostvlaamse christen-democraten als Albijn van den Abeele (1866), dan weten wij hóe laat het ten dien tijde was in ons niet tot ‘opstanding’ gebrachte ‘Arm Vlaanderen’ En dat buiten alle marxisme om.

Zal Conscience voor zijn ‘*Bavo en Lieveken*’ (1865) niet te horen

(30) Felix Timmermans heeft het ‘verboden boek’ dan nog niet gelezen. Zie blz. 108.

moeten krijgen, dat het werk diepte mist, ruimte en geëigend decorum? August Snieders' *'Op den toren'* (1869) zal overigens niet vermogen de zeer sterke ideologische onderstroming in de Antwerpse gemoederen te keren, omdat precies intellectualistisch gewapende verzetskernen over het land verspreid, bij voorkeur nog op kastelen en in de kleine steden, de burgerlijke ontvoogding willen aanscherpen⁽³¹⁾. Ik wees reeds op de qualificatie door Paul de Keyser bedacht⁽³²⁾. En misschien ligt ook iets meer besloten in de naam van het evangelische 'Nazareth' dan in het simpel bouwkundige 'Pannenhuis'. Door wie bedacht? Door voor- of tegenstanders? Zo het de laatsten waren, dan hebben de bewoners het oord waruit 'niet veel goeds te verwachten is' allicht als een eretitel opgenomen voor de beklemtoning van hun geuzenbeginselen! En wie heeft de smaad verspreid?

In mijn geheugen bleef het verblijf gaaf behouden: vijf vensters op de verdieping, balkon in 't midden, deur beneden ook in het midden van het zeer symmetrisch gevelfront; alles omgeven door keurig onderhouden groen, daarin een oude beukeboom; een vijver met bruggetje achteraan, zoals in de klassieke tijden; (met witte klassieke beelden?); palmen en bloeiende oleanders in kuipen; op de grintwegen kraken de voetstappen; misschien stond wel ergens nog een spiegelbol te blinken en was hij er niet, zal dan een zonnewijzer er zijn best hebben kunnen doen. Achteraan tegen het spoor lopen vele schichtige damherten. Herinnering aan Ardense herten? Dat buitenleven was de bewoners lief.

Wandelen in het Neteland, langs het water, b.v. tot Boom⁽³³⁾ - wij hoeven ook dat weer te onthouden - was een attractie en stimuleerde de betrekkingen. Frédéricq in zijn 'In memoriam' herinnerde er aan hoezeer Tony, student, gesteld was op dwaaltochten in het Gentse, voorboden van zijn toeristische trek⁽³⁴⁾.

De Nazareth-gasten, soms voor vele dagen, doelden 's zomers op kegelen, speelden croquet naar Engelse mode. 's Avonds werd gebiljart, terwijl de dames zich in het mondaine leven van elders dachten te kunnen inleven aan de hand van modebladen. Ook dat weten wij langs Elisabeth-brieven om. Dat Tony zich weleens heeft uitgesproken tegen de salondwang van de verlakte schoentjes en gele handschoenen

(31) Zie blz. 106-108.

(32) Zie blz. 108.

(33) Zie blz. 107.

(34) Blz. 118.

en witte halsdoeken..., wij kunnen het ons voorstellen... het is dan net of in hem werkt al een afkeer als bij een 'contestaterende' Hermans!

Dat alles echter voor zover er niet gemusiceerd werd, of Tony geen fragmenten van teksten had voor te brengen, eens dat hij opnieuw aan 't schrijven was gegaan en vóór die periode al eens een 'Lierenaar'-leading wenste te testen op een inside-gehoor.

Frans de Cort heeft zijn eerste bezoek aan de hoge woning ooit in wat gemoedelijke verzen uitgeschreven en zelfs nader toegelicht hoe Tony's verbeeldingswerk ontstond. Licenciaat Baert weet dan weer te verhalen dat precies het hoofdstuk over het 'werkmansboekje' uit 'Ernest Staas' de huisvriend Meylemans heet van de naald te genieten werd gegeven, een Meylemans, die naar wij weten dan toch Peter Benoits gastheer is geweest, en de Meester ongetwijfeld zal hebben meegetroond. Eenmaal, niet meer, werd Conscience op 't Pannenhuis' ontvangen⁽³⁵⁾.

Ik apprecieer het in dit verband heel erg dat Marie Gevers mij heeft willen toevertrouwen hoezeer Benoit Tony's mooie zuster Marie, haar latere schoonmoeder 'qui m'était chère' als gestalte hooguit apprecieerde, 'als markiezin'. Haar man was er ontstemd over, maar vader Bergmann, ex-burgemeester, heel zijn leven zo geestelijk en kranig bijgebleven, wenste dergelijke huispartijen niet te ontgaan. 'Ah non!'

Sleeckx, die van '60 tot '70 zeker te Lier verbleef zal er meer zijn aangelopen; directe gegevens daarover ontbreken vooralsnog, wat niet het geval is wat de Gentse vrienden en medestanders betreft: Paul Fredericq, de 'eeuwige vrijgezel', Julius Vuylsteke, de Lovelings. Na Tony's overlijden is de correspondentie zo lijk bevonden dat voordien niet slechts van sporadische contacten sprake zou kunnen geweest zijn. Daarom - en dat is van belang - groeiden deze contacten niet uit tot wat men zou kunnen heten 'festijnen'. Het ging echter niet om een 'haute', verspillende, zich vervelende bourgeoisie, wel om een denkende, ijverige burgerij van het gezond verstand, van een op zichzelf levend stadje.

Wij hoeven heden de ontsteltenis niet na te meten die Tony's heengaan begeleidde. De reacties in binnen- en buitenland staan bekend.

De schrijnende breuk in het dagelijkse onbezorgde, daarom niet

(35) brief aan Virginie Loveling van Mevr. Bergmann. Universiteitsbibl. Gent. Hs. 3426.

zorgeloze, leven die Tony's overlijden met zich bracht, moet diep op huis en omgeving ingewerkt hebben. De dood sloeg eer onverwacht in en schiep een hiaat, tot Elisabeths, alleszins te verdedigen huwelijk - met een broer toch wel - zich voltrok.

Het verloop van de Bergmannse familiegeschiedenis is ons in grote lijnen niet vreemd gebleven, zodat wij weten dat heel wat vroegtijdige sterfgevallen voorkomen onder de nakomelingen van een zeer begaafde en langlevende vader en dito grootvader Bergmann; ook Elisabeths tweede man leeft lang. Antecedenten van jong sterven mogen wij dan ook niet op onze hedendaagse maatschappelijke criteria afstemmen. Wij kunnen echter geen aanvaardbare aanwijzingen vinden voor het wel plots en jong uitvallen van Tony, al gewaagde J.H.J. Heremans destijds van een zwak gestel. Uit het pak brieven dat wij kennen is niet op te maken, dat een ziektedreiging Tony boven het hoofd hing. Wel schreef Mevrouw later, dat Tony óp Nazareth of in de stad steeds tussen 'oude, stoffige boeken' zat te werken. Dat waren niet zijn advocaten dossiers, wel de documenten betreffende zijn stadsgeschiedenis. Maar kom. Einde '73 beloofde hij Frans de Cort nog een *'Toekomst'*-stuk over Maria Theresia, maar in november '73 bleek hij *niet tot enig schrijven nog in staat te zijn geweest*. Zo noteert van zijn kant Baert aan de hand van de briefwisseling Bergmann-Van Vloten. Heeft Mevrouw Bergmann de brief onder dictee geschreven? Het jaar daarvoor, in september, voelde hij zich overbelast. Toch wel van pas? In een brief tot Max Rooses ontvloeit hem de thans enigmatische uitdrukking, dat hij zich 'zeer gerust' voelt. Waarover? Slaat deze bekentenis op zijn gezondheidstoestand? Of werkt misschien een of andere politieke aangelegenheid op zijn zenuwen? Ging in 1872, het beruchte verkiezingsjaar, vaders burgemeesterssjerp niet verloren? Was dát de inzet? Er is immers nergens enig bewijs te vinden dat Anton Bergmann van eer onverschillige aard zou geweest zijn. Wel integendeel. Deed hij enige confidentie aan Rooses? En kon alleen de in-deftige, goed-geplaatste Rooses verstaan waarop Tony doelde? Licenciaat Baert die, zoals nog anderen, er moest toe komen ook de verrassende overlijdenstijding na te gaan, werd door zijn onderzoek - tot zelfs naar het spoorloos gebleven doktersattest - er toe gebracht alle gemaakte, 'gewaagde (niet genoemde) veronderstellingen' omheen het sterven van Tony kordaat af te wijzen. Werd hij soms gegrepen door een niet tijdig maar door Tony ook niet energiek verzorgde typhus, zo als de familie destijds opwierp? Een o u d e dame in Indië - zij natuurlijk nu pratend uit de

tweede hand! - heeft zich tot in de jongste jaren in haar brieven naar Europa, nog afgevraagd hoe Bergmann te Lier zo plots is kunnen overlijden. Dichter bij de waarheid heeft zij door haar belangstelling het probleem evenmin gebracht, terwijl daarmee niet gezegd is, dat haar directe inlichtingsbron de ware, inderdaad destijds afgereisde 'Bertha' zou kunnen geweest zijn of iemand die er in elk geval dicht bijstond.

Laten wij de woorden van Felix Timmermans' vader nóg eens oproepen: 'gij moet dat allemaal niet geloven' en lezen wij het interview De Maegt: dubbele weduwnaar Elisa van 1934 nog eens woord voor woord na, dan blijft een waas van onzekerheid hangen over de dramatis personae, Houdt Guillemin's *'Précisions'* (1973) de sleutel in, waar deze auteur beweert dat 'de ware geschiedenis van alles, immers dat is, wat verzwegen wordt'. Ook Van der Hallen in zijn ernstige figuuranalyse wijst op wat verborgen bleef in de eindfase van een triomferend leven. Het abrupt verstommen van alle stemmen blijft tot op heden inderdaad beklemmend werken.

In dit verband klinkt in mij steeds de qualificatie van Fredericq - maar deze tot oordelen zeer bekwame vriend geeft zijn bron niet aan - als zou Tony een 'eigenaardige' jongen geweest zijn. Welke betekenis lag in deze 'karaktertrek'? 'Un garçon bien curieux'? Een type met eigen bekoring? Stellig heeft Tony zijn menselijke problemen gehad; daardoor is zijn verschijning te midden van een eer banale als stereotype te tekenen tijd te persoonlijk afgelijnd. Zijn zo beheerste humor toch kan de sublimering geweest zijn van de compensatie voor innerlijke spanningen, Zowel zijn trouwen als zijn sterven komen als een verrassing. En gaat een mens aan de geboorte van een dood kind, een zoontje, zo maar voorbij? In een familie met menig jonge sterfte? Voelde hij zich voorhands in zijn 'stam' geslagen? Maar zien wij de gedragingen van vader en grootvader na, dan springen plotse besluitvormingen, consequente houdingen tot het onverbiddelijke toe in het oog, met vernalating van zowaar eigen belang of effect van de nawerking, Conflictsituaties waren niet uitgesloten. Brengt niet elke tijd zijn afreacties mee, of zijn berustingsaffecten? Mysterie.

9. Elisabeth van Acker, Tony's vrouw (1838-1934).

Wellicht is nooit meer te achterhalen welke motieven Virginle Loveling er toe geleid hebben door haar toch wel van betekenis geachte brieven, o.a. van Tony Bergmann (alle!), te vernietigen (feb. 1906)!

Ik moet er op terugkomen, omdat ons nu zoveel ontgaat, wanneer wij beproeven klaar te zien in de menselijke verhoudingen, die de charme uitmaken van een boek als *'Ernest Staas'*. Blevten te Nevele en later te Gent zoveel brieven (meer dan honderd) van Elisabeth Bergmann-Van Acker daartegenover bewaard, *dan tellen wij er nog geen tien van '74 tot '80 (geen vóór 1874); voor 1882 één, en tussen 1882 en 1887 geen*; weer enkele per jaar naar 1898 toe. Het gaat dan naar een hoogtepunt in densiteit naarmate de inhuldiging van Tony's gedenkteken nadert en ook demonstratief verloopt, om als regelmaat aan te houden over de eeuwwisseling heen en langzaam uit te sterven bij 1907, met even een opflakking in 1912 als Virginie Loveling officieel gehuldigd wordt. Elisabeth, de reislustige, is ondertussen wel minder beweeglijk geworden, zo zegt ze zelf, al zal ze pas uitdoven meer dan negentig jaar oud.

Elisabeth schrijft vlot, feilloos zelfs met af en toe een verraderlijke nuance wijzend op de francofone greep die op het dagelijks leven van alle begoede families in Vlaanderen en Brabant rustte⁽³⁶⁾. De brieven zijn eer zakelijk van toon, niet vervelend. Buiten het routinenieuws van familiale aard of betreffende vrienden te Gent, te Lier, te Antwerpen (soms biografisch welkom!) schieten nijldige flitsen op over b.v. de politieke 'soep', die de lokale verhoudingen belichten, zo rond de verkiezingen, wanneer pamfletjes in de brievenbussen worden gestopt om het vroegere burgerlijk huwelijk (7.12.1855) van de Bergmanns, Elisabeths tweede, te beschimpen, of wanneer een Hetze wordt op het getouw gezet tegen directeur Temmerman van de Rijksnormaalschool: alles laster, zegt Mevrouw Bergmann.

Eén passus is merkwaardig, wanneer Mev. Bergmann Cyriel Buysse's succes toejuicht (27.10.1903), maar niet begrijpen kan hoe 'un homme du monde' als hij, zo liefvallig, zo brutaal (= naturalistisch) wil schrijven. Toppunt van verbijstering is haar, hoe de lieve aangetrouwde nicht van Virginie, Cyrille's vrouw, die stijlopvatting zo gedwee kan delen... Merkwaardig genoeg voor ons: enige vergelijking tussen Cyrille's 'naturalisme' - en Elisabeth ondergaat geredelijk het 'théâtre boulevardier', zij huilt er onder - en Tony's 'realisme' vloeit niet eens uit haar pen. Volgt Elisabeth de eigenlijke romanproductie wel? Teert zij op de oude?

Mevrouw Bergmann II, 'grondeigenaarster' naar haar beroepsstaat op de huwelijksakte, rapporteert zeer nauwkeurig, maar koel,

(36) Zo heeft zij het over Dombourg, Middelbourg.

wat ze te zien krijgt te Parijs, avonden aan een stuk, of b.v. in Bayreuth, waar zij vol bewondering de wijding ondergaat van een Wagneropvoering (‘*Der fliegende Holländer*’, zonder uitbarstingen van gejubel na de bedrijven, maar met een avondmaal met de artiesten), of te Bad Ems. Duitse tentoonstellingen worden gevolgd en ontleed. Helaas, zo bekend ze, Engeland bereikte ze nooit. Hoezeer benijdt ze Virginie Loveling, die zeeën trotseert.

Mevr. Bergmann is dan rond de 60. In haar brieven vinden wij de afspiegeling van de mondaine betrachtingen van de echtgenoot-politicus, ooit consul van België te Buenos-Ayres⁽³⁷⁾, die - het zij hem zeker toegegeven - er voor zorg draagt dat Tony's kleinzoons Europa zien (tot Turkije toe), en zich in de wereld behoorlijk kunnen bewegen. Ondertussen wordt door Elisabeth vernomen, wanneer de ‘cake walk’ te Parijs zijn intrede doet: niets dan stampen! De reislust, reeds zozeer werkend in Tony, blijft tot 1904 kenmerk van de hele familie.

Ongetwijfeld zijn vele brieven van Elisabeth nuttige tijdsdocumenten: toetsstenen voor wat er omgaat in de wereld van begoede magistraten, van handelaren, van nijveraars (L. de Naeyer, burgemeester van Willebroek was haar neef), van politici.

De belangstelling voor Virginie Loveling-zelf is reëel. Heel de tijd. Elke stap die de romanière zet intrigeert Elisabeth; elke deining rond de schrijfster jaagt haar - in snel, groot geschrift - op. Zij wil haar dagen lang bij zich hebben en lijkt wel - beleefd - ontgoocheld, zelfs gefrustreerd, wanneer de feiten aangeven dat Virginie, die niet zo gemakkelijk naar Lier overkomt, wel te Westerlo uit logeren gaat, maar - wanneer Elisabeth er in allerijl op ‘afvliegt’ - reeds vertrokken blijkt te zijn in gezelschap nog wel, van de heer en mevrouw Minnaert uit Gent.

Hoe dan ook, er schuilt iets eigenaardigs in het bewaarde brievenkleingoed. Zeker, Dame Virginie Loveling, de afgemeten van zichzelf bewuste auteur, hoog in de kleren, zal eer moeilijk om benaderen zijn geweest. Sentimenteel is zij stellig niet, maar de spaarzaamheid van de documenten in de jaren 74, 75, 76 blijft vragen doen rijzen, vooral daar Virginie Loveling zich bij Tony's overlijden toch heel grootmoedig heeft gedragen. Uit een niet gedateerd kaartje (K 84) met brede rouwrand blijkt dat Lisette, Tony's dochttertje, ‘te midden onzer ongelukkige dagen’ te Nevele opgenomen is. De weduwe Berg-

(37) Zie blz. 139.

mann dankt en wijt Virginie's blijkende onpasselijkheid aan overdreven zorg om het meisje, aan geleden koude, aan gestoorde nachtrust. Maar deze informatie heeft Elisabeth, die *'de eerste plaats vraagt' in Virginie's hart*, niet rechtstreeks vernomen, wel van haar moeder.

Tante Virginie kon de vrouw van Tony ontzien hebben in haar rouw. Mogelijk zwaar getroffen blijkt Elisabeth ook te zijn, want wanneer Rosalie Loveling op 4 mei 1875 overlijdt, dan schrijft Mev. Bergmann de dag nadien: 'Ik koom zoo even van mijn wekelijksch bezoek aan mijn goede Antons rustplaats terug en ik vind uwen brief die mij de noodlottige tijding mededeelde dat *Uwe* beste, *mijn* lieve Rosa voor eeuwig rust' 'Wij hebben beide *alles* verloren.' Zij herdenkt het karakter van de beide jonge mensen, die zo gelukkig waren. Er volgt echter: 'Het oogenblik is nog niet daar om te zeggen, kom geef mij wat.' Elisabeth is niet gesteld op bezoek, wat, menselijk, verklaarbaar is. Moet de vraag verdrongen worden of 'des incompatibilités d'humeur,' tussen beide dames, onuitgesproken heersen? Of moet veel onuitgesproken blijven?

Zes brieven, tussen 5 mei en 9 juli, zijn nog op '75 te stellen, waaronder één in verband met de verrassende bekroning van Anton Bergmann met de Vijfjaarlijke Prijs (11 juni). Elisabeth is 'aangegrepen', zegt ze en ondergaat de vreugde als 'bitter'. 'Onze vriendschap', zo vraagt ze, 'zal er toch niet door lijden niet waar?' En almeteen schrikt ze op - hoe komt zij er toe? - 'ik ben er immers voor niets tusschen...' 'Maman laat u allervriendelijkst groeten'... Volgt dan toch de vraag, wanneer een bezoek mag verwacht worden.

Op 9 juli brengt Mevr. Bergmann verslag uit over de betoging die te Lier werd ingericht om de bekroning van de 'arme beste jongen' te gedenken. De familierouw is ook voorbij. Honderd vrienden waren aanwezig: 'Geen enkele man die daar niet stond te weenen... bijna geene die spreken konde... zwijgend drukten zij mij de hand'.

Elisabeth maakt nog moeilijke ogenblikken door. De tijd zal de smart helen, zegt men, maar het is 'Hem die ik gemis'. 'Waarom is Nevele zoo ver van Lier?' 'Is de reis zoo moeyelijk?' Wat dan toch wel op weigerachtigheid van Virginie Loveling wijst. En ook precies deze brief geeft te denken, want als met een ruk komt de weduwe al schrijvende tot de realiteit, tot het voortgaande leven terug. Zij deelt Virginie mede, dat 'Mijnheer Willems' (de aangetrouwde schoonbroer) op bezoek komt. Er wordt dan, zoals reeds vernomen, croquet gespeeld. Na het souper biljart. Maar... huisgenoten zijn er niet, tenzij Tony's broer? Blijft het een onderons?

Tot slot voegt de schrijfster de correspondentie toe 'Groet Rosalie bij het graf'.

Een zonderling stuk inderdaad, dat een vervolg krijgt, nog steeds met een brede rouwrand: acht bladzijden ijspret! (D 83). In heel de verzameling Loveling-brieven komt geen zo lustig relaas voor: een paar keren nog wel eens iets van acht bladzijden groot, maar dan later: reisrelazen op papier van grote hotels.

De nu besproken zijdjjes dragen geen datering, zij zijn in de briefwisseling beslist op 1876 in te lassen, want zij reageren op de toezending van een prachtexemplaar van de *'Nieuwe Novellen'* van Rosalie én Virginie Loveling. 'Het is toch jammer dat Rosalie het niet meer mocht beleven (overleden: 4.5.75). In zulke oogenblikken is de onderwerping onmogelijk'.

Een verzets-uitroep, zoals Elisabeth in de loop der jaren nog wel eens zal ontvallen. Zij kan doortasten... Is er niet in de correspondentie Paul Frédéricq⁽³⁸⁾ de allusie op het feit, dat zij haar dochter op Tony's graf ooit zou hebben doen zweren niet te huwen met een meneer X? Ook nu blijft haar toon zakelijk: zij verheugt er zich in, dat Virginie een voordelig contract van Hoste heeft losgemaakt. Hoste heeft h ar wel een nieuwe rekening beloofd, maar zij hoorde er niets meer over. Zij gaat schrijven 'want het is of hij mij vierkant uitlacht, gelijk men zegt'. Zonder onderbreking gaat het stuk verder: 'zoodra de novellen gelezen zijn, zal zij zeggen welke zij verkiest'. En plots staat er te lezen: 'sedert een goede acht dagen is ons huis een waar hotel: een gedurig in en uit geloop van liefhebbers schaatsenrijders.'

Elisabeth is vol van het gedoe en gedruis in- en buitenhuis.

Het is dus winter, hard getij. Nazicht van de krantenbarometers verwijst ons naar 11-14 januari 1876. Het 'Bulletin atmosphérique' van *'Le nouveau précurseur'* (13.1) wijst er op dat niet te strenge vorst - wel abnormaal lang dag en nacht aanhield; daken en straten blijven onder een dikke laag sneeuw bedolven. IJsschotsen drijven de Schelde en de Seine op. De krant brengt een uitgebreid stuk, twee kolommen groot, over de ijssport, skiën inbegrepen als een nieuwigheid en besluit met het prettig vooruitzicht op het grote nachtfest... in het Bois de Boulogne.

Onwillekeurig denk ik aan de Venetiaanse ijspartij met lampions die Jean de Bo[s]schère ons voortovert in *'Marthe et l'enrag '* (  1890)

(38) E.C. Coppens: *Paul Frédéricq, 1850-1920. Een liberaal Vlaams intellectueel uit de 19e eeuw*. Licentiaatsverhandeling. Gesch. Gent. 1972.

te Lier! Dit vooral omdat Marie Gevers in haar brief van... 14 mei 1974 (in gedachten verkerend bij de Tony-herdenking van 18 mei) een lang vergeten anecdote ophaalt (door haar schoonmoeder aan de familiechroniek overgeleverd het gaat om: de fantastische rit op 'Friese schaverdijnen' (dixit Marie Gevers), die haar schoonvader én vader Bergmann zij aan zij volvoerden onder de slagvaardige leuze 'hier komen 160 jaar aangereden' ..., precies weer te Lier, op Nazareth.

Wij raken dan wel heel goed vertrouwd met de authentieke ambiance, en vernemen nu door de krant dat op 14 januari plots een hevige wind is opgestoken, toegevoerd uit Centraal Frankrijk; op 15 ging de zee hol staan, waarna Breugel direct zijn penselen kon inpakken.

Dat klopt alles tot op een haartje na met wat de weduwe Elisabeth Bergmann-Van Acker Virginie snel in geschifte, ijverig in haar niet gedateerde brief vertelt! Het echte verhaal zet aldus in: 'Nergens is er ijs' (op de wateren; inderdaad de koude was niet té groot: - 8° ten hoogste) 'en waar wij den grooten beemd, waar u vorig jaar op was doen keeren en schoonmaken hebben en dagelijks doen onderhouden is het daar als een spiegel. Er zijn vele groote wegen gemaakt zooals in eenen hof. Wij houden dat voor de goede vrienden en kennissen'... 'Men komt zich verwarmen, koffie drinken en wanneer het avond wordt dan komt Mama met heeten wijn en punch. Namiddag is het een ware processie van heeren uit de stad'... 'Papa en Mama Willems (zie hiervoor.) zouden ook niet graag eenen enkelen dag laten voorbijgaan. En verschrikt niet als ik u zeg dat ik ook het hernomen heb.'

'Tijdens den avond wil ik Lisette zien. Stil zijn is zoo koud, daarom zet ik mij op de schaatsen. De koude heeft mij sterker gemaakt. Willen doet ook mede natuurlijk, bijzonder op 't einde.'

Lange slierten schaatsers worden gemaakt en valpartijen komen voor. 'Alles is zonder gevaar, want op de gracht wordt niet gereden'.

Het kan zijn, dat Elisabeth haar lange brief niet in één geut uitgeschreven heeft, want onverwacht heeft zij het over de 'verschrikkelijke wind', die alles veel kouder maakt (zie hiervoor): zij schakelt over en vertrouwt Virginie toe, dat zij aangemaand wordt 'mee te doen', 'de tijd is gekomen zegt men dat het uiterlijk verdriet moet gestild zijn' (winter 75/76: twee jaren zijn verlopen sedert Tony's overlijden! acht maanden sedert Rosalie's dood), 'maar de tijd is ook daar' (= januari!) 'dat ik Anton verloor en zoo lijd ik in stilte maar niet minder'.

Na een passus over Aart Admiraals oordeel over de *'Novellen'*, vraagt de weduwe de verre vriendin met aandrang toch nog eens te schrijven 'Vergeet ons niet en denkt aan mijnen braven Anton soms zoals ik Rosalie niet vergeet'...

In de toekomst zal meer dan eens voorkomen, dat Elisabeth Virginie Loveling om enig nieuws smeekt, vooral over Paul Frédéricq de jonggezel. Elisabeth moet een antwoord, een eventueel bezoek dan als het ware provoceren, al blijken de interne verhoudingen van de Frédéricqs, de Mac Leods door Elisabeth op vertrouwelijke toon gecommuniceerd te kunnen worden; ook wordt Paul Frédéricq gekarakteriseerd als Tony's grote vriend, een getuigenis die als het ware uit Antons mond opklinkt.

Na een paar jaren nemen Tony's geest noch werk nog enige belangrijke plaats in. Enkel wanneer Elisabeth 'de honneurs' voor de geschiedenis moet waarnemen, als kroongetuige voor de merkwaardige auteur, die naar August Snieders' bekentenis in Zuidnederland bij zijn dood 'haast niemand' kende, neemt zij haar rol met overtuiging op. Bij het doornemen van de *'Studenten Almanakken'* immers blijkt hoezeer Mevrouw Bergmann zich verdienstelijk heeft gemaakt bij de oud-leden van 't Zal', wanneer zij, van 1885 af, royaal 100 F stort, jaarlijks!, voor de vestiging van studiebeurzen voor 'min vermogende' studenten en nog eens 100 F (1888) bij de verschijning van de vierde uitgave van *'Ernest Staas'*. Onder 'warme toejuichingen' wordt de geste in het verslagboek ingeschreven.

In 1898 wordt het een machtige vertoning bij de onthulling van Tony's borstbeeld. Maar zoniet voert zij haar bestaan als het ware buiten de schaduw van de auteur, die haar man was.

Natuurlijk, met de doden leeft men niet. Elisabeth was 37 jaar bij Tony's overlijden. Ik zou de vrouw in Elisabeth ook niet graag te kort doen in haar gevoelens, maar zij geeft mij, althans in haar schrijven, als enig kind, de indruk voluit voor zichzelf te willen leven na 1876, principieel liberaal, een tijdje zelfs geheel ontmoedigd, wanneer haar Lisette haar wil doorzet en haar huwelijk een richting doet uitgaan, die niet deze van Elisabeth is. Is dat de reden geweest, waarom Max Rooses ontstemd is geweest over Mevrouw Bergmann⁽³⁹⁾? Wij tasten over het incident in het duister.

(39) A.M.V.C. Briefwisseling M. Rooses/J. van Rijswijck R. 704/B.

Van haar positie uit gezien, is evenwel best mogelijk, dat zij Tony's broer als echtgenote - om en na 1885 -, niet heeft willen ontgoochelen en zo Tony's portret meer en meer heeft laten verbleken. Dergelijke gedraging paste overigens zeer goed in het fatsoenraam van de society in het kleine stadje: zich, in de tweede huwelijkse staat verhouden als 'dame'-zonder-smet-noch-blaam, op het randje af wat 'hautain; de fataliteit "gewoon" stoïcijns ondergaan. Hoeveel vrouwen in de 19de, in de 20ste eeuw hebben hun 'condition' aldus niet moeten aanvaarden; zij waren stellig naar voorspoed en situatie minder gelukkig dan Elisabeth van Acker, die er haar genoeg kan aan beleven Virginie Loveling te verhalen, dat Lisette en de jonge Tony p e r f i e t s Nazareth komen opgereden: een zo modern accent 'qui fait bien' bij een Nevelse dame waar een moderne Cyriel Buysse zich op vier wielen voortbewoog, teken van de zich materieel vervolmakende tijd.

Naarmate de jaren verstrijken, hoe ver gaan de vijftien-zestien jaar huwelijksleven met Tony niet van haar afliggen? Wegzinken? Is het daaraan te wijten dat Elisabeth zich nooit - althans tegenover Virginie Loveling niet - zal uitlaten over haar kinderjaren, over 'Bertha Hovill', daar waar zij toch veronderstellen moet, dat Virginie Loveling de personages uit 'Ernest Staas' wel heel goed heeft kunnen analyseren en situeren? *Is het haar ook nooit overkomen zich in en op haar jeugdliefde terug te trekken?* Ik althans vond geen spoor van enige vlucht in het zalige verleden.

Zonderlinge gedraging van stoïcijnse belevenis, daar waar in de briefwisseling, gespreid over twintig jaren, Ernest Bergmann voortdurend aanwezig is, al zij het dan diep onder de woorden. Overdadig gevoel zal er wel niet uit spreken; het veelvuldig gebruikte 'wij' laat echter duidelijk verstaan, hoezeer Mevrouw Bergmann-Van Acker zich één voelde met haar man en hoe zij wist haar staat te voeren. Zonderling zelfs hoezeer zij gesteld blijkt op het gezelschap van Minister Bara, die zich in 1899 toch wel laatdunkend heeft uitgesproken over de vervlaamsing van het hoger middelbaar onderwijs; die de vervlaamsing van Gent als een spookachtige dreiging voor zich zag en... de splitsing van Leuven voorvoelde. Zij zal overgelukkig blijken wanneer zij Virginie Loveling, ter gelegenheid van de grote, zo onfortuinlijke, reis naar Australië, kan melden, dat Ernest voor de voorname vriendin een cabine heeft weten te veroveren op de 'Karlsruhe' (januari 1899), dank zij Ernests p e r s o n l i j k e bemiddeling bij von Bary te Antwerpen [Suikerrui], het agentschap van de 'Nord-

deutscher Lloyd'. In een handomdraai had hij dat klaar gekregen! Na de afvaart, zo schrijft Elisabeth onderwijl Virginie op Napels afstevent, is het voorname gezelschap, dat de reizigster uitgeleide deed, prettig gaan dineren. Ernest bracht een toast uit op de behouden lange overtocht! De reis was Virginie een late, sentimentele desillusie.

E

10. *Xavier de Reul (1830-1895), niet zo maar 'un traducteur'.*

De Tony-problemen zelf blijven interessant ondertussen, vooral omdat wij de auteur, ook door de Nederlandse historici beschouwd als een merkwaardig pion op het 'Vlaamse' schaakbord, beslist niet mogen zien als een *t o e v a l l i g* opduikend element in de Lierse complexe 'urbus provinciae'. Familiale zelfbeklemtoneering is een gevaar, akkoord, toch kan men er niet buiten sommige alleszins merkwaardige 'Ahnentafel' voor te leggen.

Het mag dan zijn dat het krijgstoeval grootvader-vaandrig in 1795 te Lier als krijgsgevangene komende uit Bergen-op-Zoom honkvast maakte, dan voert het leven zijn voor ons voordelig spel zo, dat precies daar, en even precies het meisje Catharina Joanna Josepha van Zinnicq moest ontwaard worden, al dan niet 'aangeleund tegen een [katholieke] kerkpilaar'. Een eeuw later en nog meer, zal de grootmoederlijke adellijke naam nóg een paar keren uit Elisa van Ackerspen vloeien. Wij wensen de coëncidentie van het opduiken van deze naam hier dan ook niet te ontgaan, want er werd tot op heden wellicht te weinig naar deze moederlijke verwantschap met Noordnederlandse jonkheren omgekeken! Indien alles blijft kloppen wat ik mij voorgenomen heb aan te stippen, dan ligt hier een beachtenswaardig aandachtaccent verborgen: de van Zinnicqs tellen in de Bergmann-geschiedenis direct mee, want de details zijn merkwaardig die de heer Baert op hun juiste proporties heeft weten te brengen. Hij rectificeerde niet alleen de familiegeschiedenis door het invoeren van twee te billijken huwelijksdata voor het grootvaderlijke Bergmann-van Zinnicq paar: één kerkelijke verbintenis te Düsseldorf 1795, en één te Lier twee jaar later, twee dagen dus na de afkondiging van de wet op de burgerlijke stand, maar, daarmee staat ook aangegeven dat grootvader Bergmann zich aan de revolutionaire regelende wet wenste te onderwerpen, waardoor hij, (zo besluit ik) zonder republikein te zijn, zich burgerlijk consequent als 'nieuwlichter' aanmeldt. Welkom is ook, dat Mevrouw Bergmann-Van Acker in haar brief van 23 september 1899 aan Virginie Loveling schrijft (en

later herhaalt) dat ‘dochter van Zinnicq’ ‘altijd even vroolijk’, zo ‘gaarne op weg is’⁽⁴⁰⁾. Twee kleine Tonytrekjes? Deze families blijven dus in elkaars nabijheid. Was het niet reeds zo, dat bij het huwelijk van E. Van Acker met Tony ‘een van Zinnicq, raadsheer bij het Hof van Brabant’ aanwezig was, nml. Tony's ‘oom’⁽⁴¹⁾, (katholiek) en zowaar zelfs een Nottebohm, Tony's ‘kozijn’ (protestant)... voornaam gezelschap genoeg, zou ik denken, en, qua protestantse standing ook weer voldoende duidelijk.

Deze incidenties dwingen mij er toe even uit mijn onderzoek te stappen en een tweede maal Felix Timmermans in te schakelen om zekere details te belichten in het Tony-spel. In 1943 schetste Timmermans op treffende wijze de Lierse stratificatie der standen, wanneer hij de maatschappelijke wereld van zijn ouders en deze van de Bergmanns aflies. Het is niet zozeer o m d a t hij dromend gaat aanleunen bij het ‘Nazareth’-tuintek - een artistiek verlangen, een zich optrekken in een wensdroom - dat het hem droef te moede wordt, neen, door hem heen’ de opvolger van Tony in het snijden van Lierse-Lierenaarsfiguren, vaart op dat ogenblik een besef van sociale onmacht, dat gevaarlijke ideeën inplant van voorbeschiktheid, van berusting, van, wij zouden thans zeggen, van ‘onomkeerbaarheid van toestanden en waarden’. Vermoedelijk zou Timmermans nooit in staat zijn geweest, was hij eerder geboren, te vermoeden wat IN zijn ‘Bergmann-omgeving’ is omgegaan in de jaren '70, wie er buiten de Vlamingen op bezoek waren, was hij niet in contact gekomen o.a. met de reeds vroeger genoemde Marie Gevers, zijn vertaalster. Zouden zij, na Wereldoorlog I, in hun gesprekken te Edegem Tony hebben kunnen ontlopen, toen zoveel interessant leven uitgedoofd was geraakt? Marie Gevers nam deze draad toch ook met mij op?

Marie Bergmann, Tony's zuster - u herinnert het zich toch nog hoe Benoit er over dacht? - was gehuwd met een jonge broer van Jan Frans Willems (de krullebol uit Tony's ‘V a d e r h u i s’!). Een zoon uit dit huwelijk trouwde met Marie Gevers van Missembourg, dochter van Florent Gevers, die zelf - en hier wordt de geschiedenis nog weer eens boeiend - met Marie Tuyaerts in den echt verbonden was, dochter van de burgemeester van Boom, vader Bergmanns vriend. De beide mannen kwamen elkaar wandelend langs de Nethe tege-

(40) Na de Tony-feesten trok men naar Temse.

(41) Volgens de huwelijksakte.

moet⁽⁴²⁾. Burgemeester Tuyaerts had een Best uit de Antwerpse scheepswereld tot vrouw, terwijl de (Duitse) Gieses - moeder Bergmann was een Giese! - eveneens eerbiedwaardige belangen hadden in de Antwerpse handel: ook deze wereld sloot aaneen en brengt ons misschien dichterbij het grote vraagteken, dat voor iedereen aan het eind van Tony's meesterwerk oprijst?

Voor de literaire verhoudingen in België wordt evenwel van geen kleine betekenis, zo wij Marie Tuyaerts' zuster, Mathilde (de tante van Marie Gevers) in deze familiedans betrekken als echtgenote van Xavier de Reul, de vertaler, in het Frans, van Tony, van zijn verhalen en van *'Ernest Staas'*.

Deze verwickelingen van het werelds zinnenspel heb ik, Dames en Heren, niet uitgevonden. Ik laat de wereld voor wat zij is en tracht enkel de knopen te helpen ontwarren die de tijd gelegd heeft en die wij onder het voortijlen tijdens ons aards verblijf wat al te vast en nonchalant ineentrappen.

Wij zullen ook maar op de koop toe nemen dat deze Xavier de Reul de oom zal worden van Mathilde Thomas, één van de vier meisjes die Jacques Perk er toe bewoog als aanminnige verschijning te bedenken in zijn *'Mathilde-sonnettenkrans'*⁽⁴³⁾, inzet van een heel ander verhaal, dat al eens een verslag kreeg⁽⁴⁴⁾ en nog weer een vervolg.

Het allermerkwaardigst in het verhaal is echter dat vertaler-romancier Xavier de Reul (geboren 17.2.1830 als Chrétien (!) Léonard Constant François Xavier (!))⁽⁴⁵⁾ met Charles Potvin (1818-1902), met Charles de Coster (1821-1879) en met Octave Pirmez (1832-1882)

(42) Zie blz. 116. Verschijnen, einde 1974, niet opnieuw idealiserende 'groen'-schetsen in de kranten, die betrekking hebben op Rupel- en Netheland als 'verademingsoorden' voor de grootsteden Antwerpen, Brussel?

(43) *Mathilde* Tuyaerts was meter van deze latere generaalsvrouw Buys.

(44) Lezing van G. Schmoock in de Koninklijke Vlaamse Academie voor taal- en letterkunde: *Gestalten om de Mathilde van Jacques Perk*, 1958. - Cf. *James Rennell Rodd, een van de gestalten rond Perks 'Mathilde'* in G. Schmoock: *Componenten*, Antwerpen, 1963. - Zie ook W. Schrickx: *Oscar Wilde in Belgium in 1879 and his early interest in Théophile Gautier*. In *Revue des langues vivantes*. 1971.

(45) Vader droeg beide voornamen als eerste in zijn naam, gevolgd door Joseph Hubert.

tot de markantste auteurs behoort van de Frans-Belgische literatuur van het 3de kwartaal van de 19de eeuw, zodat onze Tony, postmortem, geen oneer heeft ingelegd door zich in de toonaangevende *'Revue de Belgique'* (in 1874-1877) vertaald te weten langs een zo eigenaardige, hoogst begaafde persoonlijkheid als deze De Reul, touche à tout, om. Was hij niet de 'Géologue en vue', speleoloog en Darwinist, toen ons brave Davidsfonds zich opstelde om geweldig te keer te gaan tegen dit soort van goddeloze nieuwlichterij?

Wie was De Reul? Door een plotse cholera-epidemie in 1848-49 te Bombay (= Bolbeek) wees geworden van vader én van moeder, beiden (46 jaar oud) als handelaren ingeschreven, ging de jongeling, nog geen twintig jaar oud, over de wijde wereld zwerven, omdat hij niet aarden kon bij zijn voogden. Ik zeg hierna wie dat waren. Hij trok op Parijs af, wendde er onmiddellijk de steven voor een romantische voetreis door Duitsland en Italië om een avontuurlijk, semi-artistiek, semi-politiek leven te gaan leiden - nog niet eens het eerste het beste, want in Weimar treffen wij hem aan in de buurt van Franz Liszt.

Een droefeindigende fantastische idylle drijft hem uit Venetië terug naar het Noorden. De romantische periode is rijk aan wrede, tragische realiteiten. Veel van dat leven zit opgeborgen in het door de tijd gespaarde werk van DeReuls *'Roman d'un géologue'*, waarvan de nieuwe druk in 1959, als ging het om een episode uit 'La ronde', ingeleid werd door... Marie Gevers.

Hoe dan belandde deze Voerstreekse 'Vlaming' of beter... Limburger De Reul in de wereld der Tuyaertsen, Bergmannsen, Geversen? Langs een vriend van De Reul om, een Luikenaar, Armand Stévant, die huwde met een pensionaatsgezellin van de Boomse Mathilde Tuyaerts. Op de bruiloft waren De Reul en Mathilde Tuyaerts beiden te gast. Na enige tijd zou het tot een huwelijk komen, en daar speelde Tony Bergmann een rol als getuige (1870). Tony's schoonvader Van Acker stelde de huwelijksakte op. Onze wereld wordt klein.

In het spel der spelen wordt het nodig te noteren dat moeder Gevers-Tuyaerts haar dochter, Marie Gevers, wist te vertellen Tony, onder plechtig onthaal, voor het eerst ontmoet te hebben te Boom, toen Mevrouw Van Acker-moeder - wel wat vóór 1870 - haar schoonzoon Bergmann als getuige was komen voorstellen - dat hoorde zo -, want Tony's eigen moeder was reeds vele jaren overleden. Keer op keer werd het huwelijk echter verdaagd. Vader Tuyaerts, ook weer een stevig burger als nijveraars-burgemeester, maakte zich voorhands bezorgd over de toekomst van een 'wildebras' als Xavier de Reul, ook

al was hij bereid gaandeweg zijn situatie maatschappelijk te regulariseren.

Dit huwelijk kende weer een tragisch verloop. Na de geboorte van een zoon Paul (= Prof. Dr. Paul de Reul, U.L.B.) overleed Mathilde de Reul-Tuyaerts in de kraam van een dochttertje. Zij begaf reeds in 1872... Xavier de Reul werd, met twee peuters op de arm, als vanzelf honkvaster en zorgde voor de opvoeding van zijn kinderen, tot geruststelling van zijn schoonvader.

Aan het wel nauwe Boom-Lierse contact is dan wel op geheel natuurlijke wijze Tony's voortreffelijke vertaler De Reul ontsproten: een delicate keten van toevallige omstandigheden. Wel spijtig dat Tony geen langer leven beschoren mocht zijn om een mogelijke duurzame vriendschap te zien bezegelen.

Zo rollen de letterdubbeltjes; en beter nog: de schakels van 'mijn' Tony-geschiedenis klinken aldus automatisch in elkaar. Mocht ik niet, als klap op de mooie vuurpijl, in bezit komen van een exemplaar van De Reuls roman in tweede editie met een opdracht van Marie Gevers - geen nieuw familieverhaal, hoor! -: 'Pour G. Schmook en signe d'amitié, Marie Gevers, nièce de Xavier de Reul, traducteur de Tony Bergmann; nièce de Tony Bergmann'.

Maar de geschiedenis krijgt daarmee haar beslag niet!

11. Voorouders: 'Van Zinnicq's bij Bergmann, 'van 'Sinnich's (= Van Sinnigh) bij De Reul! Op zoek naar 'De Vlieghe's.

Neen, nog is het einde van het kettingverhaal, waarvan de episodes nu eenmaal onverbrekkelijk samen horen, niet in zicht, niet zozeer omdat de aandacht zou moeten gaan naar het echtpaar De Reul en de zeer conformistische vader Tuyaerts, argwanend tegenover een zo weinig op status en rust ingestelde Xavier, dan wel om er op te wijzen, dat tot op heden De Reuls grootmoeder werd aangediend óók als een authentieke *van Sinnich*, een naam langs de Bergmanns (Van Zinnick) als homoniem reeds opgedoken: een meer dan eigenaardige dame, waarvan de levensomstandigheden voor een groot gedeelte nog in de nevelen verborgen liggen. Zij zou 'une émigrante' (te lezen als 'een verjaagde'! 'de la Révolution française' zijn, zo gezegd als 'stift dame' behorend tot de befaamde en rijke *abdij van Sinnich* 'chapitre noble de l'ordre de St. Augustin', in 1796 bij dekreet van de Nationale Conventie opgeheven. Het was destijds, naar D. Brouwers getuigt, 'une puissante communauté religieuse qui, pendant plus de six siècles

fournît un asile paisible aux filles de la fière noblesse limbourgeoise⁽⁴⁶⁾.

Waar ligt dat Sinnich, waar DeReuls grootmoeder inderdaad verblijf hield en landgoederen inbracht? In de driehoek Luik, Aken, Maastricht, met de Voerstreek als enclave, kan de spoorlijn Wèzet (Visé)-Aken als grillige middellijn gelden; Sinnich ligt noordelijk daarvan, Bolbeek (= Bombaye)⁽⁴⁷⁾ zuidelijk in een ‘paysage... d'un aspect varié et pittoresque. C'est une nature riche et accidentée avec bois et prairies fertiles. L'oeil y jouit de sites les plus variés et les eaux rapides de la Galoppe et celles d'un lac à proximité du jardin reflétant les bois qui dominant la vallée ou fut fondé l'ancien monastère⁽⁴⁸⁾. Van de inboedel van die oude geestelijke heerlijkheid, afhankelijk van het Nederlandse Rolduc (= 's Hertogenrade; Kerkrade) is niets overgebleven.

In het burgerlijk leven weergekeerd vestigde de ondertussen gehuwde ‘vrouw van Sinnigh’ zich in 1802 te Bombaye (= Bolbeek) op haar landgoed, met haar man DeReul, ook afkomstig ‘van Sinnigh’ en haar tweejarig zoontje. De woning werd Xaviers vaderhuis, dat, naar Marie Gevers weergeeft in haar inleiding tot ‘*Le roman d'un géologue*’ (1959²) nog steeds bestaat als ‘une grande maison de campagne, accolée d'une ferme imposante’.

Wanneer De Reul in 1849 Huize Bolbeek (als te rechts?), zijn Luikse studies in de steek laat, omdat hij de voogdij (vermoedelijk van zijn moederlijke oom Colin) niet verdraagt en op Parijs afzakt, dan leeft de zonderlinge grootmoeder ‘van Sinnigh’ nog steeds. Voor de zeven kinderen De Reul was het een zo prettige, pikante toevlucht geweest in weerwil van het feit, dat zij als achttiende eeuwse ‘nobilionne’ gesteld was op stijl en fijne manieren. Wie denkt al niet aan Belle van Zuylen?

Vergeten wij in dit verband nu niet aan te tekenen - al weer op gezag van Marie Gevers -, dat Xavier de Reul ‘connaissait le fla-

(46) D. Brouwers: *Histoire du chapitre noble de Sinnich de l'ordre de St. Augustin* (Verviers, 1904). Daaronder *Bombaye*, Sinnich, Teuven; cf. *Inventaire sommaire des archives de l'abbaye de Sinnich*. Zie ook H.R. in *Maasgouw*, 1940: afbeelding van de priorij.

(47) Zie blz. 143 en blz. 146.

(48) A. Schaepkens: *L'ancien prieuré de Sinnigh du tiers ordre de Saint Augustin dans la province de Liège*. In: *Annales de L'Académie d'archéologie de Belgique*. Anvers, 1857.

mand par sa grand'mère et par les (tot op heden niet teruggevonden) 'cousins gantois de celleci, les DeVlieghe'. Bijwijlen wist ze aardig uit te pakken met haar dialect, zo wordt getuigd. Wij krijgen bijgevolg te maken met een echte 'nederlandstalige' kern en krijgen nu een wel perfecte sleutel in handen om duidelijk te maken, dat De Reul als aangewezen was om, in de late jaren '60-70 aan de Nete (Boom-Lier) verzeild, Tony 'sur le vif' te vertalen! Hij kwam er terecht in een klimaat-van-geld, waar buiten de streektaal het gebruik van Frans 'de bon ton' was, vermits de Tuyaertsen kostschoolkinderen waren geweest, een regime dat Marie Gevers (ook een Tuyaerts-kind) bespaard is gebleven, want zij kreeg slechts huisonderwijs op Missembourg.

Xavier van zijn kant - mocht het er op aan gekomen zijn te bewijzen voor de ouders Tuyaerts dat hij, francofoon uit Luik, toch geen ketter was - kon zo nodig uitspelen, dat hij, vóór dertig jaar te Luik bij de Jezuïeten school gelopen had...

De 'Limburgse' en 'Klein Brabantse' atmosferen vloeien hier in elkander over, op quasi gelijke niveaus. Rijst onwillekeurig de vraag of de Bergmannse Van Zinnicqs (Lier en Noord Brabant) en de Luikse (van Sinnichs) met de van elkaar onderscheiden orthografie soms toch zij het verre verwanten van elkaar zouden zijn. Direct? Indirect?

Hier krijgt onze illusie een felle deuk. Hoe kon een zo schrandere dame als Marie Gevers om de tuin geleid worden door DeReuls biograaf Pessucci? Of heeft haar moeder zich zo onduidelijk uitgedrukt? Was zij te jong om in de vertellingen (en vertelsels!) van Xavier de Reul, 'van Sinnigh's' kleinzoon, waarheid en verlichtsel degelijk van elkaar te onderscheiden?

Al wat zij voorhoudt in de inleiding tot de tweede uitgave van '*Le roman d'un géologue*' in verband met de curieuze persoonlijkheid van DeReuls grootmoeder mag waar blijven - gelukkig voor De Reuls geestelijke gestalte - maar... de authentieke 'chanoinesse van Sinnigh' heette 'De Vlieghe', net als haar neven! Wanneer op 15 fructidor IV (1 september 1796) het klooster, zo voornaam en rijk, wordt opgeheven en burger Schirvel op 9 oktober de opdracht krijgt het besluit uit te voeren, dan worden, *naar de documenten het aangeven*⁽⁴⁹⁾, uitgedreven: een dame de Heusch de la Zangrie (65 jaar),

(49) Zie blz. 116. - Cf. Gilbert Vanheste: *Literatuur en revolutie I en II*. Meppel, 1971.

een dame de Steinen (73), een dame de Mheer (65) en twee dames gezusters de Zeegraedt (60 en 49), mét een juffrouw de Ghiselin (35), die niet officieel geprofest was, wél haar geloften had afgelegd. Op 11 februari 1797 biedt de Ontvanger van de Domeinen de ‘bons de retraite’ aan. De dames weigeren deze te aanvaarden.

De gebeurtenissen hebben hun loop: verspreiding der goederen, etc. En zie wat gebeurt: de privé-ontvanger van het kapittel, een zekere... Reul *koopt land en gebouwen* in!

Er duikt nu wel een naam op, Reul, die ons reeds een zekere eerste houvast geeft, langs grootvaders kant dan; wij ervaren dat hij bemiddeld is.

Maar uit dezelfde Brouwers-bron vernemen wij nog (blz. 68), dat tot 1808 goederen van Sinnigh verkocht werden, b.v. door een ‘Mademoiselle Ghislaine de Vlieghe, une des dernières chanoinesses’(!)⁽⁵⁰⁾, zij verkoopt klokken die te Aken en te Teuven belanden.

Gaat het soms over dezelfde persoon als de daareven als niet geprofest vermelde ‘de Ghiselin...’? De ring sluit weldra nog beter boven het hoofd van Xavier de Reul, wanneer wij vernemen, dat de vernoemde Reul én vrouw Constance Ghislaine de Vlieghe in 1809 het Sinnighse goed als echtpaar hebben verkocht aan Ernest Soumagne en van deze C.Gh. de Vlieghe wordt gezegd, dat zij gedurende enige tijd *onder* de kanunnikessen geleefd heeft maar geen plechtige geloften had afgelegd...

Dat moet dan wel, ten voeten uit, de zonderlinge grootmoeder De Reul zijn geweest. Het is nu nog zoeken in het Gentse naar de doopcelen...

Wat dringt tot besluit tot ons door? Dat de bemiddelde grootouders van Xavier de ‘nieuwe tijd’ niet in hun hart zullen gedragen hebben, al zijn zij dan tot het burgerlijk leven teruggekeerd, en vrij snel, getrouwd (ter vrijwaring van hun bezit?). Als zij zich te Bombaye vestigen is hun zootje twee jaar oud. Jean zal in 1824 Julia Collin huwen; er komen zeven kinderen, waarvan Xavier (1830) de oudste zal zijn. In 1848/49 trekt hij dus balorig thuis weg; ‘la grand' mère - geboren rond 1761? - van Sinnich ‘vivait encore’⁽⁵¹⁾ zij zal toen ongeveer 87 zijn geweest zegt Marie Gevers. Wie brengt haar eindelijk thuis?

Ondertussen mag de ‘Van Zinnick’-luchtbel doorgeprikt heten.

(50) In App. V, blz. 192 van Brouwers (zie noot 46) komt G. de Vlieghe niet voor in de ‘Liste des chanoinesses’.

(51) Marie Gevers: in X. de Reul: *Le roman d'un géologue*. 1958.

**Tony Bergmann op de draaischijf van zijn generatie
(vervolg)
door Ger Schmook
Binnenlands Erelid der Academie**

F

12. *Intermezzo I: Incident op 'Rolandsbogen' (Rijn); relict op 'Missembourg' (Edegem).*

Waarom - in afwachting van een nog treffende familiefase met weer een uitgesproken literair cachet - hier niet een intermezzo inlassen, dat Tony tot hoofdacteur heeft en onverbreekbaar verbonden is met zijn literaire scheppingsdrang?

Was het Paul Frédéricq niet die noteerde, dat Bergmann de *toeristische novelle* in de Vlaamse letterkunde invoerde? Welnu aan de basis van het werk dat plots - ook in Nederland - de aandacht op Tony vestigde, want een Bergmann-tekst was door Van Vloten voor een aparte, voor Nederland geschikte uitgave klaargemaakt, ligt een gevoelsverband met Marie Gevers' moeder, Marie Tuyaerts!

Van een reisincident tussen vier personen: Tony, Tony's vrouw, en de meisjes Tuyaerts, Marie en Mathilde, bleef tot op heden niet enkel 'een teken aan de wand' over in de reële vorm van een nog steeds levende klimplant op Missembourg te Edegem, herinnerend aan het samenzijn op Rolandseck bij de romantische Rolandsbogen in 1867. Zie de titel van de novelle!

Toen Marie Gevers haar 'entrée dans le monde' zou vieren - een burgerlijke geplogenheid -, ze was zestien en moeder en dochter wensten daarvan op dat 'Missembourg' te Edegem geen banale tuinspringerij te maken (Marie Gevers' leven is toch een-en-al originaliteit!), toen voer Mama Gevers-Tuyaerts met haar dochter de Rijn af; en Mama liet de op groen en bloem beluste dochter op Rolandsbogen Efeu ofte klimop uitgraven, om de plant, als relikwie, maar ook als dubbele souvenir: aan deze dag én aan een haar eigen sentimentele belevens, bewaard te weten. De geherboriseerde plant zou op goed geluk bij de thuiskomst tegen een van de boogpijlers van het landelijk

geboortehuis ingegraven worden. Literatuur en leven in elkaar verstrengeld! Kan men, zoals dat heden geëist wordt, de geschiedenis der letteren wel *altijd* de baas zonder de geschiedenis van mensenkinderen er bij te betrekken?

Wat was meer dan dertig jaar vóór 1890 dan gaande geweest met het klaverblad: drie meisjes en één jongen? Tony's eigen schoonmoeder⁽⁵²⁾ had, iets vóór september 1867, Marie Tuyaerts (24 jaar oud) er om verzocht de Bergmann-Van Ackers (32 en 28 jaar oud) op een conventionnele vacantiereis te vergezellen. Ook Mathilde was meegegeven. Niet als 'fâcheuse troisième' de ene, wel als kameraad 'van den huize', de twee om eventueel conflictjes door 'des incompatibilités d'humeur' onder het echtpaar ontstaan op te vangen. Op Rolandsbogen heeft 'Marieke' zich door een sprong verzeerd, de enkel ontwricht, en tijdens de daling hotelwaarts bood Tony het Tuyaertskind de arm aan. Door de innemende, spirituele reiskameraad onder de vluchtige omgang was het meisje bekoord geworden, maar zij weigerde de steun, omzichtig; wat argwanend werd opgenomen door een gemakkelijk tot jaloersheid geneigde, toch wel zelf graag bekeken echtgenote. 'Misschien hebt gij gelijk, Marieke' (het gesprek werd in het Nederlands gevoerd), moet Tony haar toegevoegd hebben onder het afwijzen van de ridderlijk bedoelde steun, althans zo willen het de familieannalen. Het meisje was immers heel mooi. Tony wist vrouwelijke gestalten naar voorkomen ook te appreciëren. De beschrijving in zijn verhalen bewijst het - en deze Tuyaerts-dochter was bovendien ver van dom, wat uit Marie Gevers' herinneringen voldoende blijkt, terwijl Tony's echtgenote eer gewoon van aard was, zich misschien ook iets te veel liet voorstaan op haar financieel maatschappelijke stand.

Meer is niet gebeurd dan dat twee jonge 'kleinsteedse' vrouwen ver van huis, elkaar allicht een poos in het wit van de ogen moesten kijken. Alleszins bleek het Marie Tuyaerts voldoende om, zovele jaren daarna, als herinnering voor de eigen dochter, als waarschuwing? - romantisch naar behoren - haar een trofee van genegenheid toe te vertrouwen. Diepe wortelen heeft de plant met zijn knoestige stam en verre uitlopers in het bos van het 'kasteel van Guldentop' geschoten! Pijltjes bij de in het A.M.V.C. bewaarde kiekjes wijzen op het overlevende symbool van de onuitroeibaarheid van een ontloken, door

(52) Mevr. Bergmann-Giese, Tony's moeder was overleden in 1854. Zie blz. 142; zie ook blz. 117 en 123.

de dood onderbroken vriendschap: ‘Les choses sont ce qu'elles sont’ zei Marie Gevers, het hoofd schuddend en naar buiten blikkend, toen ze bedachtzaam maar duidelijk haar commentaar overbracht. ‘Un jour je dois raconter tout ça’. In dat verhaal zou zoveel menselijks zitten, want weende Tony niet de dag dat Florent Gevers met zijn vrouw, Marie Tuyaerts op bezoek kwam te Lier en achteraf, tot altijd dat zelfde Marieke, Tuyaerts zei: ‘cet homme là t'aimait’. En anderzijds wat houdt de verzuchting van een ander familielid in: ‘si seulement Anton avait épousé Mathilde’ (Marie Tuyaerts' zuster) ‘Marie Tuyaerts weet daar alles van’. De geschiedenis omheen ‘Rolandsbogen’ is zo wel rond.

Het groene koft van de eerste aflevering van de reeks ‘*Flandrianovellen*’ met ‘*Rolandsbogen*’ verscheen precies in 1900. Marie Gevers kende de publicatie en gaf als commentaar eenvoudig mee: ‘c'est là que cela c'est passé!’. Of zij het soms wat schampere, ook wel weemoedige, dan weer nationaal-critische verhaal in de heel brave ‘*Schetsen*’ in het Nederlands heeft gelezen of in De Reuls vertaling weet ik niet, wel wilde zij veronderstellen dat hoofdstuk X ‘Het ongeval van de vriend schilder Edward’ (verlaten door de bloemen-vererende Othilie Schmetterling!), ‘ces quelques pages’ een transpositie zou kunnen zijn van het incident, terwille van het genegenheidsaroom dat er blijft uit opstijgen.

‘Voor óns’ (pluralis majestatis) ‘had het uitstapje erger gevolgen’, had Tony toch geschreven. ‘Selon moi’, voegde Marie Gevers er aan toe, ‘kan je zien wat schrijven inhoudt: enkel de geest der dingen overhouden, het decorum respecteren, niet te ver van de wetenschap wegblijven, de fantasie vrij de teugel laten vieren zo dat voor de lezereen andere werkelijkheid naast de ondergrondse realiteit overblijft. Niet altijd kunnen wij de genesis van een literair werk achterhalen, “mais ici nous tenons la clef en main”’.

Bij de Rolandstoren is voor de toerist allicht nog een keitje te rapen; op Nonnenwerth nog een bloempje te plukken! Wel zonderling dat Tony in deze Rijn-schetsen geen glimp overbrengt van de legendezelf rond Orlando⁽⁵³⁾.

Te noteren blijft voor ons, ‘nuchtere minnaars’ der 20ste eeuw, dat het would-be toerisme met dito muzikale inslag Tony er toe verleidde

(53) Xavier de Reul voert ‘Rolandseck’ ook in zijn *Roman d'un géologue* in: Dr. Ritter verneemt daar het tragisch overlijden van ‘Hulda’ en verliest er de zinnen bij.

zijn ongenoegen daarover af te reageren, ook al rijst hijzelf met een egaliserende Baedeker! b.v. De trek van drukdoende snoepers was trouwens al veel vroeger waarneembaar, b.v. toen Mrs. Trollope, de eigenwijze gescheiden Amerikaanse preutse vrouw door *'Belgium and Western Germany'* trok (1834) en een volumineuze zeer verspreide wegwijzer schreef, die te Lier kan bekend geraakt zijn en Tony bij de reis heeft voorgelicht. Mrs. Trollope beschrijft als toeriste de wegen die door Xavier de Reul in 1848-49 al zwerfend zou aflopen, voor een gedeelte levend, hij, van de rente van ouderlijk kapitaal, dat hij in België had achtergelaten.

Tony die dertig jaar later dan De Reul op reis gaat, is in tegenstelling met De Reul de vacatieganger-met-duiten, die echter toch zo persoonlijk is ingesteld, dat hij, net als De Reul, dwars doorheen de mode-globetrotters ziet. Hij pocht niet. Hij jubelt niet. Hij is bereid de stilte te ondergaan, alleen of in zeer beperkt gezelschap: Pompeï 'eenzaam', 'treurig', 'stil' is het daar. 'Plechtig', zegt hij. Hij denkt meer dan hij schrijft⁽⁵⁴⁾. Hij zondert zich eventueel af en zal de vrije berglucht verkieszen boven het 'Italiaanse' (toch beroemde) 'leeskabinet'⁽⁵⁵⁾. De Reul - naar de tijdsorde ongeveer Tony's leeftijdsgenoot (geboren 1830) - cultiveert ook zijn 'ik', terwijl hij zich actief inlaat met de vreemde volksbewegingen. Zijn temperament zet hem daartoe aan. In hem zit iets van de 'curieuze' voormoeder, die wel eens op stropers schoot! Zal Tony zich binnenkamers kunnen begraven in oude papieren, De Reul is vertrouwd - uit roeping eerst, meer dan door vorming - met in 'ongerepte natuur', in onbetreden grotten gevonden gesteenten en gebeenten. Hij wil langs de studie van het heelal komen tot het ontraadselen van wereld, dier en mens⁽⁵⁶⁾. Zijn 'kennisleer' is van geheel andere aard dan die van Tony. Maar beiden zullen elkaar wel leren aanvoelen, al kijken zij vanuit elkaar verschillende familiehorizonten. De Reul is daarin zo geheel kind van zijn wereld,

(54) Brief aan Frans de Cort in *De toekomst*, 1874. In verband met onderwijs en opvoeding. Zie blz. 130.

(55) In *Les Ardennes* (1854) I; chap. II *De Bouillon à Orval* wijdt V. Joly enkele passages aan het toerisme, als trekkersgenoegen (drie hemden, een vest, twee paar schoenen en wat toiletgerief in een soldatenransel) tegenover de geblaseerde, fashionabele verveling van de slachtoffers der ijdelheid. p. 227-228.

(56) Ter vergelijking zij gewezen op blz. 5-6 van V. Joly: *Les Ardennes* (1857), vol. II *Orval*, waar deze auteur het ontstaan terugvoert tot God, tot de krachten der Voorzienigheid die het verstand beheersen. Zie blz. 125.

dat hij, als zeer taalvaardig 'fouron', zoals verschillende van zijn tijdgenoten, nog zeer dicht bij 'de Vlamingen' staat.

G

13. *Tony en de Franse Letteren.*

De Reul leek wel dé aangewezen man te zijn om - door het milieu er natuurlijk toe gebracht - Tony, zij het postuum in de Franse gevoelswereld binnen te voeren.

'Bijna niemand kende al die lettervruchten' zei Paul Frédéricq in 1876, toen Heremans Bergmanns verspreide geschriften behoudens '*Ernest Staas*' inleidde. De Reul was op dat ogenblik echter reeds begonnen met de publikatie van zijn vertalingen, in de *Revue de Belgique*.

Zij maakten opgang, ook door de literaire kwaliteit van het origineel⁽⁵⁷⁾, precies in een tijd dat francofoon België, na Ch. de Coster, zomin op uitblinkers wist te wijzen als wij. Pas in de jaren tachtig zullen de jongste beoefenaars - en daaronder menig Vlaming - een flinke kaart in de hand gespeeld krijgen door de slogans van het naturalisme waar te maken⁽⁵⁸⁾. In dat spel van geven en nemen tussen Nederlandstaligen en francofonen ervaren wij hoe tragisch het verscheiden van Tony Bergmann heeft ingewerkt. J. Stecher is het geweest, die in zijn geschiedenis van onze letteren ten behoeve van de Luikse studenten er onmiddellijk op gewezen heeft, dat Bergmann op gelukkige wijze het genre van de literaire 'idylle' veredeld, *levenswijzer; natuurlijker*, heeft gemaakt, nadat het door Conscience en van Beers al te erg op pre- en auto-censuur was gaan lijken. Door Tony's overlijden bleef de ingezette zwenking te onzent onvolvoerd en werd het wachten op een nieuwe generatie, tien jaar na de '*Jeune Belgique*'. Een markante gaping dus.

De Nederlandse verzamelband uit Gent en De Reuls vertalingen verschenen haast simultaan (september 1874-november 1877), postuum.

Het wordt daarom logisch zich af te vragen of die éne enkele Franse tekst van Tony '*Le nouveau Salomon*' (*Revue de Belgique*', 1874 al met al een leuke advocaten-ervaring, zó weggeglip uit '*Ernest Staas*' en waaraan Frédéricq niet stilzwijgend wenste te zien voorbijgaan) zijn

(57) C.H. Peeters zal verschillende van De Reuls woordelijke vertalingen aanhalen voor de uitgave van zijn *Nederlandsche taalgids; woordenboek van Belgicismen*. Antwerpen, 1930.

(58) Zola's Rougon Maquard-serie zet in 1871 in.

ontstaan, als transpositie, niet te danken kan hebben aan De Reuls invloed, die ook direct blijf heeft geweten met het kritische stuk. Wij maken ook kritische tijden door... de francofone verleiding werkt quasi overal, zeker in patriciërsmilieus.

‘Athanasie⁽⁵⁹⁾ Coquereau (!) était un lieutenant fringant et coquet, ami du bon vin, aimé du beau sexe. Il avait taille souple et moustache en croc’. ‘Hélas, ces beaux jours sont loin de nous!’

Een uitgedoofde held. Hij heeft de genoegens van de jeugd wijselijk niet te Brussel gezocht. Hij wordt in zijn pension geëerd, in de kleine stad, al mort hij. Vermoedelijk, nee zeker, gaat het om Lier, waar de oude man de kanarievogels van het huis, bij gebrek aan beters, als begenadigde lievelingen koestert.

Of de Lierse soldateska zo ingenomen zal geweest zijn met dit hanenportret, is een andere kwestie, wat naar de vraag leidt of de officierenmess van de ‘bezetting’ het politieke gaan en komen op ‘Nazareth’ wel erg sympathiek vond. En... voor wie waren de juffertjes uit de Lierse hoge burgerij bestemd? Voor de inkweek of werden ze al niet eens weggesmokkeld door een schitterend uniform, een elegante ‘buitenpoorter’ kanonier? Over deze machtsverhoudingen weten wij al te weinig. Of beter: niets, zoals wij geen details kennen over het officiersincident, waarbij - naar de overlevering het wil - een zich getergd voelende Tony in het offensief zou gegaan zijn. Ja, ter wille van zijn vrouw, die maanden bleef mokken. Hoe dan ook, wij bewaren het portret van Bergmanns ‘Coquereau’, de haan, en laten Tony graag de verdere, niet sombere, vergoelijkende afreactie tegenover een hooggeplaatst militair, die blijkbaar geen enkele culturele bezigheid kent om zijn tijd te doden dan het koesteren van vogeltjes-met-vleugels. ‘Fifi’ - een naam met een nog wel zeer duidelijke bijbedoeling! - de fijnste onder het vogelengezelschap, reageerde zelfs op marsbevelen en... op de ‘*Brabançonne*⁽⁶⁰⁾ - zij kiest op zeker ogenblik de vrijheid. Zoeken en navragen in de buurt baten niet, tot Fifi ontdekt wordt bij een moedwillige ‘rustre flamand’. Voor het gerecht blijft ‘la juris-prudence’ ‘muette’. Geen vonnis brengt de Pasicrisie als toetssteen aan. De griffier redde de situatie, zodat de liefde beloond kon worden. Als voorzitter van vinken-maatschappijen, van een merelsociëteit en brief-

(59) Athanasius: bestrijder van het arianisme...; wordt hier bedekt het protestantisme bedoeld?

(60) Tony's gezelschap, trouw aan de grondwet van 1830, versmaadt nochtans geen Nederlandse liederen! En zeker het ‘Wilhelmus’ niet.

wisselend lid van verschillende duivenakademies - (de Vlaamse Academie bestond gelukkig nog niet; noot van de auteur) - loodst de bedreven griffier het voorwerp van bewaring in de oude kapiteinskooi; de vogel slaat van blijdschap met de vleugels 'et remplit la salle de ses "p i e t p i e t" retentissants'. Iedereen is opgetogen door de griffiersingreep, waardig om naast het oordeel van Salomon en Aesopus in de gerechtsannalen geciteerd te worden. 'Mon siècle' mag - zo besluit olijke Tony - er over nadenken: 'l'oiseau qui connaît sa cage'. Is het wel een 'exempel' zonder zin, zo is onze vraag? Het was misschien een dubbelzinnig, ook kwetsend verhaal? Was er ook niet voor Tony het 'Zwitserse meisje Brigitta' dat, zij het op het nippertje, niet door klinkend goud, Amerikaanse dollars in casu, te bewegen was, het nest te verlaten? Tenzij wij zo ver zouden moeten gaan in de geschiedenis een transpositie te zien van een familie-incident, dat zich voor vele jaren had afgespeeld: een Liers kind dat, vóór een halve eeuw te Antwerpen, bezweken was voor een koene vaandeldrager-'Coquereau'-Bergmann, in Nederlandse dienst, avontuur dat ons in hoofdstuk H voor een literair dilemma gaat plaatsen.

De verhalen van Tony s t e u n e n i m m e r s s t e e d s op reële aanleidingen? Ging X. de Reul, gedreven door eigen familiale beklemming, de wereld in om in een romantische bevlieving op te komen voor de absolute v r i j h e i d der volken: het tijds-klimaat kon psychologisch voor hem niet beter meevallen. Er is anderzijds de geschiedenis van Tony die Lessing als het ware achterna, Welfen en Ghibelijnen, in povere menselijke stervelingen, tot verzoening wil brengen. Zijn tijd is de periode van de Pruisische oorlogen tegen Denemarken, Oostenrijk en Frankrijk; daar waar De Reul zich op de Oostenrijks-Italiaanse grensgebieden bewoog.

De vrijheid, zo is Tony's oordeel, zal mensen, landen en volken v e r e n i g e n , maar het uit Amerika overgewaaide vrijheidsprincipe moet met overleg een zaak van verhoudingen worden, waarin de menselijke tekorten, helaas, lelijk de hand kunnen hebben.

De Bergmann- en De Reul-temperamenten tegen een quasi gelijke historische voedingsbodem afgewogen, blijken hier wel enigszins uit mekaar te liggen: Tony's relativisme veert gemakkelijker; Xavier kan tot absolutisme geneigd blijken.

In de fabel van 'zijn' griffier 'Salomon' voert Tony regelmatig, en meer en meer, de relativiteit der waarden als oordeelselement zijn 'spel der waarheden' in. Elk absolutisme lijkt hem vreemd te zijn. Hem werd niet gegeven verder te tonen hoe hij zich verhouden zou in

het maatschappelijk leven, in de gevoels- en standenconflicten die de volgende decenniaen zeer scherp zouden tekenen, ook wat de nationale tegenstellingen betreft: België, Vlaanderen tegenover Germanië of parallelismen. Xavier de Reul daarentegen, wij voerden het aan, hij moest zich gewonnen geven voor het heil van zijn twee kinderen en 'rangeerde' zich zonder schrammen in het Belgisch bestel.

14. *'Bertha Hovill': geen waandenkbeeld; een dwangneurose.*

Het is hier de plaats om stil te staan bij de familie Hovill, die doorheen de zo evenwichtig geconstrueerde *'Ernest Staas'*⁽⁶¹⁾ een negental keren van zich laat horen en die door licentiaat Baert in haar geheel naar het rijk der schimmen wordt verwezen, of beter volkomen als fantasie-inbreng van de auteur Tony wordt af gedaan, haast met 'Bertha' inclus. Ik meen dat wij de toch reëel voorgestelde materie wel met enige voorzichtigheid moeten benaderen, niet omdat Tony wat implicaties van het sexleven durft aanraken - o! zo 'properkens' - en de sexuologen van deze tijd kijk geeft op het zeer natuurlijke, zo ellendig als infaam onderdrukte vrijerijgeplaag van opgroeiende gefrustreerde kinderen, neen, daarover gaat het niet, wel om het grote voor mij reëel gebleven verdriet dat Tony geleden heeft, 'een wonde' zo bekent hij, 'die de tijd niet helen kan'. 'Nog steeds zweeft mij uw liefvallig beeld voor ogen [lieve Bertha] en nog heden [jaren 70] na zovele jaren [± 1842/43-1850] kan ik geen klein meisje met lange lokken, brede ronde hoed⁽⁶²⁾, zwarte ogen en lachend gelaat⁽⁶³⁾ ontmoeten, zonder mijn hart ontroerd te gevoelen bij het aandenken van al wat ik verloren heb'.

Louter uit de duim gezogen deze passus in dit soort Goetheaanse *'Wahrheit und Dichtung'*? Het blijft moeilijk om aanvaardend wetend dat alle auteurs het er over eens zijn, dat de jeugdervaring de schitterendste, de reëelste improvisatiebron is van de mens: het is meer geworden dan een axioma.

Het volstrekt simultaan gebeuren van 'diploma-uitreiking' na de politiek bewogen incidentrijke studententijd en de afvaart naar Indië van Mama Hovill en haar ondertussen volwassen dochter Bertha (zie blz. 157), die voorheen samen nooit nalieten, na elk exa-

(61) Zie blz. 108 en vlg.

(62) Cf. het meisje van Evenepoel!

(63) Elders: 'een lentebloempje op een bouwvallige muur' (cf. de romantische reminiscentie bij Rolandsbogen, blz. 149).

men de succesrijke student te komen gelukwensen, deze filmische omstandigheid kàn een regisseursinval van de bedreven romancier zijn, die graag met aanvaardbare contrasten werkt. Maar volgt op de brutale ontgoocheling (Bertha blijkt vertrokken te zijn) niet onmiddellijk, zonder overgave, het ontvullend contact met Van Bittel, die het 'meesterschap in de rechten' zo maar reduceert tot wat 'advokaterij'?

De pijnlijke scène van de thuiskomst van Ernest, benadrukt door het psychologisch zeer aanvaardbaar plotselinge vertrek van Mrs. Hovill (zij waardeerde Ernest als zich vervolmakend 'gentlemen'), en van haar dochter, zonder ook maar even op 'de laureaat' te wachten, mag als effect óf op rekening van Tante geschreven worden, óf op rekening van Mrs. Hovill-zelf. De dames hebben dat zo geschikt om de breuk in de verhoudingen tussen 'de kinderen' - want dat was het tóch! - zo weinig tragisch maar meteen zo definitief en efficiënt mogelijk te doen zijn, hoe schrijnend ook personage én auteur die blijvend zullen aanvoelen. Er is in Ernest Staas zelfs geen sprake meer van enige gevoerde briefwisseling. Het onvermijdelijke was gebeurd: de eens te Antwerpen (of te Mechelen?) geruïneerde vader (met hoge standing; van vreemde (?) nationaliteit) had zijn voornemen met w i l s k r a c h t tot verwezenlijking kunnen brengen om zich - in Engels? Indië - geheel herop te werken. Hij riep in 1858 (het jaar van Tony's doctoraat)⁽⁶⁴⁾ zijn vrouw en zijn dochter tot zich, nu zich daar eveneens een nieuw familieleven kon ontplooien. In dit soort van families was men immers niet zó erg begaan met inzichten of voornemens van een huwbaar meisje! Allicht was er in Indië een financieel nog betere partij voor te vinden dan in een zo onveilig, onbestendig Europa.

Hoe besta ik het nu de uitspraak van een goed speurende licentiaat Baert tóch te willen, te durven omkeren? Eenvoudig omdat ik weet dat nog in de laatste jaren vanuit Indië met geïnteresseerde belangstelling geïnformeerd is naar details over Tony's leven en sterven. Ik zei het, een echo daarvan ligt besloten in de geschreven uitroep: 'quel drame', 'wat een trieste geschiedenis'.

Houdt zij verband met een Tony-relict nog levend ver in Azië? Heeft iemand daar 'de' of 'een' herinnering aan het parmantig vrijertje, aan het Lierse kameraad-studentje niet volkomen kunnen uitwissen? Heeft 'Bertha' haar genegenheid artistiek niet kunnen afreageren in

(64) Zie blz. 110 en 111.

gelaten melancholie in een boek, dan heeft zij zich ooit gedrongen gevoeld aan nazaten over deze Europese jeugdliefde te vertellen. In eerste of tweede linie?

En de figuren in *'Ernest Staas'*, plus het interview van Mevr. Elisabeth Bergmann-Van Acker toegestaan aan Johan de Maegt? Zij vroeg zich in 1932 (ze was zeer oud) toch wel af *of het zin had alles weer op te halen?* Stellig zit veel, ook van háar jeugd in *'Ernest Staas'* opgeborgen. In 1932 zijn *haast zestig jaren* (en zelfs meer!) over vele gebeurtenissen, van 1858 tot 1874, heengegaan... waarmede zij lijfelijk verbonden is geweest. Bestonden in 1932 nog getuigen? Het is in de letteren niet de eerste maal dat één figuur als 'Bertha' uit verschillende reële componenten zou zijn samengesteld. Denk aan Perks 'Mathilde'.

De laatste bladzijde van *'Ernest Staas'*, zelfs deze verhindert niet - wel integendeel - voor het hele verhaal aan meer dan één wezen te denken: in de stille vrede van de avond 'glijdt' *berusting* de kamer binnen waar 'de bundels ter zijde geschoven liggen. 'Soms s c h i j n t het mij (Tony), dat dan de kamerdeur voorzichtig geopend wordt'; 'een slanke gestalte rijst aan mijn zijde op... haar gemoed vervalt in zoete mijmering'. 'Kom Ernest,... wij zijn immers geen kinderen meer!... W a t b a a t het die lang vervlogen tijden te herdenken! Het werkelijk leven is daar...' (met het uitgevaren schip naar Indië). Bertha sluit de droom met een kus af en met de mysterieuze woorden: eindig het boek niet zonder te zeggen: 'dat Bertha niet vergeten had'. Er staat niet: 'dat Bertha' - de Bertha uit de kinderjaren - niet vergeten WAS of HEEFT. Zoveel Nederlands kende Bergmann toch wel?

Dr. O. van der Hallen zegde óók⁽⁶⁵⁾ dat het laatste hoofdstuk 'om zoo te zeggen de synthese is van heel het boek. Het is geschreven uit een vol gemoed en wil zijn het eerlijk besluit van iemand die het leven kent in zijn ware gedaante.' Een even mysterieuze interpretatie voorwaar.

Daarom deze vraag: Zou 'Mrs Hovill' dan nooit meer aan 'Tante' geschreven hebben? Het is haast onvoorstelbaar en zo is het best mogelijk, dat in de missieve(n), bemiddelend, door haar toch nog groeten werden overgemaakt aan Ernest, na de d e f i n i t i e v e (niet-gewilde) 'vlucht' van Bertha, die in de geest van de lezer oproept het idyllisch afscheid (zie 'L i e v e B e r t h a ') bij het vertrek van Ernest naar

(65) *Vlaamsche arbeid*. 1929; blz. 129.

de kostschool⁽⁶⁶⁾. Het fatum legt hier zijn knoop. Bij het afsluiten van het handschrift - dicht bij 't eeuwige afscheid - gleed een schijngestalte, die niet vergeten *had*, niet vergeten HEEFT, want zij zou lang leven.

Zal ik besluiten met er op te wijzen, dat Tony in het hoofdstuk (III, iii) van de studie van 'Meester Adam jeune' een van zijn meest levendige *s n a p s h o t s* heeft nagelaten en zichzelf - na de Bertha-ontgoocheling - heeft uitgetekend als 'onstuimig, onweerstaanbaar', wild van hartstocht geworden, bewogen door 'drift met al haar woest genot, maar ook met al haar nijpende kwellingen'. Nog één stap - 1873-1874! of Anton Bergmann zit verstrikt in onkuis naturalisme...⁽⁶⁷⁾ zou je zo zeggen. Wat heeft Elisabeth daarover gedacht^(68a)?

'Clara' (Tony weet zijn nieuwe plots uitbrekende liefde een onkreukbaar fatsoen aan te leggen) zo heet 'de jongste dochter van Mr. Adams'. Haar beeld vervulde nu 'al zijn gedachten' en 'het is maar om te zeggen dat' de herinnering aan '*mijn eerste levensdroom allengs verzwakte*'.

In werkelijkheid is *een nieuwe gestalte* inderdaad in Tony's echte leven getreden: Elisabeth. Misschien beantwoordde haar uiterlijk werkelijk aan dat van 'de jongste dochter van Mr. Adams jeune', zonder dat daarom het verloop van deze 'Ernest Staasse'-geschiedenis-zelf waarheid moet inhouden en... was de mooie vrouw, die Tony, *zeer snel, in 1858 al*, huwde, Elisabeth van Acker, dochter van een 'geattitreeerde' notaris, werkelijk op zijn paden geleid door notariscontacten, ev. elders dan te Brussel.

Ging het in het boek voorgewende geding misschien over een Boomse aangelegenheid? De aangevoerde naam (bij de zaak) van de stad Ronse klinkt toch zo typisch Booms: 'Spillemaeckers'! En, buiten het feit dat Boom zo dicht bij Lier ligt, is er nog die andere reële realiteit, dat de Bergmanns de Tuyaertsen van zeer nabij kennen! Werden de huwelijkscontracten van de zusters Tuyaerts (De Reul-Gevers) niet

(66) Reeds op *dàt* ogenblik strijkt een weemoediggeladen scheidingsmogelijkheid door Bertha's geest: 'zijn geluk verreweg zoeken... zijn geboortegrond verlaten... zijn nestje ontvliden'... 'eens zal de dag komen, dat vader ons tot zich zal roepen... en dan zullen wij (? Mrs Hovill en Bertha) de zwaluwen volgen naar het land, waar 'timmer zomer is.'... 'Zullen wij ooit wederkeren.' Etc. Er op na te lezen, in verband met Bertha's 'afscheidscadeau': het boek waarin Ernest en Bertha samen lezen.

(67) Zie blz. 153.

(68a) Zie blz. 132.

opgesteld door de studie Van Acker? Wist Marie Gevers mij niet toe te vertrouwen,^(68b) dat Tony persoonlijk in betrekking is gekomen met de Tuyaerts naar aanleiding van deze contracten? Marie Gevers had die wetenschap toch alweer van haar schoonmoeder.

Er staat heel wat fictiefs in ‘*Ernest Staas*’ te lezen, biechtte Mevr. Bergmann-Van Acker, de negentig voorbij, in 1932 weemoedig tot Johan de Maegt op. Stellig. ‘Waarom de dromen geen dromen laten’, vroeg zij, verontrust, aan de fijne journalist, die de stiltebarrières doorbroken had, ‘t staat alles zo mooi in het boek’.

Ondertussen is ons wel klaar geworden dat Mevr. Bergmann haar toevallige interviewer ietwat beangstigd volgde en hem op een pertinente vraag deed aanvaarden dat Mrs. Hovills dochter, de andere (= eerste) Bertha, *nooit meer voor goed uit Indië is teruggekeerd*, akkoord!

Een nevel is blijven hangen over de werkelijkheid, wat de genesis van ‘*Ernest Staas*’ slechts boeiender houdt, want waarom ‘verdofte’ Elisabeths blik ‘kort’ toen ze onder het gesprek moest terugdenken aan haar huwelijksdag 18 juni 1858? Enkel om het vroegtijdig overlijden van Tony of ook om de niet-wijkende genegenheid van haar eerste man voor zijn jeugdliefde, die wel iets meer bleek geweest te zijn dan een banale kalverliefde? ‘*Ernest Staas*’, het ‘frisse’, ‘innige’ ‘meesterwerk’ onzer letteren, blijkt mij een afreactie te zijn voor gekwetste gevoelens ten opzichte van een ‘Unsterbliche geliebte’. Een romantisch, ja, maar nu eens een niet-pathetisch muzikaal ballade-motief, dat oprechte gevoelens voor een tweede Bertha geenszins in de weg staat. Tony is een normale man! Is mevrouw zelf niet hertrouwd? Zij het in 1885? Denken wij niet even terug aan het ‘Rolandseck’-incidentje?

In 1954 bracht ‘*t Land van Ryen*’ in zijn vierde jaargang een opmerkelijke psychologische analyse van *Ernest Staas* door licentiaat Louis van Leemput, literair-critisch het overwegen waard, want de auteur beperkt zich niet tot het slingeren van wat wierook tachtig jaar na Tony's overlijden. Psychologisch gezien wrijft de ‘pedagoog’ Bergmann oppervlakkigheid aan, en, zeer juist opgemerkt: onze Lierse auteur zal het op het Europese plan niet halen b.v. bij een door de commentator niet genoemde Peter Jens Jacobsen met diens ‘*Niels Lyhne*’ (1880) uit heel wat diepere, onderbewuste gevoelslagen opgeborreld dan bij ‘*Ernest Staas*’. Nu loopt echter wel veel verkeerd, wanneer wij Vlamingen

(68b) Zie blz. 151.

onze 'oude' letteren beoordelen vanuit onze ondertussen - óók historisch - verdiepte ervaring, maar het is goed dat Van Leemput ons in de bouw van *'Ernest Staas'* op de vrij vele 'remmen' wijst, die blijkbaar op de auteur gewogen hebben onder het structureren van zijn werk. Stelt sich aber die Frage: ontweek Tony niet bewust de introspectie? Ontvluchtte hij de consequenties van de zelf-analyse niet met opzet (voor zover een man-van-die-dagen er al wist toe te komen!, de gevolgtrekkingen dus, die tot de bevestiging van zijn onweerstaanbare drang naar de eerste Bertha moesten voeren? De auteur heeft zichzelf, naar het mij voorkomt, gered. Hield hij zich niet heel bewust op de 'burgerlijke' anecdotenvlakte⁽⁶⁹⁾ om conflictsituaties met een voor hem nog geldend heden, hoopvol, te kunnen vermijden? Is in se onlogisch dat 'Ernest', die op bedevaart gaat naar Berthaplaatsen, 'plots smoorlijk verliefd wordt op Clara' of de pseudo-Clara zijnde Elisabeth? Zeggen wij: uiterlijk na twee jaar? Hoe dikwijls komen dergelijke, fatale, achteraf soms onbegrijpelijke buitelingen in het dagelijks leven niet voor? Zijn wij het drama Benoit-Pfötzer vergeten en het tragisch-verloopen, maar hals-over-kop huwelijk van Pierre L.L. met zijn vrouw Wantzel? Een paar jaar later dan de verbintenis van Tony. Trouwens Tony was geheel vrij. Zijn jeugdliefde was 'gedwongen' heengegaan. Een, naar gezegd werd, beeldschone vrouw kon plots in de plaats treden. In Tony's geval lag de redding gelukkig, in een bezonken sublimering.

Ik krijg het gevoel, dat ook Van Leemput wat aankijkt tegen het in *'Ernest Staas'* voorgetoverde slot, zo eêl, maar dat Tony, als auteur, er tóch in slaagde alle elkaar zich opvolgende generaties te betoveren en het werk zonder achterdocht te doen aanvaarden, als een enige meesterworp: op de grens tussen de laat-romantiek en het realisme, voorpost van het naturalisme⁽⁷⁰⁾.

Het verwondert mij evenwel niet, dat analyst Van Leemput de compositorische onmacht van Tony bij het slot constateert, waar Ernest 'er

(69) Ook wat de Vlaamse Beweging betreft.

(70) L. Baekelmans in *De Vlaamsche Gazet van Brussel* (1908)... 'Wie heeft niet gedweept met dit boek? Vlaamsche knapen en meisjes vergeten nimmer de aantrekkelijke figuren van Bertha en Ernest, herdenken met weemoedige vreugde de gulden jeugddagen toen zij hun ziel voelden verrijken met de schoonheid van Tony's werk.'... *'Ernest Staas'* is en blijft de fijne uitbeelding van het burgerlijk leven van ons volk voor dertig jaar, heeft de eigenschappen en bekoring van een kunstwerk dat alleen den tijd trotseeren kan'...

niet in slaagt de geliefde te bereiken' en 'vlucht' in de zo bekende formule over 'Bertha die niet vergat'. Staan wij in werkelijkheid niet voor een geheel andere, weer niet uitgedrukte of beter niet uitgewerkte 'faze' van het echte levensverhaal, dat... zijn slot ook werkelijk niet kreeg? Géén happy end!

En daarom kan het onvoorzichtig geweest zijn in dat levensverhaal van A n t o n B e r g m a n n het hele geval 'Hovill' gewoon als artificieel ingevoerd voor te stellen, zoals Eddy Baert dat, met de beste bedoelingen gedaan heeft, want al zeker moet rekening gehouden worden met het reële, brutale feit, dat op de Engelse, Duitse, en Nederlandse financiële markten in de jaren 1844-1847 enorme krachs zijn voorgekomen, fortuinen zijn ingestort ten gevolge van zware speculaties, die te maken hadden met de handel in levensmiddelen tijdens de jaren van hongersnood; ook de handel in tabak had het speculatief zwaar te verduren. Precies in de jaren als 'Bertha' en haar moeder hun toevlucht zochten te Lier. Er heerste een echte paniek te Antwerpen⁽⁷¹⁾.

Wij kunnen er b.v. 'Ernest Staas' op nalezen om te vernemen dat vader 'Hovill' uitgevaren was om opnieuw een positie in de wereld te veroveren; waarin hij slaagde. *Wanneer? Dat kunnen wij misschien meteen ervaren, gewoon door bepaalde 'roman'-gegevens een ietsje te verplaatsen.*

Vermoedelijk heeft de pijnlijke scène tussen Tante, Ernest en Van Bottel zich in werkelijkheid niet afgespeeld, toen 'Meester Staas' thuiskwam met zijn bul: april 1858, maar wel ter gelegenheid van de kandidaatsexamens van Tony: april (of september) 1856 (zie blz. 13, het loont psychologisch de moeite). De romancier zou dan enkel de vrijheid genomen hebben de dramatische ontzuivering te versterken door Bertha's vertrek te laten samenvallen met de verovering van zijn maatschappelijke status. De postdatering werkt dan, als contrast, uitstekend op het romantische verhaal in. Het is een vrijheid die elke auteur zich mag permitteren; zij stempelt hem daardoor niet tot 'leugenaar'.

Wij dienen het curriculum vitae van Tony dan zo te interpreteren:

(71) G. Beetemé: *Anvers, métropole des arts et du commerce*. 1888, II. De handelspositie van Antwerpen bleef echter ongeschokt, alhoewel toch banken hun deuren moesten sluiten. Cf. C. Donnet: hoofdstuk XXI L a b a n q u e d ' A n v e r s in *Coup d'œil sur l'histoire financière d'Anvers*. Anvers, 1926. Ook de 'Banque de l'Industrie' en de 'Banque commerciale' sloten hun loketten.

van oktober 1853 tot april (kandidaatsexamen rechten) of september 1856 (kandidatuur notaris) is Anton Bergmann Gents student.

In het najaar 1856, in 1857 en een gedeelte van 1858 (tot april: meesterschap in de rechten) verblijft hij te Brussel aan de Université Libre de Bruxelles.

Het sentimentele verloop der dingen kan dan worden: ontzuivering door Bertha's niet aangekondigd vertrek in april of september 1856; twee jaren verlopen vooraleer Anton promoveert en onmiddellijk daarop trouwt met Elisa van Acker (8 juni 1858): een toch wel zeer normale ontwikkeling van feiten, vermits Bertha ver uit het gezichtsveld wás verdwenen! Een Meester in de Rechten moet zich toch een situatie maken! Zeker toen! Tussen examen en huwelijk liggen twee maanden.

Mevr. Bergmann-Van Acker bleef dan evenmin veel onder de waarheid, toen ze op Johan de Maegts vraag antwoordde, dat zij verloofd was met Tony n o g t i j d e n s z i j n s t u d e n t e n t i j d (1856-57)! Zij had het dan niet over de Gentse, wel over de Brusselse periode. Een kleine nuance na zoveel jaren: na drie kwart eeuw.

Verkrijgen wij aldus klaarder inzicht in de levensomstandigheden en mogelijkheden en kunnen de gebeurtenissen in de economische en financiële wereld zich aldus parallel hebben ontwikkeld, daar mag dan aangevoerd worden, dat de auteur handig gebruik heeft gemaakt van deze voor hem 'gunstige' toestand. Is het niet meer dan... 'métier'-werk? Goed, maar de coïncidentie (kandidaatsexamen-afvaart Bertha) versterkt anderzijds de stelling dat '*Ernest Staas*' op stevige pijlers rust: op de realiteit.

Het onderzoek is momenteel nog gaande of onder de met name achterhaalbare slachtoffers van de bankinstellingen: 'Banque d'Anvers' of 'Banque commerciale' of 'Banque de l'Industrie' of tabakspeculaties te Antwerpen figuren schuil gaan die enigszins steun geven om het 'Bertha'-paneel te helpen stofferen.

Loont dat alles nu de moeite, kan ook opgeworpen worden. Het antwoord schuilt in de vraag of alleen in vreemde literaturen mag gezocht worden (en met welke inspanning!) naar de identificatie van personages? Het gaat er mij enkel om 'waarheid' en 'fantasie' 'Wahrheit und Dichtung' in een erkend kunstwerk uit elkaar te houden om te weten wat precies kan overblijven en ons beroeren door zijn oprechte, eerlijke inslag.

Niemand's gevoelens worden te kort gedaan wanneer we aan de weet komen 'wie wie in deze is', noch wordt in iemands belangen

getreden in verband met zaken die meer dan een eeuw oud zijn.

Waarom zouden wij bij het afsluiten van Tony's wedervaren niet denken aan Joseph Viktor von Scheffels '*Trompeter von Säckingen*', waarin de berustende verzen voorkomen:

Behüt dich Gott! es wär zu schön gewesen
Behüt dich Gott! es hatt nicht sollen sein.

Dan krijgt Ernests 'droom' ook pas reële gestalte. Ik meen dat over een en ander mag nagedacht worden om te komen tot een veronderstelling, niets meer dan dat, maar verhelderend van effect, omdat ik verre stemmen blijf vernemen.

15. *Intermezzo II: Henri Conscience: 'Souvenirs de jeunesse' (1872)*

Wij houden op het ogenblik de levensdraden in handen van verschillende figuren, zonder meer te weten dan wat literaire parallellen opleveren.

Kijken wij iets beter toe: bezint De Reul zich op het hoofdthema van zijn autobiografische roman '*La Gingelira*' - zijn leven uit de jaren '50 -, rond de tijd dat Octave Pirmez '*Les jours de la solitude*' gaat publiceren, dan laboreert Tony Bergmann aan '*Ernest Staas*'. Reeds twee decenniën werkte deze 'Mémoires'-stof in onze auteur om hem naar het culminatiepunt te voeren dat wij kennen: '*Een laatste droom*' (het vijfde deel 'schetsen' en beelden'), het laatste stuk, waarop ook wij '*Ernest Staas*' dichtlegden. Om na te denken.

Want, een belangrijk literair raakpunt in verband met de Vlaamse letteren dient nog opgehaald te worden. De gevoelige plaat die Tony's ziel blijkt geweest te zijn moeten wij toetsen aan de literaire gestalte van Conscience, lang geen generatiegenoot, maar door de tijd heen zo productief.

Conscience's '*Geschiedenis mijner jeugd*', geschreven in 1855, werd slechts gepubliceerd in 1888, lang na Tony's dood. Nochtans geraakte een groot gedeelte van Conscience's niet altijd betrouwbaar levensverhaal reeds in 1872 in Franse versie bekend!⁽⁷²⁾ Wij vergeten dat al te dikwijls. Werkte deze Franse stellig ook in België doordringende publicatie soms doorslaggevend op Bergmann in om zijn kie-

(72) *Souvenirs de jeunesse*, gevolgd door *Le pèlerin au désert*. De Introduction (blz. 1-18) van de *Souvenirs* omvat de hoofdstukken I-III van *Geschiedenis mijner jeugd*, nagekeken op het handschrift. De hoofdstukken I tot IV (blz. 19-195, 'fin des souvenirs de jeunesse') van de *Souvenirs* zijn de parallellen van de hoofdstukken IV tot X van *Geschiedenis mijner jeugd*.

mende 'Ernest Staa's' dan toch maar zo snel mogelijk af te werken, persklaar te krijgen, als proza-proefwerk van de sinds ettelijke jaren, zeer zeker sedert het cruciale 1870, volgroeide jonge generatie? Wij denken b.v. aan de zeer verstandige Max Rooses, als incarnatie van de nieuwe, realistische, nuchtere ervaringsstijl.

Mogen 'de boeken' in verband met de gestalte, waarin Tony ons verschenen en ons vooral bijgebleven is, thans worden dichtgedaan? Misschien wel, was op de rand van de tafel nog geen familiedossier blijven liggen, dat ons bij nader onderzoek opnieuw voert naar de kern van Tony's authentieke begaafdheids criterium: de Bergmannse afstamming: oerbron van Tony's schrijftalent⁽⁷³⁾. Tony, in deze jaren, voelde zich sterk rijpen.

De beste en ook frisse reisnovellen (Zwitserland-Italië) met hun contrapuntistische, geleide, harmonisch verrassende pointes zijn opgevat als een soort beschrijvende programmamuziek met goed te onderscheiden themata, die ook in De Reuls werk te herkennen zijn, maar dan als geschreven voor zwaarder orkest voor zwaarder orkest doorklinken. De voor de tijd soepele schriften gaan onmiddellijk aan Tony's dood vooraf. Zij beklemtonen zeer sterk zijn personalistisch aanvoelen van de vreemde buitenwereld; zij beschouwen de maatschappij onder bourgeois society-flitsen als verre van het ideaal verwijderd. Schijn en zelfs vulgair georganiseerd bedrog ('*Marietta la Bella*') behoren bij het toeristisch spektakel dat, onder artificiële lichten, mensen 'sur la place', San Marco, samenjaagt; wat de eenling, Tony, die tot de kern van elke zaak wil doordringen, gaat ondervinden, ook al zal hij gaan bekennen - als auteur - gebiologeerd te zijn geworden door een ongemeen boeiende verschijning, betrokken bij 'de leugen', weerglans van de leugen, waarmede hij, in de beperking van zijn stadje, weet voortdurend geconfronteerd te zijn. Tony was geen optimist.

Enkel de natuur ginder ver, op reis (en hier), brengt solas voor zijne 'onbestemdheid'. Berusting. Was Tony ooit volkomen gelukkig? Wie zal dat nog ooit achterhalen. Blijft enkel het feit dat hij zich in geschrift heeft wens te betuigen door duurzaam werk: rijpe 'novellen' in vreemde omgeving en fragmenten-afreacties thuis.

En weer een vraag: wie was zijn reisgezel in Italië? Een neef? Wie? Althans Mevrouw Bergmann-Van Ackere blijkt er niet bij te wezen. Bergmann rekent af met zichzelf. Alleen. Zoals Conscience na de troebele jaren '40, na vlucht van 1851, na de afrekening met zijn

(73) Zie blz. 115 en vlg.

‘vrienden’ - ik breng er elders uitvoerig verslag over uit - alleen staand zichzelf analyseert. Hij, door een verdedigende autobiografie, Bergmann door het schetsen van silhouetten met scherpe aflijning.

H

16. *Madame Marie Joly-Bergmann (1818-1864).*

En nu iets geheel anders...

Op zeer onverwachte wijze komt nog een Bergmann-kind, literair jawel, aankloppen om toegang te krijgen tot dit dossier. Een meisje, dat mij in de fatsoenlijke patriciërs wereld van Lier al te veel versmaad lijkt.

Minder onder haar eigen naam, dan onder deze van haar - reeds genoemde! - man, Victor Joly (1807-1870) is zij in de letteren aan bod gekomen. Prof. G. Charlier heeft haar in zijn werken, artistiek, gekraakt. Ongetwijfeld met veel recht vanuit esthetisch standpunt, toen men niet te veel last wenste te hebben (voor het midden van de negentiende eeuw!) van de stof, de sociaal ingestelde stof.

Hoe heet het kind, dat op ongeveer twintigjarige leeftijd, naïeve novelletjes in het Frans publiceerde en later romans over de bittere, historisch bekend gebleven armoede in de westvlaamse weversgezinnen? Marie Rutgeerts is haar naam, maar naar de geboortete is zij de natuurlijke dochter van Tony's oudste oom, Charles, François, Michel Bergmann, die haar bij haar geboorte onmiddellijk, ruiterslijk heeft erkend. Tot een huwelijk kwam het niet. Haar moeder, Maria Barbara Rutgeerts, werd door luitenant Charles François Bergmann tot vrij samenwonen te Antwerpen bewogen even voor 1820 (blz. 168).

In ‘*Op de kermis*’ heeft Tony zo langs zijn neus weg geschreven, dat het huwelijk een ‘sociaal maatschappelijke instelling’ is, kenmerkend voor de kleinburgerlijke wereld. Meer vinden wij niet als karakteristiek of reflex. O. van der Hallen heeft ook ergens onderstreept dat Bergmann in ‘*Een schoone partij*’ een ‘gereüsseerd huwelijk’ voorbrengt, zonder meer, wat de weg openlaat voor de conclusie dat ook andere koppels dan getrouwde in de wereld ronddwalen.

Maar hier in het geval van Marie Bergmann is geen sprake van een ongelukkige vrije verbintenis: Maries vader, militair, erkent geheel de verhouding.

Charles F.M. deed als luitenant - geboren in 1796 - dienst in het Nederlandse leger in de vestingstad Antwerpen en woonde er samen (sectie 1/53, ‘Op de Werf’⁽⁷⁴⁾) met de aanstaande moeder. Voor-

(74) In de kern van de oude stad, bij het Walburgisplein.

lopig zijn wij het spoor over hem bijster, zowel in de bevolkingsregisters als in de familie. Mocht eerst verondersteld worden, dat de officier naar Bergmannse trant in 1830 'zijn' leger naar het Noorden trouw zou gevolgd zijn, dan bleek later dat hij *reeds in 1827* als gesneuveld in Nederlands-Indië werd opgegeven (14.8.1827), evenals zijn broer, maar dan niet meer als erkend officier, 'want het Rijksarchief te 's Gravenhage beschouwt deze Bergmann reeds als 'deserteur' 'op 19 oktober 1818'⁽⁷⁵⁾ 'vermist', vijf maanden na de geboorte van Marie.

Zijn loopbaan was hij op 15 januari 1914 'bij de Pruisen' als 'vrijwilliger' begonnen, om over het 14de van de infanterie 'door orde van den minister' als 2de luitenant terecht te komen bij de 39ste brigade infanterie van de landmilitie, wat hem dichter bij huis bracht. Dat moeder Van Zinnicq ten beste voor hem gesproken heeft, wordt administratief verondersteld. Voor ons kan Charles Franciscus, oudste zoon van de wel bekende en gevierde grootvader Bergmann, hier uitgeschakeld worden, maar Marie Bergmann blijft ons zeer nabij.

Waarom in de Franse literaire bronnen voor Marie Anne Catherine Bergmann, de dochter, al maar door 1820 vermeld wordt als geboortedatum (toch wel zeer precies 11 mei 1818: geboorteregister, Antwerpen, nr. 752)⁽⁷⁶⁾ is vooralsnog niet na te gaan⁽⁷⁷⁾. Waarom haar jonger dan ze was aandienen!

Het speuren naar de afkomst van haar moeder Maria Barberina Antonia Rutgeerts (dochter van een Charles Rutgeerts) kan alweer een hoofdstuk apart gaan uitmaken, omdat deze de dochter was van een Maria Philipina Josepha de Linée (gehuwd op zeventienjarige leeftijd), behorend tot de Antwerpse notarisfamilie zo nauw betrokken bij de eerste contacten van Jan Frans Willems met Antwerpen, wat doet veronderstellen dat de Rutgeertsen op hun beurt niet zo ver uit het Lierse Bergmann-vizier lagen, om mettertijd zo gemakkelijk vergeten te kunnen worden.

Anderzijds weten wij door de Lierse boeken die stadsarchivaris Lens voor ons heeft opgelegd, dat *de voornamen* van Marie Bergmanns

(75) Stamboek der officieren. Inv. 442/18. Op 20 november 1818 werd hem gratie verleend door bemiddeling van zijn oom-geheim-raad. (Arch. Min. van Oorlog, ex hibitum n° 15).

(76) Getuigen Jacques Rombouts, slootmaker, 21 jaar oud (sectie 3, 299) en Casimir Mathys, handelsklerk, 29 jaar oud (sectie 1, 149).

(77) Zie blz. 175, noot 97.

moeder in direct verband staan met de *voornmen van de drie echtgenoten* van de te Lier bekend gebleven geneesheer Charles Rutgeerts (zoon van Jean Charles). Geen Blauwbaardhistorie ditmaal, maar het resultaat van drie met eerbied herdachte echtverbintenissen! De wereld wordt nog weer eens erg gecompliceerd mag het lijken, maar is ze ook niet erg klein?

Waar nu kwam Marie Bergmann (alias Rutgeerts) als negenjarig kind van een in Indië gesneuveld militair ondertussen terecht? Vermoedelijk in het huishouden van de Antwerpse boekhandelaar Joannes Remigius Felicianus van Langendonck, die huwde met Marie Bergmanns moeder, maar dan pas in 1827. Na de geboorte van drie kinderen week de familie van Langendonck-Rutgeerts uit (na 1831). Waarheen? De boeken weten het niet. Naar Brussel?⁽⁷⁸⁾⁽⁷⁹⁾.

De huwelijksdatum van M. Barbara Rutgeerts (18.4.1827), evenals de datum van de desertie van Charles Franciscus (1818), doen veronderstellen, dat de militair Bergmann wellicht sedert lang naar de 'Oost' moest verdwenen zijn, zodat een negenjarige Marie Bergmann in 1827 regulair een tweede vader kreeg, waarmee zij, even na 1830, uit Antwerpen kan vertrokken zijn, om - wanneer? - in het Brusselse te belanden zeer bepaald in de buurt van de auteur Victor Joly. Onmiddellijk? Of veel later? Er wordt verder naar haar gezocht. En het kan zijn dat ooit wat verrassends uit de bus komt. En dat nog wel langs Victor Joly om.

Wordt in het 'Album van de Luybrechtsgilde' te Antwerpen (samengesteld door Willem Vertommen, Aarschotenaar) geen geestig prozastukje aangetroffen met Marolliaanse inslag? Verscheen Joly daar ooit? Niet te lang? Na 1830 althans en... hing Marie Bergmann soms ergens rond op de werf?⁽⁸⁰⁾. Zo zou de verbinding te Antwerpen haar beslag krijgen, wat beslist normaal blijkt. Kan moeder Rutgeerts in het spel mee opgetreden zijn? Ergens wordt gezegd dat zij 'de letteren beoefende'. Waar deze restanten te vinden? Of zit ergens nog een schakel, die verband houdt met deze werelden en die dan open ligt naar Brussel toe, waar een schrandere Marie Bergmann (alias Rut-

(78) In weerwil van verschillende gegevens voorkomende in bevolkingsregisters in het Brusselse.

(79) In 1864 gesignaleerd in Brazilië, zonder beroep.

(80) Zie blz. 166, noot 74; Zie G. Schmook, blz. 172, noot 93.

geerts, alias Van Langendonck) contact met een begrijpende Joly kon opnemen?

Maar goed: geheel bij toeval viel mij onlangs (1974) in 'Le matin' van zondag 23 juni 1912 - zó laat - een lang lofartikel op Marie Bergmann⁽⁸¹⁾ in handen, opgesteld door het zeer klein-geworden, gebogen, onnoemlijk spichtige, maar schrandere, zeer modieuze rosse vrouwtje 'Christiane', zijnde Madame Bernays - het dondert in de Antwerpse criminele annalen bij het horen van deze naam!⁽⁸²⁾.

Voor het ogenblik zij enkel te onthouden, dat Marie Bergmanns moeder op het gezag van Christiane óók geschreven moet hebben; maar sporen werden nog niet teruggevonden. Dan maar even Victor Joly bekijken.

17. *Victor Joly resurexit (1807-1870).*

Het Bergmannse klimaat zit blijkbaar langs vele zijden van letteren vol. En eens in het Joly-klimaat opgenomen zal Marie Bergmann er geen afkeer van krijgen. Victor Joly is de heetgebakerde Belgische revolutionair van Franse afkomst⁽⁸³⁾, die zijn christelijke (evangelische?) posities niet verloochent, maar als publicist en journalist in de voorste (Belgisch-) romantische rangen staat, eerst om heldenstukken te schrijven (over Artevelde, Breydel à la Shakespeare⁽⁸⁴⁾), dan om de evolutie van de kunst in België van 1848 tot 1857 te behandelen, en nijdig van zich af te slaan wanneer politici het 'vrijheidsprincipe van '30' naar hij zegt 'ontheiligen', want hij nam de 'révolution au sérieux'; ten slotte komt hij op tegen dezen die 'la langue flamande hors la loi'⁽⁸⁵⁾ wensten te stellen, een artikel, précisons!, dat Charles Baudelaire tijdens zijn verblijf te Brussel zowaar zal omlijnen om er zijn houding tegenover de gehate Brusselaars naar te richten⁽⁸⁶⁾. Is het daarom dat

(81) *Une femme de lettres oubliée.*

(82) Precies in deze dagen pleitten de studenten in de rechten van de Vrije Universiteit te Brussel het proces Peltzer opnieuw!

(83) Marseille?

(84) Cf. De inzet van het drama *De banneling* (E. Hiel treedt als vertaler op), de monoloog van de schildwacht.

(85) Hij komt voor in de briefwisseling Snellaert-De Laet (25.1.1839). Snellaert heet hem 'een vriend' te zijn (Joly had een petitie over de auteursrechten ingediend).

(86) Cf. Charles Baudelaire: *Pauvre Belgique*. Baudelaire tekende artikelen aan van Coomans, De Laet, van Pellerling, van C. de Paepe. (Cab. des Mss., Bibl. Nationale, Paris).

Joly in een geur van heiligheid staat bij de flaminganten? Verkeert Marie Bergmann ergens in deze omgeving? Anderzijds bleken de Vlaamse heren hem toch wat al te burgerlijk. Daarom houdt b.v. een de Saint-Genois niet van hem. Hoe dan ook, E. de Seyn zal Joly in het '*Dictionnaire biographique*' (1935) een 'critique d'art instinctif, un conteur de vif caprice' met een 'écriture plastique' heten die in het kamp van de francofone auteurs hevig streed tegen het gild van de gearriveerde Van Hasselts.

Wij leerden dezelfde Joly reeds kennen als de auteur van het toeristische-folkloristische werk 'avant le folklore' van de vrijdenkende eruditie, '*Les Ardennes*'⁽⁸⁷⁾, zoals dat kan ingewerkt hebben op Tony Bergmann. De index van persoonsnamen op de beide banden alleen reeds is een aanwijzing voor de graad van belezenheid van polygraaf Joly, de 'Hugolatre' zoals G. Charlier hem kenschetst, doordrongen van 'le bon Nodier', maar die dan toch '*Atta Troll*' van Heine kon vertalen en de artistieke criteria, naar zijn kunstzin, voor het genretoneel wist te omschrijven.

Prof. G. Charlier, die onmiddellijk moet opgeroepen worden, geeft Joly grif een 'débordante imagination' toe en weet dat hij de Franse auteurs die onze streken bezochten van dichtbij heeft gekend (L. Delrieu, Roger de Beauvoir), wat hem na 1830 in de buurt brengt van J.A. de Laet en H. Conscience!⁽⁸⁸⁾ Mag hij veelschrijver heten, dan behoort hij toch zeker niet tot het banale soort.

Victor Hilaire (in feite Vincent Louis Joseph) Joly stond een tijd lang heel centraal in de Belgische journalistiek als demokraat ijverend voor een hervorming van het kiesrecht. '*Ulenspieghel*' zegt van hem (E. Pittore; 26.4.1857) dat de auteur van '*Les histoires ténébreuses*' de knappe redacteur is van de '*Sancho*', 'journal politique satirique' (van 1849 af), 'la Revue la plus spirituelle et la mieux faite du pays'. En de '*Ulenspieghel*'-jongens-zelf waren geen katjes met fluwelen handschoenen of gereed om vijanden te strelen.

In een spinrag als dit van Joly voelde een 'outlaw' als Marie Bergmann zich dus, in een vooralsnog niet nader te bepalen tijd, veilig. Onder de hoede van een scherp toekijkend elf jaar oudere (geboren

(87) In de geest van *Les Ardennes* dienen wij ook de hoofdstukken van zijn hand over *Les environs de Bruxelles en Louvain* te beschouwen in het compilerisch werk *La Belgique monumentale, historique et pittoresque* (1845, I).

(88) Lezing van G. Schmook over L. Delrieu in het 'Genootschap voor Antwerpse geschiedenis' (6.1.1963) en G. Schmook (zie blz. 172, noot 93).

15 juni 1807) tijdgenoot wilde zij leven; naast een man in wie kunstcritici als Lucien Solvay⁽⁸⁹⁾, en later F. Legrand⁽⁹⁰⁾ een baanbreker hebben gezien om ‘nieuwe waarheden’ te doen aanvaarden bij de beoordeling van de verschijnselen op maatschappelijk, politiek en artistiek gebied in een zo jonge staat als België. Is niet typisch, dat deze ‘cultuurfilosoof’, naar de geest van de tijd, beproefde de afstand te doen vatten tussen (zie noot 87) ‘Brussel’ en ‘Leuven’ door tussen beide steden een ruimte te scheppen van *vier mijlen*, of... *vier eeuwen*, al naar gelang van welk standpunt de beschouwers willen uitgaan?

In de vloed van publicaties er op gericht het ‘Belgische’ vaderland een zo sterk mogelijke en ook zo roemrijk mogelijke culturele basis te waarborgen, zowel naar binnen als naar buiten, verscheen in 1841 het drieledige ‘*Panthéon national*’: ‘*Les Belges illustres*’. Al wat, Fransschrijvend, naam verwierf behandelde een of ander figuur, hetzij een kunstenaar, een wetenschapsman, een reiziger. Victor Joly kreeg voor zijn deel in II David Teniers toegewezen, en het tweespan A. ‘Brouwer’ en Craesbeeck; in III, Mercator en Rubruquis (= Willem Rubroec, de laat-middeleeuwse ‘toerist’ in China). Er mag even op gewezen worden, dat de progressief getinte auteur Brouwer in bescherming neemt tegen de levensbeschrijvers, die de schilder zijn losbandig bestaan verwijten. Vergeten zij niet al te ras voert hij aan dat ontucht en orgie als het ware boven zijn wieg huisden. Niemand onder de wijzen heeft rekening gehouden met de gierige uitbouter van de arme wees, die van elke opvoeding en toezicht verstoken moest blijven.

Naar het voorbeeld van het succesboek ‘*Les Français peints par eux-mêmes*’, als geknipt voor een zich kritisch opstellende new society om zich met een bepaalde bonhomie een doorsnee-oordeel te vormen over groepen en beroepen, stelde Ph. Lesbroussart (nog een Belge d'expression française, niet a priori anti-Vlaams), een parallel uitgave voor België samen ‘*Types et caractères belges*’⁽⁹¹⁾ (1851), geïllustreerd met houtgravures à la mode. A. Baron, de cultuurmanitou dier dagen, leverde het aanhangsel, gewijd aan de explosie van de letteren en profiteerde van de kans om de ontwaking van de ‘dialect-literatuur’, waarmede de Vlaamse bedoeld werd, als een principiële vergissing, hardvochtig te brandmerken. De twintig essays die volgen op de korte

(89) *Les beaux arts en Belgique depuis 1830*. Bruxelles, 1881.

(90) *De realistische stromingen van België van de 19de eeuw tot heden*. Brussel, 1964.

(91) 172.

inleiding van Ph. Lesbroussart ademen nochtans een heel andere, een eerbiedige geest ten opzichte van het Vlaamse volkseigen. Victor Joly, ‘grand, fort, bâti comme un hercule, ce condottier de plume’, zoals de binnengeslopen ‘Hollander’ Louis Hymans hem in 1877 (let wel! even na diens overlijden!) schetste⁽⁹²⁾ kreeg daarin vier ‘portretten’ te bewerken.

De ongetwijfeld snelle publicist mocht zelfs de rij openen met ‘le baes’, een in de Belgische letteren frequent voorkomend figuur, ook tijdens de ‘Jeune Belgique’-periode. Niemand dacht er aan deze term door enige vertaling om te zetten. Victor Joly beschrijft de ‘estaminet’-interieurs, betreurt het verloren gaan van de spirituele atmosfeer van het ‘café français’ gewis, maar is er op uit de eigenheid van het ‘Vlaamse’ herbergwezen bewaard te zien, met zijn middenstandskliënteel, en merkt, zo langs de neus weg, op hoe verkeerd en achterdochtig het snoepend burgertje de jonge klanten beoordeelt en in elke ‘jeune-France’-adept al onmiddellijk een gevaarlijk Saint-Simonist vermoedt, of erger. Victor Joly heeft dus inderdaad niet ver geleefd van de uitgaande wereld, waarin wij ooit onze ‘Jolikes’ hebben aangetroffen: J.A. de Laet, Conscience, Dubois, Wappers, Leys, etc.⁽⁹³⁾.

De drie andere Joly-teksten in ‘*Types et Caractères*’ behandelen ‘*les politiques d’estaminet*’, ‘*la tireuse de cartes*’ (= bohemerswereld) en ‘*les Marolles et les Marolliens; types bruxellois*’: geestige portretten van het ‘ketje’ getrokken, met toevoeging van drie schetsen (sluitstuk van het hele boek), in Brussels koeterwaals-dialect. Daaronder een fabel à la Lafontaine ‘*El Sprinkhaut et El Fourmi*’, als het ware om de franciserende Baron met zijn betoog voor de publieke vierschaar te dagen. Zodat wij heel dicht genaderd zijn tot de Joly-bijdrage in het Luybrecht-Album van Willem Vertommen. Behoort deze politieke correspondent van baron de Stassart tot de groep Antwerpenaren-literatoren-in-spe, Jean Jacques de Laet (alias Jan Alfried de Laet), Eugène Dubois van vóór 1835? En... wel doorslaand argument, qua bekendheid, heeft H. Conscience Joly's historische feuilletonschetsen niet gecommanta-

(92) L. Hymans: *Types et silhouettes*. Bruxelles, 1877. Of het al juist is wat de auteur vertelt over Joly, als ‘cette lèpre’ - omkoopbaar door de buitenlandse politiek - zou moeten nagegaan worden. Heeft Joly de vader van Paul Hymans soms ooit wreedaardig toegetakeld, als Nederlander over Antwerpen, te Brussel zijn afkomst vergetend?

(93) Zie blz. 170 en Cf. G. Schmoek: *Een Parijse ‘beau’ onder Antwerpse ‘jolikes’*. Gent, 1959.

rieerd, *Les vêpres brugeoises* en *La bataille des éperons d'or*⁽⁹⁴⁾ (25.11.1838), nog vóór de publicatie van *De Leeuw...*.

En nu ad rem: Voor *Types et caractères* heeft Victor Joly stellig een dikke vinger in de compositie-pap gehad: niet enkel opende zijn 'baes'-opstel het 'album' volksfiguren, maar deze 'ouverture' werd onmiddellijk gevolgd door *La fille de boutique*, silhouette geleverd door 'Mademoiselle Marie B...', waarin de toekomstige vrouw van Joly, Marie Bergmann te herkennen is. De winkeldochter, de stille, geruisloze verkoopster, die, gelaten en lankmoedig onder de textielvoorraad⁽⁹⁵⁾, de 'verveling', zeker van 'de zondagnamiddagen' ondergaat en de vrije tijd tracht te doden door lectuur. Marie Bergmann laat hiermee in de tijdsharten lezen: zij blijkt Paul de Kock te kennen als middenstandslectuur en is niet beducht voor George Sand.

1851: Marie Bergmann is dan 33 jaar oud, door de signatuur blijkbaar nog ongehuwd. Wat deed ze na (1831?) haar verblijf te Antwerpen; waar zat ze de laatste twintig jaar? Waar liep ze school? Waar leerde zij Frans? Haar Frans? Dat zij hanteerde zoals de Bergmanns? Had zij nog (of ooit) enig contact met Lier? Met de Rutgeerts-familie? Moeder; grootmoeder? Hoe verzeilde zij bij Victor Joly, te Brussel, de stad die de publicist in haar nog niet te veel gewijzigde eigenheid, met haar onberoerde kernen als de Marollen vergeleek met typisch relevant gebleven steden als Edinburg (was hij daar?) en Parijs. Al pratend laat ook hij, Joly, - het is een cultuurformule - in zijn kaarten kijken. Hem is een auteur als Lazarillo de Tormes bekend, die patroongebruik van Breero, en waarom geeft hij, onverwacht, - naar zijn smaak wellicht terecht - een smeer aan de Antwerpse schilder Nicaise de Keyser, de vriend van Felix Bogaerts? Staat hij dichterbij Leys, die De Beauvoir in Antwerpen heeft rondgeleid?

Als francofone publicist kan je Joly wel op vele straathoeken in België op het lijf lopen. Het komt er dan ook op aan te achterhalen wáar *die twee*: Joly (geboren 1807) en Marie [Bergmann]-Rutgeerts-[Van Langendonck] (1818) elkaar ooit voor het eerst rendez-vous hebben gegeven om elkaar niet meer kwijt te raken. Was het wel te Brussel? Kan het tenslotte niet te Antwerpen zijn geweest? Hoe ging zij beslist tot Frans schrijven over, als dochter van een 'Nederlands' - schrijvende moeder en van een luitenant in Nederlandse dienst (broer

(94) *L'émancipation*.

(95) Zie blz. 177.

van Georg Bergmann) en toekomstige tante van Tony; groot tante van Marie Gevers?

18. Marie Bergmann, Tony's tante, francofoon auteur.

Wij kennen Marie Joly-Bergmann na haar geboorte en haar vertrek via Antwerpen inderdaad slechts van het ogenblik dat zij in geschrifte naar buiten treedt. De Stadsbibliotheek van Antwerpen bezit niets van deze 'Sinjoorse' dan wat in de zoëven opgehaalde bundel van Lesbroussart is aan te wijzen. Bibliothecaris Frans H. Mertens heeft haar werk dus niet nagejaagd tijdens zijn vruchtbaar bibliothecarisschap. Of met opzet burgerlijk onverlet gelaten? En de opvolgers hielden zich eveneens dom, al was het hun opdracht per definitie nog wel de productie van alle Antwerpenaren op te nemen. Maar ook zij wisten van haar bestaan niets af. De Koninklijke Bibliotheek te Brussel kent haar wel, na wat catalografische aarzelingen, zij het echter enkel onder haar mans naam. Zij bezit haar oeuvre - alhoewel niet zo uitgebreid - niet volledig. Het 'Musée de la littérature' zet thans zijn zoeklichten uit, nadat in heel Frankrijk geen enkel exemplaar van haar is opgedoken door middel van de centrale leendienst.

Om deze vrouw, van aangezicht ook onbekend tot op heden, degelijk gesitueerd te krijgen, hoeven wij opnieuw beroep te doen op de eruditie van Gustave Charlier, die in '*Le mouvement romantique en Belgique*' (twee lijvige en compacte volumes gepubliceerd tussen 1948 en 1958), na de analyse van het naar realisme zwemende literaire werk van Charles Poplimont (b.v. '*Les grisettes gantoises*', 2 volumes, 1845), Marie Bergmann, als zonder enige literaire betekenis, doodverft. Na vermelding van J.B. Coomans, die een betere stijl hanteert en gevoeliger van opmerking is, belandt hij bij haar (wel tekenend zonder meisjesnaam!) voor 'sa série de simples récits destinés surtout à un public d'adolescents'. Jeugdvoer dus en allerminst gewaardeerd! Doen vertellingen uit '*Histoire de Madelon*' (1844) zich voor als 'volksverhalen' (wij denken aan de Gentenaar Pieter Geiregat), andere dienen zich nochtans aan als taferelen ('des scènes') van het 'reële leven'. Maar, 'ils n'en seront guère qu'un décalque affaibli et affadi' zegt Charlier. Inderdaad wat verstond de literatuur toen onder het 'ware', het 'reële' leven, overal? Deze veroordeling wordt nog versterkt door Charliers besluit, dat de vertellingen: 'sont le plus souvent' 'd'une insignifiance qui vise à l'émotion'. Opzettelijkheid dus? Sensatie-stof?

Voor '*Blondine*' - vier jaar jonger - heeft de historicus geen waarderender woorden over. En dat is fout, maar Marie Bergmann trof het

niet beter bij vroegere beoordelaars. Haesaerts b.v. zal in 1874⁽⁹⁶⁾ reeds bij Emile Leclercq, Emile Greyson en Caroline Gravière een sociale tendens erkennen, terwijl het werk van Marie Bergmann (op zaterdag 15 oktober 1864 overleden) dan al vergeten blijkt.

De ‘*Echo du Parlement belge*’⁽⁹⁷⁾ erkende haar bij haar uitvaart nochtans als een ‘gracieuse artiste’; van haar werk was nog in 1857 immers een herdruk verschenen⁽⁹⁸⁾? De mis in St.-Bonifacius te Elsene was bijgewoond geworden door een buitengewoon talrijke menigte. Heel de pers was aanwezig geweest met notabelen, magistraten, literatoren en kunstenaars.

En zie ‘Christiane’, de journaliste van het mondaine, high society Antwerpen, vrijzinnige feministe, zij had in 1912 de ‘gracieuse’ auteur, zo bij toeval in haar herinnering opgedoken, helemaal niet vergeten! Zij noemt haar ‘très sensible’, ‘éprise d'un romantisme rêveur particulier à notre climat toujours un peu brumeux’. ‘Marie Joly était de celles pour qui le travail devient une sorte de confident’⁽¹⁰⁰⁾. Son style est sobre, trop sobre peut-être, car elle néglige parfois ce qu'il faudrait pour faire partager au lecteur le sentiment qui l'anime’. Na wat niet revelerend proefwerk, zegt Christiane, publiceerde Marie Bergmann slag op slag drie romans die de aandacht prikkelden. Van ‘*Blondine*’, ‘*Liane*’ en ‘*La ferme des pommiers*’ was het laatste een ‘exquise et mélancolique idylle évoluant dans le cadre de Saventhem, commune brabançonne où séjourna Van Dyck’. Alles was geschreven, zo betoogt Christiane, onder de impuls van Conscience, - zijn eeuwfeest werd precies gevierd in 1912! -, want - en dát wist Christiane dus - ‘cette anversoise, transplantée dans un milieu littéraire essentiellement français, redevient par moment flamande’. Mad. Bernays citeert heel in het bijzonder het ‘*Mathias*’-ver⁽⁹⁹⁾

(96) De exacte gegevens betreffende de bron zijn momenteel niet te achterhalen.

(97) Zij heette er Madame Marie Joly en staat alweer genoteerd met een verkeerde leeftijd (42 ans, dus geboren in 1822!). Zij overleed ‘après une longue et très douloureuse maladie’ (kanker?).

(98) Zie volgende noot.

(100) Cf. E.H. Maurer: *Der Spätbürger*. 1963, daarin Die Romantik und die Frauenemanzipation.

(99) *Les contes et histoires de Madelon* (1844). - *Histoire du royaume de Dieu racontée aux enfants par Mme Joly avec les notes par un théologien*. Paris, 1846. - *Blondine* (1848-1857). - *La ferme des pommiers* (1856-1857). - Hier- aan is volgens Ch. Potvin (zie verder) toe te voegen: *Revolution en l'air*.

haal uit de allerjongste productie⁽¹⁰¹⁾: de geschiedenis van de genegenheid van een jonge 'vedelaar' voor een jonge weduwe! Ondanks de plagerijen en de met de folklore verband houdende bezweringen⁽¹⁰²⁾ van de schoonmoeder, huwt de kunstenaar tóch zijn meisje, net als ging het om de beminnelijke originaliteit die verscholen zit in de verhalen van Conscience.

Kan die stof ontleend zijn aan werkelijke verhoudingen, de folkloreinslag kreeg Marie Bergmann (la flamande) stellig toegevoerd van haar man, met wie zij meewerkte. Beiden 'reposit depuis bien des années déjà, au cimetière d'Ixelles' - zo beëindigt Christiane haar late nécrologie -, 'à l'ombre des ifs et des cyprès⁽¹⁰³⁾ sous la pierre que nul plus ne fleurit'.

Tussen het overlijden van Marie Bergmann (1864) en de herdenking door Christiane (1912), is het plicht ook het eerlijk getuigenis in te lassen van één van de door de 'Jeune Belgique' vermaledijde literatoren der middenmoot: Charles Potvin, de historicus die in 1882 in de vierde band van 'Cinquante ans de liberté' aan de Bergmann-spruit-van-de-generatie-vóór-Tony niet voorbijgaat⁽¹⁰⁴⁾.

Potvin, zeer nauwgezet, brengt Marie Bergmanns werk onder de 'zedenromans' onder, comparatistisch in de onmiddellijke nabijheid van Conscience en A. Snieders. Hij onderlijnt, ten minste, wat een toch wel degelijk geoutilleerd literatuurhistoricus als G. Charlier na hem ten onrechte naliet op te halen: de beklemtoning in Marie Bergmanns werk van de sociale nood, logische brug naar elk realisme.

Potvin zegt dat hij 'tout d'abord' in de Franse letteren aantreft 'avec une finesse de main de femme, des sujets plus hardiment cherchés dans la vie sociale, tout en conservant un ton de religiosité factice'. Lopen invloeden van de Lamennais (zoals bij Conscience!) en G. Sand hier soms samen? Potvin - en dat is een zeer gelukkig accent! - verklaart, dat in

(101) In het artikel komen nog deze titels voor: *Martyr ignoré*; *Lizzy*; *Toby, le bossu*; *Les trois amoureux de Rosine* (= *Rosine, la fermière*, 1855).

(102) Zie blz. 125.

(103) Denkt Mw. Bernays aan het debuut van Georges Eekhoud?

(104) IV. *Histoire des lettres en Belgique* seconde partie: La littérature; iii Le roman; chap. II: Le roman de moeurs.

‘*Blondine*’ de textielkrisis van de jaren '40 als motief zeer terecht en juist werd aangebracht⁽¹⁰⁵⁾.

Het gaat over de barre tijden, die er een debuterende August Snieders in 1847 toe gebracht heeft zijn ‘Weezang aan te heffen over de maagd van Vlaanderen, die haar doodsluier weeft’.

Precies in het revolutiejaar 1848 is bij Eug. Landoy te Brussel het verhaal van Marie Bergmann verschenen. Heel de achtergrond van het tendensverhaal van burgerzoon Karel (student te Leuven) en Blondine, het bij Brugge verblijvende berooide dorpskind, wordt in functie gesteld van de ellende van Blondine, omdat haar zieke vader zijn enige weefstoel heeft moeten verkopen. Geheel de encenering vormt een schrille aanklacht tegen het verpauperde Vlaanderen met kinderen⁽¹⁰⁶⁾ die brood stelen en daarvoor door een eer enigmatische moeder niet gestraft zullen worden (zij komt in haar ware, psychologische gestalte slechts tegen het einde van het werk op de proppen ter wille van haar karaktersterkte); ook de incidenten rondom de mislukte aardappelooft komen aan de orde. Uitwijken naar Guatemala, het land dat door België gekoloniseerd zou worden, lijkt de enige oplossing in te houden, want ‘la misère et la faim sont de terribles maladies’. Aan de hand van een aantal intriges beheerst door het tegenspel van de burgerlijke familie van Blondines vriendje Karel ‘rukt’ de auteur ‘het masker’ van de meedogenloze zeer op fatsoen en op haar bezitspositie gestelde maatschappij ‘af’. Tijdens een ondervraging van haar tienjarig broertje - die een raap stal en tot bangelijke kelderopsluiting werd veroordeeld - Blondine is zijn verdediger - ontsnappen haar de terdege gevaarlijke woorden: ‘of er dan geen rechtvaardigheid meer bestaat’, waarop de burgemeester, a prioristisch en behoudsgezind, repliceert: ‘Ah, vous vous révoltez contre la justice’.

Een priester die begrip toont voor de situatie, predikt het belijden van geduld. Scène die weer wordt omgekeerd door het voorbrengen

(105) Op blz. 307 wanneer Potvin aan de Vlaamse dames Loveling toe is, aan Juffrouw Delcroix en Mevrouw Gonthier, citeert hij Marie Joly opnieuw; deze auteurs blijken knapper te zijn, schrijven beter dan Mme Langlet zegt hij, maar blijven qua verbeelding ten achter bij Mlle Bovie met haar ‘livre unique ‘*Contes posthumes*’. Marie Joly-Bergmann is dan zes jaar overleden.

(106) In 1854 zal Victor Joly in *Les Ardennes* uitvaren tegen de kinderarbeid: kinderen van vier jaar moeten het vee naar de weide brengen (Orchimont). Vrouwen dragen zware manden met leesteen de hellingen op. Maar, relatief gezien, hoe welgesteld, zijn de Waalse inwoners tegenover de Vlaamse boeren. Een economische analyse, die als document aandacht blijft verdienen.

van een haveloze man, wiens kinderen één voor één gestorven zijn! Waartoe kan geduld dienen? Blijf de kinderen maar voorhouden, dat zij zich moeten schikken en zonder deken gaan slapen na een dag van 'honger en ellende'^(107a).

De sociale verwickelingen zijn uit de tekst niet los te weken, wat de opzet van de gevoelige auteur verraaft. Marie Joly Bergmann voert ze in haar roman wel als 'deus ex machina' in, om telkens op een mistoestand te kunnen uitkomen voor een streek gekenmerkt door het zwaarste analfabetisme^(107b). Er zit orde in de 'opzettelijke' structuur, hoe gewild romantisch de stof ook zij, terwijl de vrouw auteur zich niet schroomt als contrast een gekscherende, kittige 'brunette' in de geschiedenis binnen te loodsen. Zij zal het bestaan op een fuif de kandidaten-minnaars voor de mal te houden. Zij is er toe voorbestemd de tegenpool voor 'Blondine'-der-deugd te vormen.

Blondine van haar kant moet er in slagen haar moeder Madeleine met het leven te verzoenen, terwijl - en dat is de rol van het noodlot - n i e t de theoreticus-wereldvernieuwer Karel (een modern christendemocraat) Blondine ten huwelijk zal vragen, maar de mooie jongen Jean-Baptiste, wiens zuster óók op Karel verliefd is!

Het boek wordt iets over de helft onwezenlijk wanneer Karel, plots binnenvallend in het gezelschap van de dramatis personae, mededeelt dat hij, de theoreticus, niet verder zal studeren. Al arbeidend wenst hij zich actief in te zetten om zijn hoge ideeën vorm te doen aannemen.

Werpt de laat-20ste eeuw-maatschappij met haar spontane opstandelingen hier geen schaduwen vooruit, in 1850? Wij mogen ook niet verbaasd opkijken. Wist kollega André Demedts niet eens heel toevallig mee te delen, dat te Tielt, in het midden van de XIXde eeuw, een groepje jonge 'communisten' werkzaam was, idealisten-der-armoede, waarvan gezegd werd, dat zij geleid werden vanuit 'de loge' en door 'uiterst linksen'? Kleine, mettertijd opgelost geraakte cellen. Er kan dan wel gezocht worden naar Bergmanns echte inspiratiebron te Brugge, stad der Sabbese 'Jacobijnen'.

Blondine, om terug tot haar te komen, hoeft, door de ingreep van de held, niet meer uit werken te gaan, Karel zal voor haar instaan.

(107a) Cf. Neel Doff: *Jours de détresse et de famine*. Paris, 1911.

(107b) Chr. van den Broeke: *Historisch onderzoek in Vlaanderen*. Bijlage III. In: *Handelingen v.h. geschiedkundig Genootschap 'Société d'émulation de Bruges*, 1976. (Werklui 69%, ambachtslui 58%, vrouwen 61% in 1800-1809).

Onder de verlossende boodschap - en een verraderlijk Blindemannetje spelen! - raakt alles, ook sentimenteel in een ontstellende knoop, zo erg, dat Blondines moeder, Madeleine-de-kwijnende, eindelijk het roer beslist in handen kan nemen. De jeugd kan het niet meer.

Moeder-Madeleine bezweert de tot op heden bij Karel steeds intrigerende Elisabeth haar bij te staan om Karel te winnen voor de heldhaftige Blondine, die zich bereid getoond had zich door een huwelijk voor het familiewelzijn op te offeren... Moeder Madeleine heeft daartoe de kracht; zij spiegelt zich immers aan haar eigen leven; zij volgde de man van haar keuze in weerwil van de kans op een rijk huwelijk. Dat hoorde zo in een romantische roman met bladzijden genoeg om vele kluwens te ontwarren.

'Blondine' besluit op de bekentenis van de intrigerende Elisabeth (die toch nooit een m o r e e l bindend jawoord van Karel kreeg!) dat Karel - die d e B i j b e l trouw blijft van 't begin tot het einde - haar té geleerd is, waarop een tirade van Blondine kan volgen: zij komt op voor een 'nieuwe wereld', 'waarin iedereen recht op leven zal hebben...' (Wij horen in de verte Proudhon- en Saint-Simon-stemmen galmen).

Blijeiend, als vele Conscience-romans, is de roman van Marie Bergmann nu echter niet. *Niemand bereikt immers het beoogde doel in zijn leven?* Blondine sterft; zij zal niemand toebehoren. Leidraad voor de naïeve tekst blijft Karels theorie betreffende de realisatie - 'tot nut van het algemeen' - (!) van het beleid van de g e m e e n s c h a p p e l i j k e e i g e n d o m . Midden in de wirwar van sentimentele touwtrekkerijen had Karel zijn (= Joly's?) plannen al aan een priester uiteengezet om de barre Vlaamse grond vruchtbaar te maken en o.a. een flinke ontbossingsmethode tot uitvoering te brengen⁽¹⁰⁸⁾.

Ik tekende wel een twintigtal passages in '*Blondine*' aan, waarin Marie Bergmann sociaal stelling neemt en laat doorschemeren, dat in haar omgeving theoretisch gedebatteerd werd over maatschappelijke verhoudingen, over een wereld van rampen en armoede, die nodig veranderen móest. In 1848 werd te Brussel het in 1847 opgestelde '*Kommunistisch Manifest*' uitgegeven, terwijl het Vlaamse werk van Napoleon de Keyser over het '*Natuerregt*'⁽¹⁰⁹⁾ (1844) - al verdiept onze

(108) Blz. 122-126.

(109) 1854 verschijningsjaar, maar vroeger klaar gekomen: *Het natuerregt of De regtveerdigheyt tot nieuw bestuur als order der samenleving volgens de bestemming van de menschheid*.

wereld van heden zich niet meer in zijn stellingen - tóch wel bepaalde elementen in de politiek, en van de intelligentsia avant la lettre bereikt kan hebben.

Misschien mag tot staving van dit betoog het opstel van A. Vermeersch over *'De pers en het pauperisme in Vlaanderen'*, 1845-1848,⁽¹¹⁰⁾ er nog eens op nagelezen worden, zo ook het artikel van R. van Eenoo over *'Economische crisis en Vlaamse Beweging; reacties in de Brugse pers (septembre '30-februari '48)'*⁽¹¹¹⁾.

Anderzijds, al beschikte Marie Bergmann niet over een verteltrant gelijk aan die van Conscience om een simpel verhaal als verhaal - en hoe ingewikkeld werd *'Blondine'* niet! - onderhoudend naar zijn einde te voeren, zeker is dat zij, er blijk wilde van geven naar de politiek-evolutionistische zijde over te hellen, bij aldien zij, zomin als haar drijver-de-echtgenoot, de paden van het evangelie verliet.

Het is overigens duidelijk: ten gunste van haar anti-heldin Elisabeth speelt zij de *B i j b e l* uit, niet de *C a t e c h i m u s*, wat haar al meteen thuisbrengt in de Bergmann-stal⁽¹¹²⁾.

Na de mediaevistische romantische inbreng in de letteren, zo Vlaamse als francofone, staan wij met Marie Bergmanns confrontaties voor positieve, realistische inbrengsten ontleed aan de feiten-van-de ellendige-dagen op het ogenblik dat Marguerite van de Wiele's en de Gravière's nog te onzent moeten opdagen.

Schuchter volgt vooralsnog deze vraag: in hoeverre is *'Blondine'* autobiografisch? Kan 'moeder Madeleine'... Rutgeerts heten? Zodra de levensdata van Marie Bergmann in elkaars verlenging zullen beginnen te liggen, lopen wij de kans klaarder te zien in *'Blondine'*, in de theoretiserende Karel. Etc., etc.

Summa summarum, wat kon ons nog dienstig zijn bij verder speuren? Weten wij nog iets meer over onze Bergmann-loot, zozeer op zuidelijke paden gaan dwalen? Niet veel.

(110) *Bijdragen voor de geschiedenis der Nederlanden. 1958.* - Zie ook E. Goudeau: *Poèmes ironiques; la révolte de la machine.* Daarin: *Les billets bleus.* 1849.

(111) Tijdschrift voor sociale wetenschappen. 1969.

(112) Zie blz. 117.

Cercle artistique et littéraire à Bruxelles, 16.2.1910. In: *Revue de Belgique.* 1910. Worden besproken: *Corinne* (Mad de Staël), *Lélia* en *Rolla* (A. de Musset), *Elle et Lui* (G. Sand).

Steunend op mededelingen van de gemeentebesturen van Sint-Joostten-Node en van Elsene zou het echtpaar Joly-Bergmann op 17 mei 1853 (zie blz. 168) in de eerste gemeente zijn intrek hebben genomen k o m e n d e v a n B r u s s e l (rue du parchemin 7). Maar... dat gemeentebestuur kan voor deze inschrijving geen bewijzen vinden! Verbleef het duo daar dan illegaal?

Op 27 augustus 1856 vertrekt het gezin vanuit de Astronomiestraat 22 naar Elsene, Langlevenstraat 27. Er blijkt dan een dochter, Amélie Joly bij te horen; 14 jaar, geboren te Marseille... Was Joly soms weduwnaar met kind? Of regelden Victor Joly en Marie Bergman een toestand en dat dan op een voor ons nog onbekend gebleven dag? Alleszins kan hier gezegd worden, dat de essayist Auguste Julien Joly te Elsene geboren op 31 juli 1861, geen kind is van het echtpaar Joly-Bergmann, wat wel eens vermeld staat. Het gemeentebestuur van Elsene getuigde het (13.1.1975) aan de hand van de geboorteakte.

Stelt zich toch nog de vraag in hoeverre het zwakke Bergmann-kind, als 'flamande', dixit Christiane, na 1830 betrekkingen heeft gehad of onderhouden met het stamhuis of met 'Nazareth' te Lier?

Wij weten daarover niets. Helemaal vervreemd van elkaar blijken de takken niet te zijn geweest, want in de door mij nagelezen Gentse briefwisseling is er ergens sprake van het feit, dat zekere uitstap heeft plaats gehad 'met de Joly's' (afstammelingen natuurlijk). Precies deze uitlating was mij één van de redenen om het Marie Bergmann-hoofdstuk in de herdenking van Tony's overlijden (hij haalde niet eens de veertig, Tante Marie was even iets ouder) in te lassen, ter verdieping van de kennis van ons gemeenschappelijk verleden.

Ik acht het Marie Bergmann-getuigenis, van een officiersdochter, niet zo banaal, dat het in 1974 zo maar naar de snippermand te verwijzen zou zijn. De betekenis van 'la femme de lettres oubliée' verging geruisloos voor ons allen. Haar literaire rol op de grens van het sociaal engagement, was blijkbaar ook uitgespeeld (1857) op het ogenblik dat Tony's Gentse studentenjaren en meteen de eerste van zijn literaire productie dichtklapten: 1856-1857, en Xavier de Reuls wilde en droeve avonturen hun beslag gekregen hebben: 1854.

Besluit: 'Elke generatie is anders', zei Felix Timmermans.

Het is mogelijk dat in deze Tony-herdenking precies het hoofdstuk Joly-Bergmann naar verhouding iets te groot is uitgevallen. Maar, terugkerend naar mijn uitgangspunt: de bedoeling de gelukkig wel zeer goed bekend gebleven auteur Tony te midden van zijn tijd te stellen

en mede in de kern van het literaire leven van die tijd⁽¹¹⁴⁾, achtte ik mij gemachtigd zijn huis én familie, zijn directe wereld alle eer te bewijzen door te onderstrepen wat in hem en om hem heen op verschillende niveaus, in verschillende milieus gaande is geweest, zodat wij het precieze wat hem eigen is en was, ook juister kunnen gaan zien. Zal Marie Bergmann geleid, gecultiveerd worden door haar man, Victor Joly, waar liep zij school na 1830? of deed zij dat niet? Zij was toen twaalf jaar. Ik blijf het merkwaardig vinden, dat zij, meer dan tien jaar vóór Tony reeds over een realiteitszin beschikt, die haar, en dit als vrouw, typisch onderscheidt van verschillende van ons bekend staande auteurs. Krijgen wij door haar een versterking van de gangbare opvatting dat het talent der Bergmanns in het algemeen de dragers van hun schrijfdrift voert naar een positief, dat is realistisch getuigenis, afgestemd op de tijdsambiance? Reeds van grootvader Bergmann is een verhaal bekend (opgenomen in de gedenkschriften van vader Bergmann) dat aspecten vertoont van concrete, niet speculatieve verwoording. De winst in de tijd is stellig - en dat wordt beklemtoond door de romantische woordenvloed van 'de Joly's', in casu Marie Bergmann - dat Tony een meester met groter beheersing van het proza is dan zijn voorgangers: door zijn beknoptheid, zijn zorg voor de juiste uitdrukking, al mag die beheersing dan - wat Prof. De Keyser voor het eerst zeer goed opmerkte - wat ingeboet hebben aan zuiverheid door haar 'antwerpianismen', een gevaar dat nóch Marie Bergmann nóch Xavier de Reul kunnen gelopen hebben precies door hun 'expression française'.

Maar hoe dan ook, de inbreng - naar de Karakterisering van het leven, door het 'natuurlijke' meisje Marie Rutgeerts, dat, toch een kleinkind van Bergmann-Van Zinnicq is, een waarachtige echte tante van Tony, kan ik voortaan in zijn levensverhaal niet meer over het hoofd zien; ik wil niet meer. Zelfs al is haar geschiedenis geheel anders van gestalte dan de zijne.

'Elke generatie is anders': luidde zo niet het besluit van Felix Timmermans' werkelijk mooie commentaar bij de uitgave van Ernest Staa's in 1943? Het is zo dat wij de geschenken van het verleden opnieuw,

(114) Als bibliografische steunpunten, zie M. de Vroede: *Bibliografische inleiding tot de studie van de Vlaamse Beweging; 1830-1860*. Nrs. 141-157 in bijdragen: (nr. 8) uitg. door het Interuniversitair centrum voor hedendaagse geschiedenis. Leuven-Paris, 1959. - E. Baert: *Anton Bergmann; een bijdrage tot de studie van zijn leven en zijn werk*. Lic. werk, Gent, 1968.

constructief, moeten leren zien om des te beter de afgelegde weg te kunnen overschouwen. De tijd is voorbij dat wij als de moeder van Fé zouden geneigd zijn te zeggen, toen zij haar zoon dromend bij het 'Nazareth'-hek vond: 'dat is niet goed'.

Ontwakende talenten moeten liefst niet afgeremd worden. Daarin gaf het huis Bergmann met zijn begaafde kinderen en verwanten en huisgenoten het mooie stimulerende voorbeeld. De stimulansen kwamen bewust van ver in het geslacht.

En zo is het goed, want Charles Potvin heeft in 1882 als verstandig man met ongemeen subtiële feeling juist opgemerkt, wat bij ons, Vlamingen, gaande is geweest. Hij had het werk van Tony ten behoeve van de redactie van zijn synthese herlezen 'dans les excellentes traductions de M. Dereul (sic)⁽¹¹⁵⁾, en hij concludeerde dat Tony bij langer leven, bij elke nieuwe stap het grote probleem van de Vlaamse letteren had vermogen op te lossen. Volgens hem bestond het er in de 'volks'- en 'vertelsel'-letterkunde naar vorm en opvatting tot 'werkelijke literatuur' te maken, te ijken. Zweefde Potvin het eer hoogmoedige, a prioristische oordeel van A. Baron voor de geest, in 1851 uitgesproken tegen de in België jonge literatuur in een nog onvolkomen taal gesteld?⁽¹¹⁶⁾ Tony Bergmann had dan precies, na een kwart eeuw, in 1874, door 'Ernest Staas' bewezen die taak aan te kunnen. Wij die thans mogen terugblikken op een ondertussen welgevuld verleden, wij moeten het schrandere oordeel van Potvin beamen, wetend evenwel dat onze literatuur, na Tony, nog ongeveer twintig jaar zou wachten vooraleer definitief door te breken, terwijl vóór Tony - ongeacht het oeuvre van Conscience, - toch diepgaand werk geleverd was door Peter Frans van Kerckhoven. Maar dat eer op beschouwing ingesteld vol-romantische proza van midden 1840 kon zich ook niet verder ontwikkelen, onderwijl Domien Sleecx moeizaam zijn eigen vorm zoekende was.

Tony's overlijden betekende het grootste verlies dat wij vóór honderd jaar in onze opgang konden ondergaan.

Door onze zo talrijke aanwezigheid hier bevestigen wij allen s a m e n dit pijnlijke besef. Wij achten ons daarbij gelukkig er de wil te hebben

(115) In zijn vergelijkende studie op *Ernest Staas* en *Een Vlaamse Jongen* door Wazenaar (= A. de Vos) spreekt F. V(an) d(e) W(eghe)? (*Almanak van 't Zal*; 1888) van 'trouwe teruggevende vertolking'. Fransdolle blaadjes zouden haat gespuwd hebben.

(116) Zie blz. 171 en 172.

kunnen uit destillieren om hem naar behoren te huldigen als de nooit vergeten schakel in de ontwikkeling van de Vlaamse vleugel van de Nederlandse letterkunde van de negentiende eeuw.

Te prijzen was het initiatief dit eeuwfeest der droefenis een blijvend karakter te verlenen door de beeltenis van Tony nogmaals te populariseren, ditmaal door het uitgeven van een postzegel.

Inhoud

Inleiding			blz. 104
A.	1.	Tony (1835-1874) en de jonggestorvenen in de Vlaamse letteren	105
	2.	Het vroegere Lier: Tony, J. de Bosschere, F. Timmermans	106
	3.	Tony's sterke positie zowel in de Vlaamse als in de hele Nederlandse letteren	108
B.	4.	Anton Bergmann en de wereld waarin hij leeft	110
	5.	Getuigen over Tony	115
C.	6.	Literaire en artistieke schikgoden in verband met Tony's innerlijk	118
	7.	Inbreng van Victor Joly, Alexandre Dumas père en Rudolphe Töpffer	125
D.	8.	'In 't Pannenhuis' - 'Op Nazareth'	127
	9.	Elisabeth van Acker, Tony's vrouw (1839-1934)	132
E.	10.	Xavier de Reul (1830-1895), niet zo maar 'un traducteur'	140
	11.	Voorouders 'Van Zinnicq's bij Bergmann Geen 'van Sinnich's bij De Reul Op zoek naar 'De Vlieghe's	144
F.	12.	Intermezzo I: Incident op 'Rolandsbogen' (Rijn); relict op 'Missembourg' (Edegem)	149
G.	13.	Tony en de Franse letteren	153
	14.	'Bertha Hovill': geen waandenkbeeld, een dwangneurose	156

	15.	Intermezzo II: Henri Conscience's ' <i>Souvenirs de jeunesse</i> ' (1872)	164
H.	16.	Madame Marie Joly-Bergmann (1818-1864)	166
	17.	Victor Joly (1811-1870) resurexit	169
	18.	Marie Bergmann, Tony's tante, francofoon auteur	174
Besluit.		'Elke generatie is anders' zei Felix Timmermans	181

Plechtige openbare vergadering van 26 oktober 1977

Installatie van een nieuw lid

Toespraken

Het geïnstalleerde lid, de heer Dr. Jan DESCHAMPS wordt begroet door de heer em. Prof. Dr. H. DRAYE

De heer Dr. Jan DESCHAMPS brengt hulde aan zijn voorganger bij de Academie, de heer em. Prof. Dr. Jan F. VANDERHEYDEN, binnenlands erelid van de Academie.

Dr. Jan Deschamps
voorgesteld door H. Draye, lid der Academie

Mijnheer de Voorzitter
 Zeer geachte Hoogwaardigheidsbekleders
 Waarde Collega's
 Dames en Heren.

De opdracht van de Bestuurscommissie van onze Academie in deze openbare vergadering het laatst benoemde lid van ons Genootschap, Dr. Jan DESCHAMPS, te begroeten en zijn wetenschappelijk werk te belichten heb ik graag aanvaard, omdat ik zijn verkiezing tot lid van deze Academie beschouw als een blijk van waardering en als een bekroning van tientallen jaren onverdroten wetenschappelijke activiteit op het gebied van de Middelnederlandse handschriftenkunde en de Middelnederlandse taal- en letterkunde en niet minder omdat een oude vriendschap tussen ons beiden, onlangs nog door nieuwe familiebanden versterkt, mij tot grote vreugde strekt.

In onze Academie is Dr. Jan Deschamps, reeds vóór zijn verkiezing tot lid, geen onbekende. Inderdaad, in 1967 werd zijn 'Inventaris van de Middelnederlandse handschriften van de Koninklijke Bibliotheek van België' door de Academie met goud bekroond, maar op verzoek van de auteur werd dit werk voorlopig niet uitgegeven, doch in handschrift ter beschikking van de onderzoekers gesteld. J. Deschamps wenste zijn inventaris vóór de publikatie grondig te herzien en de tientallen sedert 1967 verworven Middelnederlandse handschriften erin op te nemen, zodat hij aan de huidige stand van de wetenschap zou beantwoorden en het volledig bezit aan Middelnederlandse handschriften van de Koninklijke Bibliotheek Albert I zou omvatten.

In 1972 werd aan J. Deschamps door onze Academie, waarvan verschillende collega's, zoals wijlen Luc INDESTEGE en wijlen E.P. Stephanus G. AXTERS, tot zijn beste vrienden behoorden, de Leonard Willemsprijs toegekend.

Vooraf echter dient te worden vermeld dat J. Deschamps op 1 september 1960, op verzoek van de Koninklijke Vlaamse Academie voor Taal- en Letterkunde en van de Koninklijke Bibliotheek door de Minister van Nationale Opvoeding benoemd werd tot wetenschappelijk

attaché bij de afdeling Handschriften van de Koninklijke Bibliotheek, met als bijzondere opdracht het catalogiseren van de aldaar berustende Middelnederlandse handschriften. Op deze wijze werd, voor een zeldzame keer, het wetenschappelijk potentieel, dat in ons kleine land in het secundair onderwijs niet zo overvloedig voorhanden is, niet achteloos verwaarloosd. Want, mede door de steun van onze Academie heeft J. Deschamps de kans gekregen om aan wetenschappelijk onderzoek te doen, en wel buiten de Universiteit om, en onafhankelijk van haar nefaste administratieve structuren, die de beoefening van de wetenschap, vooral op het stuk van geesteswetenschappen, die als niet-renderend en als onproductief worden geminacht, steeds meer in de weg staan.

Jan, Paul, Albert Deschamps werd op 1 januari 1917 te Leuven geboren, studeerde van 1935 tot 1939 in de Germaanse filologie aan de universiteit van zijn vaderstad en behaalde de graad van licentiaat op een verhandeling over 'De Middelnederlandse vertalingen van de Dialogen van Gregorius den Groote', een onderwerp dat hem door wijlen Prof. Arthur BOON was voorgesteld en dat na diens overlijden onder leiding van collega ROMBAUTS werd afgewerkt. Het was een te uitgebreid en te ingewikkeld thema, waarvan de auteur in 1952 alleen een bondige samenvatting heeft gepubliceerd⁽¹⁾, maar dat codicologisch en literair-historisch belangrijke resultaten heeft opgeleverd, want het heeft de wetenschappelijke horizon van de aankomende geleerde verruimd en zijn filologische speurzin gescherpt. Naast de twee bekende vertalingen van de Dialogen ontdekte hij nog een derde Middelnederlandse vertaling, waarvan slechts excerpten in drie handschriften zijn overgeleverd. Anderzijds heeft de genoemde licentieverhandeling een blijvende belangstelling van J. Deschamps voor de Middelnederlandse vertalingen van Latijnse geestelijke tractaten en werken bepaald.

Op grond van de talloze publikaties die op deze proeve van wetenschappelijke aanleg zijn gevolgd en waarop ik wil pogen in wat volgt enig licht te laten vallen, promoveerde J. Deschamps op 17 mei 1973 aan de Leuvense universiteit, als eerste en tot dusver enige kandidaat, tot doctor in de Wijsbegeerte en Letteren, met collega E. ROMBAUTS als promotor. Naar aanleiding van zijn promotie hield J. Deschamps een merkwaardige en geleerde, voorlopig niet gepubliceerde, lezing over

(1) Zie: Die mittelniederländischen Übersetzungen der Dialoge Gregors des Grossen, in *Neuphilologische Mitteilungen* 53 (1952), blz. 466-470.

‘De Dietse kollatieboeken van Dirc van Herxen (1381-1457), rector van het Zwolse fraterhuis’⁽²⁾.

Na het beëindigen van zijn licentiaatsstudies werd J. Deschamps in 1940 leraar Nederlands aan verschillende athenea, o.m. te Gent van 1941 tot 1946, en in 1950 werd hij met dezelfde opdracht aangesteld aan het Koninklijk Atheneum te Hasselt. Op het ogenblik dat hij in 1960 als 43-jarige in dienst van de Koninklijke Bibliotheek trad, had hij dus precies twintig jaar leraarschap in het secundair onderwijs achter de rug en sindsdien was de studie van de Middelnederlandse handschriften voor hem niet langer een liefhebberij, die hij alleen in zijn vrije uren kon beoefenen, maar een beroep, waaraan hij zich onbeperkt en geestdriftig kon wijden.

In de Festschrift Kurt Köster⁽³⁾, hoogleraar aan de Universiteit te Frankfurt/M en directeur van de Deutsche Bibliothek, is enkele maanden geleden een zeer interessante bijdrage verschenen van de hand van Dr. Herman LIEBAERS, grootmaarschalk van het Hof, de vroegere hoofdconservator van de Koninklijke Bibliotheek, onder de titel ‘Anekdotisches zu Kurt Köster und zur Erwerbung mittelniederländischer Handschriften für die Königliche Bibliothek Albert I. Brüssel’⁽⁴⁾. In die bijdrage wordt de betekenis van de aanwerving van J. Deschamps voor de Koninklijke Bibliotheek lovend onderlijnd: ‘sie verfügte jetzt über einen Sachverständigen, der die Sammlung mittelniederländischer Handschriften korrekt beschreiben und bereichern konnte’⁽⁵⁾. En inderdaad heeft J. Deschamps zich dadelijk na zijn aanstelling met hart en ziel ten dienste van de Koninklijke Bibliotheek gesteld.

Wat de verwerving van handschriften betreft, wordt op fijnzinnige wijze door de hoofdconservator verhaald welke rol J. Deschamps gespeeld heeft bij de aankoop van zo waardevolle handschriften als het enige handschrift van het mysteriespel ‘Die eerste bliscap van Maria’, van een codex met negen tractaten van de mysticus Jan van Leeuwen, de goede coc, leerling van Ruusbroec in het klooster van Groenendaal, van het handschrift van Elckerlyc, van zes fragmen-

(2) Vgl. Handelingen van het 23e Vlaams Filologencongres (Brussel, 1-3 april 1959), blz. 186-193.

(3) Bibliothek - Buch - Geschichte. Kurt Köster zum 65. Geburtstag. Herausgegeben von Günther PFLUG, Brita ECKERT und Heinz FRIESENHAHN. (Sonderveröffentlichungen der Deutschen Bibliothek, 5). Frankfurt am Main, Klostermann, [1977], XI-596 S., 25 Abb.

(4) *Ibid.*, blz. 1-14.

(5) *Ibid.*, blz. 3.

ten van een handschrift van Van den vos Reynaerde en ten slotte van het enig bewaarde handschrift van ‘Die hystorie van Troyen’ van Jacob van Maerlant. Maar niet alleen die handschriften hebben de Koninklijke Bibliotheek te Brussel tot een uniek studiecentrum voor Middelnederlandse handschriften gemaakt: sinds 1952 werden 185 Middelnederlandse handschriften en fragmenten verworven. Van de belangrijkste van die handschriften heeft J. Deschamps een b e s c h r i j v i n g geleverd, met hun ontstaan, hun herkomst, hun datering, hun overlevering, hun inhoudsopgave, in de laatste 17 jaargangen van het *Bulletin (van de) Koninklijke Bibliotheek Albert I*, en in de publikaties van de Koninklijke Bibliotheek: ‘Vijftien jaar aanwinsten (1954-1968)’⁽⁶⁾ en ‘Vijf jaar aanwinsten (1969-1973)’⁽⁷⁾. Aldus zijn voor de neerlandicus en voor de literair-historicus waardevolle dienstverlenende publikaties ontstaan. Bibliografische informatie vindt de specialist ook in de bijdragen van J. Deschamps, verschenen in het *Bulletin codicologique* van *Scriptorium* en in de jaarlijkse ‘Kroniek der handschriftenkunde in de Nederlanden’, opgenomen in *Archief- en Bibliotheekwezen in België*.

Niet minder belangrijk is het feit dat J. Deschamps ook de belangstellende leek, en zelfs het grote publiek, bij zijn wetenschappelijke onderzoeken heeft betrokken door het organiseren van tentoonstellingen van Middelnederlandse handschriften en door de catalogi die hij naar aanleiding daarvan heeft samengesteld. De belangstelling voor ons literair erfgoed heeft hij op die wijze zonder twijfel vergroot.

Ik moge hier de volgende t e n t o o n s t e l l i n g e n e n c a t a l o g i vermelden: van 17 juli tot 25 augustus 1954 organiseerde J. Deschamps als wetenschappelijk medewerker van de Provinciale Bibliotheek te Hasselt, een tentoonstelling van Middelnederlandse handschriften uit de beide Limburgen en slaagde hij erin 109 van de 153 Limburgse handschriften, die hem toen bekend waren, samen te brengen. Bij het samenstellen van de catalogus voor deze tentoonstelling⁽⁸⁾ ontdekte hij o.m. dat twee handschriften geheel en twee andere gedeeltelijk door dezelfde kopiist als het Leidse handschrift van de Sint-

(6) Vijftien jaar aanwinsten. Sedert de eerstesteenlegging tot de plechtige inwijding van de Bibliotheek. *Brussel*, Koninklijke Bibliotheek Albert I, 1969.

(7) Vijf jaar aanwinsten 1969-1973. Tentoonstelling georganiseerd in de Kon. Bibliotheek Albert I van 18 januari tot 1 maart 1975. *Brussel*, Kon. Bibliotheek, 1975.

(8) Tentoonstelling van Middelnederlandse handschriften uit beide Limburgen. Catalogus (Hasselt, 17 juli - 25 augustus, 1954) 74 blz., 8 afb.

Servatiuslegende van Henric van Veldeke waren geschreven. Die vier handschriften bleken volgens eigendomsmerken afkomstig te zijn uit het begaardenklooster Sint-Bartholomeus te Maastricht, waaruit kon worden afgeleid dat ook het Leidse Servaas-handschrift aan dit klooster had toebehoord en dat de kopiist een begaard uit dit klooster moet zijn geweest⁽⁹⁾. Door die ontdekking werd de aandacht van J. Deschamps voorgoed gevestigd op de Middeleeuwse Limburgse kloosterbibliotheken. Wat het begaardenklooster te Maastricht betreft, kon J. Deschamps in zijn studie 'De herkomst van het Leidse handschrift van de Sint-Servatiuslegende van Hendrik van Veldeke', verschenen in de *Handelingen van de Zuidnederlandse Maatschappij voor Taal- en Letterkunde en Geschiedenis*, jg. 12 (1958), blz. 53-78, niet minder dan 19 Middelnederlandse en 6 Latijnse handschriften uit dit klooster vermelden en een hypothese formuleren over de mogelijke kopiist van het Leidse Servaas-handschrift. De noodlottige geschiedenis van de Limburgse kloosterbibliotheken te Hasselt, te Sint-Truiden, te Maaseik, enz. is het voorwerp geworden van zijn zeer ontwikkelde filologische speurzinnigheid en van zijn nooit aflatende zorg om geen enkel probleem uit de weg te gaan.

Naar aanleiding van het honderdjarig bestaan van de Koninklijke Zuidnederlandse Maatschappij voor Taal- en Letterkunde en Geschiedenis werd door J. Deschamps in het najaar 1970 in de Koninklijke Bibliotheek te Brussel een tentoonstelling van Middelnederlandse handschriften uit Europese en Amerikaanse bibliotheken georganiseerd: 125 handschriften en fragmenten uit 51 bibliotheken boden een uitstekend overzicht van de Middelnederlandse letterkunde, zowel in dicht- als in prozavorm. In anderhalf jaar tijds heeft J. Deschamps die tentoonstelling kunnen tot stand brengen en de keurig uitgegeven en geïllustreerde catalogus weten te ontwerpen. Zoals bekend werd die catalogus gelijktijdig uitgegeven als eeuwfeestuitgave in de *Handelingen van de Zuidnederlandse Maatschappij*, jg. 24 (1970) en afzonderlijk door de Koninklijke Bibliotheek als gids voor de bezoekers van de tentoonstelling. Minder bekend is wellicht dat de tentoonstelling zo druk bezocht werd dat de catalogus reeds drie weken na zijn publikatie volledig was uitverkocht en dat op verzoek van de bekende firma E.J. Brill te Leiden een tweede herziene en bijgewerkte druk van de catalogus in 1972 is verschenen. Catalogi van dergelijke tentoonstellingen zijn meestal geen bestsellers, maar deze catalogus werd door Dr. P.F.J. OBBEMA als een 'sleutel tot de bronnen van onze letterkunde' geroemd⁽⁹⁾. Het was

(9) Festschrift Köster, blz. 4.

(9) Festschrift Köster, blz. 4.

inderdaad de wens van de jubilerende Zuidnederlandse Maatschappij en de bedoeling van de samensteller dat die catalogus ook na de tentoonstelling een bron van betrouwbare informatie zou zijn. Dat is hij zonder twijfel geworden: geen enkel van de grote handschriften werd vergeten en aan hun geschiedenis werd veel aandacht besteed. Van vele teksten die in de handschriften zijn overgeleverd, worden parallelhandschriften vermeld - naar schatting zijn het er 1300 - want J. Deschamps beschikt over een zeer rijke documentatie, die hij vanaf het beëindigen van zijn universitaire studiën, vooral tijdens zijn vele bibliotheekreizen, heeft verzameld.

Een aanzienlijk aandeel heeft J. Deschamps ook gehad aan de samenstelling van de tentoonstellingscatalogus 'Thomas a Kempis en de Moderne Devotie', een tentoonstelling die van 22 augustus tot 7 september in het Gebouw Het Refter te Zwolle en van 30 oktober tot 18 december 1971 in de Koninklijke Bibliotheek te Brussel werd gehouden ter gelegenheid van de 500ste verjaardag van het overlijden van Thomas a Kempis (1379 of 1380-1471). De tweede helft van de inleiding, handelend over Thomas a Kempis en de *Imitatio Christi*, is door J. Deschamps opgesteld; de handschriften en de drukken van de *Imitatio* zijn mede door hem beschreven⁽¹⁰⁾.

Ten slotte moge hier nog worden vermeld dat een belangrijke bijdrage, getiteld 'Middelnederlandse handschriften in de Koninklijke Bibliotheek Albert I, Brussel. Vierde reeks (1952-1977)', zopas verschenen is⁽¹¹⁾. Hierin geeft J. Deschamps een beknopt overzicht van de inhoud van de 185 Middelnederlandse handschriften en fragmenten, die de Koninklijke Bibliotheek in de laatste 25 jaar heeft verworven. Die 185 Middelnederlandse handschriften en fragmenten maken deel uit van de in 1952 begonnen vierde reeks, die tot op heden 1.114 middeleeuwse handschriften telt.

Op gevaar af misbruik te maken van uw geduld, wil ik hier nog enkele andere initiatieven van ons nieuw medelid even vermelden.

Nadat J. Deschamps in 1970 in het Hulde-Album Prof. Dr. J.F. Vanderheyden een bijdrage had gepubliceerd over 'De fragmenten van

(10) Zie: Thomas a Kempis en de Moderne Devotie. Tentoonstellingscatalogus. *Brussel*, Kon. Bibliotheek Albert I, 1972, XVII - 64 blz., 27 platen.

(11) in: *Archief- en Bibliotheekwezen in België* 48 (1977), blz. 657-689.

twee handschriften van de “Spiegel Historiae” in vier kolommen⁽¹²⁾ en de 33 bekende fragmenten van dit reuzenwerk van Jacob van Maerlant en van zijn jongere tijdgenoten Philip Utenbroeke en Lodewijk van Velthem aan een nauwgezet codicologisch onderzoek had onderworpen, bezorgde hij in 1971 het eerste deel van de groots opgezette reeks ‘Mediaeval Manuscripts from the Low Countries in Facsimile’ nl. ‘The Vienna Manuscript of the “Second Part” of the “Spiegel Historiae”’, zijnde de berijmde bewerking door Utenbroeke van de boeken 10 tot 16 van Vincentius van Beauvais' Speculum Historiale.

Dat eerste deel wordt voorafgegaan door een algemene inleiding door Chief Editor J.D. tot de gehele reeks, waarin negen delen voorzien zijn; het vierde deel, dat de tweede helft van het genoemde Weense handschrift zal bevatten, heeft J. Deschamps, samen met nog andere delen, vanzelfsprekend voor zijn rekening genomen. De reeks, uitgegeven door de bekende uitgeverijfirma Rosenkilde en Bagger te Kopenhagen, onder de auspiciën van de Koninklijke Bibliotheken van Brussel en Den Haag, zal onze Middelnederlandse literatuur in de wereld zonder twijfel beter bekend maken.

In 1960 vatte de afdeling Bibliotheekwezen van de Algemene Conferentie der Nederlandse Letteren het plan op de voornaamste Middelnederlandse handschriften, waar ook ter wereld berustend, op microfiches of op microfilm te laten reproduceren. Ter verwezenlijking van dit plan worden jaarlijks door de Belgische en de Nederlandse regering de nodige kredieten ter beschikking gesteld. Die microproductie heeft tot doel de studie van de Middelnederlandse handschriften te bevorderen en de teksten te redden, indien door een of andere ramp handschriften zouden verloren gaan. Aan de uitvoering van dit plan heeft J. Deschamps in ruime mate deel gehad. In 1961 werd hij tot assessor en in 1975 tot lid van de afdeling Bibliotheekwezen van voornoemde conferentie benoemd. Eerst werd hij met de microreproductie van belangrijke Middelnederlandse handschriften, berustend in Belgische bibliotheken, daarna met microreproductie van de voornaamste Middelnederlandse handschriften, bewaard in bibliotheken buiten België en Nederland, belast. Tot dusver liet hij 186 handschriften, berustend in 22 Belgische bibliotheken, op microfiches en 356 handschriften, bewaard in 58 bibliotheken buiten België en Nederland, op microfilm reproduceren. Van alle voornoemde microfiches en microfilms zijn

(12) [Langemark, 1970], blz. 51-79.

twaalf positieve afdrukken vervaardigd, die aan zes Nederlandse en aan vijf Belgische bibliotheken, alsook aan één Zuidafrikaanse bibliotheek, werden geschonken.

Na dit zeer onvolledig overzicht van de wetenschappelijke activiteit van J. Deschamps op codicologisch gebied wil ik thans trachten zijn literairhistorisch werk bondig te belichten. De ontdekking, de datering en de beschrijving van Middelnederlandse handschriften zijn inderdaad aanleiding en uitgangspunt geworden voor belangrijke bijdragen die ik, zonder ook maar in het minst volledig te willen zijn, zou wensen te vermelden.

In 1951 ontdekte J. Deschamps in het Rijksarchief te Hasselt in een doos met fragmenten van handschriften en drukken, die van oude boekbanden waren losgemaakt, een dubbel blad uit een handschrift van circa 1360-1370 met 320 verzen uit een middeleeuwse hoofse ridderroman 'Die riddere metter mouwen' - de held verricht uit liefde tot een jonkvrouw opmerkelijke wapenfeiten en ontvangt van haar als wapenteken een mouw - een verhaal dat ook in het Haagse Lancelotcompilatie is bewaard gebleven. Bij de vergelijking van het Hasseltse fragment met het Haagse handschrift is gebleken dat het eerste tot een veel uitvoeriger redactie behoort. In het 'Liber alumnorum Prof. Dr. E. Rombauts' heeft J. Deschamps een beschrijving, een studie en een uitgave van het Hasselts fragment gepubliceerd: de 320 verzen van het ten dele gehavend fragment komen overeen met 95 verzen van het Lancelot-handschrift, aangelegd door Lodewijk van Velthem, of de bezitter ervan. Een Franse ridderroman, waarnaar de Middelnederlandse roman moet bewerkt zijn, kon tot nog toe niet worden ontdekt. J. Deschamps vermoedt dat het Hasseltse fragment blijkens Vlaams-Brabantse mengvormen een Brabants afschrift is van een Vlaams model⁽¹³⁾.

Twee jaar later, in 1953, ontdekte J. Deschamps in het Rijksarchief te Hasselt, samen met de archivariissen M. BUSSELS en J. GRAUWELS, negen nieuwe fragmenten van de Maaslandse Aiol, die als kaft of rugversterking hadden gediend van registertjes uit de tweede helft van de 16de eeuw, afkomstig uit de kommanderij Bernissem te Sint-Truiden. De Hasseltse fragmenten, die de vijftien Leidse fragmenten aanvullen,

(13) Zie: Een fragment van de onverkorte versie van 'Die riddere metter mouwen', in: Liber alumnorum Prof. Dr. E. Rombauts (*Leuven*, 1968), blz. 61-78.

behoren tot een bewerking van de Franse ridderroman 'Aiol et Mirabel' uit de eerste helft van de 13de eeuw. Samen met M. GYSSELING heeft J. Deschamps in 1966 al de thans bekende fragmenten van de Aiol uitgegeven⁽¹⁴⁾. M. GYSSELING acht het waarschijnlijk dat het handschrift ontstaan is in de landkommanderij Oudenbiezen, waarvan Bernissem afhing, en dat de dichter, ofschoon afkomstig uit de streek van Venlo - dit bewijzen dialectkenmerken - te Oudenbiezen broeder is geweest. Het blijkt dat, na de belangstelling voor de klassieke romans - men denke aan Veldekens Eneasroman - die belangstelling later ook voor de ridderromans in het Limburgse Maasland levendig is gebleven.

Naast studiën uit de sfeer van de hoofse romankunst heeft J. Deschamps zich, zoals reeds gezegd, ook gebogen over de Middelnederlandse geestelijke literatuur. In dit opzicht kunnen wij, als voorbeelden, de volgende bijdragen vermelden:

Van de Middelnederlandse vertalingen of bewerkingen van de geestelijke tractaten van Gerard Zerbolt van Zutphen, bibliothecaris van het Heer-Florenshuis in Deventer (2de helft van de 14de eeuw) heeft J. Deschamps in de *Handelingen van de Zuidnederlandse Maatschappij*, jg. 14 (1960) en jg. 15 (1961) na een diepgaand codicologisch onderzoek, een tekstuitgave bezorgd. Cultuurhistorisch belangrijk is het feit dat reeds in de 14de eeuw in de kringen van de Moderne Devotie een gunstige houding werd aangenomen tegenover het lezen door leken van de H. Schrift en van de kerkvaders in de landstaal.

In de *Handelingen van de Zuidnederlandse Maatschappij*, jg. 16 (1962) is een uitgebreide studie van J. Deschamps opgenomen over 'Fragmenten van twee Middelnederlandse levens van Sint-Trudo', een berijmde versie van omstreeks 1400 en een jongere bewerking daarvan in proza van ca. 1470, beide afhankelijk, langs een kopie, van de Vita sancti Trudonis van Theodoricus van Sint-Truiden, ontstaan omstreeks 1300.⁽¹⁵⁾

(14) De fragmenten van de Limburgse Aiol, in: *Studia germanica Gandensia* 8 (1960), blz. 9-71.

(15) Nieuwe fragmenten van 'Van den vos Reynaerde', in: *Aspects of the Medieval Animal Epic*, ed. by E. ROMBAUTS and A. WELKENHUYSEN (Leuven, University Press - The Hague, Martinus Nijhoff, 1975), blz. 199-206.

Weer een jaar nadien, in 1963, verscheen in de genoemde *Handelingen* een bijdrage over ‘De Middelnederlandse handschriften van de grote en de kleine ‘Der sielen troest’, twee catechetische werken, resp. handelend over de tien geboden en de zeven sacramenten, beide van onbekende schrijvers.

Ten slotte wil ik nog vermelden dat J. Deschamps een aanzienlijk aandeel heeft gehad in de ontdekking van zes fragmenten van een onbekend Reynaert-handschrift, die in 1971 te Brussel in een 16de-eeuwse paneelstempelband van een uitgave van het Oude Testament zijn ontdekt. Eén fragment van het nieuwe Reynaert-handschrift is uit het voorbord, de vijf andere zijn uit het achterbord van de band te voorschijn gekomen. De zes fragmenten bevatten 369 verzen, ruim een tiende van het gehele dierenepos. Het papieren handschrift, waartoe de fragmenten hebben behoord, is het jongste van de vijf thans bekende codices van de Reinaert, want het is vermoedelijk eerst in het eerste kwart van de 15de eeuw in Oost-Vlaanderen tot stand gekomen. De uitgave van de nieuwe Reynaert-fragmenten wordt door J. Deschamps voorbereid en zijn lezing daarover, naar aanleiding van de Leuvense internationale conferentie over ‘Aspects of the Medieval Animal Epic’ (mei 1972), alsmede zijn bijdrage over Van den Vos Reynaerde in het onlangs verschenen negende deel van de ‘Moderne Encyclopedie der Wereldliteratuur’⁽¹⁶⁾, doen de vele bewonderaars van de Reinaert naar die uitgave verlangend uitzien. Wie echter de bibliografie van J. Deschamps bestudeert, komt vlug tot de vaststelling dat er tussen de ontdekking van een handschrift of een fragment en de publikatie ervan vaak vele jaren liggen. Want ons nieuw medelid is een voorzichtig vooruitschrijdend onderzoeker, die met een geduldige filologische acribie te werk gaat.

Waarde Vriend Jan, de Middelnederlandse codicologie en de Middelnederlandse taal- en letterkunde verwachten van U nog vele nieuwe boeken en bijdragen want, vooral sinds Uw aanstelling bij de Koninklijke Bibliotheek in 1960, heeft U een enorme documentatie samengebracht, die in Uw reeds zo talrijke publikaties, nog lang niet gebruikt en verwerkt is.

(16) *Gent*, E. Story-Scientia, 1977, blz. 213-222.

Moge het ook Uw vakgenoten en niet het minst de leden van deze Academie gegund worden nog vele jaren van de vruchten van Uw merkwaardige werkkraft en van Uw wetenschappelijk enthousiasme te profiteren.

In zijn bovenvermelde bijdrage in de Festschrift Kurt Köster heeft de vroegere hoofdconservator van de Koninklijke Bibliotheek aan U, zijn medewerker, een treffende wetenschappelijke, maar ook menselijke laudatio gewijd, waar hij over U schrijft: 'Ich entsinne mich nicht, jemals einem Menschen begegnet zu sein, der in seinem Beruf so glücklich war. Missgeschick blieb ihm sonst nicht erspart, aber die Hingabe an seinen Beruf half ihm, den Kummer zu überstehen'⁽¹⁷⁾.

Waarde Vriend Jan, Uw levensvreugde en Uw levensmoed moge voor Uw vele vrienden, Uw vakgenoten en thans ook voor Uw collega's in deze Academie, in deze tijd, waarin bij vele beoefenaars van de wetenschap, ontmoediging en verbittering vaak de bovenhand krijgen, een lichtend voorbeeld blijven.

(17) Festschrift Köster, blz. 3.

**Hulde aan prof. dr. Jan F. Vanderheyden,
Binnenlands Erelid van de Academie door J. Deschamps**

Mijnheer de Voorzitter, Dames en Heren leden van deze Academie,

Mijn eerste woorden zijn woorden van dank, omdat U mij ter vervanging van een eminent geleerde als Prof. Dr. J.F. Vanderheyden tot lid van Uw doorluchtig genootschap heeft willen verkiezen. Ik verheug me ten zeerste over de grote eer, die mij te beurt is gevallen. Door mij tot lid van deze Academie te verkiezen, heeft U voor de zoveelste keer bewezen mijn bedrijvigheid op het gebied van de Middelnederlandse handschriftenkunde en de Middelnederlandse taal- en letterkunde, takken van wetenschap, waaraan ik sedert mijn studententijd mijn beste krachten heb gewijd, in hoge mate te waarderen. Voor de zoveelste keer, want reeds lang vóór mijn verkiezing mocht ik van U blijken van bijzondere waardering ontvangen, waarvoor ik U bij deze plechtige gelegenheid openbaar mijn oprechte dank betuig.

Niet alleen heeft U mij tweemaal een prijs toegekend, de tweede maal zelfs voor mijn gezamenlijk werk, maar ook heeft U, nu zeventien jaar geleden, op voorstel van Prof. Dr. L. Indestege, samen met Dr. H. Liebaers, de toenmalige hoofdconservator van de Koninklijke Bibliotheek, de Minister van Nationale Opvoeding verzocht mij, met een eervolle opdracht, van het middelbaar onderwijs naar de afdeling Handschriften van de Koninklijke Bibliotheek te detacheren. Door die detachering kon ik mij volledig aan de studie van de Middelnederlandse handschriften en de Middelnederlandse taal- en letterkunde wijden en de geschriften tot stand brengen, waaraan ik nu het lidmaatschap van deze Academie heb te danken. Al die blijken van waardering hebben mij ten zeerste aangemoedigd en mij ertoe aangespoord mijn bedrijvigheid op bovengenoemde gebieden met nog méér ijver en geestdrift voort te zetten.

Inzonderheid U, Prof. H. Draye, beste vriend, ben ik dankbaar: niet alleen omdat U daareven zoveel lovende woorden over mezelf en mijn werk heeft gesproken, maar ook omdat U mij, samen met E.P. Stephanus G. Axters, die ik hier met droefheid herdenk, als lid ter vervanging

van Prof. Dr. J.F. Vanderheyden heeft voorgedragen. Het verbaast me ten zeerste dat U, die zich toch op geheel andere gebieden, nl. de naamkunde en de Duitse taal- en letterkunde, heeft onderscheiden, zo goed op de hoogte bent van mijn bedrijvigheid en mijn geschriften. Het bewijst hoe groot Uw belangstelling is voor het werk van degenen, die als collega, vakgenoot, student of vriend Uw levenspad hebben gekruist en hoe ruim Uw kennis buiten Uw eigen specialismen inderdaad is. Kenmerkend voor de toespraak, waarin U mij aan de Academie heeft voorgesteld, is de warme vriendschappelijke toon. Vele jaren reeds zijn we met elkaar bevriend en onze vriendschap is nog gegroeid sedert niet alleen vriendschaps-, maar ook familiebanden ons met elkaar verbinden.

Hooggeachte Vergadering,

Prof. Dr. J.F. Vanderheyden in deze Academie te mogen opvolgen beschouw ik als een eer, die ik nauwelijks waardig ben. Ik vrees dat ik mij op de twee gebieden, waarin ik mij heb gespecialiseerd, nl. de Middelnederlandse handschriftenkunde en de Middelnederlandse taal- en letterkunde, nooit even verdienstelijk zal kunnen maken als hij op de vele gebieden, waarop hij zich heeft bewogen: de Nederlandse letterkunde in de middeleeuwen en de renaissance, de bibliotheekwetenschap, de encyclopedie van de Germaanse filologie, de Engelse taal- en letterkunde, de Amerikaanse literatuur. Ik zeg dit nog sterk onder de indruk van zijn bedrijvig leven dat ik met het oog op deze toespraak tot in bijzonderheden heb nagegaan en van zijn talrijke geschriften, waarvan ik er in de laatste maanden een groot aantal heb gelezen of herlezen. Zijn colleges heb ik nooit bijgewoond, want toen hij in 1938 een cursus van de ontijdig overleden Prof. Dr. A. Boon overnam, waren mijn studies aan de Universiteit te Leuven te ver gevorderd. Mijn scriptie heeft hij echter nog mee beoordeeld. Zijn oordeel was streng, maar rechtvaardig. Later hebben we elkaar maar zelden ontmoet, want zeventien jaar verbleef ik in Limburg en daarna woonde ik wel te Leuven, maar werkte te Brussel. De enkele keren dat we elkaar in de stad ontmoetten, voerden we lange gesprekken, die voor mij steeds leerrijk waren.

Persoonlijk heb ik dus maar weinig omgang met hem gehad, zeker veel minder dan ik wenste, maar toch was ik vrij goed op de hoogte van zijn bedrijvigheid, want vaak vertelden studenten, die mijn hulp in de Koninklijke Bibliotheek inriepen, me over hem en geregeld nam ik kennis van zijn publikaties, waarvan hij mij in de laatste jaren over-

drukken heeft toegezonden. Wat ik over Prof. Vanderheyden zal meedelen, steunt dus meer op officiële stukken en verslagen, die ik kon inzien, en op zijn geschriften, waarvan ik zoveel mogelijk kennis heb genomen, dan op eigen herinnering en ervaring. Van groot nut zijn mij geweest het overzicht van leven en werken en de bibliografie van Prof. Vanderheyden, die resp. Dr. J. Sterck en Dr. K. Porteman in het huldealbum hebben gepubliceerd dat hem in 1970 door oud-studenten is aangeboden⁽¹⁾. Onvermeld wil ik niet laten dat ik op 14 oktober jl. met Prof. Vanderheyden een langdurig en bijzonder leerrijk onderhoud heb gehad dat de navolgende schets van zijn leven en werk ten goede is gekomen en waarvoor ik hem hier mijn dank betuig.

Zó gevuld was het leven van Prof. Vanderheyden en zó veelzijdig zijn bedrijvigheid dat het geen gemakkelijke taak is binnen de tijd, die mij is toegemeten, een volledig en nauwkeurig beeld van zijn leven en werk op te hangen. Jan Frans Vanderheyden werd op 6 maart 1903 te Heverlee als oudste van zes kinderen geboren. Hij deed schitterende studiën. In 1922 voltooide hij als primus perpetuus de oudere humaniora aan het Sint-Pieterscollege te Leuven. Van 1922 tot 1926 studeerde hij in de Germaanse filologie aan de universiteit in de voornoemde stad en legde alle examens af met de grootste onderscheiding. Zijn voornaamste professoren waren A. Boon, H. De Vocht, L. Scharpé en H.J. Van de Wijer. Vooral voor Prof. Dr. L. Scharpé, de trouwe vriend van de Vlaamse studenten, koesterde hij een grote bewondering⁽²⁾. Zijn proefschrift handelde over de dood in de poëzie van de late middeleeuwen en de vroege renaissance in de Nederlanden, welk onderwerp door deze Academie als prijsvraag voor het jaar 1928 werd uit-

- (1) J. Sterck, *Prof. Dr. Jan Frans Vanderheyden of 'deee deeglyckheyd'* en K. Porteman, *Bibliografie van Prof. Dr. J.F. Vanderheyden*, in *Huldealbum Prof. Dr. J.F. Vanderheyden*, [1970], p. 7-17 en 19-32. Zie ook over Prof. Dr. J.F. Vanderheyden: *Dit is een scoon ende suyverlijc boecxken tracterende van die geschiedenis van Germania in Loven ende in verren lande seer wel bekendt ende van derselven wonderbaerlijcke tweede lustrumvieringhe*, Brasschaat, 1942, p. 33-35 en F. Remy, *Le personel scientifique de la Bibliothèque royale de Belgique 1837-1962. Répertoire bio-bibliographique*, Brussel, 1962, p. 114-116,
- (2) Over Prof. Dr. L. Scharpé schreef hij de volgende bijdragen: *L. Scharpé, de hoogleraar. Bij de 20e verjaring van zijn overlijden*, in *Verslagen en Mededelingen van de Koninklijke Vlaamse Academie voor Taal- en Letterkunde*, 1955, p. 225-238; *Professor Scharpé. 24/X/1869-4/V/1935*, in *Onze Alma Mater*, 9 (1955), afl. 3, p. 5-11; *Scharpé, Lodewijk*, in *Nationaal Biografisch Woordenboek*, 5, Brussel, 1972, kol. 772-77.

geschreven. Als leergierig jong geleerde wou hij in het buitenland voortstuderen. Hij bekwam een beurs van de C.R.B. Educational Foundation en kon nu in de Verenigde Staten zijn studies voortzetten, waar hij van september 1926 tot september 1928 verbleef. Hij studeerde aan de Harvard University te Cambridge, Mass., waar hij op 23 juni 1927 het diploma van Master of Arts behaalde, en aan de University of Chicago. In 1928 werd zijn proefschrift door deze Academie met goud bekroond en werd hij tot laureaat van de Universitaire Wedstrijd uitgeroepen. Met een reisbeurs hem door de Universitaire Stichting toegekend, ging hij in het academisch jaar 1928-1929 opnieuw in het buitenland studeren. In het eerste semester verbleef hij in Marburg an der Lahn, waar hij Middelhoogduits studeerde, in het tweede semester in Wenen, waar hij bij verschillende professoren college liep. Na zeven jaar universitaire studiën, vier in Leuven en drie in het buitenland, besloot hij naar een betrekking uit te zien.

Op 1 augustus 1929 solliciteerde hij naar een betrekking aan de Koninklijke Bibliotheek te Brussel. Op 12 november trad hij als stagiair in dienst en op 22 december 1930 werd hij met terugwerkende kracht tot 30 november tot bibliothecaris benoemd. In januari 1931 werd hij bij de afdeling Publikaties ingedeeld. In 1930 verscheen zijn proefschrift, zorgvuldig bijgewerkt, in de reeks Bekroonde Werken van deze Academie onder de titel *Het thema en de uitbeelding van den dood in de poëzie der late middeleeuwen en der vroege renaissance in de Nederlanden*⁽³⁾. In dit werk besprak hij alle aspecten van de dood, die in de Nederlandse dichtkunst van de 14de tot de 16de eeuw worden aangetroffen. In de acht hoofdstukken, waaruit het werk bestaat, handelde hij achtereenvolgens over de doodsgedachte in de late middeleeuwen en de 16de eeuw, over het vergankelijkheidsmotief, over het onverwachte van het sterven, over de houding van de mens tegenover de dood, over de dood in het rederijkerstoneel, over de voorstellingen, de boden en de helpers van de dood, over de dood en de duivel, over de allegorieën van de dood.

Als stagiair en als bibliothecaris legde J.F. Vanderheyden zich met hart en ziel op de bibliotheekwetenschappen toe, vooral op de bibliotheconomie. Spoedig bleek hem hoe bedenkelijk de toestand in het Bel-

(3) *Het thema en de uitbeelding van den dood in de poëzie der late middeleeuwen en der vroege renaissance in de Nederlanden*, Ledeborg-Gent, [1930] (Koninklijke Vlaamsche Academie voor Taal- en Letterkunde. Bekroonde Werken).

gische bibliotheekwezen was. Zelfs in de Koninklijke Bibliotheek, de eerste bibliotheek van het land, was de toestand allesbehalve bevredigend: de gebouwen waren ontoereikend en soms bouwvallig, de organisatie ondoelmatig. Zich bewust van de rol, die bibliotheken in het wetenschappelijk onderzoek dienen te vervullen, besloot J.F. Vanderheyden die onbevredigende toestand naar beste vermogen te verhelpen. In januari 1932 dong hij bij de C.R.B. Educational Foundation, die hem al in 1926 een beurs had bezorgd, naar een 'advanced fellowship' om de inrichting en de organisatie van een aantal grote bibliotheken in de Verenigde Staten te gaan bestuderen. Tussen het verschijnen van zijn proefschrift in 1930 en zijn vertrek naar de Verenigde Staten schreef hij literair-historische bijdragen over de dood op het middeleeuwse toneel⁽⁴⁾, over de grafzerk van J.B. Houwaert⁽⁵⁾, over de non in het middeleeuwse volkslied⁽⁶⁾, over Dirk Potter en Petrus Hispanus⁽⁷⁾, over een Nederlands Vado mori-gedicht⁽⁸⁾, over oude toneelstukken in de Koninklijke Bibliotheek⁽⁹⁾ en over J.B. Houwaert en O. de la Marche⁽¹⁰⁾, alsook bibliotheconomische opstellen over de namen, beginnend met 'van'⁽¹¹⁾, en over de catalogiseringsafdeling in een grote bibliotheek⁽¹²⁾.

Van 1 juli tot 14 november 1932 verbleef hij in het oosten en het middenwesten van de Verenigde Staten. Hij bezocht 34 grote bibliotheken in 16 steden om na te gaan hoe het boekenbezit was gecatalogiseerd. In de Library of Congress bestudeerde hij bovendien de centrale catalogus. Aan de inrichting van de bezochte bibliotheken besteedde

- (4) *De dood op het middeleeuwsch tooneel*, in *Tooneelgids*, 17 (1931), p. 161-166, 181-182, 195-196.
- (5) *De grafzerk van J.B. Houwaert*, in *Het Boek*, 20 (1931), p. 161-165.
- (6) *De non in het middeleeuwsch volkslied*, in *Tijdschrift voor Taal en Letteren*, 20 (1931), p. 270-276.
- (7) *Dirk Potter en Petrus Hispanus*, in *Leuvensche Bijdragen*, 23 (1931), p. 132-144.
- (8) *Nog een Nederlandsch 'Vado mori-gedicht'*, in *Tijdschrift voor Taal en Letteren*, 20 (1931), p. 94-104.
- (9) *Oude tooneelstukken in de Kon. Bibliotheek te Brussel*, in *Tooneelgids*, 17 (1931), p. 226-228, 262-263, 278, 292-295; 18 (1932), p. 222, 237-238, 254, 270, 286-287.
- (10) *J.B. Houwaert en O. de la Marche*, in *Tijdschrift voor Nederlandsche Taal- en Letterkunde*, 51 (1932), p. 49-61.
- (11) *De namen op 'van'*, in *De Bibliotheekgids*, 10 (1931), p. 133-141.
- (12) *Een catalogiseringsafdeeling in een grote bibliotheek*, in *De Bibliotheekgids*, 11 (1932), p. 1-5, 17-20.

hij bijzondere aandacht, want hij voorzag dat de ondoelmatige gebouwen van de Koninklijke Bibliotheek in een nabije toekomst door nieuwe gebouwen zouden dienen te worden vervangen, die aan de eisen van onze tijd beantwoordden. Vruchten van zijn tweede reis naar Amerika waren opstellen over de crisis en de openbare bibliotheek in de Verenigde Staten⁽¹³⁾, over aanwinsten en openbare catalogi in Amerikaanse bibliotheken⁽¹⁴⁾, over de centrale catalogus in de Verenigde Staten⁽¹⁵⁾, over Amerikaanse volksboekerijen⁽¹⁶⁾, over coöperatieve catalogografie in de Verenigde Staten⁽¹⁷⁾, over de rangschikking in de Amerikaanse catalogus⁽¹⁸⁾, over de openbare catalogus in de Amerikaanse bibliotheek⁽¹⁹⁾, over het catalogiseren in de Amerikaanse bibliotheken⁽²⁰⁾.

Tot de taken van de afdeling Publikaties behoorde o.a. de uitgave van de *Listes des acquisitions des bibliothèques scientifiques belges*. In de titelbeschrijvingen, die de wetenschappelijke bibliotheken de afdeling Publikaties toestuurd, heerste de grootste willekeur, daar er in ons land toen geen vaste catalografische regels bestonden. Om uniformiteit in het beschrijven van titels te brengen, publiceerde J.F. Vanderheyden, samen met zijn collega's J. Van Hove en F. Remy, een uitvoerige handleiding, getiteld *Règles catalographiques à l'usage des bibliothèques de Belgique*, een model van nauwkeurigheid en systematiek⁽²¹⁾. Ofschoon de *Listes des acquisitions des bibliothèques scientifiques belges* werden gestaakt, hebben die regels voor titelbeschrijving er zeker

- (13) *De crisis en de openbare bibliotheek in de Verenigde Staten*, Brussel, 1933 (*Katholieke Vlaamsche Hoogeschooluitbreiding*, 308).
- (14) *Amerikaansche bibliotheken. Aanwinsten en openbare catalogi*, in *Revue du Cercle des Alumni de la Fondation Universitaire*, 4 (1933), p. 403-418.
- (15) *De centrale catalogus in de Verenigde Staten van Amerika*, in *De Bibliotheekgids*, 13 (1934), p. 42-49, 65-70.
- (16) *Hoe de Amerikaanse volksboekerij de gemeenschap dient*, Antwerpen, 1934.
- (17) *Coöperatieve catalographie in de Vereenigde Staten*, in *Archives, Bibliothèques et Musées de Belgique*, 12 (1935), p. 1-7.
- (18) *Over de rangschikking in den Amerikaanschen catalogus*, in *Archives, Bibliothèques et Musées de Belgique*, 12 (1935), p. 58-78.
- (19) *De openbare catalogus in de Amerikaansche bibliotheek*, Leuven, 1937.
- (20) *Beschouwingen over het catalogiseeren in de Amerikaansche bibliotheken*, in *De Bibliotheekgids*, 17 (1938), p. 73-76, 89.
- (21) J. Van Hove, F. Remy en J.F. Vanderheyden, *Règles catalographiques à l'usage des bibliothèques de Belgique. Catalogue alphabétique d'auteurs et d'anonymes*. Introduction de H. Dommartin, Brussel, 1933.

toe bijgedragen een einde te maken aan de willekeur, die er op het stuk van catalogisering in de wetenschappelijke bibliotheken van ons land heerste. Vermeldenswaard is dat die regels wél werden toegepast in de afdeling Publikaties van de Koninklijke Bibliotheek, waarvan de conservator H. Dommartin de jonge opstellers goed gezind was, maar niet in de afdeling Catalogi, waarvan de conservator J. Hansenne hun een kwaad hart toedroeg. De catalografische regels, die J. Vanderheyden samen met zijn twee collega's in 1961 heeft laten verschijnen, liggen intussen ten grondslag aan de nieuwe regels voor titelbeschrijving, die in 1961 in het licht zijn gegeven⁽²²⁾. Totdat hij in 1935 tot een nieuwe taak werd geroepen, waarvoor hij ten volle was berekend, publiceerde hij nog bijdragen over de plundering van Tienen en het ontzet van Leuven in 1635⁽²³⁾, over de algemene Belgische catalogus⁽²⁴⁾, over 'mate' bij Dirk Potter⁽²⁵⁾, over oude toneelstukken in de Koninklijke Bibliotheek te Brussel⁽²⁶⁾, over de catalografische regels ten gebruike van de Belgische bibliotheken⁽²⁷⁾, en samen met J. Grauls, over twee Vlaamse spreekwoorden in Chaucers *Canterbury Tales*⁽²⁸⁾.

Op 24 mei 1934 schreef koning Leopold III aan eerste-minister graaf Charles de Broqueville een brief, waarin hij hem verzocht aan het plan om ter nagedachtenis van koning Albert een nieuwe bibliotheek op te richten, die aan de eisen van onze tijd zou beantwoorden, de nodige aandacht te schenken. Bij de wet van 7 maart 1935 werd het Albert I-Bibliotheekfonds opgericht, een parastatale instelling, die tot taak had de nieuwe bibliotheek te ontwerpen en te bouwen. De geestelijke vader

- (22) *Regels voor de titelbeschrijving in gebruik in de Koninklijke Bibliotheek van België. Alfabetische catalogus op auteursnamen en titels van anonieme werken*, Brussel, 1961.
- (23) *De plundering van Tienen en het ontzet van Leuven in 1635*, in *Tijdschrift voor Taal en Letteren*, 21 (1933), p. 118-131.
- (24) *Hoever staan we met den algemeenen Belgischen catalogus?* in *Handelingen van het Tweede Congres voor Boek- en Bibliotheekwezen*, 1933, p. 201-217.
- (25) *'Mate' bij Dirk Potter*, in *Leuvensche Bijdragen*, 25 (1933), p. 178-185.
- (26) *Nog oude tooneelstukken in de Kon. Bibliotheek te Brussel*, in *Tooneelgids*, 9 (1933), p. 45, 62, 111, 125, 190, 206.
- (27) *Pourquoi nous avons publié les 'Règles catalographiques à l'usage des bibliothèques de Belgique'*, in *Archives, Bibliothèques et Musées de Belgique*, 11 (1934), p. 42-50.
- (28) *Two Flemish Proverbs in Chaucer's Canterbury Tales*, in *Revue Belge de philologie et d'histoire*, 13 (1934), p. 745-749.

van het plan om ter nagedachtenis van koning Albert een bibliotheek op te richten was niemand anders dan J.F. Vanderheyden. Hij bedacht eveneens de naam Albertina, die vroeger opgeld deed, maar thans in onbruik is geraakt. Samen met zijn collega Henry Dommartin schreef hij een artikel, waarin hij het plan ontvouwde en verdedigde. Door bemiddeling van de journalist Richard Dupierreux deed hij het artikel aan Jules Destrée toekomen, die het slechts voor en achter gewijzigd in *Le Soir* van 21 april 1934 publiceerde⁽²⁹⁾. Sindsdien schreef J.F. Vanderheyden talrijke bijdragen niet alleen om het publiek voor te lichten, maar ook om zijn opvatting van de Albertina te verdedigen, die geen volksbibliotheek, noch een stadsbibliotheek, noch een universiteitsbibliotheek mocht worden, maar een nationale wetenschappelijke bibliotheek diende te zijn, die aan alle moderne eisen zou beantwoorden⁽³⁰⁾. Geen wonder dat J.F. Vanderheyden op 6 april 1935, samen met Pierre Janlet, secretaris-generaal van het Paleis voor Schone Kunsten, tot secretaris-generaal van het Albert I-Bibliotheekfonds werd benoemd⁽³¹⁾. Als dusdanig werd hij met bibliotheconomische opdrachten belast.

Om zijn nieuwe functie te kunnen waarnemen werd J.F. Vanderheyden op 1 mei 1935 naar het Albert I-Bibliotheekfonds gedetacheerd. In dat fonds timmerde hij niet aan de weg, maar maakte hij zich buitengewoon verdienstelijk. Als ervaren bibliotheconoom was hij in bi-

- (29) J. Destrée, *L'Albertine*, in *Le Soir*, 21 april 1934, p. 1, kol. 1 en 2. Andere artikelen van Jules Destrée over de Albertina in de bovengenoemde krant zijn: *Honorer les morts*, 2 juni 1934, p. 1, kol. 1 en 2; *Bibliothèques*, 12 juni 1934, p. 1, kol. 1 en 2; *L'Albertine*, 16 februari 1935, p. 1, kol. 1 en 2.
- (30) *De Albertina. Een proeve van inzicht in haar wezen, hare rol en hare beteekenis*, Mechelen, 1934 (*Vragen van onzen tijd*); *De Albertina als nationaal monument*, in *De Bibliotheekgids*, 14 (1935), p. 1-3; *Het Albertina-probleem en het lezend publiek*, in *Dietsche Warande en Belfort*, 35 (1935) p. 347-361; *La Bibliothèque Albertine, notre bibliothèque nationale*, in *Alumni. Revue bimestrielle du 'Cercle des Alumni de la Fondation Universitaire'*, 6 (1935), p. 186-221; *De Albert I-bibliotheek. Een terugblik en wat toekomstmuziek*, in *Wetenschap in Vlaanderen*, 4 (1939), p. 283-294; *De Koninklijke Bibliotheek. Haar geschiedenis, haar verzamelingen, haar rol en beteekenis*, in *Nova et Vetera. Tijdschrift voor Onderwijs en Opvoeding*, 21 (1939), p. 159-179.
- (31) Zie over het Albert I-Bibliotheekfonds dat na voltooiing van de Koninklijke Bibliotheek Albert I bij koninklijk besluit van 2 februari 1971 is opgeheven: *Fonds Bibliothèque Albert I. Rapport au gouvernement sur ses travaux depuis sa constitution en 1935. - Albert I-Bibliotheekfonds. Verslag aan de regering over zijn werkzaamheden sedert zijn stichting in 1935*, z.p., 1946.

bibliotheconomische aangelegenheden een betrouwbare raadsman van de voorzitter graaf Maurice Lippens en van het Uitvoerend Comité. Voor het Albert I-Bibliotheekfonds ondernam hij verschillende reizen naar het buitenland om de inrichting van moderne bibliotheken te bestuderen. Zijn bevindingen legde hij vast in uitvoerige verslagen, die van een ongemene bibliotheconomische deskundigheid getuigen. In de eerste jaren dat hij bij het fonds werkzaam was, schreef hij bibliotheconomische bijdragen over de berekening van de bergruimte in een boekenmagazijn⁽³²⁾, over de toren in de moderne bibliotheekbouw⁽³³⁾ en over vensterloze boekenmagazijnen⁽³⁴⁾.

Op 3 januari 1938 overleed Prof. Dr. A. Boon, professor aan de Universiteit te Leuven, die samen met Prof. Dr. L. Scharpé zijn promotor was geweest. J.F. Vanderheyden werd tot lector benoemd en kreeg de encyclopedie van de Germaanse filologie, een deel van de successie van zijn leermeester, te doceren. Ten behoeve van de studenten, die die cursus volgden, schreef hij een drieledige *Schets van de geschiedenis van de Germaanse filologie* en een tweedelige *Heuristiek*, die slechts gestencild verkrijgbaar waren⁽³⁵⁾. Die *Schets* en die *Heuristiek*, die hij van uitgave tot uitgave grondig bijwerkte, groeiden uit tot een monumentaal werk dat als zijn opus magnum mag worden beschouwd.

In mei 1940 werd de Universiteitsbibliotheek te Leuven een prooi der vlammen, wat als een nationale ramp werd aanvoeld. Samen met de rector Mgr. H. Van Waeyenbergh en de bibliothecaris Prof. Dr. E. Van Cauwenbergh stichtte hij het Comité tot Herstel van de Leuvense Universiteitsbibliotheek. Dank zij de inspanningen van dat comité vloeiden milde giften toe en nog in 1940 kon in het Amerikaans College met de samenstelling van een nieuwe boekenverzameling worden begonnen. Het moet J.F. Vanderheyden tot grote vreugde

(32) *De berekening van de bergruimte van een boekenmagazijn*, in *De Gulden Passer*, 15 (1937), p. 129-144.

(33) *De toren in den modernen bibliotheekbouw*, in *Handelingen van het Vierde Wetenschappelijk Vlaamsch Congres voor Boek- en Bibliotheekwezen*, Gent, 1936, p. 181-203.

(34) *Vensterloze boekenmagazijnen*, in *Handelingen van het Vijfde Wetenschappelijk Vlaamsch Congres voor Boek- en Bibliotheekwezen*, Gent, 1938, p. 181-218.

(35) Van het eerste deel van de *Schets van een geschiedenis van de Germaanse filologie* verschenen tussen 1954 en 1971 negen, van het tweede en het derde deel zeven uitgaven. Van het eerste deel van de *Heuristiek* verschenen tussen 1950 en 1970 elf uitgaven.

strekken dat de Leuvense Universiteitsbibliotheek als een feniks uit haar as is verrezen en thans opnieuw tot de voornaamste bibliotheken van ons land mag worden gerekend. Hoezeer het droevige lot van de Leuvense Universiteitsbibliotheek en andere Belgische bibliotheken in de Tweede Wereldoorlog hem ter harte ging, bewijzen bijdragen over de Leuvense Universiteitsbibliotheek⁽³⁶⁾, over de verliezen van de Belgische bibliotheken in de Tweede Wereldoorlog⁽³⁷⁾ en over de Belgische bibliotheken en de oorlog⁽³⁸⁾.

In 1944 werd J.F. Vanderheyden tot adjunct-conservator van de Koninklijke Bibliotheek benoemd. Hij werd hoofd van de Internationale Ruildienst, maar behalve in 1948 werd de dienst tot in 1962, toen hij eervol ontslag heeft gekregen, door een collega waargenomen. Op uitnodiging van de Belgian-American Education Foundation begaf hij zich van half april tot half juli 1946 naar de Verenigde Staten om de inrichting en de organisatie van de modernste Amerikaanse bibliotheken te gaan bestuderen. Bij die gelegenheid werd hem de titel 'C.R.B. Special Visitor' toegekend. Van 1948 tot 1954 was hij voorzitter van de Vlaamse Vereniging van Bibliotheek-, Archief- en Museum personeel, die dank zij hem door de IFLA of International Federation of Library Associations werd erkend. Tijdens zijn voorzitterschap vierde die vereniging haar dertigjarig bestaan. Op 3 mei 1951 had er in het Paleis der Academiën te Brussel een plechtige zitting plaats, tijdens welke hij een opmerkelijke rede uitsprak⁽³⁹⁾. Van 1946 tot 1959 was hij lid van het bestuur van de Vereniging der Antwerpsche Bibliophielen. Als Belgisch afgevaardigde woonde hij in 1949 te Bazel, in 1950 te Londen en in 1951 te Rome de vergaderingen van de IFLA bij en bracht daarover breedvoerig verslag uit⁽⁴⁰⁾.

(36) *De Leuvense Universiteitsbibliotheek*, in *Wetenschappelijke Tijdingen*, 6 (1941), p. 34-35; *De Leuvense Universiteitsbibliotheek na 1918*, in *Alumni. Revue bimestrielle du 'Cercle des Alumni de la Fondation Universitaire'*, 20 (1951), p. 94-119.

(37) *Belgium counts her Losses*, in *Library Journal*, 71 (1946), p. 636-638.

(38) *Belgian Libraries and the War*, in *The Library Quarterly*, 17 (1947), p. 93-111.

(39) *30 Jaar 'Vlaamse Vereniging'*, in *De Bibliotheekgids*, 27 (1951), p. 65-71.

(40) *XVde Zitting van de IFLA te Bazel. Verslag*, in *De Bibliotheekgids*, 25 (1949), p. 56-59; *XVIde Zitting van de IFLA te Londen, 1950*, in *De Bibliotheekgids*, 26 (1950), p. 125-128; *XVIIde Zitting van de IFLA te Rome, in 1951*, in *De Bibliotheekgids*, 27 (1951), p. 113-119.

In 1948 werd J.F. Vanderheyden tot docent en in 1950 tot professor aan de Universiteit te Leuven benoemd. Eerst waren hem toevertrouwd de cursussen encyclopedie van de Germaanse filologie en geschiedenis van de Amerikaanse letterkunde, sedert het emeritaat van Prof. Dr. H. De Vocht in 1950 eveneens de cursussen grondige geschiedenis van de Engelse letterkunde (middeleeuwen) en grondige verklaring van Engelse schrijvers (middeleeuwen), sedert 1962, ter vervanging van Prof. Dr. G. Scheurweghs, de cursussen verklaring van Engelse schrijvers in de tweede kandidatuur en Engels en economische lezingen in het Engels in de Nederlandse en Franse afdeling van de School voor Economische Wetenschappen. Ofschoon al de vakken, die hij in de loop der jaren te doceren kreeg, hem alle lief waren, ging zijn voorkeur kennelijk naar het Middelenegels. Graag verklaarde hij *The Owl and the Nightingale*, *Sir Gawain and the Green Knight* en excerpten uit Chaucers *Canterbury Tales* o.a. *The Nun's Priest Tale* en *The Pardoner's Tale*. Uit voornoemde werken kende hij lange stukken uit het hoofd, die hij in zijn colleges met gevoel placht voor te dragen.

In die jaren verflauwde noch zijn literair-historische noch zijn bibliotheekkundige bedrijvigheid. Zulks blijkt niet alleen uit bijdragen over de bibliografie van de neerlandistiek⁽⁴¹⁾, over tekstcritiek en drukkerstechniek⁽⁴²⁾, over nieuwe bibliotheekbouw in de Verenigde Staten⁽⁴³⁾, over bibliotheekbouw in België⁽⁴⁴⁾, over Belgische bibliotheken en de Vlaamse Vereniging van Bibliotheek-, Archief- en Museum personeel⁽⁴⁵⁾, over het ontwerpen van moderne bibliotheken⁽⁴⁶⁾, maar vooral uit de talrijke artikelen in de zesde druk van de *Winkler*

(41) *Bibliographie van de neerlandistiek*, in *Feestbundel Prof. H.J. van de Wijer*, I, Leuven, 1944, p. 129-133.

(42) *Tekstcritiek en drukkerstechniek*, in *Miscellanea in honorem Alberti de Meyer*, 1, Leuven-Brussel, 1946, p. 84-91.

(43) *De nieuwe bibliotheekbouw in de Verenigde Staten*, Antwerpen, 1947 (*Bibliotheekkunde*, 20).

(44) *Bibliotheekbouw in België*, in *De Bibliotheekgids*, 23 (1947), p. 101-112.

(45) *Belgian Libraries and the Flemish Association of Librarians*, in *Actes du Comité de la Fédération Internationale des Associations de Bibliothécaires*, Genève, 1949, p. 76-79.

(46) *Contemporary Library Building Planning as it appears to a European Librarian*, in *College and Research Libraries*, 10 (1949), p. 367-378.

Prins Encyclopaedie, waarvan ik slechts de langere artikelen *Bibliographie*⁽⁴⁷⁾ en *Bibliotheekwetenschap*⁽⁴⁸⁾ vermeld.

Op 27 juni 1951 werd Prof. Dr. J.H. Vanderheyden ter vervanging van Joris Eeckhout tot lid van deze Academie verkozen. Na zijn benoeming tot professor en zijn verkiezing tot academielid nam zijn bibliotheekkundige bedrijvigheid geleidelijk af. Zijn taak als professor en als academielid nam hem hoe langer hoe meer in beslag en de twee bibliotheken, waaraan hij als bibliotheconoom zijn beste krachten had gewijd, gingen een bloeitijd tegemoet: de Koninklijke Bibliotheek Albert I was in aanbouw en de Leuvense Universiteitsbibliotheek was gerestaureerd en beschikte opnieuw over een aanzienlijke boekenschat. Zijn laatste publikaties op bibliotheekkundig gebied handelden over de Leuvense Universiteitsbibliotheek nu⁽⁴⁹⁾, over Belgische bibliotheken⁽⁵⁰⁾, over de Leuvense Universiteitsbibliotheek een leeshalle of een arsenaal⁽⁵¹⁾, over het ontstaan van de Albertina⁽⁵²⁾, over graaf M. Lippens en de Albertina⁽⁵³⁾ en over de bibliothecaris en zijn opleiding⁽⁵⁴⁾.

Als academielid hield hij een groot aantal lezingen, meestal over onderwerpen uit de geschiedenis van de Germaanse filologie, die hij naderhand, aangevuld en van voetnoten voorzien, liet verschijnen. Opmerkelijk is dat zijn eerste twee bijdragen in de *Verslagen en Mededelingen* in 1952 en zijn tien laatste in 1975-1978 handelden over het traktaat *Rhetorica, dye edele const van welsegghene*, dat Jan van Mussem, kapelaan in het Frans-Vlaamse stadje Wormhout, in 1553 te Ant-

(47) *Bibliographie*, in *Winkler Prins Encyclopedie*, IV, Amsterdam-Brussel, 1949, p. 125-130.

(48) *Bibliotheekwetenschap*, in *Winkler Prins Encyclopedie*, IV, Amsterdam-Brussel, 1949, p. 148-153.

(49) *De Leuvense Universiteitsbibliotheek thans*, in *De Bibliotheekgids*, 28 (1952), p. 65-70.

(50) *Libraries in Belgium. Report 1951*, in *Actes du Comité de la Fédération Internationale des Associations de Bibliothécaires*, Genève, 1952, p. 121-123.

(51) *Uw bibliotheek: een leeshalle of een arsenaal*, in *Onze Alma Mater*, 6 (1952), p. 4-11.

(52) *Zo groeide de Albertina*, in *De Bibliotheekgids*, 30 (1954), p. 92-115.

(53) *Graaf Lippens en de Albertina*, in *De Vlaamse Gids*, 40 (1956), p. 453-456.

(54) *Oubollige gedachten over de bibliothecaris en zijn opleiding*, in *Ger Schmook LX! Bijdragen door vrienden en vakgenoten de jarige aangeboden*, Antwerpen, 1958, p. 46-49.

werpen in het licht gaf⁽⁵⁵⁾. Zijn andere bijdragen, dertien in getal, handelen over de bronnen van de *Neder-duitsche digtkonde of rymkonst* van Michiel de Swaen⁽⁵⁶⁾; over J.H. Bormans als neerlandicus⁽⁵⁷⁾; over de *Verhandeling over de Redenvoering* van Francis de la Fontaine, verschenen te Brussel in 1751⁽⁵⁸⁾; over de Amsterdamse koopman Adriaan Verwer en zijn opvattingen van de geschiedenis van het Nederlands⁽⁵⁹⁾; over het dodendansspel *Plausus luctificae mortis* van Eusebius Candidus, waarschijnlijk een schuilnaam van de Sint-Truidense dominikaan Johannes Leo Placentius⁽⁶⁰⁾; over humanisme en neofilologie⁽⁶¹⁾; over de Livius-vertaling van 1541 en de opdracht van de uitgever Jan Gymnick⁽⁶²⁾; over de *Historie, regels en bemerkingen wegens de Nederduytsche rymkonst* van Godfried Bouvaert, bibliothecaris van de abdij van Bornem, omstreeks 1773 postuum te

- (55) *Jan van Mussem I*, in *Verslagen en Mededelingen der Koninklijke Vlaamse Academie voor Taal- en Letterkunde*, 1952, p. 289-306; *Jan van Mussem II*, id., 1952, p. 923-948; *De 'Rhetorica' van Jan van Mussem 'ghenomen wt...'*, in *Verslagen en Mededelingen der Koninklijke Academie voor Nederlandse Taal- en Letterkunde*, 1975, p. 13-52; *De 'Rhetorica' van Jan van Mussem 'ghecolligiert wt...'*, id., 1975, p. 173-233; *Jan van Mussem en zijn houding tegenover zijn moedertaal. Kanttekeningen bij zijn 'Rhetorica'*, id., 1975, p. 281-293; *Jan van Mussem en de woordkunst. Kanttekeningen bij zijn 'Rhetorica'*, id., 1975, p. 281-293; *De hang van Jan van Mussem tot het concrete, het antithetische en het pathetische. Kanttekeningen bij zijn 'Rhetorica'*, id., 1976, p. 110-121; *De status van Jan van Mussem en zijn 'Rhetorica'*, id., 1977, p. 13-54; *Taalbeheersing. Jan van Mussem en zijn 'Rhetorica'*, id., 1976, p. 55-72; *Twee- en drieledigheid in de 'stijl' van Jan van Mussem. Kanttekeningen bij zijn 'Rhetorica'*, id., 1976, p. 73-94; *Een zestiende-eeuwse Westvlaming en zijn tijd (Sprokkelingen bij het lezen van de 'Rhetorica' van Jan van Mussem)*, id., 1978.
- (56) *M. de Swaen's 'Digtkonde'*, A. Dacier en P. Corneille. Een bronnenonderzoek, in *Verslagen en Mededelingen der Koninklijke Vlaamse Academie voor Taal- en Letterkunde*, 1954, p. 69-108.
- (57) *De Limburger J.H. Bormans als neerlandicus*, id., 1955, p. 253-238.
- (58) *F. de la Fontaine en zijn verhandeling over de redenvoering*, id., 1956, p. 679-716.
- (59) *Adriaen Verwer in de geschiedschrijving en over de geschiedenis van het Nederlands. Verwer en Zuid-Nederland*, id., 1957, p. 617-671.
- (60) *Een dodendansspel van Eusebius Candidus (J. Placentius?)*, id., 1958, p. 43-115.
- (61) *Humanisme en neofilologie*, id., 1958, p. 373-415.
- (62) *De Livius-vertaling van 1541. Kanttekeningen bij de opdracht van de Livius-uitgave van Jan Gymnick*, Gent, 1959 (*Koninklijke Vlaamse Academie voor Taal- en Letterkunde*, Reeks IV, nr. 15).

Amsterdam verschenen⁽⁶³⁾; over letterkundige theorieën in de geschriften van Middelnederlandse dichters, vooral van Jan van Boendale⁽⁶⁴⁾; over hervorming en neofilologie⁽⁶⁵⁾; over Daniel Georg Morhof en het hoofdstuk over de Nederlandse letterkunde in diens *Unterricht von der teutschen Sprache und Poesie*, voor het eerst in 1682 te Kiel verschenen⁽⁶⁶⁾; over de verloren *Vlaemsche orthographie* van de zestiende-eeuwse Brugse schoolmeester Adriaen Vander Gucht⁽⁶⁷⁾; over Joan de Haes' vertaling van de *Defense of Poesie* van Sir Philip Sidney⁽⁶⁸⁾ en over de boekdrukkunst en de opkomst van de neofilologie⁽⁶⁹⁾. Opvallend is dat een viertal van de voornoemde bijdragen, alsook de artikelen over de *Rhetorica* van Jan van Mussem, over oude Nederlandse leerboeken van dicht- en redekunst handelen, waarvan hij de Latijnse of Franse bronnen zorgvuldig heeft opgespoord.

Tot 30 juni 1963 was Prof. Dr. J.F. Vanderheyden aan de Koninklijke Bibliotheek verbonden, maar sedert 1935 wegens bijzondere opdracht ter beschikking gesteld of met verlof zonder wedde. Op 1 juli 1963 werd hem eervol ontslag uit zijn ambt verleend met het recht de titel van adjunct-conservator van de Koninklijke Bibliotheek te voeren. Naar aanleiding van de twintigste verjaardag van zijn benoeming tot gewoon hoogleraar werd hem in 1970 door zijn oud-studenten een feestbundel met opstellen over de oudere en de nieuwere Nederlandse en Engelse literatuur aangeboden⁽⁷⁰⁾. In 1973 vroeg hij zijn emeritaat aan; hij was toen 35 jaar aan de Leuvense Universiteit verbonden. Dit jaar werd hij binnenlands erelid van deze Academie, waarvan hij 22

- (63) G. Bouvaert en zijn 'Historie, regels ende bemerkingen'. Een paar van zijn bronnen: P. Richelet, Ger. Brandt, in *Verslagen en Mededelingen der Koninklijke Vlaamse Academie voor Taal- en Letterkunde*, 1960, p. 177.
- (64) *Litteraire theorieën en poëtië in Middelnederlandse geschriften. Enkele losse beschouwingen*, id., 1961, p. 173-275.
- (65) *Hervorming en neo-filologie*, Gent, 1962 (Koninklijke Vlaamse Academie voor Taal- en Letterkunde, Reeks X, nr. 11).
- (66) D.G. Morhof en de geschiedschrijving van de Nederlandse literatuur; in *Verslagen en Mededelingen van de Koninklijke Vlaamse Academie voor Taal- en Letterkunde*, 1962, p. 361-412.
- (67) *Adriaan Vander Gucht en zijn 'Vlaemsche Orthographie'*. Enkele kanttekeningen, id., 1963, p. 5-21 (Met medewerking van A. Schouteet).
- (68) *De vertaling van Sir Philip Sidney's 'Defense of Poesie' door Joan de Haes (1712)*, id., 1964, p. 315-351.
- (69) *De boekdrukkunst en de opkomst van de neo-filologie*, id., 1965, p. 5-30.
- (70) *Hulde-album Prof. Dr. J.F. Vanderheyden*, z.p., [1970].

jaar werkend lid en van 21 februari 1962 tot 20 februari 1963 bestuurder is geweest.

Uit dit chronologisch overzicht van zijn leven en werk blijkt klaar en duidelijk hoe verdienstelijk Prof. Dr. J.F. Vanderheyden zich heeft gemaakt. Als student deed hij schitterende studies aan binnen- en buitenlandse universiteiten en schreef hij een opmerkelijk proefschrift dat door deze Academie met goud is bekroond en uitgegeven en algemeen als een standaardwerk wordt beschouwd. Als bibliothecaris wilde hij eenvormigheid in de wijze van catalogiseren brengen en stelde hij met twee collega's vaste regels voor titelbeschrijven samen, die aan de heden in ons land gebruikelijke regels ten grondslag liggen. Als secretaris van het Bibliotheek Albert I-Fonds bevorderde hij door deskundige bibliotheconomische adviezen de doelmatige inrichting van de Albertina en bewerkte hij door talrijke publikaties dat de nieuwe bibliotheek niet een volks-, een stads- of een universiteitsbibliotheek is geworden, maar een nationale wetenschappelijke bibliotheek, die de hoeksteen van het wetenschappelijk onderzoek is ons land mag heten en de vergelijking met soortgelijke buitenlandse instellingen kan doorstaan. Als professor stelde hij ten behoeve van de studenten, die zijn colleges over de encyclopedie van de Germaanse filologie volgden, leerboeken samen, die van een benijdenswaardige eruditie getuigen. Als bibliotheconoom had hij niet alleen de hand in de doelmatige inrichting van de Albertina, maar droeg hij in hoge mate bij tot het herstel van de Leuvense Universiteitsbibliotheek en publiceerde hij een aantal studiën, die het bibliotheekwezen in ons land ten goede zijn gekomen. Als literair-historicus schreef hij niet alleen zijn bovengenoemde proefschrift, maar publiceerde hij ook een groot aantal opstellen over minder bekende, maar niet onbelangrijke publikaties uit de 16de tot de 18de eeuw, meestal dicht- en redekundige traktaten, alsook bijdragen over de invloed van de boekdrukkunst, het humanisme en de hervorming op de neofilologie. Als lid van deze Academie hield hij tal van lezingen, publiceerde hij in de *Verslagen en Medelingen* talrijke uitvoerige bijdragen en was hij zeer bedrijvig in de commissies, waarin hij zetelde. Zijn talrijke geschriften zijn steeds logisch samengesteld en ingedeeld, goed gedocumenteerd en stilistisch verzorgd. In zijn literairhistorische bijdragen gebruikte hij een zeer persoonlijke stijl, met beelden en vergelijkingen, die goed bedacht en knap uitgewerkt zijn, maar dadelijk opvallen, omdat zij in dergelijke geschriften minder gebruikelijk zijn.

Prof. Dr. J.F. Vanderheyden kon op allerlei gebieden zoveel tot

stand brengen, omdat hij over een knap verstand, een sterke gezondheid en een ongewone werkkraft beschikte en door een warme liefde tot de disciplines, die hij beoefende, en door een onverzadigbare weetgierigheid werd gedreven. Hij was veeleisend niet alleen voor zichzelf, maar ook voor zijn studenten, die hij terdege op hun toekomstige taak wou voorbereiden. Zijn colleges bereidde hij tot in de kleinste bijzonderheden zorgvuldig voor. Voor hen, die zijn colleges in de encyclopedie van de Germaanse filologie volgden, stelde hij een leerboek samen, dat als een blijvende verworvenheid in die tak van wetenschap mag worden beschouwd.

Onvermeld mag niet blijven dat hij uit voornoemde cursus elk student van de tweede kandidatuur een bibliografische oefening placht op te geven om hem, vooral met het oog op zijn verhandeling en proefschrift, bronnen te leren opsporen en literatuur te leren verzamelen. Elke oefening werd door hem zorgvuldig voorbereid. Vooraleer een student aan de oefening begon, gaf hij hem raadgevingen en vingerwijzingen. Elke oefening werd door hem zorgvuldig nagekeken. Het voorbereiden en het nakijken van die oefeningen vergde, gelet op het groot aantal studenten, heel veel tijd en inspanning, maar geen tijd achtte hij verspild en geen moeite vergeefs, als hij daardoor zijn studenten beter leerde zoeken en werken. In ruil voor al die tijd en moeite verlangde hij van zijn studenten een behoorlijke tegenprestatie en stelde hij aan de bibliografische oefeningen vrij hoge eisen. Maar hoe veeleisend hij ook was, nooit deed een student tevergeefs een beroep op zijn hulp en nooit was hij karig met zijn lof, als het resultaat van een bibliografische oefening hem bijzonder bevredigde.

Ofschoon Prof. Dr. J.F. Vanderheyden zich ten zeerste inspande om zijn studenten te leren zoeken en werken en hun daarbij meer dan welke professor ook behulpzaam was, hebben weinigen hun scriptie onder zijn leiding gemaakt o.a. in 1969 Dr. Theo Coun over de *Uitgave-techniek en tekstcritiek in de Middelnederlandse tekstuittgaven van J.H. Bormans (1801-1878)*⁽⁷¹⁾. Slechts twee promovendi zijn bij hem

(71) In 1976 promoveerde Th. Coun op een proefschrift, getiteld *De Middelnederlandse vertalingen van de 'Regula sancti Benedicti'*. Een studie gebaseerd op een codicologisch onderzoek van de handschriften, met een tekstuittgave van de oudste Middelnederlandse vertaling. Dit proefschrift werd door deze Academie met goud bekroond. De promotor van Th. Coun was Prof. Dr. N. De Paepe, maar op verzoek van de promovendus, die zijn erkentelijkheid tegenover Prof. Dr. J.F. Vanderheyden wilde betuigen, was deze laatste voorzitter van de examencommissie.

gepromoveerd: in 1962 Prof. Dr. H. Servotte op een proefschrift, getiteld *The Narrator in English Fiction*, en in 1977 Dr. M. De Smedt op een dissertatie, getiteld *De literair-historische activiteit van Jan Frans Willems (1793-1846) en Ferdinand Augustijn Snellaert (1809-1872)*. Waarom zo weinig studenten op Prof. Dr. J.F. Vanderheyden als leidsman bij het voorbereiden van hun verhandeling of hun proefschrift een beroep hebben gedaan, is moeilijk te verklaren. Lag het aan zijn imponerende gestalte en aan zijn soms kritische, soms strenge blik, die de studenten wellicht vrees inboezemden of hem ongenaakbaar deden lijken? Of aan de vrij hoge eisen, die hij in de tweede kandidatuur aan de bibliografische oefeningen stelde, zodat hij spoedig de reputatie van veeleisend professor kreeg, die weliswaar om zijn gedegen kennis werd bewonderd en om zijn hulpvaardigheid geprezen, maar om zijn veeleisendheid gevreesd? Of aan de door hem gedoeerde vakken, die de meer naar het heden dan naar het verleden gerichte studenten minder in de smaak vielen? Hoe het ook zij, allen, die bij hem hebben gewerkt of bij hem zijn gepromoveerd, prijzen zijn wetenschappelijke degelijkheid, zijn hulpvaardigheid, zijn hartelijkheid, zijn menselijkheid.

Indien Prof. Dr. J.F. Vanderheyden deze vergadering had kunnen bijwonen, dan zou ik hem als volgt hebben toegesproken:

Hooggeachte Prof. Dr. J.F. Vanderheyden,

Ik meen dat U met voldoening en fierheid mag terugzien op wat U in Uw leven heeft tot stand gebracht. Al wie U en Uw werk kennen, zijn U dankbaar voor wat U voor de wetenschap, het bibliotheekwezen en Uw studenten heeft gedaan. Ik beschouw het als een grote eer in deze plechtige vergadering aan Uw buitengewone verdiensten op velerlei gebied te hebben mogen herinneren. Als emeritus en als binnenlands erelid van deze Academie bent U nu van alle verplichtingen ontheven, maar U kennende, weet ik dat U zal blijven voortwerken de wetenschap ten bate. Het is mijn vurige wens dat U dat nog vele jaren in goede gezondheid zou mogen doen. Mocht U nog lange tijd de korte weg van Uw woning in de Dagobertstraat te Leuven naar het nabijgelegen gebouw van de Faculteit van de Wijsbegeerte en de Letteren afleggen en aldaar in Uw werkkamer nog vele bijdragen voltooien, waarvoor U in Uw werkzaam leven de bouwstoffen heeft verzameld. Mocht het U vooral vergund zijn een reeds lang gekoesterde droom

te verwezenlijken: het bezorgen van een nieuwe uitgave van de *Rhetorica* van Jan van Mussem, een traktaat, dat U sedert jaren na aan het hart ligt en waaraan U reeds niet minder dan twaalf bijdragen heeft gewijd.

De historische Bakelandt en zijn bende in het Volkslied en de literatuur

(bijdrage tot de bronnenstudie van de Bakelandt-volkssage)

(S. Top)

Verlag van de heer M. Hoebeke, eerste beoordelaar.

Het door de heer Top ingediende werk is een onderdeel uit een ruimer geheel. Het is nl. het tweede deel van een doctorale scriptie die onder dezelfde titel op 30 oktober 1974 aan de Universiteit te Leuven openbaar werd verdedigd en die bedoeld was als 'de aanzet tot een zuiver volkskundige studie, waarin de Bakelandt-volkssage en de problematiek errond aan de orde worden gesteld'. De schrijver heeft een werk voor ogen gestaan dat vergeleken zou kunnen worden met C.M. Franke, *Der Schinderhannes in der Deutschen Volksüberlieferung. Eine volkskundliche Monographie*. Frankfurt/Main, 1958. En hij heeft een bijdrage willen leveren tot een onderzoek waarvan de voltooiing ons het Bakelandt-fenomeen in zijn totaliteit, d.i. als cultuurgegeven, zal leveren. En pas dan zal aan Bakelandt een werk kunnen worden gewijd als Franke over zijn Duitse tijdgenoot Schinderhannes heeft geschreven. Tops' werk moet dus in zekere zin nog gezien worden als een voorstudie. Om het bewuste tweede deel van zijn omvangrijker dissertatie voor de door wijlen Prof. Dr. R. Foncke in 1975 gestelde prijsvraag in aanmerking te laten komen, heeft de auteur het enigszins moeten aanpassen, d.w.z. hier en daar ook moeten aanvullen. Het resultaat is: een niet al te volumineus werk (Woord vooraf + I-XX + 285 blz.) dat als een afgesloten geheel overkomt en ook voor een lezer die het eerste deel niet kent, lees- en genietbaar is.

Het werk - en daarmee bedoel ik voortaan het ingezonden stuk - bestaat uit twee delen: (a) de marktlieederen aan Bakelandt en zijn bende gewijd en (b) de Bakelandt-literatuur, waarmee het geheel van de epische en dramatische Bakelandt-produkten bedoeld is. Deze Bakelandt-literatuur is in vergelijking met het aantal liederen opvallend omvangrijk: in het totaal drie liederen, waarvan twee (de oudste) eigenlijke 'moordliederen' zijn en één (het laatste) ongeveer 100 jaar na de feiten ontstond en zelf al op de literatuur steunde, tegenover meer dan 15 epische of dramatische bewerkingen van de Bakelandt-stof. Een eerste grond van verklaring van dit feit zal wel in de functie van de

onderscheiden genres te vinden zijn, inzonderheid in de heel eigen functie van het moordlied zelf, dat als marktlid in de eerste plaats een informatieve bedoeling en taak had, maar te gelijker tijd ook een soort moraliserende ontlading van en voor een gekwelde bevolking was. Het moordlied was uiteraard sterk tijdsgebonden, en het feit dat 100 jaar later de allerzielendag van 1803, d.i. de dag waarop L. Bakelandt met 23 medeplichtigen te Brugge werd onthoofd, een 'Nieuw Lied' de gebeurtenissen weer opnam, toont, samen met de vele literaire produkten, hoe sterk de Bakelandt-mythe bij ons volk was ingeburgerd. In dezelfde richting wijst trouwens de omvangrijke Bakelandt-literatuur, die ook in recente tijd nog beoefenaren blijkt te vinden en in nieuwe vormen (strips) voortleeft. Dat anderzijds die literatuur vrij laat op gang is gekomen - V. Huys begon er, als eerste auteur, pas in 1857 mee - sterkt overigens het vermoeden, dat in West-Vlaanderen lange tijd ook een stevige mondelinge Bakelandt-traditie heeft bestaan. En dat met wisselwerkingen rekening is te houden ligt voor de hand. Terecht heeft de auteur dan ook een groot belang gehecht aan de kronologie en het is volkomen begrijpelijk, dat hij het 'Nieuw Lied' van de oudste marktliederen heeft losgemaakt en op een geschikte plaats bij de literaire produkten heeft behandeld.

Het eigenlijke werk zoals het nu voor ons ligt vertoont de volgende structuur: I. een *inleiding*, waarin behandeld zijn: tijdsomstandigheden en kader, oorzaken en wezen van de toenmalige collectieve misdadigheid, het geval Bakelandt en zijn bende, met als slot de probleemstelling, nl. *Wahrheit und Dichtung* (blz. 1-8); - II. de analyse en bespreking van de *volksliederen* (blz. 8-54); - III. de *literatuur* (blz. 55-262), met de analyse en de bespreking van de werken van V. Huys, P.D. Cracco, J. Van Hoorde-De Koninck (toneelwerk), J. Plancquaert, J. Lefranc (bewerking in het Frans van de Bakelandt-stof), J.B. Jansoone (een zuivere colportageroman waarvan ook een franse vertaling bestaat), A. Denijs, het werk van een anonymus (eveneens een colportageroman, s.d.), H. Van de Genachte (waarmee we het begin van onze eeuw bereiken), B. Cornelis, J. van Contich-J. Verdijck (1955), H. Teirlinck ('De Fluitketel', 1969, een satire), R. Seys (toneel), F. Germonprez, een werk met grote historische waarde en gebaseerd op psychologische analyse (*Dossier Bakelandt*, 1964); ten slotte heeft de auteur ook nog aandacht voor de recente Bakelandt-creaties (blz. 261-262); IV. *Samenvatting* (en conclusies) (blz. 263-274); - *Slotbeschouwingen* (blz. 276). Daarop volgen nog drie bijlagen, waarvan de eerste de vooral volkskundige gegevens samenbrengt en de tweede in tabelvorm

een overzicht geeft van de onderlinge afhankelijkheid van de literaire werken.

Uit het overzicht onder (III) kan al dadelijk blijken welke grote aantrekkingskracht van de Bakelandt-stof is uitgegaan: ze heeft niet alleen aanleiding gegeven tot het bestaan van een omvangrijke volksliteratuur, ook 'literatuurtenoren' werden erdoor aangetrokken.

Het wordt de lezer van deze studie al vroeg duidelijk, dat hij te maken heeft met de vrucht van een diepgaand, nauwgezet en exhaustief onderzoek. Bovendien blijkt de auteur ook over een grondige kennis van het thema, een gedegen vakkennis en een stevige wetenschappelijke vorming te beschikken. Hij beheerst zijn studiedomein volkomen en is op de hoogte van de problematiek rondom het onderwerp en de discipline. Zijn vertrouwdheid met de uitgebreide vakliteratuur kan men alvast bewonderen. Maar er is meer: de auteur bewijst dat hij een enthousiaste en onvermoeibare speurder is naar documenten, ook de zeldzaamste, en vooral de geringste bescheiden: de getuigenissen van een volkskultuur, waaraan men zo gemakkelijk voorbijgaat of die men geringschattend verwaarloost. Het feit dat dergelijk speuren met zware moeilijkheden te kampen heeft, heeft de heer Top ook niet afschrikt. Wat is er inderdaad van de volkse zang- en leesstukken, kortom van de volksliteratuur al niet hopeloos verloren (en vernietigd!). Het invoeren van een gewijzigde spelling heeft al volstaan om ook de verantwoordelijken van volksbibliotheken een argument aan de hand te doen om schoonmaak te houden.

Overigens is de auteur ook een scherpzinnig ontleder. Ik reken het hem o.m. tot een verdienste, dat hij bij de analyse en bespreking van de literaire werken (sub III) niet geprobeerd heeft een zelfde model te volgen. Bij de bespreking van V. Huys' *Bakeland, of de rooversbende van 't Vrybusch*, 1860, het eerste 'boek' aan de bende en haar leider gewijd, heeft de auteur een paragraaf: 'Personalialia, realia, criminalia' ingelast en tevens een stramien geschapen dat ook bij de bespreking van de andere werken de vergelijking tussen *Wahrheit und Dichtung* kon vergemakkelijken. Voor een onachtzaam onderzoeker kon dat tot een valstrik geworden zijn. De auteur is er evenwel niet ingelopen, en - al is het niet expliciet gezegd - elk werk is op een bij zijn aard passende wijze geanalyseerd. Alleen de werken met een nog duidelijk dokumentair karakter zijn volgens het n.a.v. Huys' roman gecreëerde model besproken. Werken waarin de Bakelandt-stof en -figuur (sterk) gemetamorfoseerd werden, kregen terecht een specifieke behandeling.

Het zou wel vreemd zijn, dat een beoordelaar zelfs bij de bespreking van een werk waarvan hij de hoge kwaliteiten volmondig prijst, niet enkele op- en aanmerkingen maakt en/of enkele desiderata formuleert.

Zo mis ik om te beginnen een afgeronde, overzichtelijke behandeling van de Bakelandt-figuur, de bende, de tijdsomstandigheden, de 'personalia, realia en criminalia', kortom de historische achtergronden. Wat de inleiding thans in dat verband biedt (blz. 4-6) vind ik te beknopt en te weinig, en de gegevens die rijkelijk in voetnoten worden meegedeeld (men zie b.v. blz. 91-95 en elders) liggen te sterk verspreid om het inzicht dat de lezer wenst te verwerven niet te bemoeilijken. Natuurlijk is er een samenhang tussen het hiervoor ter sprake gebrachte stramien en het daarbij passende apparaat van voetnoten, maar indien er zo'n hoofdstuk als het door mij bedoelde was, zou niets beletten er op elk ogenblik in korte noten naar te verwijzen. Wat in een opzicht een voordeel is, dreigt nu in een ander een nadeel te worden, en het moet stellig mogelijk zijn het belang van de lezer met de structuur van de besprekingen te verzoenen. Hoe dan ook, ik vind het huidige voetnotenapparaat vaak 'zwaar' in zekere zin overladen en hinderlijk. Overigens gaat de auteur er ook te veel van uit, dat de historische feiten i.v.m. Bakelandt bekend zijn en geregeld wordt de lezer verwezen naar de bestaande literatuur, welke literatuur evenwel alweer erg verspreid ligt. Ook dat feit kan ervoor pleiten om n.a.v. een eventuele uitgave aan het toevoegen van een hoofdstuk te denken.

Tenminste bij die werken die moeilijk of nog nauwelijks te vinden zijn had de auteur m.i. ook een korte inhoud moeten geven, b.v. Cracco, Jansoone e.a. Zonder die te lezen kan men Tops besprekingen en opmerkingen niet altijd volgen en zeker niet op hun echte waarde beoordelen. En de heer Top zal wel beter dan wie ook weten, hoe lang men naar een exemplaar van bepaalde werken kan zoeken. Onder de gegeven omstandigheden was een korte inhoud van sommige werken geen nutteloze of kinderachtige bladvulling geweest. Aan de auteur om uit te maken wanneer die wel, wanneer die geen (of minder) zin heeft. Ook met betrekking tot de bespreking van de bronnen van de verschillende auteurs - een onderzoek waarvan de heer Top zoveel werk heeft gemaakt en dat zulke flinke resultaten heeft opgeleverd - hadden korte samenvattingen van de inhoud ongetwijfeld de lezer als leidraad kunnen dienen.

Deze opmerkingen doen natuurlijk niets af van de verdienste van Tops' werk, dat uitblinkt door grondigheid, toewijding, belezenheid, inzicht, scherpzinnigheid en systematiek in de behandeling. Wie het

heeft gelezen kan de auteur ook volgen wanneer hij aan het einde zijn verklaringen en conclusies samenvat. Het werk beantwoordt blijkbaar ook aan de gestelde prijsvraag en ik wil het voor bekroning aanbevelen. Mocht er evenwel een publikatie worden gedacht, dan zou ik er toch sterk de nadruk op leggen, dat het ‘voorwerk’ moet worden aangevuld en uitgebreid.

Verslag van de heer K. Roelandts, tweede beoordelaar.

De ingezonden studie vormt eigenlijk het tweede deel van een doctorale dissertatie (Leuven 1974) die handelt over de historische en literaire bronnen van de volksverhalen betreffende de bende van Bakelandt. De verdere bedoeling daarvan is, een beter inzicht te krijgen in het proces van de sagenvorming: na te gaan hoe een sage kan ontstaan en welke factoren de latere evoluties van die sage kunnen bepalen. Het is een belangrijk onderwerp voor de volkskunde, maar de auteur heeft zich hier in functie van de gestelde prijsvraag moeten beperken tot het literaire aspect en hij heeft het ingediende werk ook in die zin aangepast en bijgewerkt. De historische gegevens in verband met Bakelandt en zijn trawanten worden nu beknopt samengevat in de inleiding, met vrij algemene verwijzing naar de beschikbare archiefbronnen die elders uitvoeriger werden behandeld.

Het lijkt geen twijfel dat Schr. zich volledig heeft ingewerkt in het volkskundig onderzoek en in de bestudeerde thematiek in 't bijzonder. Hij bezit ‘het heilig vuur’ van de onderzoeker die erop uit is alles te lezen en kritisch te beoordelen en die niets onverlet laat om ook de zeldzaamste documenten op te sporen en tot het laatste toe te verwerken. In deze materie is men meer dan elders afhankelijk van het toeval, omdat dergelijke geschriften als marktliederen, krantefeuilletons en volksboeken behoorden tot de konsumptiegoederen die doorgaans slechts een kortstondige belangstelling konden wekken en spoedig (met de grote schoonmaak) werden opgeruimd. Daarom is het op zichzelf al een verdienste dat hier in verhouding tot de vroegere Bakelandtstudiën heel wat meer materiaal is bijeengebracht, maar anderzijds zou het om dezelfde reden ook wel nuttig zijn dat daarbij aanvullende inlichtingen worden verstrekt, b.v. over de plaats waar moeilijk te vinden uitgaven of bronnen bewaard zijn en kunnen geraadpleegd worden. Terloops heb ik me bij de lektuur ook afgevraagd hoe men ertoe gekomen is, de twee oudstbekende marktliederen, gefotokopieerd op blz.

36-37 en blz. 42, precies te dateren (Vgl. Woord vooraf, 2e blz. 'de marktliederen van eind 1803', voorts blz. 102, 108, 181 en passim). Er worden daarbij, zoals gewoonlijk, wel overvloedige bibliografische verwijzingen gegeven, maar aan de datum is blijkbaar geen bijzondere aandacht besteed. Over 't algemeen echter wordt ook op zulke kleinigheden zorgvuldig gelet, - behalve dan nog op een enkele plaats (blz. 159), waar gezegd wordt dat Jean Lefranc, alias Gustaaf Vekeman, geboren werd in 1871 en in 1883 al de vierde uitgave van zijn Bakelandtroman mocht beleven. Dat prematuur succes zal wel aan een tikfout te danken zijn.

Het entoesiasme van de schrijver blijkt niet alleen uit de nauwkeurig bijgehouden dokumentering, maar ook uit de gedetailleerde analyse van de betreffende volksliteratuur en de vergelijkende studie van de respektieve teksten, met het oog op de oorspronkelijkheid of eventueel de onderlinge afhankelijkheid van de verschillende auteurs. In dat opzicht wordt o.m. het moeilijk te beoordelen verband tussen de nagenoeg gelijktijdige publikaties van Huys en Cracco met overtuigende argumenten verduidelijkt, hoewel soms (blz. 119 e.v.) bij de posthume uitgaven onvoldoende onderscheid wordt gemaakt tussen het aandeel van Cracco zelf en dat van zijn uitgever of latere inleider.

Die onachtzaamheid wordt weliswaar in een aanvullende voetnoot (blz. 120 n. 33) expliciet goedge maakt, maar de tekst zelf is niet overeenkomstig verbeterd en in zijn oorspronkelijke, minder nauwkeurige formulering behouden. Op andere plaatsen kan een lezer, die beroepshalve kritiek moet uitbrengen, meer zulke kleinere fouten ontdekken, b.v. waar een onvolledige typering (blz. 21-25 betr. de bedoelingen van de liedjeszanger, blz. 87 over de mondelinge traditie) pas achteraf nader wordt gepreciseerd (blz. 27 en 33, resp. blz. 89-90 en 133); of waar de conclusies niet in alle opzichten beantwoorden aan de voorafgaande uiteenzetting (blz. 140 resp. 145, dit echter beter en juist weergegeven op blz. 147).

Dergelijke tekortkomingen kunnen bij mogelijke publikatie vrij gemakkelijk verholpen worden, omdat zij slechts enkele redactionele wijzigingen vereisen en niet de essentie van het werk raken. Belangrijker acht ik dat Schr. bovendien, bij de ontleding van de afzonderlijke publikaties, een vergelijkende tabel zou voegen, waarin de thans verspreide gegevens over de respektieve motieven en de telkens ter sprake komende plaats- en persoonsnamen overzichtelijk per bron worden aangeduid, in de aard van Bijlage II (blz. 280) waar de onderlinge afhankelijkheid van de bestudeerde auteurs op uitstekende manier wordt voor-

gesteld. Zo'n bijkomende tabel zal de opeenvolgende veranderingen en filiaties, samen met de konstante elementen in de Bakelandt-traditie, nog duidelijker in het licht kunnen stellen.

Het werk van Dr. S. Top beantwoordt volkomen aan de gestelde prijsvraag. Het is een degelijke, voortreffelijke studie, grondig uitgediept en systematisch opgebouwd, het resultaat van jarenlange speurtochten en toegewijd onderzoek. Bovendien betreft het een zelden betreden maar beloftevol gebied, waar volkskunde, geschiedenis en literatuur in elkaar vloeien. Om zijn vele kwaliteiten wordt dit prijsantwoord gaarne voor bekroning en publikatie aan de Academie aanbevolen.

Verslag van de heer A. Demedts, derde beoordelaar.

Als derde beoordelaar van het degelijke werk van de heer S. Top, sluiten wij ons gaarne bij de voortreffelijke verslagen van de heren M. Hoebeke en K. Roelandts aan en hun voorstel de inzending met de uitgeschreven prijs te bekronen. De brede opzet van de studie heeft de schrijver tot talrijke opzoekingen verplicht, die nieuwe gegevens opleverden en hem toelieten, op grond van kritische vergelijkingen een synthetisch beeld van Bakelandt en zijn tijd te schilderen. Wie in de toekomst over een of ander onderdeel van dezelfde stof wil handelen, zal hier de vaste grondslag aantreffen waarop verder kan gewerkt worden.

Wenselijk is dat de heer S. Top zijn boek met het oog op een uitgave nog eens door zou nemen, bepaalde gedeelten bekorten en andere enigszins uitbreiden. Bekorten slaat terug op het tweede hoofdstuk over *Het volkslied* (8-54), uitbreiden op het eerste, inzonderheid dan over *De tijdsomstandigheden* en *De collectieve misdadigheid* (1-3). In verband met de bendevoorming stellen wij ons de vraag of dat verschijnsel, althans gedurende de jongste twee eeuwen geen blijvend element in ons volksleven geweest is. Bekend is uit talrijke bronnen dat even voor de Brabantse omwenteling en tijdens de Belgische republiek (1789-1790) op het Vlaamse platteland, ook in West-Vlaanderen, vooral onder aanstichten van de geestelijkheid, vrijkorpsen georganiseerd werden. In sommige plaatsen bestonden zelfs vrouwelijke afdelingen.

Reeds in 1792 bij de eerste bezetting door het Franse leger is er spraak van jongeren die opstootjes uitlokken en plunderen. (Joseph Samyn *De Franse revolutie in Vlaanderen en in 't bijzonder te Tielt*, Brugge 1888, p. 37). Tielt en Lendeledede, waar Bakelandt geboren werd

en opgroeide, liggen op twee uren gaans van elkaar. Zulke groepen van 'qualick peisende jongelingen' hebben mogelijk ook elders bestaan en blijken bezielde geweest te zijn door een sociaal-revolutionaire geest. Het kan dat Pieter Domien Cracco, die in Bakelandt een opstandeling tegen de maatschappelijke ongelijkheid zag, niet helemaal ongelijk gehad heeft.

Om op de bendevorming terug te keren. Ook voor de Boerenkrijg in 1798 uitbrak kwamen er, door toedoen van Engelse en Oostenrijkse agenten naar het schijnt, verzetsgroepen tot stand. (A. Lowyck *Werkdocument voor de studie van de Boerenkrijg in het Tieltsse* (1ste deel), *De Roede van Tielt*, 1973, nr. 3-4, p. 16 en volgende). Zelfs in onze eeuw traden groepen met landbouwwerktuigen gewapende boeren, zoals zij het in de jaren 1840 en waarschijnlijk ook vroeger als daar reden toe bestond gedaan hadden, tijdens de eerste en tweede wereldoorlog op, om 's nachts hun veldvruchten en boerderijen te beschermen tegen gewone dieven of brandstichters uit vaderlandsliefde. De grens tussen idealisme en misdadigheid is dikwijls moeilijk te trekken geweest.

De vraag of Victor Huys of Pieter Domien Cracco de eerste was om een boek aan Bakelandt te wijden is misschien op te lossen. De uitgave van Cracco's verhaal, de uitgave van 1862 die S. Top niet kunnen inzien heeft, begint met een inleiding: 'In de voorrede onzer *eerste* uitgave...' en dan volgt de tekst waarin hij verklaart talrijke onnauwkeurigheden uit die druk verwijderd te hebben.

Staat die mededeling niet in de uitgave van 1858, die wij niet konden raadplegen, dan is het nagenoeg zeker dat Ernest Reynaert (*De letterkunde te Roeselare*, Roeselare 1956, p. 27) zich vergist heeft waar hij Cracco's eerste uitgave in 1856 vermeldt. Wel blijft de vraag of Huys en Cracco, de eerste leraar te Roeselare (1854-1862) en de tweede onderwijzer in dezelfde stad, niet van elkanders belangstelling voor Bakelandt geweten hebben. Misschien dat een nauwkeurig uitpluizen van de Westvlaamse pers uit die jaren - er verschenen talrijke bladen met kleine oplagen - daaromtrent iets nieuws zou verschaffen. Ook mogelijk is dat in de periode die aan Huys en Cracco voorafging teksten over de roverhoofdman in die bladen verschenen zijn.

In verband met de politieke gezindheid onder het Franse bewind is uit de beschikbare bronnen af te leiden dat een niet onaanzienlijk deel van de bevolking eerder Frans- dan anti-Fransgezind was. Een moeilijkheid die alsnog niet afdoende kon opgehelderd worden is hoe de leden van Bakelandt's bende elkaar gevonden hebben. Lodewijk Allaëys in *Het Westland in den Franschen tijd* (Ieper 1898, p. 298) wekt het ver-

moeden dat Bakelandt en zijn rechterarm Simpelaere elkaar bij het leger kunnen gekend hebben, samen deserteerden en gingen 'schuilen in 't Vrijbusch'. Lendeledede en Ingelmunster, vanwaar Simpelaere afkomstig was, zijn buurgemeenten, zodat het niet uitgesloten is dat hij reeds voor zijn soldatendienst Bakelandt ontmoet had. Over heel deze periode uit onze geschiedenis moet, zoals uit terloopse ontdekkingen bleek, waarschijnlijk meer in de Franse, ook in de Engelse en Oostenrijkse archiefstukken te vinden zijn.

Nopens het volksliederenprobleem mag wellicht aangestipt dat er naast de bekende liedjeszangers, die op kermissen, markten en ook aan de kerkdeuren optraden, hun liedjes lieten drukken en verkochten, er veel meer onbekende geweest zijn, die op de een of andere zangwijze liederen dichtten die mondeling overgeleverd of van het ene schrift in een ander gekopieerd werden en gezongen in herbergen, op bruiloften en andere feestelijke bijeenkomsten, zelfs op het werk, zoals het een halve eeuw geleden nog bij het wieden van het vlas voorkwam. Veel van die iederen waren dubbelzinnig, zo niet gewoon schandalig, wat natuurlijk de afkeer van de geestelijkheid en welopgevoede burgerij uitlokte. Bij de talrijke transcripties van de teksten zijn onvermijdelijk, bijvoegingen en schrappingen, volgens de smaak van de afschrijver gebeurd, die zeker in het geval van Bakelandt de historische waarheid allerlei geweld aangedaan hebben.

Nog een aantekening bij een paar Westvlaamse woorden. In het Bakelandtlied van Van Neste (S. Top, p. 42 en 48) wordt gesproken over een 'dogter', die eigenlijk een zestigjarige weduwe was. Het Westvlaamse taalgebruik kent wel dochters van die leeftijd als *ouderse jongedochters* (L.L. De Bo Westvlaamsch Idioticon, p. 805) als zij ongehuwd waren. Waar Cracco het heeft over *moeskapperijen* (uitgave 1862, p. 11) is dat zeker geen Westvlaams. Het woord komt noch bij De Bo noch in *Loquela* voor. Het staat wel onder de vorm *moeskoppen* bij Van Dale (uitgave 1924) met de verklaring '(veroud.) stroopend, vrijbuitend het land afloopen'. Cracco, geboren in 1798, zal het waarschijnlijk tijdens de Hollandse tijd op school geleerd hebben.

Uit onze aantekeningen gevoegd bij de beoordelingen van de heren M. Hoebeke en K. Roelandts moge blijken wat een belangrijk werk de heer S. Top als antwoord op de prijsvraag van de Academie ingestuurd heeft en enigszins ook het belang dat bij een eventuele uitgave ervan gelegen is.

***De literair-historische activiteit van Jan Frans Willems (1793-1846)
en Ferdinand Augustijn Snellaert (1809-1872)***
(Marcel De Smedt)

Verslag van de heer J.F. Vanderheyden, eerste beoordelaar.

- Als antwoord op de prijsvraag die onze Academie voor 1976 uitschreef werd slechts één studie ingezonden, nl. deze van de heer Marcel De Smedt, die ons thans ter beoordeling werd ter hand gesteld. Het handschrift ervan beslaat twee kloeke delen en omvat een 500-tal bladzijden.

- In dit werk levert de auteur een analytisch-beschrijvende studie van de literair-historische bedrijvigheid van Jan Frans Willems en Ferdinand Augustijn Snellaert, twee Zuidnederlandse pioniers uit de geschiedenis van onze literatuurgeschiedschrijving.

Het geheel valt uiteraard uiteen in twee zware luiken: in een eerste deel worden Willems' literair-historische bijdragen bestudeerd; het tweede behandelt Snellaerts activiteit in dit opzicht.

In zijn 'Inleiding' situeert de auteur zijn studie in de context van de geschiedenis van de Nederlandse literatuurgeschiedschrijving. Tevens schetst de schrijver de plaats van het door hem behandelde onderwerp in het panorama van onze algemene cultuurgeschiedenis. Hij doet dit in het licht van drie bakens die z.i. de licht- en krachtbronnen geweest zijn die het wezen en het uitzicht van het geestesleven in West-Europa op het einde van de 18de en in 't begin van de 19de eeuw hielpen bepalen. Inderdaad, de schrijver hield zich hierbij aan drie factoren van gewicht: de Verlichting, de Romantiek en de ontwikkeling in de politieke toestand van onze gewesten in deze periode. Bij dit laatste punt had hij voornamelijk op het oog de annexatie van sommige 'Nederlandse' gebieden bij Frankrijk onder het Republikeins en het Napoleontisch bewind.

*

- Na een inleidend hoofdstuk, dat een kort overzicht van Willems' leven en werk geeft, wordt in het eerste hoofdstuk van het eerste deel uitvoerig aandacht besteed aan Willems' literatuurgeschiedenis, zijn

'*Verhandeling over de Nederduytsche Tael- en Letterkunde, (...)*' van 1819-1824.

Een eerste kapittel is gewijd aan de doelstellingen en de drijfveren van Willems bij het schrijven van deze literatuurgeschiedenis. Het blijkt dat Willems, wiens oorspronkelijke bedoeling was in het kader van een taalverdediging een overzicht van onze literatuurgeschiedenis te geven, geleidelijk meer aandacht kreeg voor de literatuurgeschiedenis op zichzelf, mede dank zij de verbeterde taaltoestand als gevolg van het KB van 15 sept. 1819. Taalverdediging als zodanig werd daardoor minder noodzakelijk gemaakt.

De belangrijkste drijfveer van Willems was de wil de achteruitgang en achteruitstelling die de moedertaal troffen, tegen te gaan; rechtstreekse aanleiding voor zijn stuk vormden een reeks Franstalige geschriften, waarin aan het Nederlands de aanspraak op de titel van nationale taal ontzegd werd.

Het tweede kapittel behandelt plan, indeling en algemene uitwerking van de '*Verhandeling*'; in het derde kapittel onderneemt de auteur een detailstudie van deze literatuurgeschiedenis van Willems. Hierbij gaat hij o.m. nader in op de soorten geschriften die in Willems' '*Verhandeling*' besproken worden, op de beoordelingscriteria die Willems hanteert, op het historisch inzicht dat meer dan eens tot uiting komt in deze literatuurgeschiedenis (en waarvan de auteur zich afvraagt of de wortels ervan niet in de Duitse Romantiek te vinden zijn); verder wordt een onderzoek ingesteld naar mogelijke invloed die Willems van literair-historische voorgangers heeft ondergaan, en wordt er aandacht gevraagd voor het anthologisch karakter van deze literatuurgeschiedenis; tenslotte wijst de auteur op enkele onnauwkeurigheden en leemtes in Willems' '*Verhandeling*'.

Een vierde kapittel gaat in op de weerklank die de '*Verhandeling*' bij de publikatie ondervond, en behandelt uitvoerig het dispuut tussen Willems en de Mechelse priester J.B. Buelens, o.m. omtrent de zogezegde al te 'liberale' grondstellingen van Willems' literaire geschiedenis.

Een kort besluit rondt de studie van Willems' '*Verhandeling*' af.

*

- In een tweede hoofdstuk bestudeert de auteur Willems' verdere literair-historische activiteit zoals deze tot uiting komt in zijn belangstelling voor het volkslied, in zijn inleiding tot tekstuitgaven, in zijn tijdschriftartikels en in zijn briefwisseling.

Belangstelling voor het volkslied kwam reeds duidelijk tot uiting in de *'Mengelingen van historisch-vaderlandschen inhoud'* van 1827-1830, en is Willems tot aan zijn overlijden in 1846 bijgebleven; in 1845 stuurde hij ten andere de eerste aflevering van zijn *'Oude Vlaemsche Liederen'* in het licht. Willems' interesse voor het volkslied dient verklaard vanuit zijn inzicht in de mogelijkheid via het volkslied lagere bevolgingsklassen te bereiken en vanuit zijn besef van het belang van de kennis van het volkslied voor de verspreiding van eigen taal en cultuur.

Een ander facet van Willems' verdere literair-historische activiteit is zijn editoriaal werk. Het is uiteraard niet de bedoeling van de auteur deze tekstuitgaven b.v. vanuit filologisch of literair-kritisch standpunt te bestuderen; wel wijdt hij zijn aandacht aan de inleidingen tot deze tekstedities, die meestal literair-historisch interessant materiaal bevatten. Zo bestudeert hij achtereenvolgens de inleiding tot de uitgave van de *'Rymkronyk van Jan Van Heelu (...)'* van 1836 en van *'De Brabantsche Yeesten'* door Jan De Klerk (1839, 1843), waarbij de auteur lang stilstaat bij 19de-eeuwse opvattingen omtrent identiteit en overlijdensjaar van de schrijver van *'De Brabantsche Yeesten'* en Willems' standpunt daaromtrent.

Ook de Reinaert-editie van 1836 wordt onder de loep genomen. Bij wijze van inleiding geeft schrijver een overzicht van de studies van de belangrijkste geleerden die reeds vóór Willems belangstelling voor de Reinaert hadden opgebracht of dit Middelnederlands stuk reeds hadden uitgegeven: H. Van Wijn, F. Weckherlin, F.D. Gräter, J. Grimm. Vervolgens gaat de auteur grondig in op Willems' standpunt inzake de oorspronkelijkheid van de Middelnederlandse Reinaert, zoals dat in diverse bijdragen en met name in de inleiding tot Willems' tekstuitgave van de Reinaert van 1836 tot uiting komt. Tenslotte wordt onze aandacht gevraagd voor de positieve en de negatieve reacties die in binnen- en buitenland op deze Reinaert-editie volgden.

In het laatste kapittel van het eerste deel besteedt de auteur aandacht aan Willems' bedrijvigheid op het stuk van de uitgave van het *'Belgisch Museum'*, een tijdschrift dat op last van de *'Maetschappy tot bevordering der Nederduitsche tael- en letterkunde'* door Willems van 1837 tot 1846 werd uitgegeven.

Schrijver gaat in op de wordingsgeschiedenis van deze maatschappij, en bestudeert Willems' literair-historisch belangrijke bijdragen in het genoemde tijdschrift: de aanvullingen op zijn *'Verhandeling'* enerzijds, en de edities van oude literaire stukken anderzijds.

Een 'Besluit', dat ons een synthese van Willems' literair-historisch werk biedt, rondt het eerste deel van deze studie af.

* *

- Het tweede deel, dat de literair-geschiedkundige activiteit van F.A. Snellaert bestudeert, opent met een inleidend hoofdstuk over leven en werk van Snellaert.

Dit tweede deel omvat drie onderdelen. Een eerste hoofdstuk is gewijd aan Snellaerts '*Verhandeling over de Nederlandsche dichtkunst in Belgie (...)*' van 1838; een tweede hoofdstuk behandelt Snellaerts tweede literatuurgeschiedenis; en een derde hoofdstuk bestudeert Snellaerts verdere literair-historische bedrijvigheid, die chronologisch ook voor een stuk tussen het opstellen van beide literatuurgeschiedenissen te situeren valt; vanuit methodologisch standpunt gaf de auteur er echter de voorkeur aan beide literatuurgeschiedenissen na elkaar te bespreken.

In het eerste kapittel van het eerste hoofdstuk, dat o.m. aanleiding tot en doelstelling van Snellaerts '*Verhandeling*' behandelt, betoogt de auteur dat Snellaerts belangrijkste doel bij het schrijven van zijn '*Verhandeling*' was, aan te tonen dat gebruik van en waardering voor zijn eigen taal en het beoefenen van een eigen literatuur absolute voorwaarden zijn voor het bestaan van een vrij, onafhankelijk volk; hij vraagt zich bovendien af of Snellaerts ideeën over identificatie van taal en volk niet teruggaan op stellingen en opvattingen van G.W. Leibniz en J.G. Herder.

In zijn detailstudie van Snellaerts '*Verhandeling*' vraagt schrijver o.m. aandacht voor het merkwaardig historisch inzicht dat bij Snellaert tot uiting komt en voor het sterk anthologisch karakter van deze '*Verhandeling*'; hij speurt naar invloeden die Snellaert van andere literairhistorici, o.m. F. Schlegel, H. Hoffmann von Fallersleben, J. Mone, J.-B. de Roquefort, heeft ondergaan. Zoals voor de '*Verhandeling*' van Willems stelt de auteur ook hier een onderzoek in naar de soorten geschriften die in Snellaerts literatuurgeschiedenis opgenomen worden en naar de beoordelingscriteria die Snellaert hanteert. Een kort besluit rondt dit eerste kapittel af.

*

Het tweede luik van de studie van Snellaerts literair-historische bedrijvigheid behandelt het '*Kort begrip eener geschiedenis der Nederduitsche letterkunde*' (1849); de nieuwe edities ervan werden getiteld

‘*Schets eener geschiedenis der Nederlandsche letterkunde*’ (1850-1855-1866-herdruk 1881) en de Franstalige versie ervan verscheen als een ‘*Histoire de la littérature flamande*’.

De auteur toont in zijn eerste kapittel van dit hoofdstuk o.m. aan dat opzet, omvang en inhoud van de Franstalige ‘*Histoire*’ mede bepaald werden door het feit dat dit werk in een reeks - de ‘*Bibliothèque Nationale*’ - verscheen. Hij wijst erop dat Snellaerts bedoeling met de Franstalige versie van deze literatuurgeschiedenis was zijn Franstalige landgenoten een bondig en handzaam overzicht van onze literaire geschiedenis aan te bieden. Schrijver vraagt tevens aandacht voor de overweging dat Snellaert aanvankelijk de bedoeling had een meer uitgebreide geschiedenis van onze literatuur te schrijven.

In zijn gedetailleerd onderzoek legt de auteur de verschillende edities van deze literatuurgeschiedenis naast elkaar, en hij betoogt dat Snellaert het werk vanaf de tweede uitgave (1850) steeds meer wetenschappelijk en tegelijkertijd bruikbaar heeft willen maken, en dat hij - mede door zijn inzicht dat zijn meer uitgebreide literatuurgeschiedenis toch niet meer tot stand zou komen - met name in de laatste editie van 1866 heel wat materiaal heeft opgenomen dat wellicht oorspronkelijk voor de geplande ruimere editie bestemd was.

Ook voor deze literatuurgeschiedenis gaat de auteur de soorten geschriften na die opgenomen worden, en bestudeert hij de criteria van beoordeling. Tenslotte heeft schrijver aandacht voor de positieve en negatieve reacties op deze ‘*Histoire-Kort begrip-Schets*’.

In het laatste hoofdstuk van het tweede deel, waarin Snellaerts verdere literair-historische activiteit aan bod komt, gaat de auteur eerst dieper in op literair-historisch belangwekkende tijdschriftenbijdragen van Snellaert (o.m. in verband met de geschiedenis van het Vlaams toneel in het ‘*Belgisch Museum*’). Vervolgens wijst hij op Snellaerts belangstelling voor het volkslied, en schenkt hij uitvoerig aandacht aan de organisatorische en editoriale bedrijvigheid van Snellaert in de schoot van de ‘*Commission pour la publication des anciens monuments de la littérature flamande*’. Tenslotte wordt Snellaerts bibliografische bedrijvigheid in de ‘*Vlaemsche bibliographie*’ en zijn biografisch werk in de ‘*Biographie Nationale*’ onder de loep genomen.

In een slothoofdstuk krijgen we dan een synthese van Snellaerts literair-historisch werk.

*

- De belangrijkste conclusies waartoe de auteur op het eind van zijn studie komt zijn:

1. De literair-historische activiteit van Jan Frans Willems en Ferdinand Augustijn Snellaert, zoals die tot uiting komt in hun literatuurgeschiedenissen, tekstuitgaven, liederverzamelingen, tijdschriftartikels, e.d., kan niet los gezien worden van de volksnationale doelstellingen van deze twee voormannen van de Vlaamse Beweging.

Met het opdiepen en bekendmaken van onze oude literatuur wilden ze hun land- en taalgenoten bewust maken van eigen kunnen en eigen mogelijkheden, wilden ze hun Franstalige landgenoten het bewijs leveren van het bestaan - vroeger en nu - van het Nederlands in België en van een Zuidnederlandse literatuur, en beoogden ze tevens hun respect voor deze taal en literatuur af te dwingen.

Dat ze in hun streven niet alleen een Vlaamse intellectuele elite, maar ook de brede bevolkingslagen wilden bereiken, blijkt uit hun levendige belangstelling voor meer volkse literaire uitingen zoals het toneel en het lied.

2. Zowel Willems als Snellaert hebben een ruime opvatting van het begrip literatuurgeschiedenis. Naast bellettristische geschriften komen in hun literatuurgeschiedenissen ook o.m. geschiedkundige, genees- en natuurkundige en literair-theoretische stukken voor. De opname van allerlei politiek-geschiedkundige en cultuurhistorische informatie kan bovendien op het inzicht van Willems en Snellaert wijzen dat er een wisselwerking is tussen politieke en cultuurhistorisch belangrijke gebeurtenissen en de literatuur.
3. Met zijn '*Verhandeling*' heeft Willems voornamelijk heel wat 17de- en 18de-eeuwse Zuidnederlandse literaire figuren aan de vergetelheid onttrokken.
4. Het anthologisch karakter van de '*Verhandeling*' van Willems en de '*Verhandeling*' van Snellaert is opvallend, doch licht te begrijpen in een tijd dat de meeste geschriften nog niet door tekstuitgaven algemeen verspreid, en derhalve nog grotendeels ontoegankelijk waren.
5. Zowel bij Willems als bij Snellaert wordt relatief gezien reeds heel wat plaats ingeruimd aan literair-esthetische waardeoordelen; opvallend daarbij is de ruime plaats die aan het formele criterium van de taalzuiverheid wordt toegekend, wat wellicht samenhangt met het belang dat beide literair-historici aan zuiver taalgebruik en het weren van vreemde (vooral Franse) invloeden in onze taal hechten. In hun literair-esthetische beoordeling zijn beiden overigens nog grotendeels classicistisch - de poëzie van Hooft, Vondel en Cats geldt veelal als

evaluatiernorm. Dit neemt echter niet weg dat beide literair-historici meer dan eens blijken te geven van historisch inzicht en van hun bewustzijn van de relativiteit van esthetische normen. Hun sympathieke houding tegenover middeleeuwse kunst is in dit opzicht illustratief.

6. In de presentatie en de ordening van het opgenomen materiaal is er een zekere evolutie van Willems naar Snellaert te onderkennen. Heeft Willems' *'Verhandeling'* nog veel weg van het bio-bibliografisch repertorium - maar dan chronologisch gerangschikt -, dan heeft Snellaert meer oog voor het genre waartoe een bepaald stuk behoort, voor het inhoudelijk element ervan, enz... Ook de indeling is gewijzigd: bij Willems wordt de literatuurgeschiedenis gewoon per eeuw ingedeeld, bij Snellaert per 'periode', en daarbinnen - in zijn *'Verhandeling'* althans - per genre. De periodenindeling geschiedt bij Snellaert nog gedeeltelijk volgens politiek-historische of dynastische criteria, ofschoon intrinsiek-literaire factoren ook soms een rol spelen.
7. Zowel Willems als Snellaert waren autodidacten op literair-historisch gebied. Een zekere voortvarendheid in hun literair-geschiedkundig onderzoek - soms zelfs een zekere oppervlakkigheid - hangt hier wellicht mee samen. Het is dan ook begrijpelijk dat er af en toe kritiek op hun literair-historisch werk kwam vanwege 'beroepsfilologen' zoals een J. Grimm, een J.H. Bormans of een M. de Vries.
8. Beide literair-historici stonden niet geïsoleerd in hun wetenschappelijk werk, maar onderhielden levendige contacten met belangrijke Noordnederlandse en Duitse filologen zoals W. Bilderdijk, M. Siegenbeek, M. de Vries of H. Hoffmann von Fallersleben, J. Mone en J. Grimm.

*

- In zijn bibliografie maakt de auteur een onderscheid tussen 'handschriftelijke bronnen' en 'gedrukt materiaal'. Alleen die geschriften worden in de bibliografie vermeld waarvan in deze studie effectief gebruik gemaakt werd.

Achterin het werk vinden we tenslotte een personenregister en de inhoudstafel.

* * *

- Wie ook dit werk ter hand neemt, het stuk doorloopt of de bibliografie (p. 450-479) naslaat, zal wel kunnen vermoeden - doch nooit ten volle beseffen - welk ontzaglijk opsporingswerk, en dit in de meest uiteenlopende bronnen (hss., boeken, tijdschriften, week- en dag-

bladen), door de auteur verricht werd om dit fresco uit te tekenen en te kleuren.

De weg die hier bij dit onderzoek bewandeld werd, d.i. de methode die hierbij gevolgd werd, moest bijna uiteraard tot een zekere eenvormigheid en zelfs schijnbare eentonigheid in het dubbel plan, de indeling en vulling ervan, tot gevolg hebben. Gaat het dan, zoals dit hier het geval is, om de studie van een bedrijvigheid van dezelfde aard bij twee personen die gedeeltelijk tijd- en geestgenoten zijn, dan wordt deze indruk nog versterkt door het haast niet te ontwijken parallellisme in het behandelen van de gegevens en in het voorleggen van de resultaten. Doch de hier gevolgde analytisch-beschrijvende werkwijze brengt dit nu eenmaal mee. Het toepassen van deze methode kan hier echter verantwoord worden wijl het er toch in deze dubbele monografie eveneens om gaat een exhaustief onderzoek te ondernemen dat dan het bruikbare materiaal zou opleveren voor een latere betrouwbare schets van de historie van de literatuurgeschiedschrijving bij ons. En in dit opzicht is m.i. de poging van de schrijver geslaagd te noemen en zijn zijn resultaten in dank te aanvaarden.

De scherpe speurzin bij de jacht op bruikbaar materiaal en de kritische zin waarmede dit uitgekozen en verwerkt werd zijn m.i. zeer te loven. Treffend - dat mag wel even aangestipt! - is ook de schrijftuur: de kalme, zakelijke toon van het betoog, en de rustige, omzichtige uiteenzettingen in enkele polemische fragmenten van het werk.

Dat dit werk een belangrijke bijdrage is tot een betere kennis van twee voormannen in onze strijd voor onze ontvoogding, doch eerst en vooral voor het afdwingen van individuele en nationale herwaardering als Vlamingen en als Nederlanders, is onbetwistbaar, zij het ook dat slechts één facet van hun veelzijdige activiteit onder de loep werd genomen.

Onze 19de eeuw is nog immer voor de meesten een ijsberg, en schraal is de opkomst van hen die hem benaderen durven. Hier nu ligt een studie voor van iemand die althans één flank van een paar lichttoppen in die ontzaglijke massa op kaart gebracht heeft, en die meteen een waardige plaats inneemt in de koene ploeg van vorsers die zich in de jongste jaren aan een soortgelijk stuk waagden.

Ik stel dan ook voor dat dit ingezonden werk van de heer M. De Smedt door onze Academie zou bekroond worden, en dat het in een van haar reeksen zou uitgegeven worden.

Verslag van mevrouw Ada Deprez, tweede beoordelaar.

Na de uitstekende en uitvoerige samenvatting van collega Vanderheyden moge het mij ten goede worden gehouden geen overzicht van de inhoud van dit werk meer te leveren: de krachtlijnen van het betoog werden reeds duidelijk getrokken en de resultaten beklemtoond.

Met hem delen wij de waardering voor het omvangrijke en gedetailleerde onderzoek en het tijdrovend voorbereidend werk, en constateren wij 's schrijvers vertrouwdheid met vele publikaties uit de verleden of de actuele filologie - met correspondenties ook - en het efficiënte gebruik van een aantal standaardwerken over de behandelde periode.

Het resultaat is een goed geconstrueerd en sluitend stuk, waarin uitvoerig parafraserend, citerend en commentariërend te werk wordt gegaan om aldus voorzichtig en a.h.w. stap voor stap tot een zorgvuldige analyse van de praktijk van onze eerste twee Zuidnederlandse literaire historiografen te komen.

De studie werd methodisch opgezet en uitgevoerd zodat men geconfronteerd wordt met een zorgvuldige parallellie tussen de twee luiken: Willems en Snellaert. Achtereenvolgens wordt bij beiden kort het leven geschetst en wordt daarna uitvoeriger ingegaan op hun literairhistorisch werk; op de omstandigheden van het ontstaan, de doelstellingen en drijfveren; en op het plan, de indeling, de detailstudie en de receptie.

Deze parallellie wordt tot in onderdelen volgehouden: zo komen b.v. - om ons tot de genres te beperken - bij Willems en Snellaert enkele malen de zedekundige leerdichten, de psalmvertalingen en het godsdienstig proza, de literaire theorie, de natuur- en geneeskundige tractaten, het taalkundig proza enz. aan bod.

Door deze strakke opbouw is het gevaar voor herhalingen niet steeds vermeden - iets wat vooral opvalt bij de detailstudie - en wat o.i. had kunnen vermeden worden door een enigszins andere aanpak, nl. door als legger Willems' *Verhandeling* (1819-1824) te gebruiken en uitvoerig op al zijn facetten en verdiensten te ontleden, in te gaan op zijn evaluatie van literatoren en genres, om in de chronologisch daarop volgende geschriften van Willems en Snellaert slechts aan te stippen of uit te werken waar er een evolutie in inzicht óf kennisvermeerdering óf verander(en)d waardeoordeel optreedt.

Dit is een desideratum waarvan de uitvoering o.i. alleen maar deze studie ten goede kan komen. De voordelen zijn evident: de herhalingen zouden wegvallen, het werk zou korter, bondiger, geserreerder overkomen terwijl de reductie van de tekst de lezer ook een duidelijker

overzicht van de evolutie in onze literaire historiografie zou bieden.

Een verdere beperking van de omvang zou - zonder werkelijke schade voor het essentiële - kunnen worden bereikt door alles wat niet strikt met Willems, Snellaert en de Zuidnederlandse literair-historische praktijk te maken heeft, óf wat reeds als bekend mag worden verondersteld door vroegere publikaties, weg te laten: wij denken hier b.v. aan de in se wel interessante maar vrij omstandige uiteenzettingen over de Brabantse Yeesten, de Dietse Doctrinael of de Reinaert-historiek, die aan vakgenoten bekend zijn en geen nieuwe elementen tot het onderzoek bijdragen.

Een derde en laatste desideratum betreft geen tekstvermindering maar integendeel een dito vermeerdering, in de vorm van een enigszins uitgebreid hoofdstuk waarin van de analyse op de synthese zou worden overgestapt en waarin de schrijver - op basis van zijn eigen bevindingen en van de bestaande studies van Blauwkuip, De Bock, De Jonghe, De Vreese, Elias en Schmook - ons een globaal overzicht zou leveren van de activiteiten van Willems en Snellaert in de Nederlandse literaire historiografie. Dit zou een aanvulling voor het Zuiden bij de werken van Brom, De Buck en Karsten opleveren en bepalen in welke mate wij tussen 1815 en 1875-80 hebben bijgedragen tot vermeerdering van de kennis van onze literaire teksten en tot eventuele vernieuwing van de methodes, en meteen onderzoeken welke de achterstand van onze 'dilettanten' op de academisch-gevormde beroepsfilologen van Nederlanders en Duitsers huize was. Ook of er bij ons van een specifiek-eigen visie kan gesproken naast en na Van Wijn, De Vries, Siegenbeek, Van Kampen, Visscher en Jonckbloet.

Besluitend kunnen wij verklaren dat schrijver een zeer verdienstelijke studie heeft geleverd doordat hij uitstekend op de hoogte is van het werk van beide protagonisten en een zeer gelukkige hand heeft gehad in het opsporen en vinden van een aantal bronnen en modellen voor de literatuurgeschiedenissen van J.F. Willems en F.A. Snellaert, als daar zijn Van Wijn, Kops, De Vries, Siegenbeek, Warton, Hoffmann von Fallersleben en Roquefort. Deze studie verdient bijgevolg beslist te worden bekroond en - mits enkele aanpassingen én ruimte van financiële voorzieningen bij onze instelling - te worden gepubliceerd.

Verslag van de heer R.F. Lissens, derde beoordelaar.

De oordeelkundige verslagen van de eerste resp. de tweede commissaris ontslaan mij van een uitgebreid advies. Ik deel hun waardering voor het geleverde exhaustieve onderzoek, dat de auteur met nauwgezetheid en schranderheid tot een goed eind heeft gebracht. Het ingezonden prijsantwoord is een degelijke bijdrage tot de geschiedenis van de literatuurgeschiedschrijving in de Nederlanden. Ik stel voor dat het werk door de Academie wordt bekroond.

Wat de uitgave betreft heb ik bezwaar tegen wat ik de al te grote omslachtigheid van de voorgelegde studie zou willen noemen. Omslachtigheid in de aanpak, in de uiteenzetting en in de schrijftuur. Met waardering voor al het gepresteerde meen ik dat wat niet strikt behoort tot het onderzoek van de literairhistorische activiteit van Willems en Snellaert gevoeglijk kan worden geweerd - voorbeelden daarvan geeft de tweede beoordelaar - en dat een poging tot bondiger formulering een aanwinst voor het werk zou betekenen (zie b.v. blz. 112). Deze opmerkingen gelden in het bijzonder voor de vrij zwakke inleiding en voor de behandeling van Willems. Reeds Hoofdstuk I, de bespreking van de *Verhandeling*, kan makkelijk worden ingekort zonder de bewijsvoering in het gedrang te brengen. Zo dient de gegrondheid of de verklaring van Willems' doelstelling niet door een omstandige uiteenzetting van de standpunten van Tarte, Barafin, Donny, zelfs van Plasschaert te worden aangetoond. Er zou dan ruimte vrijkomen voor b.v. een analyse van de 'Inleyding', in de eerste plaats van de daar meegedeelde concrete bedoeling (genuanceerder dan alleen taalverdediging; voor welke lezers geschreven?), in de tweede plaats van de gedachteninhoud, op de betekenis waarvan ik elders heb gewezen. Overigens wekt het verbazing dat de literairhistorische activiteit van Willems zo weinig in verband wordt gebracht met zijn opvatting omtrent de letterkunde, die vanaf de 'Inleyding' tot 'Over den geest waerdoor de vlaemsche letterkunde zich moet doen onderscheiden' (1844) is na te gaan. Een al was het maar geschematiseerde uiteenzetting van Willems' opvatting ter zake acht ik onontbeerlijk.

Bij de herwerking, die een pijnlijk snijden in eigen vlees is maar die ik mij genoodzaakt zie als voorwaarde tot uitgave door de Academie voor te stellen, kan de auteur enkele vlekjes verwijderen. 'Medio 1830 brak de opstand uit...' (blz. 4): is dat niet wat losjes gezegd? De Seyns *Dictionnaire des écrivains belges* verscheen te Brugge, niet te Brussel. Waarom verder ook niet zijn *Dictionnaire biographique des*

sciences, des lettres et des arts en Belgique vermeld? *Leven en werken der Zuidnederlandsche schrijvers* bestaat niet uit twee, maar uit drie afleveringen.

De Kroniek van Godevaert van Haecht - Een syntaktische studie
(Y. Stoops)

Verslag van de heer V.F. Vanacker, eerste beoordelaar.

Het is een bekend feit dat in de Nederlandse taalkunde een opvallend gebrek heerst op het gebied van de historische syntaxis. Dat wordt onder meer duidelijk geïllustreerd door de vele lacunes die A. Weijnen verplicht is te signaleren in zijn 'Schets van de geschiedenis van de Nederlandse syntaxis'. Om die lacunes weg te kunnen krijgen zijn nauwkeurige syntactische beschrijvingen van betrouwbaar materiaal broodnodig. Ik beschouw het als een hoopgevend teken dat wij hier ter beoordeling een studie aangeboden hebben gekregen, waarin de syntaxis van de niet alleen historisch, maar ook taalkundig interessante 16e-eeuwse tekst van Godevaert Van Haecht uitvoerig en grondig wordt geanalyseerd. Zeer systematisch worden achtereenvolgens in de hoofdzinnen de vormkenmerken tot in de kleinste details beschreven, met daarnaast ook rubrieken als het al dan niet uitdrukken van het subjekt, de plaatsing van het subjekt tegenover de andere zinsdelen, de onderlinge schikking van de verbale delen en van de A-delen met ook aandacht voor de schikking van de partikels *ook*, *noch*, *niet* en andere soorten bijwoorden, de schikking van de A-delen tussen Vf en S en in de eindgroep na het laatste verbale deel. Die punten worden ook zeer secuur beschreven in de bijzinnen naar de vorm. Naast die vormbeschrijving worden in deel II ook de functies van de verschillende zinnen zeer nauwkeurig omschreven, alsook de functies van de deelwoordconstructies. Het in Hoofdstuk 6 gegeven Overzicht van de bijzinfuncties maakt deze studie ook zeer toegankelijk voor wie informatie wenst over semantische aspecten. Enkele losse syntactische verschijnselen als coördinatie, negatie en zinsvervlochtening worden nog beschreven in Hoofdstuk 7. Deze vrij summiere opsomming kan een idee geven van de rijke inhoud die de lijvige studie van Dr. Stoops voor vergelijkend en historisch syntactisch onderzoek kan bieden. De lijst Woordverklaringen II (p. 370-378) geeft aanvaardbare verklaringen, die het begrijpen van de voorbeelden vergemakkelijken.

Bij de beschrijving van de schikking der A-delen heeft Dr. Stoops terecht bij de karakterisering van de onderlinge schikkingen gewerkt

met een begrip als inherente bepaling. Daardoor is het mogelijk toch een zekere structuur te vinden in de 'middenmoot'. En al besluit Dr. Stoops (II, p. 369) met het vermoeden dat er meer problemen overgebleven zijn dan er opgelost konden worden, toch zal de lezer moeten erkennen dat in deze studie zeer minutieus allerlei syntactische verschijnselen worden beschreven, waarop later met vertrouwen kan worden gesteund als men een goed gedocumenteerde geschiedenis van de Nederlandse syntaxis wil schrijven.

Gunstig is ook de keuze van de tekst. Hij is duidelijk in plaats en de tijd te situeren en helpt zeker een leemte te vullen in onze kennis van de historische syntaxis van het Nederlands, o.m. ook omdat de 16de eeuw lang de minst onderzochte periode van onze taal is geweest. Met deze syntaxisbeschrijving wordt duidelijk een schakel gelegd tussen de Middelnederlandse syntaxis (Stoett) en de syntaxis van 17de-eeuws Nederlands (Overdiep). Op verschillende plaatsen slaagt Dr. Stoops erin die overgangspositie van haar materiaal overtuigend te situeren. Daarbij wordt ook vergeleken met andere syntactische studies over 16de-eeuws Nederlands (Ornée), maar het valt bij deze vergelijking op hoe vaak Dr. Stoops erop dient te wijzen hoe verschil in genre ook verschil in constructies kan verklaren. Terecht wordt ook gewezen op overeenkomsten en verschillen met de studie van Verhage over de taal in het Dagregister van Jan Van Riebeck.

Het gehele werk is met veel zorg opgesteld, de beschrijvingen bieden weinig aanleiding tot betwisting. Ook wordt op een verantwoorde wijze aansluiting gezocht bij modern Antwerps dialectgebruik. Voor vergelijkend syntactisch-stilistisch onderzoek zijn ook belangrijk de op II, p. 361 vermelde kenmerken van de delen die in de directe rede werden genoteerd. Sommige kenmerken vloeien logisch voort uit de kroniekstijl, andere kenmerken van die kroniekstijl liggen minder voor de hand (zie II, p. 362-365). Een interessant resultaat van deze studie lijkt mij dat sommige syntactische elementen duidelijk wijzen op een 'schrijftaal'-traditie. Uiterst belangrijk zijn ook de algemene karakterisering van Van Haechts stijl die aan de ene kant nog Middelnederlandse trekken vertoont, maar aan de andere kant ook Nieuwnederlandse kenmerken heeft (II, p. 366-369).

Al bij het begin van haar onderzoek stond Dr. Stoops voor een moeilijkheid. Hoewel de uitgegeven tekst van de kroniek van G. Van Haecht om allerlei redenen een geschikt terrein scheen te zijn voor syntactisch onderzoek, bleek spoedig, na een paar proeven, dat de 16de-eeuwse tekst, uitgegeven door de historicus R. Van Roosbroeck, niet de nodige

garanties biedt. Dr. Stoops was daardoor verplicht de hele onderzochte tekst op het handschrift te controleren.

Men kan niet beweren dat Dr. Stoops enige moeilijkheid ontweken heeft. Zeer uitvoerig is ze op alle aspecten ingegaan die binnen haar onderzoek ter sprake dienden te komen. De lezer krijgt hier werkelijk een zeer uitgesponnen beschrijving, waar gelet wordt op alle syntactische verschijnselen. Ik zou deze studie daarom willen karakteriseren als grondig en betrouwvol.

Het lijkt me niet nodig in dit verslag in te gaan op allerlei detailpunten. Het is normaal dat bij zo vele interpretaties van een toch niet zo eenvoudige tekst wel eens twijfels rijzen. Graag erken ik dat Dr. Stoops die twijfels meestal zelf goed opvangt. Zo kan de lezer bij 2.1.1.3.6. zich wel afvragen waarom bij het niet uitdrukken van het subject alleen gedacht wordt aan het onpersoonlijk *het*. In sommige gevallen zou men ook kunnen denken aan *daer*, *der*. De constatering op I, p. 72 dat in dergelijke zinnen als uitgedrukt repletief subject *daer* nooit voorkomt, heft de twijfel op. Een vergelijking met het moderne Antwerps had hier misschien wel kunnen helpen. Maar ik erken graag dat daarnaast op p. 73 het gebruik van *er* na Vf in het huidige Antwerps gehanteerd wordt om *daer*, vooraan in de zin, als een echt zinsdeel te herkennen.

Deel I:

Op p. 86-87 mis ik wel een aansluiting bij het huidig Antwerps (of Zuidnederlands) taalgebruik, vooral omdat constructies als: *zouden kunnen gebruikt hebben* als on-Nederlands worden beschouwd. Opvallend is in dat perspectief wel dat dergelijke constructies bij Van Haecht niet voorkomen (...*souden sij dat niet hebben commen gebruijcken* (I, 1921).

p. 124: Wanneer men de zin: *diest lagen sommige walen in* gewoon gelijkschakelt met een vb. ontleend aan Weijnen: *de wijze schrick ich voor*, dan ziet Dr. Stoops ten onrechte een verschil in functie over het hoofd.

Beneden op p. 408 is mij niet erg duidelijk waarom vermeld staat: Attributieve bep. komen niet aan de orde, aangezien het zinsdeelstukken zijn. Wordt ervan uitgegaan dat voorzetselgroepen als attributieve bepalingen ook op andere plaatsen dan na de kern kunnen voorkomen? Als dat niet het geval is, dan diende hier niets te worden vermeld.

Deel II:

p. 142: Interessant zijn de zinnen die
ingeleid worden met

dies, dat door Dr. Stoops door vergelijking met de taal van Marnix, geïnterpreteerd wordt als voegwoord-bijwoord. Misschien kan *dies* in de zin II, 215 ook nog wel objectsgenitief zijn bij het substantief *den grouwel*.

p. 156: Het is me niet duidelijk waarom in de zinnen II, 8 en II, 316 bij respectievelijk *wat vier* en *wat tijdinghe* het pronomen *wat* een relativum wordt genoemd.

Het zou onrechtvaardig zijn bij een globale beoordeling tegenover de talrijke juiste interpretaties die Dr. Stoops geeft, de enkele gevallen te plaatsen waarop men een andere kijk heeft. Wie dit werk aandachtig leest, wordt zeker getroffen door de fijnzinnige en meestal ook verantwoorde interpretaties, waarbij steeds een te prijzen zin voor relativering opvalt. Op sommige plaatsen wordt ook op een verantwoorde manier gepoogd een verklaring te geven. In dat verband verwijs ik naar I, p. 129 om het niet optreden van inversie na *zonder*-bepalingen te verklaren. Interessant zijn ook de observaties over de schikking in de vorm van *wilden* naast *wouden* gekoppeld aan de negatie (I, p. 300-302).

Uit de beschrijving van het materiaal komen belangrijke elementen te voorschijn. Ik wijs in dit verband o.m. op het vrij grote aantal zinnen met adverbiale bepalingen van richting in de uitloop (I, p. 262), de vooraangeplaatste kausale *dat*-zinnen (II, p. 35), het ontbreken van het terugwijzende expletieve *so* na adverbiale temporele bijzinnen met *nou* (II, p. 300).

Hoewel Dr. Stoops in haar werkwijze vaak inzichtgevende verbanden legt, blijft ze soms te sterk vasthouden aan het principe 'beschrijven'. Zo kan de lezer wel vinden waar en hoe vaak dubbele werkwoordgroepen worden gesplitst, maar het is hem niet mogelijk uit te maken hoe sterk de tendens tot splitsen is, doordat naast die gevallen geen zinnen worden geplaatst met een overeenkomstig potentieel splitsend zinsdeel onmiddellijk vóór de dubbele werkwoordgroep (Zie I, p. 411-vlg.). Als op p. 437 geschreven wordt dat de onderbreking van de werkwoordelijke eindgroep vaker gebeurt in de bijzin, dan is dat gewoon een kwestie van het aantal, doordat geen aandacht wordt besteed aan bijzinnen met potentiële splitsing.

Het is een goed idee geweest in Hoofdstuk 6 een 'Overzicht van de bijzinfuncties' te geven. Op die manier wordt de studie ook toegankelijk gemaakt voor vergelijkend onderzoek dat vertrekt van functies. In het laatste hoofdstuk vallen ook de bladzijden die gewijd zijn aan de negatie, gunstig op.

In de Slotbeschouwingen geeft Dr. Stoops een degelijke en overzichtelijke karakterisering, waarbij ook ingegaan wordt op enkele algemene problemen. Terecht wordt daarbij betoogd dat bij de interpretatie van taalmateriaal uit vroegere periodes ook rekening dient te worden gehouden met regionale gebondenheid. Als een van de vele verdiensten van dit onderzoek kan ook gelden dat voor verschillende constructies andere dateringen kunnen worden gegeven dan o.m. Weijnen heeft vermeld.

Deze lijvige studie van Dr. Stoops kan men karakteriseren als een zeer rijke beschrijving met verantwoorde en inzichtgevende conclusies. Ik heb voor de hele onderneming en ook voor het vele geduld en de werkzaamheid waarmee deze studie is geschreven, alle lof.

Met volle overtuiging stel ik dan ook voor het werk te bekronen en ik durf aandringen op een publikatie in de nabije toekomst, omdat het werk zo'n ruim materiaal biedt voor het historisch syntaxisonderzoek van onze taal.

Verslag van de heer O. Leys, tweede beoordelaar.

Dit werk moet in de eerste plaats gezien worden als een uitvoerige verzameling van gegevens over het Nederlands van de 16de eeuw. In die zin vult het ontegensprekelijk een grote leemte gedeeltelijk op. Ik aarzel dan ook geen ogenblik aan de Academie voor te stellen, dit werk te bekronen en het bovendien uit te geven, als dit, gelet op de omvang ervan, ook maar enigszins mogelijk is.

Daar het er de schrijfster in de eerste plaats dus om te doen was bouwstoffen voor de studie van het Nederlands te leveren, begrijpt men dat zij voor de ordening en de interpretatie van haar materiaal gegrepen heeft naar een methode die haar het minst kopbrekerij moest bezorgen, nl. de klassiek-strukturalistische. De ordening is doorzichtig genoeg om het de gebruiker eventueel toe te laten het materiaal in een ander theoretisch model in te passen en aldus ook tot andere generalisaties te komen. Men begrijpt ook dat de schrijfster onmogelijk kon ingaan op de ontelbare problemen die bijna in iedere paragraaf van dit immense werk zouden kunnen worden opgeroepen, dat zij ervan afzag bepaalde knopen door te hakken en verkoos op de vlakte (of aan de oppervlakte!) te blijven (zij weigert b.v. steevast aan *men* een categoriaal statuut toe te kennen of infinitiefkonstrukties na genominaliseerde substantieven als objektzinnen te behandelen).

Daarom dan dat in het onderstaande ook opzettelijk niet wordt ingegaan op problemen van syntaktische theorie en dgl. Er volgen slechts enkele bedenkingen waarmee de schrijfster bij een eventuele uitgave van haar werk misschien rekening kan houden, zonder dat zij daarom de structuur van haar werk zou dienen te wijzigen.

De volgende aantekeningen gelden het eerste deel van het werk:

- blz. 37: in deze en eventueel nog andere tabellen zouden de gegevens nog meer zeggen als naast of in plaats van de absolute cijfers de percentages werden opgegeven.
- blz. 38: het overheersen van het A Vf- of het S Vf-type kan ook aan perseveratie toe te schrijven zijn. De kans bestaat immers dat men voortgaat met het zinstype waarmee men begonnen is (vgl. in dit opzicht de verklaring voor het gebruik van actief of passief in sommige teksten).
- blz. 43: daar ook subjecten voorkomen als *die van lier, sulcx als...* had de tabel op blz. 41 ook de mogelijkheid van allerlei nabepalingen bij het subject mogen voorzien. Het is immers niet uitgesloten dat de complexiteit van het subject de plaatsing ervan beïnvloedt (zie trouwens blz. 58), wat nu niet blijkt uit de tabel.
- blz. 59: het is lang niet zeker of *het* in *het bloeden de planeten* en *het is verboden boter te eten* hetzelfde *het* is. Hetzelfde geldt trouwens voor het overeenstemmende Duitse *es*. Misschien zou men kunnen beginnen met een onderscheid te maken tussen een anaforisch en een niet-anaforisch *het/es*.
- blz. 60vv: de beoordeling van wat als normale en korrekte samentrekking kan gelden, stoelt te zeer op de huidige grammatika. Blijkbaar zijn de normen voor gapping en kongruentie in het Ndl. (en andere talen) strakker geworden.
- blz. 77vv: dat men onder de hoofdzinnen-naar-de-vorm nu ook hypothetische, concessieve en komparatieve zinnen moet behandelen,

is te wijten aan het (ook bij een
strukuralistische aanpak eigenlijk niet
strikt noodzakelijke) a-priori, dat zinnen
met Vf op de tweede plaats geen
bijzinnen *mogen* zijn.

blz. 81, 90:

als er dan toch keuze is bij het toekennen
van een al dan niet predikatief statuut aan
het VD, had die keuze toch enigermate
mogen gerechtvaardigd worden.

blz. 84:

de definitie van een hulpww. is een
hachelijke onderne-

- ming. Maar kan men wel degelijk *begeren* en dgl. als hulpww. beschouwen? Zeker hier was de schrijfster nog maar eens beter op de vlakte gebleven.
- blz. 108: *so* kan ook als anaforisch steun- of hervattend pronomen beschouwd worden.
- blz. 116: kan *daer* in de laatste vbb niet een temporele betekenis hebben? Vgl. mhd. *da*.
- blz. 143: misschien zal men toch moeten aannemen dat een hervattend pronomen niet uitsluitend *die/dat* hoeft te zijn.
- blz. 190: het ware toch wenselijk dat met een paar woorden wordt verklaard waarom *ook* louter additief, *noch* echter modaaladditief en modaal-beperkend wordt genoemd. Ook elders in dit werk wordt nogal kwistig met de term *modaal* omgesprongen. Op blz. 384 wordt *ook* trouwens op zijn beurt modaal genoemd.
- blz. 284: het zou de bruikbaarheid van het werk verhogen als hier een (tabellarisch) overzicht werd gegeven van de tendensen die de topologie van de A-delen beheersen. Ook op het eind van heel wat andere hoofdstukken ware een summier overzicht nuttig.
- blz. 306: *werd siende* kan naast een door *worden* teweeggebracht inchoatief aspect een door het OD teweeggebracht progressief aspect bevatten.
- blz. 341: dat de voorlaatste zin met *maar* afwijkend zou zijn, is niet meteen duidelijk.
- blz. 342: is het niet eenvoudiger te veronderstellen dat *ende* ontbreekt in *stont... dede*.
- blz. 347: kunnen *alst* en *endient* bij Van Haecht soms niet een paragogische *t* bevatten? Als dat uitgesloten is, zou de schrijfster dat ook dienen te zeggen.
- blz. 383: als *haest haest* een verschrijving *kan* zijn, zou men willen weten wat het eventueel

nog anders kan zijn! Een reduplicerende
superlatief?

De volgende aantekeningen betreffen het tweede deel van het werk:

- blz. 2: wat hier erlebte Rede wordt genoemd,
 geldt in de Duitse grammatika meestal
 als indirekte Rede zonder voegwoord. Bij
 erlebte Rede wordt het inleidend
 hoofdwerkwoord onderdrukt.
- blz. 4: het is niet duidelijk waarom de exceptieve
 bijzin *hij en*

- weet wel* attributief wordt genoemd.
- blz. 29: met de term attributief-objektief wil de schrijfster de kool en de geit sparen. Maar is dat wetenschappelijk verantwoord?
- blz. 57: heeft het enige relevantie de voegwoorden in te delen naar voegwoorden die tevens bijwoord zijn, die tevens voorzetsel zijn, die samengesteld zijn met *-dien*, enz.? Bovendien worden onder de voegwoorden die tevens voorzetsel zijn, gevallen behandeld als *na dat*, *om dat* e.a. waar de toevoeging van *dat* (c.q. *als*) obligatorisch is.
- blz. 78: de termen modaal en kwalitatief duiken weer op zonder kommentaar en bijgevolg ook zonder veel inhoud. *So* lijkt overigens meestal uitwisselbaar te zijn met het komparatieve of kausale *gelijk* (blz. 89).
- blz. 98: als *eer* bij Van Haecht nog funktioneert als voorzetsel, hadden wij terloops ook hiervan graag een paar vbb. gezien. Hetzelfde geldt voor andere voegwoorden die eertijds wel, maar thans niet meer een homofoon voorzetsel naast zich hebben.
- blz. 100: konditioneel *eer*: zou het niet veiliger zijn dgl. betekenisontwikkeling alleen maar aan te nemen waar deze werkelijk dwingend is. Het gevaar bestaat ook dat men de strikte betekenis met de geïmpliceerde betekenis(sen) gaat verwarren.
- blz. 107: *om dieswil dat*: vgl. het westvlaamse geamalgameerde *omdeswille dat*.
- blz. 143: *dies* is blijkbaar gefossiliseerd en heeft konsekutieve betekenis. Maar dan was het ook beter in de sectie 4.3.4. opgenomen, waar bv. ook de gefossiliseerde demonstrativa met voegwoordelijke funktie zijn opgenomen. *Dies* had ook in kap. 6 in een van de tabellen van adverbialiserende

voegwoorden (6.4.) dienen voor te komen.

blz. 205vv:

de temporele functie van de OD-konstruktie zou nog nader kunnen bepaald worden. Het gaat nl. om gelijktijdigheid. Deze temporele functie zou als de primaire en strikt grammatische kunnen worden beschouwd, eventuele modale (kausale, konditionele, instrumentele e.a.) interpretaties mogen dan wellicht als geïmpliceerde en pragmatische interpretaties worden opgevat. Het feit dat een OD-konstruktie de modale interpretatie van het inleidend voeg-

- woord aanneemt (vgl. *als* blz. 213) bewijst dat de OD-konstruktie op zichzelf in modaal opzicht neutraal is.
- blz. 254: is het vooropgeplaatste, zgn. modaal-bijwoordelijke *om te* niet het elliptisch-finale, dat we bv. ook aantreffen in ndl. *om de waarheid te zeggen, ik kan niet*.
- blz. 258: het finaal karakter van *om te* na *proeve doen, gereetscap maecken* ligt m.i. niet voor de hand (vgl. de vervangingsproef met *opdat, daarom*).
- blz. 256: een funktionele systematisatie van de inf.-konstruktie is hier helemaal zoek. Had de auteur er niet beter aan gedaan de inf.-konstrukties eerst funktioneel te ordenen, om dan na te gaan welke de subjektrelaties waren.
- blz. 259: *blocken genoeg om te*: na *genoeg* denkt men in de eerste plaats aan een konsekatief *om te*.
- blz. 276: *geldt om een sielmisse te doen*: men kan deze inf.-konstruktie onmogelijk attributief noemen in dezelfde zin als dat het geval is voor de inf.-konstrukties op blz. 259vv.
- blz. 298: op zichzelf zijn OD- en VD-konstrukties niet vergelijkend. De vergelijkende functie ontstaat door een inleidend partikel. Ofwel is de komparatieve 'waarde' slechts geïmpliceerd en van pragmatische aard (cf. boven). De tabel is dus enigszins misleidend. Hetzelfde geldt ook voor de andere tabellen in dit kapittel.
- blz. 307: bestaat er wel zoiets als een kausaal-temporele zin? Een zin kan een kausale of een temporele interpretatie toelaten, maar dan gaat het eigenlijk om twee homofone zinnen.
- blz. 315: men zou het weerom zo kunnen stellen dat de strikt grammatische functie van

ende de koördinerende is en dat andere
'waarden' van pragmatische aard zijn.

blz. 381:

storend in de Bibliografische Lijst en bij
de bibliografische gegevens onderaan de
bladzijden is wel dat bij tijdschriften het
jaartal niet wordt opgegeven. In deze tijd
van snel wisselende theorieën en
modellen is het jaartal bij een publikatie
vaak zeer informatief.

Verslag van de heer W. Couvreur, derde beoordelaar.

Deze 842 blz. tellende verhandeling is een vrijwel uitputtende beschrijving van de
zinsstructuren en zinsfuncties van de 16de-eeuwse kro-

niek *Waerachtige Bescryvinghe...* van de Antwerpenaar Godevaert van Haecht. Deze voor de Antwerpse stadsgeschiedenis van 1565-1574 ongemeen belangrijke kroniek werd in 1933 door de Antwerpse historicus Dr. R. van Roosbroeck uitgegeven op een wijze, die niet voldoet aan de eisen van een streng wetenschappelijke tekstuutgave.

Mevr. Stoops heeft voor haar syntaktisch onderzoek ruim 21% of ca. 100 blz. van de gedrukte uitgave van Van Roosbroeck geëxcerpeerd, waarbij de lezingen van Van Roosbroeck doorlopend met het in het Antwerpse stadsarchief bewaarde origineel werden vergeleken en waar nodig verbeterd. Hoe de tekst door Van Roosbroeck werd 'mishandeld', kan men uit enkele door schr. op blz. 6-7 aangehaalde voorbeelden duidelijk opmaken.

Dit op zichzelf uitgebreide en filologisch betrouwbare corpus werd verder met materiaal uit de niet verwerkte tekstgedeelten van de kroniek aangevuld. Beide materiaalverzamelingen, het volledig en het incidenteel geëxcerpeerde corpus, blijven in de loop van het werk zorgvuldig gescheiden.

In een inleidend hoofdstuk I verantwoordt schr. haar methode van taalbeschrijving. Zonder principieel afwijzend te staan tegenover de thans geldende transformationeel-generatieve werkwijze heeft schr. deze nieuwe benadering, die ze minder toepasselijk acht op historisch taalmateriaal, niet gevolgd. Haar voorkeur gaat integendeel naar de strukturalistische onderzoeksmethode van Overdiep, aangepast aan de huidige stand van het onderzoek naar de 16de en 17de-eeuwse Nederlandse syntaxis. Schr. heeft ruim gebruik gemaakt van publikaties in boek- en artikelvorm van Verdenius, Vanacker (Aalsters), Weijnen, Ornée (taal van Marnix), Verhage (taal van Van Riebeeck), om slechts de belangrijkste onderzoekers te noemen.

In weerwil van haar (al te) grote omvang is schrijfsters verhandeling goed gestructureerd en daardoor vrij overzichtelijk. Zoals blijkt uit de titels van de hoofdstukken, worden afwisselend vorm of structuur (in hoofdzaak plaatsing en woordorde) en de functies in de zinnen en zinsdelen besproken.

Is de vorm het uitgangspunt in de hoofdstukken II en III (hoofd- en bijzinnen naar de vorm), hoofdstuk IV behandelt de functie zowel in de hoofdzin als in de bijzin naar de vorm. Deelwoord- en infinitiefkonstrukties (naar vorm en functie) komen ter sprake in hoofdstuk V. Het volgende hoofdstuk (VI) geeft een overzicht van de bijzinsfuncties. Het geheel wordt afgerond met een bespreking van enkele nog niet behandelde syntaktische feiten (hoofdstuk VII).

Schr. is in haar opzet, - een volledige syntaktische beschrijving en interpretatie van het corpus Van Haecht, - ten volle geslaagd. Verheugend hierbij is, dat zeer veel aandacht werd besteed aan de vergelijking met hedendaags Antwerps en Zuidnederlands dialektisch taalgebruik.

Voor de kennis van het 16de-eeuwse Antwerps is deze verhandeling dan ook een ware goudmijn. Vermelden wij hier slechts de behandeling van het gebruik der hulpwerkwoorden *hebben* en *zijn* (I 88 e.v., 292 e.v.), het toenemend gebruik (vergeleken bij Van Haecht) van het 'typisch Antwerpse' *mijn eigen* (I 179) en omgekeerd het voorkomen bij hem van het 'noordelijke' *bij zich* (I 277), de woordorde persoonsvorm + infinitief aan het zinseinde (I 296 e.v.).

De uitkomsten van het onderzoek vindt men bondig samengevat in de Slotbeschouwingen (hoofdstuk VIII), die gelukkig meer bieden dan hun beperkte omvang (10 blz.) laat vermoeden.

Belangrijk lijkt me de konklusie, dat syntaktische eigenaardigheden van Van Haecht niet tot Antwerpen beperkt blijven, waaruit men kan afleiden, dat Van Haechts' niet-literaire geschreven taal naast talrijke onmiskenbaar Antwerpse trekken ook kenmerken vertoont van een algemene 16de-eeuwse Nederlandse schrijftaal in wording; Even belangrijk is de vaststelling, dat de taal van de kroniek nog Laatmiddelnederlandse overleefsels bewaart (o.a. het gebruik van *en* en van het objekt *-s* i.p.v. *-t* in ontkennende zinnen).

Het werk wordt besloten met 8 blz. woordverklaringen en een uitgebreide bibliografie.

Deze omvangrijke syntaktische beschrijving (waarvan de inhoudstafel alleen al 16 blz. beslaat) getuigt van een diepgaande filologische en taalkundige doorgronding van het bewerkte materiaal. Men ontkomt haast niet aan de indruk, dat schr. zondigt door te grote nauwkeurigheid. Zij is aan geen enkel detail voorbijgegaan en wil letterlijk alles verklaren, zelfs de talrijke konstrukties, die ook volgens haar ongrammatikale ontsporingen zijn van een minder geoefende taalgebruiker. Hoezeer ook dergelijke 'praat op heterdaad' taalkundig van belang kan zijn, toch kan men zich hierbij de vraag stellen, of het vele door schr. verzette werk wel in verhouding staat tot de waarde van de tekst.

Naast deze fundamentele kritiek heb ik slechts bedenkingen van ondergeschikt belang, o.a.:

Het m.i. onjuiste gebruik van de term hyperkorrekte spelling voor verschrijvingen van *s* voor *sch* en omgekeerd (I 14). Waarom het ver-

leden deelwoord *begonden* i.p.v. *begonnen* of *bego(n)st* hyperkorrekt zou zijn (I 307), ontgaat mij.

Schr. hecht ten onrechte te veel belang aan de spelling van meervoudige naamwoord- en werkwoordsvormen met of zonder *-n*. Op dit punt is de schrijfwijze van de auteur, zoals te verwachten, bijzonder slordig.

Dat het overtollige *gehadt* nog modern Antwerps is (I 89), betwijfel ik ten sterkste.

De zin blz. I 96 (Van Roosbroeck II 211) bevat geen twee infinitieven.

Bij de bespreking van de zinnen blz. I 109 (Van Roosbroeck II 73, I 12 en II 103) wordt de faktor intonatie verwaarloosd.

Met het *Antwerpsch Chronykje*, een 16de-eeuwse kroniek, die de gebeurtenissen te Antwerpen van 1500 tot 1574 verhaalt, kon wegens tijdgebrek niet voldoende rekening worden gehouden. Hetzelfde geldt uiteraard van andere nog onuitgegeven Antwerpse stadskronieken. De in 1879 in de *Collection de chroniques belges inédites...*, *Chroniques de Brabant et de Flandre* 71-147 door Ch. Piot uitgegeven *Chronycke van Nederlant, besonderlyck der stadt Antwerpen...* (tot 1565) op naam van De Weerdt wordt door schr. niet vermeld.

Tot slot wil ik gaarne uiting geven aan mijn grote waardering voor het werk van mevr. Stoops. Schr. heeft getoond een grondige kennis te bezitten van de filologische en taalkundige problemen, die de door haar bewerkte tekst oproept. Ik aarzel dan ook niet haar werk voor bekroning en publikatie met de meeste aandrang aan te bevelen.

Verkenningen in vroeger vertaalwerk 1450-1600
Inleiding - 'Ter eere Gods' en 'Tot ghemeynen Oirbore'
Jan F. Vanderheyden
Binnenlands Erelid der Academie

Vertalen is een oud bedrijf; in de Antieke Wereld en in de Middeleeuwen werd het reeds beoefend⁽¹⁾. In menig opzicht zetten latere vertalers bepaalde tradities van hun vroegere collega's voort. Inderdaad, er zijn niet alleen raaklijnen uit te stippelen tussen het vertaalwerk in de Oudheid en dit in de Middeleeuwen en dit in de zgn. moderne tijd; er is zelfs een zekere continuïteit b.v. in verband met de aanhef en de voorstelling van antieke poëzie en later oorspronkelijk of vertaald dicht- of prozawerk vast te stellen. Het inleidend 'voorwerk' van een geschrift is in dit opzicht bijzonder belangwekkend⁽²⁾.

De bedrijvigheid van vertalers heeft ook grillige kurven gekend.

Inderdaad, een treffend verschijnsel in de westerse cultuurgeschiedenis is de massa en ook de verscheidenheid van de vertaalde teksten die in de tweede helft van de XV^{de} en voornamelijk in de XVI^{de} en in 't begin van de XVII^{de} eeuw van de pers kwamen. Bedoeld worden hier in hoofdzaak overzettingen van in 't Latijn of in 't Grieks gesteld werk.

Massaal kan men deze vertaalproductie noemen omwille van het hoog aantal werken die overgezet werden en eveneens omwille van de talrijke uitgaven die sommige vertalingen kenden. Over de omvang van de oplagen zelf is minder geweten.

- (1) 'The first literary translation from one language into another was made about 250 B.C., when the half-Greek, half-Roman poet Livius Andronicus turned Homer's *Odyssey* into Latin for use as a textbook of Greek poetry and legend'. Cfr. p. 104 in: Gilbert Highet: *The Classical Tradition. Influences on Western Literature*. London, Oxford Univ. Press, 1967. En: '...from the third century B.C. Greek literature was systematically translated into Latin'. Cfr. p. 46 in: R.H. Robins: *A Short History of Linguistics*. London, Longmans, 1967.
- (2) Ernst Robert Curtius: *Europäische Literatur und lateinisches Mittelalter*. 2. Aufl. Bern, Francke, 1954. Cfr. p. 96-97. (De 9^e uitg. van 1978 kon ik niet raadplegen).

Verscheiden eveneens zijn de elementen, die deze lawine van vertalingen opjoeg, met zich meevoerde en in alle windrichtingen liet neerdwarrelen, niet alleen omwille van de talrijke genres waartoe de oorspronkelijke werken die vertaald werden behoren, doch ook omwille van de uiteenlopende vertaaltechnieken waarmede toen geëxperimenteerd werd.

Het resultaat was dat op 't einde van de XVI^{de} eeuw in sommige westerse taalgebieden het overgroot gedeelte van de klassieke literaturen - deze van Griekenland en deze van Rome -, op de lyrische en dramatische Griekse poëzie na, in de eigen landstaal toegankelijk was⁽³⁾. Kleurvol was tevens het doek dat de toenmalige werkers op dit gebied, nu eens met grauwe dikke draad, dan weer met ijlfinj gespinsel, nu eens volgens harde, vaste patronen, dan weer naar speelse inval of plotse gril weefden⁽⁴⁾.

Betoverend als dit schouwspel is moest het sommigen in zijn ban vangen.

En dit gebeurde!

Voor verschillende taalgebieden - o.a. voor 't Nederlandse, voor 't Duitse, voor 't Engelse - werden pogingen gedaan om inventarissen van vertaalwerk uit deze periode aan te leggen. Deze schijnbaar wilde opeenstapelingen van dor materiaal zijn nochtans lofwaardig, wjl uiterst nuttig, zij het ook dat ze zich soms tot bepaalde gebieden in de tijd en in de ruimte beperken⁽⁵⁾.

- (3) R.R. Bolgar: *The Classical Heritage and its Beneficiaries*. Cambridge, Cambridge Univ. Press, 1963. Cfr. p. 328.
- (4) Jürgen von Stackelberg: *Das Ende der 'belles infidèles'. Ein Beitrag zur französischen Uebersetzungsgeschichte*, in: *Interlinguistica. Sprachvergleich und Uebersetzung. Festschrift zum 60. Geburtstag von Mario Wandruszka*. Hrsg. v. Karl-Richard Bausch u. Hans-Martin Gauger. Tübingen, Niemeyer, 1971. Cfr. p. 583. Cfr. ook Bruno Strausz: *Der Uebersetzer Nicolaus von Wyle. (Kapitel I u. II 1-5). Inaugural Dissertation... Berlin*. Berlin, Mayer & Müller, 1911. Een gedeelte van wat er van deze dissertatie verscheen is een betoog over de experimenten inzake grammatica en 'rhetorica' waaraan N. von Wyle zich waagde bij 't zoeken naar een passende taal en 'stijl' voor zijn Duitse vertalingen. Op p. 8 stelt hij o.m.: 'Wyle hat mit der deutschen Sprache experimentiert'.
- (5) C.H. Conley: *The First English Translators of the Classics*. New Haven Conn., Yale Univ. Press, 1927. Cfr. o.m. 'Appendix' p. 127-154: 'Translators in the Reigns of Edward, Mary, and Elizabeth till 1572...'.
 - H.B. Lathrop: *Translations from the Classics into English from Caxton to Chapman. 1477-1620*. Madison Wis., Univ. of Wisconsin Press, 1933. (Univ. of Wisconsin Studies in Language & Literature. Nr. 35).
 - Henriette R. Palmer: *List of English Editions and Translations of Greek and Latin Classics Printed before 1641*. London, Printed by Blades, East & Blades, 1911. (Publications of the Bibliographical Society London). Cfr. in 't bijzonder p. 129-154.
 - Lawrence S. Thompson: *German Translations of the Classics between 1450 and 1550*. P. 343-363 in: *Journal of English and Germanic Philology*. XLII (1947).
 - A. Geerebaert s.j.: *Lijst van gedrukte Nederlandsche vertalingen der oude Grieksche en Latijnsche Schrijvers*. P. 173-194, 311-399, 749-859 in: *Verslagen en Mededeelingen der Kon. Vla. Acad. v. Taal- en Letterkunde*, 1924. (Verbeterde overdruk in hetzelfde jaar. XXIV - 199 p.).
 - Cfr. ook de lijsten van Dr. J. van IJzeren die hij in 'Hermeneus', 1954-1957, heeft laten verschijnen. Ook zijn *Lijst van Nederlandse vertalingen van Griekse en Latijnse niet-Christelijke dichters en prozaschrijvers. Bijdrage tot een Bibliografie*. Zwolle, 1958. Cfr. ook de latere lijsten in 'Hermeneus' door J.J. Beylsmit, A. Welkenhuysen en P. Claes. In dit verband is vermeldenswaard het zeer leesbare en uiterst degelijk gedocumenteerde opstel van A. Geerebaert s.j.: *De Antwerpsche uitgevers en de Nederlandsche vertalingen*

Doch niet alleen bibliografen, deze stoere en boude baanbouwers, ook anderen hebben zich - en dit soms reeds heel vroeg - met de studie van dit vertaalwerk van toen ingelaten. Inderdaad, wie zich voor de geschiedenis van de klassieke studies of van de westerse talen en literaturen of voor de ontwikkeling van onze westerse cultuur interesseerde kon dit verschijnsel niet missen.

Want dit vertaalbedrijf is niet alleen opvallend door zijn omvang en verscheidenheid, doch ook door het belang dat het gehad heeft voor de evolutie van onze beschaving en cultuur in 't Westen. Of zou het vernieuwd contact met de Oudheid door middel van vertalingen in de landstalen, en dit op een front dat zich breder en dieper dan ooit in deze sector ontplooid, geen weerslag gehad hebben op de westerse wereld van de XV^{de} en XVI^{de} eeuw? Zou het b.v. bij iemand kunnen opkomen de invloed van de bijbelvertalingen in de volkstalen o.m. in de geschiedenis van de Duitse en van de Angelsaksische cultuur te negeren? En wie zou durven beweren dat het vertalen van de literaire klassieke meesterwerken geen weerslag zou gehad hebben op onze wes-

van klassieke schrijvers in de XVI^{de} eeuw. P. 131-148 in: *De Gulden Passer...* N.R., 3^e Jg. (1925).

- Cfr. ook de getabuleerde lijsten van vertalingen van Griekse en Romeinse klassieke schrijvers die vóór 1600 in 't Engels, Frans, Duits, Italiaans en Spaans gemaakt zijn als 'Appendix II. The Translations of the Greek and Roman Classical Authors before 1600', p. 506-541 in: R.R. Bolgar: *The Classical Heritage and its Beneficiaries*. Cambridge, Cambridge Univ. Press, 1963.

terse literaturen⁽⁶⁾? Of kan men nu nog langer blind blijven voor de bevruchtende inwerking van de zestiende-eeuwse vertaalbedrijvigheid op het toenmalige boetseren van de westerse landstalen in theoretische beschouwingen, in grammaticale tractaten, in beschrijvende taalinventarissen of in het hanteren zelf van de taal in literaire of wetenschappelijke geschriften? Wie ook, die zich met de geschiedenis van de opkomst van de westerse landstalen als volwaardige cultuurtalen, bij ons of elders, heeft ingelaten, moet de enorme invloed van het vertaalwerk uit die dagen erkennen⁽⁷⁾.

Anderzijds blijkt nochtans aldaar dat wie het belang - qua quantiteit, variëteit en invloed - van dit gebeuren ervaart, ook zien zal dat dit pand in dit cultuurhistorisch gebied aanvankelijk een wasem droomt waarin slechts na een zekere tijd bepaalde elementen scherper en klaarder te onderkennen vallen. Hij ziet een zwerm vragen oprijzen die als een muggendans in een plotse doorbraak van een zoelwarme lichtbundel geleidelijk oog en geest in de ban van de geruisloze, sierlijke spelingen van deze buitelandse en fonkelende punten vangt. Wie zou zich dan niet in 't spel van de klassieke chrie willen vermeien, en zich niet afvragen: '*ubi, quid? quale? qualiter?*' - en wat mij 't liefst is - *adquid?*'. Wie zou er zelfs niet willen bijvoegen: *door wie* werd dat vertaalwerk geleverd?

Op de meeste van deze vragen werd reeds links en rechts gereageerd; voldoende systematische en grondige studie ontbreekt echter om nu al op deze verschillende vragen afdoend bescheid te geven.

Niet - ik herhaal het - dat het vraagstuk van de vertaling - theorie, techniek en geschiedenis - niet eerder zou gesteld zijn!

In de huidige euphorie, die bedwelmend opbloeit uit de opgang en bijval van de moderne linguïstiek, uit de belangstelling in de communicatiemiddelen en in de studie van hun mogelijkheden en uit de vlucht in deze jongste jaren van de bespiegelingen over literatuur - haar

(6) 'During this age [1360-1600] classical masterpieces were translated with a marked effect on the literature of France'. Cfr. p. 194 in vol. II: John Edwin Sandys: *A History of Classical Scholarship*. Cambridge, Cambridge Univ. Press, 1903.

(7) Cfr. in dit verband b.v.L. Van den Branden: *Het Streven naar verheerlijking, zuivering en opbouw van het Nederlands in de 16^{de} eeuw*. Gent, Kon. Vla. Acad., 1956. (Kon. Vla. Academie v. Taal- en Letterkunde. Reeks VI - Nr. 77) of b.v. Richard F. Jones: *The Triumph of the English Language. A Survey of Opinions Concerning the Vernacular from the Introduction of Printing to the Restoration*. Stanford Cal., Stanford Univ. Press, 1953.

wezen, vormen en werking - zou het ondenkbaar zijn dat vertaalwerk bij het onderzoek o.m. op deze drie gebieden als taalkundig, sociaal of literair verschijnsel niet zou betrokken worden en zelfs op de snijtafel zou gelegd worden. Het werkgebied is echter zo uitgestrekt en de panden, waarin het ingedeeld ligt, zo talrijk en verscheiden, dat niettegenstaande de opvallende belangstelling deze jongste decennien vanwege historici, taalkundigen, literair-historici en zelfs letterkundigen in de problemen van communicatie, taal en vertaling, er nog een gedeelte van het studieterrein in verband met vertaalwerk in feite nog grotendeels braak ligt, en een ander slechts oppervlakkig of eenzijdig bewerkt werd.

Toch zijn er een paar sterke lichtpunten.

Bemoedigend b.v. is de inbreng van de verkenneren die dit revier afgetrakt hebben en in bibliografische overzichten het reeds rijke resultaat van hun speurtochten hebben vastgelegd; bemoedigend is eveneens de neerslag van sommige theoretische en historische studies; bemoedigend ook de inspanning die de jongste jaren gedaan wordt om het noodzakelijke bronnenmateriaal - oude tractaten over vertaling, inleidingen tot vertaalde teksten en vroeger overgezette werken zelf - door heruitgave er van gemakkelijker toegankelijk te maken.

Wat mij al ettelijke jaren aantrekt zijn enkele vragen in verband met de reeds vermelde veelheid, verscheidenheid, belang en betekenis van de vertalingen die in de eerste twee eeuwen van de geschiedenis van de boekdrukkunst ten onzent verschenen. Vragen die oprezen toen het ging over het winnen van inzicht in het verschijnsel van de herwaardering van de landstalen als dusdanig, voornamelijk in de XVI^{de} eeuw in 't Westen, en waarmee samenhangt de opkomst en zelfs de plotse bloei van de systematische studie van de volkstalen inzake spelling, lexicografie en spraakkunst. Vragen, meer speciaal dan, over de rol en het belang van de vertalingen in verband met deze revalorisatie van de landstalen; vragen die enkele vorsers, bij ons en elders, reeds jaren zoeken en ontleden, beschrijven en omschrijven hebben gekost; vragen waarvan het doorlichten geleid heeft tot sommige vaststellingen waaraan voor verder onderzoek kon aangeknoopt worden tot bevestiging, nuancering of herziening van eerder ingenomen standpunten. Soms immers kon er o.m. gewezen worden op de positieve invloed die door de vroegere vertaalbedrijvigheid uitgeoefend werd op het geestesleven, meer in 't bijzonder op het gebruiken en het hanteren van de moderne westerse talen, op het beoefenen van de westerse literaturen en op de studie van de landstalen en de letterkunde in deze landstalen.

Af en toe - en dit is belangrijker voor ons nu - werden zelfs, bijzonder wat dan de vertalingen uit de periode van het Humanisme en de Renaissance betreft, pogingen gedaan om het kluwen van de aanleidingen of oorzaken te ontwarren en uit te rafelen die de toenmalige spetterende explosie van vertalingen zouden verklaren. De voornaamste zouden dan zijn: de steeds groeiende kennis van en belangstelling in de Oudheid, en de pas opkomende maar bloeiende boekdrukkunst; deze laatste zou de verspreiding o.m. van de door overzetting aan 't licht gebrachte nieuw les- en leermateriaal in betrekkelijk goedkope en talrijke exemplaren mogelijk maken⁽⁸⁾. Prof. Gilbert Highet - om er één te noemen - houdt dat voor⁽⁹⁾. En grotendeels terecht, gelet op het eigen opzet van zijn studie over het voortleven van de klassieke traditie in de moderne westerse wereld.

Terloops toch dit!

In feite is er echter ook buiten het Humanisme en de Renaissance - dit nieuw contact met de Antieke Wereld - en de uitvinding van de boekdrukkunst nog de Hervorming-binnen-en-buiten-de-Kerk, zowel

- (8) Over de invloed van de uitvinding van de boekdrukkunst op de ontwikkeling van de studie van de westerse landstalen en op de verspreiding van lees- en studiemateriaal in de volkstaal cfr. o.m. het opstel: *De Boekdrukkunst en de opkomst van de neophilologie*, p. 1-30 in: *Verslagen en Mededelingen v.d. Kon. Vla. Academie v. Taal- en Letterkunde*. 1965. Een uitlating van Nicolaas van Winghe over de boekdrukkunst en 't vertalen en verspreiden van 'goede boecken' verdient in dit verband meer dan een gewone verwijzing. Deze bijbelvertaler schrijft op fol. Aij van de uitgave van 1548 van *Den gheheelen Bybel* als volgt: '...wantmen nu ter tijt door die sonderlinghe conste der Prenterien / onlancs ghevonden / meer goeder boecken vint danmen plach in eenighen tijden voor desen. Ende besonder soo wert die heylighe scriftuere / welck men noemt den Bibel / nu van nieuws ouerghesedt niet alleen wten Hebreusschen / ende Griexschen inden Latijne / maer oock in Duytsch / Walsch / ende ander ghemeyne talen. Ende die selue zijn oock soo goeden coop / alsoo datmen een Bibel (die hier voortijts pleecht ghescreuen dertich / veertich / oft vijftich gulden te ghelden) nu mach hebben gheprent omsoo veel stuuers...'. Dan is er ook b.v. de lapidaire uitspraak, p. 265 in: R.R. Bolgar: *The Classical Heritage and its Beneficiaries*. Cambridge, Cambridge Univ. Press, 1963: 'The invention of printing radically changes the basic conditions of education and research'.
- (9) 'The two chief factors in this phenomenon [= the... classical authors... were revealed to the public of western Europe by vernacular translations] were the increasing knowledge of, and interest in classical antiquity; and the invention of printing, which extended the distribution of culture by making self-education easier'. Cfr. p. 113 in: Gilbert Highet: *The Classical Tradition*. London, Oxford Univ. Press, 1967.

als het groeiend nationaal zelfbesef, d.i. een zeker cultureel nationalisme⁽¹⁰⁾. Deze vier factoren - Humanisme⁽¹¹⁾, Renaissance, de Hervorming⁽¹²⁾ en de nationale culturele bewustwording - waren m.i. geestelijke fermenten die de kiem- en de groeikracht van deze nieuwe vorm van leven in de volkstalen in zich droegen.

En wat de uitvinding van Gutenberg betreft, de boekdrukkunst was een middel, hoe eerbiedwaardig zij ook aan sommigen voorkwam. Inderdaad, had de duivel, zoals Gargantua het voorstelde, de mensheid de weg naar de helse uitvinding van het geschut geleerd, de boekdrukkunst daarentegen was een gave Gods; haar smaakvolle en inhoudelijk degelijke en betrouwbare verwezenlijkingen zoveel getuigenissen van haar goddelijke oorsprong. Zo leest men bij Rabelais⁽¹³⁾.

De boekdrukkunst was echter in feite slechts de wijngaardstok die de rilde ranken van de van jong bottend leven barstende wingerd opving, wijd uitleidde en de zware doorzonde druiventrossen schragen zou. Zij was de staf die steun en stut was voor de zaaierende zowel als voor de zoekende mens; het mirakel van de bloeiende staf van Aaron heeft zich echter hier zelden herhaald.

Incidenteel ook nog dit ter overweging! Vergeten mogen we echter evenmin dat in diezelfde periode, d.i. grosso modo 1450-1600, er ook

- (10) In een voetnoot moffelde Franco Simone de volgende lapidaire zin: 'On a déjà dit qu'un des caractères de ces premiers humanistes (bedoeld zijn hier de Franse) est leur patriotisme. Cfr. noot nr. 3, p. 430 in: *Revue de Littérature Comparée*. XVIII (1938) waarin zijn opstel werd opgenomen, nl. *Le Moyen Age, la Renaissance et la Critique Moderne*. Dit werd in 't Duits vertaald en gepubliceerd in: *Zu Begriff u. Problem der Renaissance*. Hrsg. von August Buck. Darmstadt, 1969. (Wege der Forschung, 204). De Duitse versie van zijn uitspraak luidt als volgt: 'Wir haben bereits festgestellt, dasz einer der Wesenszüge jener ersten Humanisten ihr Patriotismus ist'. Cfr. ook p. 131-137 in onze *Schets van een geschiedenis van de germaanse filologie*. 1^e Dl. (9^e uitg.). Leuven, 1971. (Niet in de handel).
- (11) Cfr. o.a. het opstel: *Humanisme en Neofilologie*. P. 373-415 in: *Verslagen en Mededelingen v.d. Kon. Vla. Acad. Jg. 1958*.
- (12) Cfr. o.a. *Hervorming en Neofilologie*. Gent, Kon. Vla. Acad. v. Taal- en Letterkunde, 1962. (Reeks X, Nr. 11).
- (13) 'Les impressions tant elegantes et correctes en usance, qui ont esté inventées de mon eage par inspiration divine, comme à contrefil l'artillerie par suggestion diabolique...'. *La vie treshorrifique du Grand Gargantua. Pere de Pantagruel*. Livre II, chap. VIII, p. 214 in de Edition Elzevirienne. Paris, 1858. Het was Herbert Weisinger die me via zijn opstel *Renaissance Accounts of the Revival of Learning*, dat voor 't eerst in 1948 in 'Studies in Philology' verscheen, op 't spoor van deze uitlating van Gargantua bracht.

heel wat vertaald werd van ene landstaal in een andere, al moet toegegeven dat onder deze overzettingen vertalingen van Latijnse en Griekse werken voorkomen die soms, in hun geheel of gedeeltelijk, *niet* uit de oorspronkelijke talen vertaald werden, - zoals de uitgevers het wel durfden beweren - doch volgens een reeds bestaande versie in een andere landstaal samengesteld werden.

Dit alles gedenkende blijft volgens mij nog altijd een van de meest boeiende taken: in de mate van het mogelijke o.m. trachten na te gaan en te bepalen wat die zgn. belangstelling in de Oudheid inhoudt; wat het religieus klimaat van toen, in of door de wijzigingen die het onderging, heeft bijgedragen tot deze plotse ontplooiing van het vertaalwerk; en ten derde hoe en in hoeverre de opkomende nationale geest in dit verschijnsel een rol speelde; hoe dat alles plots open- en losbarst in een stortvloed van vertalingen!

Wellicht is de veiligste methode die hier te volgen valt deze van het 'aftasten' van de bedoelingen en motiveringen van de vertalers. Anders gezegd, men kan het zo voorstellen dat het *in casu* voor de historicus een eerste plicht van staat is pogen uit te maken welk doel sommige vertalers uit deze periode nastreefden. Men zal het ook als zijn opdracht beschouwen trachten te achterhalen door welke specifieke en soms persoonlijke drijfveren deze overzetter - ondanks hun klaar en scherp besef van de moeilijkheden die zij in hun werk zouden ondervinden en ondanks hun voorgevoelen nopens het naar onthaal dat hun vertaling ontvangen zou - zouden bewogen of genoopt geweest zijn tot het leveren van deze inspanningen. Toen zomin als nu kon of kan vertalen een lichte en dankbare taak genoemd worden.

Verder is er ook de vraag of er geen uiterlijke factoren sommige vertalers tot het overzetten van bepaalde teksten gebracht hebben, en welke deze factoren zouden kunnen zijn.

*

Antwoorden op deze vragen kunnen wellicht gedeeltelijk uit archieven van drukkerijen of uitgeverijen of uit de correspondentie of memoires van schrijvers en vertalers opgediept worden.

Ik liet dit soort bronnenmateriaal - voor zover het nog bestaat - onverlet; ik heb haast uitsluitend oog gehad voor de vertalingen zelf - een klein driehonderdtal - en voor zover deze dan nog uitgegeven zijn; uit deze uitgaven is bijna alleen het 'voorwerk' bij dit onderzoek betrokken geworden.

Een tweede bron die hier kan vermeld worden - doch slechts ter-

loops, omdat ik enkel af en toe daaruit geput heb - is een klein stel theoretische tractaten die in die betreffende periode zelf door schrijvers en geleerden van binnen of buiten het drukkers- en uitgeversbedrijf over vertaalwerk geleverd werden.

Toegegeven dat deze keuze willekeurig is, en dat het bruikbaar materiaal dat samengezant en op de korrel genomen werd onvolledig schijnen kan en wellicht geen waarborgen biedt volgens objectieve criteria samen gelezen te zijn; nochtans meen ik dat de op deze basis ingewonnen inlichtingen en verzamelde gegevens voldoende talrijk en verscheiden zijn om nu reeds toe te laten o.m. de vraag 'adquid'? op verschillende manieren te benaderen; zij maken het m.i. mogelijk een rijke veelkleurige waaier van antwoorden, die op redelijke gronden berusten, open te plooiën.

Dit is ook een punt waarop later even kan teruggekeerd worden.

* * *

Op het stuk van de theorie en praktijk van het vertaalbedrijf zijn er in het Westen ook reeds in de XVI^{de} eeuw zelf verscheidene belangwekkende uiteenzettingen ter zake in druk verschenen.

In de Duitse gewesten is er reeds in 1530 het stuk van Martin Luther, nl. zijn *Sendbrief vom Dolmetschen*; tien jaar later kwam in Frankrijk het tractaat van Etienne Dolet in omloop, d.i. diens *Maniere de bien traduire d'une langue en aultre*, en in 1559 gaf de Oxfordman Lawrence Humphrey zijn *Interpretatio linguarum* uit. Dit om alleen bij de XVI^{de} eeuw te blijven.

* * *

Er is echter een andere bron die m.i. in dit verband uiterst belangrijk is, nl. het voorwerk van de toenmalige vertaling zelf.

Inderdaad, veel valt er over vertaalwerk en vertalers te leren uit de soms programmatisch bedoelde verklaringen die door de vertalers van toen, of door hun drukkers of uitgevers afgelegd werden in de 'inleidingen', 'voorwoorden' of 'opdrachten', die als een soort halleportaal in hun werk ingebouwd werden.

Deze overwegend feitelijke, zakelijke mededelingen of uiteenzettingen - om niet van betogen te spreken - die ons gedaan worden voordat de eigenlijke aanhef van het werk wordt ingezet, hangen niet als speels boordsel in 't ijle te bengelen.

En lijken er sommige als los-zwevende herfstdraden geruisloos voor de ogen van de lezer op te dagen, daarom zijn ze niet minder hecht

met het werk zelf, dat ze als een kleurrijk franjestuk aanzetten, verweven.

Noch staan ze los van de tijd, noch van de streek waarin ze ontstonden, noch van de mens die ze schreef. M.a.w. ze zijn niet te beschouwen als schitterend banaal en tijdeloos tooisel en tinsel om eenvoudig als blikvanger de lezer in de ban te krijgen.

In menig opzicht is het ‘voorwerk’ van een vertaling een belangwekkend en zelfs een belangrijk document⁽¹⁴⁾.

Deze bladen dragen inderdaad veelal als onuitdelgbaar watermerk niet alleen de stempelslag van de tijd en streek waarin ze geschreven werden, doch doorgaans ook het ijkmerk van de eigen persoonlijkheid van de vertaler. En dit maakt ze zo kostbaar.

Bij een tocht door de ‘voorwerken’ van deze uitgaven zal men dan ook zware garven inlichtingen kunnen samenzanten over de ‘redenen’ voor een vertaler om vertaalwerk in 't algemeen, ofwel om de overzetting van een bepaald stuk op zich te nemen; ook over de manier waarop de vertalers hun rol hebben opgevat; over hun visie betreffende het taalinstrument dat ze hanteerden, betreffende het publiek dat ze door een overzetting hebben trachten te bereiken. Zakelijke inlichtingen over plaats en tijd van 't ontstaan van hun vertaling, of over de omstandigheden waarin gewerkt werd kunnen soms eveneens aan deze inleidende bladzijden ontleend worden. Uit sommige factuele bijzonderheden die zij soms over hun leven mededelen, en zelfs uit sommige formele eigenaardigheden van hun beschouwingen kan een en ander over hun persoonlijkheid afgeleid worden. Een ‘voorwerk’ is vaak een echt ‘document humain’.

Het is dan ook m.i. de moeite waard en dienvolgens verantwoord aan deze stukken een bijzondere aandacht te schenken; dit is: ze met eerbied en zelfs met een zekere schroom te benaderen, te doorlichten

- (14) Het titelblad, en het ‘naschrift’ door vertaler of uitgever en zelfs het kolofon kunnen soms nuttige inlichtingen ter zake leveren. Deze gevallen zijn echter eerder zeldzaam. Beide opmerkingen gelden ook voor sommige stukken die als voorwoord van, of inleiding tot een of ander onderdeel van het geheel verderop in het werk ingeschakeld werden. Wellicht kan hier reeds vermeld dat het opvallend is dat, voorzover hier kan veralgemeend worden, de inleidende beschouwingen of opdrachten die vertalers en/of uitgevers in de Duitse, Engelse en Nederlandse uitgaven van vertalingen ingelast hebben heel wat meer belangwekkend materiaal leveren over de opvattingen inzake doelstelling, opzet en methode van vertalen dan de parallelle Franse vertalingen die ik kon ter hand nemen.

en te trachten begrip en waardering, zo niet dank en bewondering, op te brengen voor wat deze vertalers heeft bezield, en voor wat zij in feite hebben volbracht, in zware arbeid en soms diepe pijn. Vaak is arbeid er geweest, of is er, om 't leed te leren vergeten. Soms ook hier!

Kan het rilde graansprietje dat oppriemt een bron zijn van verwondering en dankbare bewondering, van verrukking zelfs voor wat er zo teer en kwetsbaar begint te leven, dan is ook alle vrucht van het werk van mensenhand en mensenbrein, hoe verschrompeld, hoe zielig klein en hoe nietig zelfs het ook voorkomen mag, in de holle palmen van Uw handen met eerbied en zelfs erkentelijkheid te ontvangen.

De opdracht, het voorwoord, de voorrede, de inleiding of hoe deze eerste ontmoeting - buiten de titel - met de auteur ook moge benaamd worden, slinkt soms tot een spichtig bouwselken weg, in vergelijking met de bonkige hoogoptorende massa van het werk zelf waarin ze als voorportaal ingebouwd werd. Dat lijkt wellicht zo; ik meen dat dit zinsbedrog mag heten.

En daarom verzoek ik U het me ten goede te houden, zo ik, haast uitsluitend op basis van gegevens, die uit deze uiteenzettingen of zelfs betogen van de vertalers, uitgevers of drukkers (of van alle drie te zamen) uit het voorwerk van hun vertalingen te puren zijn, sommige aspecten van het vertaalwerk, speciaal uit de periode ± 1450-± 1600, zou willen onder de loep nemen. Meer in 't bijzonder dus in deze eerste anderhalve eeuw van ons modern tijdvak.

Enerzijds moest ik me aan een tijdsbeperking houden, omdat een begrenzing zich in dit opzicht uiteraard zelf opdringt; anderzijds viel de keuze op deze periode, omdat dit tijdvak er een was van intensieve geestelijke activiteit in West-Europa. Dit was een tijd waarin het artistiek en wetenschappelijk zowel als het godsdienstig en politiek klimaat wonderbare wijzigingen onderging. Dit was tevens een tijd waarin onder meer de houding t.o.v. de landstalen - meer in 't bijzonder ten Noorden van de Alpen - radicaal verandert. En wie vertaling zegt, denkt toch alleszins aan overzetting in een volkstaal.

Turbulenties doorkruisten inderdaad toen de hemel van West-Europa: krachtig en machtig; soms haast geruisloos in de hogere sferen, soms beukend en bulderend in alles brekend geweld. Uit de zachtblauwe hemel van het zonnige zuiden dreven het Humanisme en de Renaissance over; uit het Oosten en 't Noorden de Hervorming, en in elk land kregen ze hun eigen vorm en koloriet. Tevens trilde er toen door Europa - in het ene gewest al sterker dan in 't andere - een

rilling, teken van een plots scherp aangevoeld nationaal besef, de aankondiging van een jong cultureel nationalisme.

De bevruchtende dauw die sommige gezegende dagen onze landen rijkelijk beperelde en de warme zuiderse wasem die over onze westerse streken neerzeeg, zowel als de sterke stormen die uit het Oosten en het Noorden door onze hemel joegen, hadden niet alleen elk op hun eigen terrein van wetenschaps-, kunst- en godsdienstbeoefening hun neer- en weerslag; ook op 't stuk van het benaderen, het aanwenden en het hanteren van de landstaal droegen deze bij tot het inzetten van een kentering ten goede!

En dit gold niet enkel voor de rol van de landstaal in eigen scheppend werk, doch ook uiteraard in het vertaalbedrijf. M.a.w. Humanisme, Renaissance, Hervorming binnen-en-buiten-de-Kerk, een zeker cultureel nationalisme, dat daarenboven in landen zoals Duitsland en Engeland sterke bindingen had met het Protestantisme, zullen, rechtstreeks of onrechtstreeks, het ontstaan van een nieuw klimaat mogelijk maken waarin de landstaal in het godsdienstig, politiek, administratief, wetenschappelijk en artistiek leven als een volwaardig instrument zal beschouwd en behandeld worden. Opvoeding, onderwijs zowel als onderzoek, en in 't bijzonder taal- en literatuurbeoefening en -studie zullen grondige wijzigingen ondergaan, dank zij o.m. het nieuwe middel ter verspreiding van ideeën, ervaringen en bevindingen, nl. het gedrukte woord, het boek⁽¹⁵⁾.

Toen onder deze onstuimige hemel onweer en storm broeiden, losbraken om dan geleidelijk weer te luwen, bloeide er een nieuwe, machtige literatuur in de landstaal welig op, scheppend werk, doch ook vertaalwerk. En zijn de woordkunstenaars van toen niet meer te tellen, talrijk is ook de bent van nieuwe vertalers die zich aanmeldt en opstelt.

Waarom? Ja, waarom werd er toen vertaald? en toen zo intensief, zo machtig veel vertaald? Bij ons, en ook elders!

Dat is de vraag waarbij ik, zoals reeds gezegd, 't liefst eerst zou willen bij stilstaan.

Doch hier past toch nog een verwittiging. Ik heb reeds op een paar begrenzings van het prospectiegebied inzake de tijd en inzake de aard van het gebruikte bronnenmateriaal gewezen.

(15) R.R. Bolgar: *The Classical Heritage and its Beneficiaries*. Cambridge, Cambridge Univ. Press, 1963. Cfr. p. 265.

Ook wat de omvang van dit laatste betreft werd een verdere beperking opgedrongen.

Inderdaad, als basis voor de behandeling van de verschillende opgeworpen vragen in verband met deze drukke vertaalbedrijvigheid tussen \pm 1450 en \pm 1600 zullen hier haast uitsluitend uitspraken ter zake beluisterd, aangehaald en ontleed worden, zoals deze opklinken uit slechts een zeker aantal Nederlandse, Engelse, Duitse, en soms ook Franse en Spaanse, vertalingen uit deze periode.

Waarom ook hier andermaal een keuze? Een keuze inderdaad, en die me eveneens onvermijdelijk voorkwam.

Deze selectie is namelijk gedeeltelijk bepaald door uiterlijke omstandigheden, o.m. de toegankelijkheid of bereikbaarheid van de oude drukken die bij deze studie zouden kunnen betrokken worden. Ik herhaal dan nogmaals: het ligt voor de hand dat de waarde van de ontleding en beschouwingen die volgen en van de besluiten die uit dit onderzoek zouden kunnen getrokken worden betrekkelijk is. Vandaar dan ook het voorbehoud dat reeds aan de titel van deze opstellen ten gronde ligt. Het zijn inderdaad 'verkenningen' die af en toe bij met prikken en stekeldraadversperring omzoomde egelstellingen of moeilijk te verschalken of uit te schakelen voorposten tot stilstand gedwongen werden, op andere punten echter diep in het achterland zelf zijn doorgedrongen.

Ik ben er nochtans van overtuigd dat deze verkenningen nu reeds - het fragmentarisch en relatief karakter van hun resultaten ten spijt - hun nut zullen hebben. Ze zullen o.m. de aandacht gevestigd hebben op problemen die m.i., bijzonder in het Nederlands taalgebied nog geen stelselmatige en grondige behandeling gekend hebben. Uit het betrekken van gegevens uit andere taalgebieden zal, naar ik verhoop, mogen blijken hoe de bedrijvigheid van onze eigene vertalers in het kleurrijke mozaïek van het westers vertaalwerk van toen past. Dit parallel opstellen van deze programmatische paneelborden met 'manifesten' die uit vertalingen uit verschillende taalgebieden gelicht werden, en het af en toe schuchtere toepassen van de vergelijkende methode, zal - naar ik meen te mogen verwachten - het eigene van de houding en van het werk van onze Nederlandse vertalers scherper laten uitkomen.

Daarenboven wordt andermaal het belang van het 'voorwerk' dat, naar mijn gevoelen, soms wel miskend of althans onderschat wordt, in het licht gesteld. Het 'voorwerk' is vaak een niet achteloos voorbij te lopen bron van veelzijdig en belangrijk inlichtingsmateriaal.

Een pleidooi en een poging ter rechtvaardiging van dit standpunt leken me dan ook niet ongelegen⁽¹⁶⁾.

* * *

Wie inzicht in 't verschijnsel 'vertalen' winnen wil kan - zoals reeds gezien - langs verschillende wegen zijn onderwerp van onderzoek benaderen, en dit volgens een rangorde in de vragen die hijzelf bepaalt al naargelang het belang dat hij, terecht of ten onrechte, aan een of ander aspect van het vertaalwerk hecht.

Mij heeft immer 'the man behind the book' aangetrokken. Ik 'misbruik' hier wetens en willens - in zekere mate althans - de titel van een Amerikaans werk over de Evangeliën dat een vijftigtal jaren geleden verscheen⁽¹⁷⁾; want ik bedoel: dat wat mij boeien en in beslag nemen kan in een werk, is, o.a. na een eerste kennismaking met het stuk zelf, trachten te achterhalen wat de auteur beoogde, en meteen wat in hem leefde bij de keuze van de weg die hem z.i. naar dit doel brengen zou. Waarom hij dit schreef, en waarom hij die bepaalde vorm koos waarin hij ons het stuk voorlegt!

Vandaar thans vóór alle andere vragen: a) welk was het doel dat een vertaler nastreefde? en b) welke waren de drijfveren die hem aanzetten om naar de techniek van de vertaling te grijpen in zijn wil zijn oogmerk feilloos en raak te treffen, in plaats van daartoe b.v. eigen scheppend werk te leveren dat op hetzelfde doel gericht kon worden?

Op het eerste deel van deze vraag is het antwoord zo eenvoudig als 't groot is.

Over 't algemeen werkten de vertalers tot vermeerdering van Gods eer en ten bate van hun evenmens. Op dit stuk sloten zij gedeeltelijk bij een oeroude traditie aan die reeds in de Oudheid onder de dichters leefde.

Schrijvers in de Middeleeuwen en zelfs toenmalige kopiïsten werkten in dezelfde geest; auteurs uit de vijftiende en zestiende eeuw zowel als drukkers en uitgevers uit dezelfde periode hanteerden toen soms veder en zethaak, in stukken in 't zotte zowel als in 't vroede, 'ter eere Gods' en 'tot ghemeynen oirbore'.

(16) Zou het niet wenselijk en mogelijk zijn een stel van typische en programmatische opdrachten (of voorwoorden) uit deze periode te bundelen en uit te geven?

(17) De 'man' daarin bedoeld was Christus en niet de schrijvers of een van de schrijvers van het Nieuw Testament.

Geen wonder dan dat vertalers uit de vijftiende en zestiende eeuw deze draad verder spinnen.

Hun arbeid was gericht op Gods glorie en stond in dienst van de gemeenschap; sommigen beklemtoonden zelfs: in dienst van hun nationale gemeenschap. In deze geest wensten en hoopten ze kennis en levenswijsheid onder de minderbedeelden te verspreiden, en dit door het aangename aan 't nuttige harmonisch te paren.

Dat was de geestelijke instelling die zij innamen, de doelstelling die zij in deze geest nastreefden en de toen voor de hand liggende methode die zij hierbij toepasten.

Het antwoord op het tweede lid van de vraag is daarentegen complex. Men zou ten andere de vraag kunnen omkeren: Waarom schreven ze geen eigen, persoonlijk, scheppend werk om dit doel, en in die geest en langs de gangbare wegen van toen te bereiken? Waarom? en dit is 'des Pudels kern', waarom moest dit bij middel van vertalingen gebeuren? Waarom *ver-taalden* zij?

En hier liggen de zaken uiteraard helemaal anders!

* * *

De betrachtting van de vertalers was meestal onmiddellijke en concrete oogmerken te bereiken, nl. hun medemensen kennis en levenswijsheid bij te brengen. Soms verantwoordden ze tevens hun vertaalwerk door beschouwingen die in een hoger vlak liggen.

'Ter eere van God' b.v. had meer dan een overzetter, naar hij zelf verklaarde, zijn zware taak op zich genomen en volbracht. Veelal echter wordt deze verwoording van zijn intentie uitgebreid of verder licht gewijzigd. De varianten er van zijn als zovele fossielen die in verschillende lagen in ietwat afwijkende vormen opduiken, doch hun wezenlijke eigenaardigheden zouden behouden hebben. Het sterkst tekent die continuïteit inzake gebruik van deze formule zich af in de godsdienstige of zelfs gewoonweg moraliserende literatuur, in de Nederlanden zowel als elders.

Een cisterciënser ordebroeder van ten onzent verklaart dat hij de overzetting van een *Vita Sancti Bernardi* heeft ondernomen 'ten loue Gods en tot stichtenisse der menschen'; zo leest men het althans in de aanhef van zijn 'Prologhe' tot het *Leuen van Sinte Bernaert* dat in 1515 te Antwerpen verscheen⁽¹⁸⁾.

(18) *Leuen van Sinte Bernaert met vier schoone Omelien die hi ghemaect heeft...* Antwerpen, Claes de Grave, 1515. Cfr. fol. [aj]^{v0}].

Een lichte variante van deze formule duikt in 1584 op in de Nederlandse vertaling van een Latijnse versie van het *Narrenschiff* van Sebastian Brandt die Jan van Ghelen toen op de markt bracht. De uitgever zelf heeft de overzetting bezorgd, en waarom hij zich aan deze vertaling zette horen wij uit sommige passages van het plechtig orgelspel van zijn voorwoord, gericht ‘Tot den Christelijcken Leser’. Daarin zegt hij: ‘Om dies wille dan dat voorseyde schip niet om dat wy daer inne gaen soudē, maer om te vlien gemaect is, soo hebbe ickt ter hoochster glorien der Godlijcker Maiesteyt, ende der leerlingen van alle goede kerstenen menschen, die niet dan Duytsch alsoomen in Neder-landen spreect en connen, ouerghestelt ende getranslateert wten Latijne...’⁽¹⁹⁾.

Een ander voorbeeld?

‘Dit boeck es ter eeren gods ende tot salicheyt van alle menschen / wt de ouerlantsche tale ghetranslateert ende gheprint...’, zegt Thomas van der Noot in het kolofon van zijn uitgave van 1515 van de *Spiegel der duecht ende der eerbaerheit*⁽²⁰⁾. En in de zeer vrije en sterk verkorte Nederlandse versie van de *Vita Christi* van Ludolphus de Saxonia, die in 1510 te Antwerpen van de pers kwam, verklaart de vertalerbewerker: ‘Tot loue gods ende tot heylen [sic] salicheyt alder kersten menschen soe is hier voleyndt dat eerweerdich boeck vanden leuen. woerden. passie. verrisenisse. ende gloriose opuaert ons heeren Ihesu Christi...’⁽²¹⁾.

Zo eenvoudig bleef het echter niet altijd.

De wil bij te dragen tot de vermeerdering van de eer van God door het intens beleven van Gods schepping in de hand te werken, de liefde tot de evennaaste zowel als de bezorgdheid om eigen heil waren soms de drijfveren die een vertaler aanzetten konden om zich aan het vertalen van een stuk te wagen. Deze drie drijfveren zijn althans de drie strengen die in het kluwen van motieven, die de vertaler van een van de werken van de Spanjaard Bartholomé de las Casas bezielde, te onderkennen vallen. Deze bewerker van 1596 beweert dat het nodig is

(19) Sebastian Brandt: *Der Sotten Schip...* Antwerpen, Jan van Ghelen, 1584. Cfr. fol. [A2^{v0}].

(20) W. Nijhoff & M.E. Kronenberg: *Nederlandsche Bibliographie van 1500 tot 1540*. 's-Gravenhage, Nijhoff, 1923-1961. Cfr. Dl. III,II (1958), p. 61-62. Nr. 4404.

(21) W. Nijhoff & M.E. Kronenberg: *o.c.* Cfr. Dl. I (1923), p. 503-504. Nr. 1408.

inzicht te krijgen in de werkelijke toestanden in de Spaanse kolonies, hoe jammerlijk en hoe wraakroepend deze ook mogen zijn. Waarom? ‘...Om te meer op de wonderlicke wercken Gods te letten / medelyden met onsen naesten te hebben / ende voor haer te bidden / ende dat wy ons oock beteren ende bekeeren moghen / op dat over ons alsulcke plagen ende toorne Gods niet en comen / soo hebbe ick gheraden ghevonden een boecxken dat int jaer 1542 daer af in Spaenjen ende in Spaensch ghemaect is / ende niet veel meer te vinden en is / in onse Brabantsche tale [...] over te setten / ende te laten Drucken / ten eynde dat dit principael stuck gesien zijnde / wy doen ale [sic] boven staet...’⁽²²⁾.

Het gaat hier om de Nederlandse vertaling van de *Brevísima Relacion de la Destruycion de las Indias* dat in Sevilla in 1552 verscheen. Kort daarop werd het in alle anti-Spaansgezinde landen van toen - en welk land behoorde niet tot deze groep! - in 't Latijn of in de landstaal vertaald en op grote schaal verspreid en gelezen. Kon men zich een beter arsenaal van argumenten tegen de kolonisatie door Spanje of tegen Spanje zelf indenken dan deze aanklacht door een Spanjaard, een hoger ambtenaar van aanzien en een ooggetuige van sommige door hem gewraakte feiten?

Er zijn nog meer gevallen die ietwat ingewikkeld voorkomen.

De hervormingsgezinde vertaler⁽²³⁾ van het werk van Justus Lipsius over de geschiedenis van de verering en de mirakelen van O.L. Vrouw van Halle, nl. de *Diva Virgo Hallensis beneficia eius et miracula fide atque ordine descripta*, ondernam de overzetting er van ‘ter eeren Gods’ naar hijzelf verklaart in zijn opdracht aan de magistraat van Delft. Ten anderen op het titelblad van zijn overzetting noemt hij zich ‘eenen Lief-hebber der eeren sijns eenigen Salichmakers’⁽²⁴⁾. Doch anderzijds - en in de titel zowel als in de opdracht van zijn overzetting - wijst hij er op dat hij met deze vertaling van het werk van den ‘gheleerden Filosooph ende Historien-schrijver’, wien hij ook verder in zijn stuk geen sarcastische op- en aanmerkingen bespaart, de

(22) Bartholomeus de Las Casas: *Spieghel der Spaenscher tyrannye / in West Indien. Waer inne verhaelt wort de moordadighe / schandelijcke /ende grouwelijcke feyten die de selve Spanjaerden ghebruyct hebben inde selve Landen...* Amsterdam, 1596.

(23) Het zou hier gaan om de Calvinistische Delftse predikant Albertus van Oosterwijck.

(24) Justus Lipsius: *I. Lipsii Heylige Maghet van Halle...* Delft, 1605.

‘bespottinghe der Pauselicke Roomsche Afgoderije’ op 't oog had, of, zoals hij het in zijn adres aan de heren van Delft formuleerde, dit vertaalwerk ondernomen had tot ‘beschaeminghe der Pauselicke heydensche Afgoderie...’.

Ietwat perplex staat men toch bij 't lezen van deze formule in een Nederlandse versie van een volksboek. In de *Historie van Melusine* (Antwerpen, 1510), naar een Franse bewerking vernederlandst, luidt de aanhef van het verhaal: ‘Hier beghint een schoone hystorie sprekende van eenre Vrouwen geheeten meluzine /... God ter eeren ende sijnre lieuer moeder der maghet marien is begonnen al hyer in duytsche dye hystorie van meluzinen...’⁽²⁵⁾.

Vertalers zelfs van werk met wetenschappelijke allures grijpen zonder schroom naar deze formule. Zo is er b.v. *Dicht der apothekers*, een vertaling van *Lumen Apothecariorum* door Quiricus de Augustis van Terdona⁽²⁶⁾. De Nederlandse versie er van verscheen te Brussel in 1515. Wie het tractaatje vertaalde is niet geweten; wèl leert men uit het werkje zelf: ‘Ter eeren gods ende tot behoef van alle mensen is dit boeck... wten latine ghetranslateert...’⁽²⁷⁾.

*

Ook in het Duitse taalgebied leefden en werkten vertalers die godsdienstige, moraliserende of lerende geschriften in deze geest uit een van de klassieke talen overzetten.

De Duitse vertaling van de *De Moribus* van Lucius A. Seneca die in Landshut in 1515 verscheen werd door Dietrich von Pleningen op 't getouw gezet en voltooid o.m. ‘got zuo lob vnd ere vnd gemainem nützu zu güt’⁽²⁸⁾.

(25) W. Nijhoff & M.E. Kronenberg: *o.c.* Dl. III,II (1958), p. 33. Nr. 4352.

(26) De eerste uitgave van dit handboekje verscheen in Cremona in 1494; de tweede, onder de titel: *Lumen Apothecariorum cum certis expositionibus nouiter impressum*, is een Venetiaanse van 1495. Latere uitgaven verschenen o.a. in 1504, 1510, 1528, 1536, 1561, 1566.

(27) W. Nijhoff & M.E. Kronenberg: *o.c.* Dl. I (1923), p. 633. Nr. 1777.

(28) Lucius Annaeus Seneca: [*De Moribus*] *durch mih [= Dietrich von Pleningen] gethutst*. Landshut, 1515. In zijn vertaling van de *Panegyricus* van C. Plinius Secundus komt deze formule een tweetal keren in ‘geseculariseerde’ vorm voor. (Cfr. fol. Aiiij: ‘hab ich ewer Furstlich gnad zu eren vnd nutze dise lobsagung von latinischer: in tutsche zungen... gepracht’ en op fol. [V⁰]: ‘Ich hab meinem Landszfursten zu lob vnnd ere / dise arbeit gethan...’). Beide citaten uit de druk van 1515 die te Landshut bij Johann Weissenburger verscheen!

Is daar eveneens de getuigenis van de anonieme Duitse overzetter van de *De Institutione Christianae Foeminae* van Ludovicus Vives. Deze Spaanse humanist schreef dit stuk over de opleiding en vorming van 't jonge meisje van toen om een leemte in de opvoeding van de jonge mannen en vrouwen en van de ouders te vullen. Dit geschrift kende een groot succes in 't Westen; in 't Duits verschenen er vertalingen van, o.m. in 1544 en in 1566; in 1566 nl. onder de titel: *Von vnderweisung vnd Gottseliger anfuering einer Christlichen Frawen*. In de opdracht verklaart de overzetter: ‘Dieweil ich nun obgenente Buecher / in verloffnem Sommer / Gott dem Allmechtigen zu ehren / auch allen frommen frawen vnd Jungkfrawen zu gût / in vnser Mütterlich Teutsche spraach gebracht /...’⁽²⁹⁾.

Een ander voorbeeld is de verklaring van Christoph Bruno. Ook bij deze Duitser, die werk van L. Annaeus Seneca vertaalde en die verschillende geschriften van L. Vives in 't Duits overzette⁽³⁰⁾, komt deze formule eveneens voor; bij te dragen tot de eer van God de Almachtige en tot het nut en heil van zijn evenmens was wat hem bezielde en tot het vertalen van een bepaald stuk aanzette, nl. het essay *De Officio mariti*, ‘welche auch ich / Got dem Allmechtigen zu ehren / vnnd meinem nechsten zu nutz vnd heylwertigkeyt ausz rechter brüederlicher liebe verteutsch / vnnd in den Truck geben habe’⁽³¹⁾.

*

Wie het jachtrevier van het in 't Engels gesteld vertaald werk aftrakt zal wel meer dan eens door 't opspringen van zo'n wildsoort verrast worden.

- (29) Uitgegeven te Frankfurt a.M., 1566. Reeds in 1544 was er een Duitse druk van deze vertaling in omloop. Op de spelling na is de tekst van de opdracht dezelfde als deze in de uitgave van 1566.
- (30) Dat leren we o.m. uit zijn voorwoord aan de lezer in Ludovicus Vives: *Von gebuerlichem thûn vnd lassen eines Christlichen Ehemanns / Zu Latein / De Officio Mariti genannt / in ein Bûch verfasst / vnd durch Herrn Christophorum Brunonem /... / auff das fleissigst in vnser Muetterliche Teutsche Sprach gebracht / vnd erklært...* Frankfurt a.M., 1566. ‘Dieselben Buecher alle / hab ich in verschinem Sommer neben meiner taeglichen muehe vnd arbeyt / zu sondern vnd abgestolnen stunden / ja auch zu der zeit / welche ander mit manigfeltiger erquickung vnnd kurtzweil (wie sie gedunckt) verzeren / in teutsche spraach verkert / vnd mich beflissen die meinung Viuis auffß eygentlichst auszutrucken’. Cfr. fol.] [ij].
- (31) Ludovicus Vives: *Von gebuerlichem thûn vnd lassen eines Christlichen Ehemanns...* Frankfurt a.M., 1566. Cfr. fol.] [ij].

Om bij één geval stil te staan, is daar b.v. het vertaalwerk van Thomas Stapleton.

Deze Engelse edelman Thomas Stapleton (1535-1598)⁽³²⁾, die het overgroot gedeelte van zijn leven hier in de Nederlanden doorbracht, te Leuven studeerde, er doceerde en er ook overleed was een van de actiefste en scherpzinnigste controversialisten uit zijn tijd. Zijn Latijnse publicaties zijn talrijk, en toch vond hij nog tijd om een Engelse vertaling van de *Historia Ecclesiastica* van Beda Venerabilis te maken⁽³³⁾.

Zijn 'Preface to the Reader' die hierin voorkomt is gedagtekend 12 juni 1565 en werd te Leuven geschreven; zijn vertaling verscheen te Antwerpen bij Jan de Laet. Ze opent met een plechtstatige opdracht aan 'Elizabeth by the Grace of God Quene of England, Fraunce and Ireland', aan zijn vorstin bij wier troonsbeklimming hij in ballingschap was getrokken.

Des te pakkender is dan ook zijn 'Preface' tot de lezer; het heimwee van de jonge man die, ver van huis, het Engels land en landschap voor zijn dromende blik oproept, zucht U uit dit voorwoord tegen. In alle deemoed erkent hij daarin tevens dat 'the principal intente bothe of Venerabilis Bede and of vs' was 'the honour of God' en de verkondiging van 'our first Christen faith'⁽³⁴⁾.

* * *

- (32) Over Thomas Stapleton cfr. o.a. de notitie Vol. XVIII, p. 988-991 s. v^o Stapleton (Thomas) in: *The Dictionary of National Biography*. Sommige regels hierin herinneren aan het lange stuk dat J.N. Paquot aan hem wijdde in zijn *Mémoires pour servir à l'Histoire Littéraire des Dix-sept Provinces des Pays-Bas...* T. XI. Louvain, 1768. Cfr. p. 309-338.
- (33) Beda Venerabilis: *The History of the Churche of Englande... Translated out of Latin in to English by Thomas Stapleton, Student in Diuinite*. Antwerpen, Iohn Laet, 1565.
- (34) Beda Venerabilis: *The History of the Chvrche of Englande...* Antwerpen, 1565. Cfr. fol. 9. Beda schreef voor de onderrichting van het nageslacht; 'ad instructionem posteritatis litteris mandare studuimus' luidt het in de 'Praefatio' van zijn geschiedenis. Wel noemt hij zich 'famulus Christi' in de aanhef van dit voorwoord. (Cfr. Beda Venerabilis: *Bede's Ecclesiastical History of the English People*. Ed. by Bertram Colgrave and R.A.B. Mynors. Oxford, Clarendon Press, 1969). Vermeldenswaard is wellicht dat het relaas van Bedas overlijden door Cuthbert als volgt eindigt: '...quousque anima eius in corpore fuit, "Gloria Patri" et alia quaedam ad gloriam Dei cecinit, et expansis manibus Deo gratias agere non cessabat'. Cfr. p. 586 in de zoëven geciteerde moderne uitgave.
- Er is ook nog het geval Thomas Abell. Deze gaf te Antwerpen, doch onder een fictief adres, een Engels werk uit *Invicta Veritas* - dit in verband met de poging tot echtscheiding van Hendrik VIII. Op de achterzijde van het titelblad staat als een uitdaging de leuze: 'Ad Lavdem Tvam Domine'. Cfr. hierover: W. Nijhoff & M.E. Kronenberg: *o.c.* Dl. II (1940), p. 1. Nr. 2244.

Deze 'formule' - 'Ter eere van God' en haar varianten - werd in vertalingen in 't Westen door sommige vertalers herhaaldelijk gebruikt.

Deze verspreiding in de tijd en in de ruimte kan wellicht verklaard worden doordat zij in een zekere mate een uiting was van een traditie die tot in de Oudheid teruggaat: een dichter droeg vaak zijn werk aan een godheid in die geest op. Daarenboven getuigt deze geplogenheid vanwege sommige vertalers van een geestesinstelling die van generatie op generatie, van taalgebied op taalgebied, overging, hun vertaalwerk bepaald heeft en die in 't Westen in een gemeenschappelijke voedingsbodem wortelt, nl. de christelijke leer van de liefde tot God en tot de medemens, de caritas.

Het gebruik van de formule 'ter eere van God' die sommige vertalers bij de voorstelling van hun werk in hun opdracht of voorwoord inschakelen, ligt blijkbaar tevens in het verlengde van een traditie die schrijvers, compilatoren van verzamelwerken en drukkers of uitgevers eveneens toepasten.

Bij de middeleeuwse auteurs en vertalers komt in de aanhef van hun geschriften deze geijkte zeggingswijze meer dan eens voor⁽³⁵⁾; in de Middeleeuwen zijn er zelfs kopiisten die deze formule gebruiken⁽³⁶⁾. Uit het voorwerk van geschriften die in de zestiende eeuw in druk verspreid

(35) Cfr. *Vanden Levene Ons Heren. Uitgeg. door Dr. W.H. Beuken. Dl. I: De Teksten.* Zwolle, Willink, 1968. (Zwolsche Drukken en Herdrukken...): cfr. p. 165: vers 19-22: '...ende die clerke die dese rime makede / diere om pijnde ende wakede / Gode ende onzer vrouwen teren / datter tuolc ane moete leren...'. Cfr. ook het *Leven van Sinte Christina de Wonderbare...* *Uitgeg. door J.H. Bormans.* Gent, Annoot-Braeckman, 1850. De vertaler bidt de H. Drievuldigheid dat zij '...verclere myn sinne / in dit gedichte daer ic ben inne / dat ic moegh spreken hen te eren;...'. (Cfr. p. i, vers: 5-7). Ietwat verder, nl. p. i^{vo}, vers: 26-28 verklaart hij dat hij deze tekst ter ere van de H. Christina bewerkte: '...daer om so docht mi welgedaen / dat ict latijn in dietsche soud keren / der goeder sinte Kerstinen teren...'.
 (36) Cfr. infra.

werden klinkt ze eveneens herhaaldelijk op⁽³⁷⁾. Uiteraard meestal in de devotiewerken of in geschriften met moraliserende of lerende inslag!

Toch bleef het gebruik er van niet tot dit terrein beperkt.

Schrijvers van volksboeken b.v. grepen deze formule op en seculariseerden ze, zoals de auteur van de *Historien van Jason ende van Hercules* (Antwerpen, 1521) dit doet in zijn 'prologhe'; inderdaad hij

- (37) Gerrit vander Goude schreef een *Boexken van der Missen* ten gerieve van wie 'deuteliken misse horen sal', en dat herhaaldelijk tussen 1506 en 1538 in Zuid en Noord herdrukt werd. Deze minderbroeder stelde in 1506 deze handleiding samen 'ter eren goeds ende maria sijn gebenedide moeder sinte franciscus ende allen lieuen heiligen'. Citaat volgens de druk van 1506. Cfr. o.a.W. Nijhoff & M.E. Kronenberg: *o.c.* Dl. I (1923), p. 355. Nr. 982. De benedictijner abt Robertus van Coelen schreef zijn *Costelijke scat der gheestelijker rijcdoem* ('s-Gravenhage, 1519), 'tot deuoci vnnnd salicheyt allen kersten menschen vnnnd bouenal ter e[ren] gods vnnnd der ionfer marien die gelo[eft] vnnnd geeert moeten sijn in ewicheit'. Cfr. W. Nijhoff & M.E. Kronenberg: *o.c.* Dl. II (1940), p. 755. Nr. 3808. - De tekst van de *Dyalogus creaturarum dats twispraec der creaturen* (Zwolle, 1505 (?)) vangt zo aan: 'Hier beghint ten loue gods een ghenoechgelick boec'. Cfr. W. Nijhoff & M.E. Kronenberg: *o.c.* Dl. II (1940), p. 277. Nr. 2776. - De *Sermonen op ewangelien*, uitgegeven in Den Hem bij Schoonhoven door de Regulieren aldaar, en dit in 1501, werden opgesteld 'Tot loue ende glorie gods / ende alle den hemelschen gheselschap. ende tot salicheit van allen kerstenen menschen'. W. Nijhoff & M.E. Kronenberg: *o.c.* Dl. I (1923), p. 676. Nr. 1896. - De aanhef van het woord-tot-de-lezer door Broeder Dierick Loer in de Antwerpse uitgave van 1537-1538 van *Die grote Euangelische Peerle* klinkt als volgt: 'ONder menigerley deuote boecken latijn ende duytsce / die ic door die hulpe Gods / wt miner ouerster beueel / binnen dye naeste .vij. of .vij. voorleden Iaren door die Druck int licht gebracht hebbe / ter eeren Gods / ende salicheyt der zielen /...'. Cfr. W. Nijhoff & M.E. Kronenberg: *o.c.* Dl. I (1923), p. 604. Nr. 1689. - *Dat euangelie vanden sonnendach voer pinxteren* (Delft (?), 1520 (?)) klinkt uit in de devote en toch zo compassievolle mededeling: 'Dit boecxkin is gemaect ter eeren gods ende tot vertroostinge van allen lijdende bedruete menschen. Deo gratias'. W. Nijhoff & M.E. Kronenberg: *o.c.* Dl. I (1923), p. 325. Nr. 898. - Tenslotte dit toemaatje! De ca. 1518 te 's-Gravenhage gedrukte *Meditacien vanden soeten leuen ende bitter passie... ons heeren van Jordanus de Quedlinburg* zetten zo in: 'Hier begint tot gods loue almachtich een seer deuote oefeninge...' (Cfr. W. Nijhoff & M.E. Kronenberg: *o.c.* Dl. II (1940), p. 511. Nr. 3273). Lijkt dit niet een verminkte tekst naast deze uit de latijnse versie die in 1502 in druk te Antwerpen verscheen, nl. 'Ad laudem omnipotentis dei, glorioseque virginis matris eius marie incipit quoddam [sic] exercitium...'. (Cfr. W. Nijhoff & M.E. Kronenberg: *o.c.* Dl. II (1940), p. 510. Nr. 3272).

beweert het verhaal te vertellen ‘Ter eeren ende weerdicheit van allen edelen heren coninghen...’⁽³⁸⁾.

De veertiende-eeuwse vertaler van *Het Boek van Sidrac* ondernam zijn overzetting uit het Frans in dezelfde geest: ‘binnen die stadt al van Antwerpen / deur die bede van veel edel heeren translateerde ick dit boeck tot hunder eeren / als men dertien hondert sessentwintich schreeff’⁽³⁹⁾. Anderzijds is er de verklaring van de schrijver van de *Historie van Buevijne van Austoen uit Engeland gheboren* (Antwerpen, 1511), een verhaal dat luidens de titel zelf ‘Vol wonderlijker Auentueren. vol Strijden. vol Amoreusheden ende vol verraderien’ zit, en dat, volgens de auteur zelf, ‘Ter eeren gods...’ en zijn gebenedijde moeder verteld wordt⁽⁴⁰⁾.

*

Begeven vertalers of vertalers-uitgevers bij ons zich aan vertaalwerk ‘ter eere Gods’ en tot heil van hun medemens, en schrijven ze dit neer in een inleiding of voorwoord of zelfs in het sluitstuk van hun werk, ook *drukkers-uitgevers* stellen het voor alsof zij in dezelfde geest en met hetzelfde doel voor ogen hun bedrijf hebben uitgeoefend. Ook zij leggen soortgelijke belijdenissen af, zelfs op het titelblad, of in de opdracht, voorrede of kolofon van hun uitgaven.

Een betrekkelijk vroeg voorbeeld hiervan in de wereld van de vertaalde publicaties is te lezen in de verklaring die Peter van Os, drukker te Zwolle, aflegde bij het afsluiten van het drukken van het *Bienboeck* in 1488. Hij zegt o.m. ‘Dit teghenwoerdighe boec dat daer is ghenoeemt der byen boeck is voleyndet ende volmaket totter eren godes ende tot stichtinghe ende beteringhe alre goeder menschen die dit lesen

- (38) W. Nijhoff & M.E. Kronenberg: *o.c.* Dl. II (1940), p. 461. Nr. 3164. Cfr. dat Hein van Aken in zijn stuk *Van den Coninc Saladijn* een gelijkaardige formule gebruikt, waar hij (vers 295/296) verklaart: ‘Dit hevet ghedicht, te love ende teren // Allen riddren Hein van Aken’. Cfr. p. 28 in: Hein van Aken: *Van den Coninc Saladijn ende van Hughen, bezorgd door Dr. P. de Keyser*. Leiden, Brill, 1950. (Textus minores).
- (39) J.F.J. van Tol: *Het Boek van Sidrac in de Nederlanden. Proefschrift*. Amsterdam, Paris, 1936. Cfr. de tekst van een gedicht dat in de Leidse druk van 1496 te vinden is, en in de studie van Dr. J.F.J. van Tol overgedrukt werd op p. XLVII en p. 22. In de epiloog van hs. H. staat heel nuchterweg: ‘Al in die stat tAntwerpen / Wast dat ic dit translateerde’. Cfr. p. 226.
- (40) W. Nijhoff & M.E. Kronenberg: *o.c.* Dl. II (1940), p. 459. Nr. 3159.

ofte horen lesen bi mij Peter van Os prenter tot swolle⁽⁴¹⁾.

Inderdaad, niet alleen *schrijvers* en *samenstellers* van verzamelbanden grepen graag naar deze formule, zelfs *drukkers* en *uitgevers* meenden door 't inschakelen van deze en gelijkaardige verklaringen de gunst van een bepaald onderdeel van het publiek te kunnen winnen; daarenboven hoopten ze denkkelijk hun uitgaven een grotere waardigheid of gezag te zien toekennen.

En men mene nu niet dat deze verklaring enkel en alleen in het kolofon van bijbeldrukken⁽⁴²⁾ of in uitgaven van devotiewerken⁽⁴³⁾

- (41) *Dit is der bien boeck*. Zwolle, 1488. Cfr. fol. [CLXXXij^{v0}]. Over de Brabander Peter van Os die in Zwolle gedrukt heeft cfr. col. 345-346 in: *Biographie Nationale. T. XVI*. Bruxelles, 1901.
- (42) Deel I van de vertaling van 'Het Nieuw Testament' naar Lutherse versie gemaakt en in 3 delen gedrukt door Doen Pieterszoon in 1523 te Amsterdam, besluit als volgt: 'Dit boec is gheeynt ende volbrocht ter eeren gods ende tot salicheyt allen kersten menschen'; Dl. III, in hetzelfde jaar verschenen, eindigt zo: 'Ter eeren gods ende tot leeringe van allen kerstenen menschen so is hier voleyndt dat anderde Euangelie van sinte Lucas...'. In 1524 sluit de Antwerpse drukker Adriaan van Bergen de druk van Dl. I van zijn uitgave van het Nieuw Testament af met de mededeling: 'Ter eeren gods ende tot salicheyt van allen kersten menschen / so sijn dese Euangelien voleynt ende gheprent Tantwerpen bi mi Adriaen van Bergen. Cfr. W. Nijhoff & M.E. Kronenberg: *o.c.* Dl. I (1923), p. 129. Nr. 377. Op 't einde van Dl. II van *Die Bibel int duitsche* of 't Oud-Testament (druk van 1525) leest men: 'Ter eeren gods ende tot salicheyt ende profijt van allen christen mensche geprent tantwerpen'. Cfr. W. Nijhoff & M.E. Kronenberg: *o.c.* Dl. I (1923), p. 131. Nr. 380. - Een Amsterdamse druk van 1527 heeft een kolofon waaruit dit kan gelicht worden: 'Hier voleyndt dye alder - heylichste Bibel / welke tot eere ende glorie des Almechtigen Gods ende alre heyligen ende tot profyt aller in Christo gelouender menschen / vlytelycken gheprent... is...'. Cfr. W. Nijhoff & M.E. Kronenberg: *o.c.* Dl. I (1923), p. 137-138. Nr. 390.
- (43) Uit de *Costelike scat der gheesteliker rijckdoem* van Robertus van Coelen, werkje dat te Zutphen in 1518 verscheen, leren we dat dit geschrift gedrukt werd, to deuoci vnnd salicheit allen kersten minschen. vnnd bouen. al ter eren god vnnd der ionfer marien'. Cfr. W. Nijhoff & M.E. Kronenberg: *o.c.* Dl. I (1923), p. 644. Nr. 1806. In een vertaling van de Soliloquia van St. Augustinus te Gent in 1532 uitgegeven luidt de aanhef van het kolofon als volgt: 'Gheprent te Ghendt duer Godefrood de Rode: ende was vuldaen ter glorien Gods ende ter salicheyt von allen Kersten...'. Cfr. W. Nijhoff & M.E. Kronenberg: *o.c.* Dl. II (1940), p. 48. Nr. 2321. Of neem het kolofon van de druk van 1519 van de *Fasciculus myrre*, ('s-Gravenhage) of 'dat busselkijn of dat bondekijn van Mirre' dat luidt als volgt: 'Dit boeck is voleynt ter eeren goods ende sijn gebenedide passie. Inden Haghe bij mi Hugo Iansoon van Woerden...'. Cfr. W. Nijhoff & M.E. Kronenberg: *o.c.* Dl. II (1940), p. 394. Nr. 3016.

afgelegd wordt, ook in wetenschappelijke werken komt ze voor. Zo b.v. schrijft de uitgever Jan van Doesborch op 't einde van *Dat Regiment der ghesontheyt* (Antwerpen, ca. 1510), een bewerking van *Regimen sanitatis*, dat 'Dit boexsken is god ter oeren (sic) volmaect'⁽⁴⁴⁾.

Dit gebruik dat sommige drukkers in de XVI^{de} eeuw in ere hielden kan eveneens in zekere mate gezien worden als een voortzetting en aanpassing van een gewoonte die sommige middeleeuwse kopiïsten naleefden. Ook zij, zowel als de middeleeuwse auteurs, beschouwden hun arbeid als een eerbetoon aan God. Dit blijkt b.v. uit het gebed op 't einde van *Vanden levene ons Heren* in de versie van de Utrechtse codex (de enige volledige tekst van het werk). Hier is m.i. een kopiïst aan 't woord:

'God gheue hen allen ewelije lijf
 Ende die clerc die dese rime maecte
 Dierom pensde ende waecte
 Ende deghene die screef dit werc
 Was hi pape was hi clerc
 Gode ende onser vrouwen teeren
 Datter tfolc an moeste leeren'⁽⁴⁵⁾.

*

Afgezien van het gewicht van de traditie onder de antieke schrijversbent, afgezien tevens van de invloed van het kristelijk geestesklimaat van toen, zijn deze praktijken van middeleeuwse auteurs, compilatoren, vertalers en ook kopiïsten evenals sommige gebruiken die schrijvers, drukkers en uitgevers uit de XV^{de} en XVI^{de} eeuw kenden eveneens één van de vermoedelijke aanleidingen geweest voor de vertalers tussen ± 1450 en ± 1600 om ook hun overzettingen aan het publiek voor te stellen als vruchten van een zwaar labeur dat ze eerst en vooral als een eerbetuiging aan God beschouwden en derhalve tot zijn eer en glorie op hun schouders namen.

In hoeverre hun verklaring - 'Ter eere gods' - een loze formule

(44) W. Nijhoff & M.E. Kronenberg: *o.c.* Dl. III,II (1958), p. 57. Nr. 4397.

(45) *Vanden Levene Ons Heren. Uitgeg. door Dr. W.H. Beuken. Dl. I: De Teksten.* Zwolle, Willink, 1968. (Zwolsche Drukken en Herdrukken...). Cfr. Dl. I, p. 165 vers.: 4925-4931. In het G-fragment is er geen sprake van de 'scrivere'; alleen van de dichter!

was of een doordachte en doorvoelde getuigenis van hun ware gesteldheid behoort tot het rijk van de talrijke geheimen die elke woordkunst omsluiert.

*
*
*

Veel werk werd vertaald met het oog op de bevordering van het algemeen belang.

Een verklaring voor dit soort vertaalbedrijvigheid valt te zoeken o.m. in de opvatting die sommige middeleeuwen en vooral sommige humanisten over hun taak hadden.

Deze stelling geldt niet enkel voor deze laatsten die in de zeventiende eeuw werkten, doch ook voor bepaalde zestiende-eeuwse humanistisch gevormde geleerden. Want wat Janus Doussa schreef: 'non nobis, sed Patria genit', m.a.w. 'wij zijn hier niet geboren voor onszelf, doch voor ons Vaderland'⁽⁴⁶⁾ was ook reeds het parool voor zijn voorgangers. Zelfs wanneer dezen hun werken b.v. tot meerdere eer en glorie van een prinselijke of een koninklijke maecenas schreven verloren zij daarom hierbij noch hun volk, noch een beperkte volksgroep waartoe ze behoorden, uit het oog. Uit Nederlandse overzettingen klinkt U vanwege de vertalers deze belijdenis van hun geloof in de nationale en sociale betekenis van hun vertaalwerk herhaaldelijk tegen.

Wanneer Willem Silvius, de Antwerpse drukker⁽⁴⁷⁾ *Die Wonderlijcke Historie vande Noordsche landen* vertaalde⁽⁴⁸⁾ en uitgaf naar de *Historia de gentibus septentrionalibus* van Olaus Magnus⁽⁴⁹⁾ dan deed hij zulks 'der ghemeynen tot dienst', al had hij vooraf zijn reclame op de grote kooplui en importeurs gericht, en al had hij het

(46) P. Tuynman haalt dit gezegde aan p. 6 van zijn studie over Petrus Scriverius. Cfr. P. Tuynman: *Petrus Scriverius. 12 Januari 1576-30 April 1660*. P. 5-45 in: *Quaerendo*. VII (1977).

(47) Willem Silvius werd in 's-Hertogenbosch geboren doch werkte tot aan zijn dood in 1580 in Antwerpen, al werd hij in 1577 tot drukker van de pas opgerichte Universiteit te Leiden benoemd. Hij vestigde zich nooit te Leiden. Cfr. over hem s. v^o. Silvius het artikel van J. Vercoullie in: *Dictionnaire de Biographie nationale*.

(48) Olaus Magnus: *Die wonderlijcke Historie vande Noordsche landen...* Antwerpen, Willem Silvius, 1562.

(49) De Zweedse kartograaf en geschiedschrijver Olaus Magnus (1490-1558) gaf dit werk te Rome uit in 1555, drie jaar vóór zijn overlijden aldaar. Kenmerkend voor de tijd is dat de eerste Duitse vertaling ervan twee jaar na de Nederlandse verscheen, nl. in 1567 te Bazel.

belang van de ‘Noordsche landen’ op het stuk van de handel, zakelijk doch met klem betoogd⁽⁵⁰⁾.

Soms heet het in 't Nederlands dat een vertaling ‘tot ghemeynen oirbore’ uitgegeven wordt. Dat is de formule die - in 't rood dan nog wel - te midden het gewriemel van al de andere zwarte karakters van de titel op het titelblad zelf gedrukt werd. Missen kon men deze mededeling derhalve niet. Zó liggen althans de zaken in verband met de Antwerpse uitgave van de Nederlandse versie van de kerkgeschiedenis van Eusebius van Caesarea, de *Historia ecclesiastica*, een publicatie die door de Antwerpse drukker-uitgever Govaart vander Haghen op de markt gebracht werd⁽⁵¹⁾.

Een andere Nederlandse formule is ‘tot voordereinhe ende nut der ghemeynte’, zoals Simon Cock, een andere Antwerpse drukker dit noemt in zijn opdracht van de vertaling *Een Spieghel der Rechte* van 1560, ditmaal uit het Duits van Justinus Gobler⁽⁵²⁾. In feite komt deze ietwat grootsprakerige aankondiging hier neer op de omschrijving van de bedoeling van de auteur ‘eenighe lieden gheen Latijn connende’ en die ‘in vele plaetsen binnen desen Landen’ in rechtsgedingen verwickeld zaten te helpen⁽⁵³⁾.

In het voorwerk van het boek van Eusebius Philadelphus, nl. zijn

- (50) Cfr. fol. [iij^{vo}] in: Olaus Magnus: *Die wonderlijcke Historie vande Noordsche landen...* Antwerpen, Willem Silvius, 1562.
- (51) Eusebius Caesariensis: *Die Historie diemen // heet Ecclesiastica... Eerst ghetranslateert wten Griexsche doer den priester Ruffinum / Ende nv (tot ghemeynen oirbore) ouerghesedt in onser duytscher spraken.* Antwerpen, G. vander Haghen, 1534.
- (52) Justinus Gobler of Göbler (ook nog als Goblerus gekend) was een Duits rechtsgeleerde en geschiedkundige (1503-1567). Cfr. over hem o.a. de *Allgemeine Deutsche Biographie*, p. 301 in Bd. IX (Leipzig, 1879). Het werk waarover het hier gaat was zijn ‘*Spiegel der Rechten, auss natürlichem, den beschribnen, geystlichen, weltlichen, und andern gebräuchlichen Rechten, auch gemeynen im heyligen Reich teutscher Nation Constitutionen und Uebungen zugericht*’. Titel van de uitgave van 1573 volgens opgave in de *Catalogue général...* van de Bibliothèque nationale te Parijs. Er waren natuurlijk vroegere uitgaven op de markt, o.a. van 1500 en 1564, waarvan exemplaren o.m. in de bibliotheek van het British Museum bewaard worden.
- (53) Justinus Gobler: *Een Spieghel der Rechte.* Antwerpen, Symon Cock, 1560. Cfr. fol. + ij. Ietwat verder in deze opdracht stelt hij dat ‘wt de welcke [boeck] die ghemeene leecke ende onghelerde man een claer ende cort onderwijs hebben sal / om rechtelijck nae den eysch van Justitie ende nae de bescreuen Rechten te handelen / ende ghemeyne borgherlijcke saken met luttel swaricheyts te badt wtrecthen /...’.

Der Francoysen ende haerder nagebueren Morghenwecker. Eerstmael in Latijnsche ende Francoysche tale... ghemaect. Ouerghesedt door Ian Fruytiers (Dordrecht, 1574) plaatste de vertaler een opdracht aan de Heren ‘Staten van Hollant en Zeelandt’⁽⁵⁴⁾. Daarin verantwoordt hij zijn vertaling en verklaart o.m. dat hij deze gemaakt heeft ‘Ten eersten om my vlijtich te toonen in het ghene daer het gemeyne beste in mach ghedient worden’⁽⁵⁵⁾.

Soms loopt de formulering verschillende richtingen uit; buiten het algemeen welzijn wordt er soms een eerbetuiging aan God en/of aan een wereldlijke gezaghebber bij betrokken.

Vermeldenswaard is in dit verband de reeds vermelde voorrede tot een vertaling van de Senecatekst *De Moribus* door Dietrich van Pleningen in 1515 geschreven. De vertaler heeft - zo verklaart hij in dat stuk zoals gedrukt in 1515 - ‘den selben Senecam der Kayserlich maiestat zu lob vnd ere: vnnd gemeinem nutz zu güt jn etlichen Buechern zu hochem teutsch gepracht’⁽⁵⁶⁾. Het drukken en het verspreiden er van heeft hij daarentegen ondernomen ‘got zuo lob vnd ere: vnd gemainen nutz zu güt’⁽⁵⁷⁾.

En zeggen dat deze twee formules - want dat blijken ze uiteindelijk geworden te zijn - in hetzelfde voorwoord enkele regels van elkander te lezen liggen!

Schijnt dat niet op een zekere loze formalistische conventie te wijzen, waardoor de diepe en als echt ervaren zin van de oorspronkelijke verwoording van de verhouding: mens, God, maatschappij of medemens, een groot gedeelte van zijn scherpte, waarheid en zelfs levensechtheid teloor ging?

Een echo van deze topos klinkt eveneens uit de vertaling van de *De Officiis* van Cicero op, nl. uit deze die in 1531 te Augsburg van de

(54) Het oorspronkelijk werk werd door Nicolas Barnaud, onder de schuilnaam Eusèbe Philadelphie, geschreven. Het verscheen onder de titel: *Le Réveille-Matin des François et de leurs voisins composé par Eusèbe Philadelphie*. Edimbourg, 1574. In dezelfde stad en in hetzelfde jaar kwam er ook een Latijnse versie op de markt, nl. *Dialogi ab Eusebio Philadelpho cosmopolita in Gallorum et caeterarum nationum gratiam composita*. Het jaar daarop werd er een Duitse vertaling van de Franse versie in Edinburgh gedrukt.

(55) Cfr. fol. *ij in de Nederlandse uitgave van 1574.

(56) L.A. Seneca: *Hienach volgt ain kurtzer ausz zuge den ich Dietrich von Pleningen zu Eysenhofen... vom Seneca gethon hab... vnnd durch mich gethutst*. Landshut, 1515. Cfr. fol. [Aij^{v0}].

(57) L.A. Seneca: *...Ausz zuge...* Landshut, 1515. Cfr. fol. [Aiiij^{v0}].

pers kwam⁽⁵⁸⁾. Wat de vertaler gebracht had tot het overzetten van dit werk was o.m. zijn wens iets te doen ‘vmb gemeins nutz vnd besserung willen Teütscher Nation’⁽⁵⁹⁾.

Michael Herr, die o.m. werk van Seneca en zelfs van Plutarchus vertaalde, liet in 1538 bij W. Rihel te Straatsburg een vertaling verschijnen van werk van Columella⁽⁶⁰⁾ en van Palladius⁽⁶¹⁾ over akkerbouw⁽⁶²⁾. Hij beschouwde deze uitgave als een uiting van nationaal dienstbetoon ten bate van het algemeen welzijn. Hij legde speciale nadruk op 't nut dat in 't bijzonder alle leden van de ‘deutsche Nation’ hieruit zouden putten kunnen⁽⁶³⁾.

In de Duitse vertaling van de *Paradoxa* van Cicero, die Simon Schaidenreisser maakte en die in 1538 te Augsburg door Alexander Weysenhorn werd uitgegeven, wordt reeds op het titelblad zelf zonder meer het nut van dit werk voor elkeen boudweg voorgehouden. De formule heeft wel een andere klank, maar in feite zou deze overzetting ‘ainem ieden trostlich vnnnd nutzbarlich zûlesen’ zijn.

Nemen we nu twee Duitse vertalingen van Plutarchus' *Vitae*, een van 1534 van de hand van Hieronymus Boner uit het Latijn overgezet, en deze van 1580 door Guilielmus Xylandrus en Jonas Löchinger, ditmaal uit het Grieks zelf vertaald. De titelbladen zelf zijn reeds sprekend: uit dit van de Bonertekst leren we dat hij, Boner, Plutarchus ‘inn das nachuolgend Teütsch / gemeinem nutz zû gût verwendet’

- (58) Vertaling die op verzoek van Johann Freiherr zu Schwarzenberg ontstond en waarvan hij, die nochtans latijnkundig was, de laatste vormgeving verzorgde. *Von den tugentsamen vnd Zûgehorungen...* Augsburg, H. Steiner, 1531.
- (59) Cfr. fol. [ijj^{vo}] van deze druk van 1531.
- (60) Van Lucius Junius Moderatus Columella, die in de eerste eeuw na Christus leefde, is er het geschrift over landbouw *De Re Rustica*. Rond 1480 werd deze verhandeling voor de eerste maal in 't Duits vertaald door H. Oesterreicher, abt van Schussenried.
- (61) Rutilius Taurus Aemilianus Palladius schreef in de IV^{de} eeuw na Christus over land- en tuinbouw, o.m. een *Opus agriculturae*.
- (62) Lucius Junius Columella: *Dasz Ackerwerck // Lucii Columelle vnd Palladij // zweyer hocherfarner Roemer / Haltet inn allen / veldbaw / von getreyd / wein... Verteutschet // Durch Michael Herren /...* Straszburg, W. Rihel, 1538.
- (63) ‘Dasselbig hat mit auch verursacht... das ich dises werck vnderstünd zuverdolmetschen / vnnnd dem gemeynen nutz damit zudienen. Ausz welchem (als ich vngezweifelt bin) nit alleyn unserer statt vnd mitburgern / sonder auch allen andern stetten vnd landen der Teutschen nation (zû welchen es kompt) hoher nutz entsprungen mag’. Cfr. fol. ij van de ‘Vorrede’.

heeft; zo klinkt althans het laatste zinsdeel in de val van de lange titel van de uitgave van 1541 uit⁽⁶⁴⁾. En in de titel van de tweede vertaling wordt aangekondigd: ‘Zu Nutz vnd gutem gemeinem Vatterlandt Teutscher Nation / jetzt erstmals ausz Griechischer Sprach (darinn das Werck beschriben) in die Hochteutsche Zungen /... transferiert’⁽⁶⁵⁾.

Diezelfde H. Boner vertaalde eveneens de *Chronica* van Paulus Orosius - volgens zijn eigen verklaring in de opdracht van zijn werk (uitg. 1539 in Colmar) ‘dem gemeinen nutz zû gût gedacht’. En waarom verduitsde Caspar Hedio fragmenten uit de kroniek van de ‘Abbas Vrspergensis’ en uit het werk van Johann Trithemius? Reeds op het titelblad wordt U dan voorgehouden! ‘Alles zû nutz vnd wolfart Teutscher Nation’⁽⁶⁶⁾!

* * *

Een vertaling was echter niet altijd eerst en vooral bedoeld om bij te dragen tot het vermeerderen van Gods eer en glorie. Evenmin werd zij immer door de vertaler beschouwd en gehanteerd als een middel om het algemeen welzijn te verstevigen of te verhogen. Zij werd in tal van gevallen, in de eerste plaats zelfs, voorgesteld als een middel tot geestelijke verrijking of tot morele steun van een of andere enkeling, die de opdrachtgever, de maecenas of vriend van de vertaler kon zijn. Ook kon de vertaler aan dienstbetoon aan een bepaalde sociale groep denken⁽⁶⁷⁾.

Dietrich von Pleningen - ‘zu Schaubegk vnd Eisenhofen ritter vnnd doctor’ - die vertalingen van Cicero, Lucianus, Sallustius en Seneca

- (64) *Plutarchus // von Cheronea // der allernamhaffigst / Griechisch // geschichtschreiber / von den Leben vnd Ritterlichen tha = / ten / der allerdurchleüchtigsten maenner / Griechen vnd Roemer... Namlich // durch den Fürnemen vnd weisen Herren Hieronymum Boner // derzeit Stettmeister / der löblichen. Reichstatt Colmar / imm / Elsas / ausz Latein inn das nachuolgend // Teütsch / gemeinem nutz zû gût // verwendet. Colmar, 1541.*
- (65) *Plvtar // chvs // Der furtrefflichst // Grichisch History- // schreiber / von den herrlichsten / loeblich = // sten namhafftsten Historien / Leben / handlungen vnd Ritterlichen thaten //... Frankfurt a.M., 1580.*
- (66) *Ein Auszerleszne Chronick von Anfang der welt bisz auff das jar nach Christi vnsers eynigen Heylands Geburt M.D.X.L.ij... Ausz Abbate Vrspergense / vnnd Johann Tritemio Abt zû Spanheym / vom Latein in Teutsch gebracht... Alles zû nutz vnd wolfart Teutscher Nation / Durch Caspar Hedion Doctor /... Straszburg, 1549.*
- (67) Cfr. infra; meer in 't bijzonder waar zal gehandeld worden over de interessenten.

leverde, komt daar openlijk voor uit, o.m. in de overzetting van de *Panegyricus* van C. Plinius Secundus die hij te Landshut in 1515 liet verschijnen⁽⁶⁸⁾. Hij droeg deze vertaling aan zijn landsvorst op, en verklaarde, herhaaldelijk zelfs, dat hij ze niet uit zucht naar faam of roem maakte, doch dat hij zich aan dit vertaalwerk gezet had tot meerdere eer en lof van zijn heer. Ook tot diens nut; nl. als een morele of geestelijke stut en steun van zijn schutsheer; tevens was het een gevoel van nationale plicht tegenover de gemeenschap dat hem bezielde had⁽⁶⁹⁾. Deze laatste bedenking wordt echter slechts op 't ultiemste moment aan zijn betoog aangehaakt.

*

In het Engels is dat soms 'for the welth of this realme', althans in de Xenophonvertaling van Gentian Hervet, want de lectuur van de *Oeconomica* vond Hervet een nuttig tijdverdrijf⁽⁷⁰⁾. En in het privilege dat aan Thomas Nicholls wordt toegekend voor zijn vertaling van de *Historia* van Thucydides wordt allusie gemaakt op andere plannen die dezelfde Thomas Nicholls toen koesterde om werk uit het Frans en uit het Latijn te vertalen, wat dan een 'vertuous exercyse' wordt ge-

- (68) 'Cay Pliny des = / anderen lobsagung zu zeitten // do er zu Rome das consulat // ampte eingetreten: hat vor of // fem Radt: vnd zuhoerender gemaind: vom // heyligen Kaiser Traiano warhafftiglich // on schmaichlerey ganz zierlichen vnnnd wolgesprach: aufgesagt... Durch herrn Dietrichen vonn Pleningen // zu Schaubegk vnd Eisenhofen ritter vnnnd doctor ghetheuscht...'. In 't kolofon: 'Landshut..., Johann Weissenburger, 1515.
- (69) Cfr. fol. [Av^{vo}]: '...auch dise lobsagung [hab ich] in vnser zungen veraendert: domit sy ire Furstliche gemuete: mit Furstlichen tugenden meren vnd hauffen möchtend: vnnnd vmb kains weltlichen beroemes willen: ...'. Op fol. [Av^{vo}] lezen we nog: 'Ich hab meinem Landszforsten zu lob vnnnd ere dise arbeit gethon aus schuldiger pflicht vmm gemains nutz willens...'. Op fol. Aiiij had hij reeds verklaard: '...hab ich ewer Furstlich genad zu eren vnd nutze: dise lobsagung von latinischer: in tutsche zungen nit on sonder mwe vnnnd arbeit gepracht! Vnd veraendert...'.
- (70) 'This boke of housholde... is right counnyngly translated out of the Greeke tonge into Englishshe by Gentian Heruet at the desyre of mayster Gefferey Pole, which boke for the welth of this realme. I deme very profitable to be red'. In het voorwoord 'To the reader' van: *Xenophons treatise of householde. Translated from Greek into English by Gentian Hervet*. London, Berthelet, 1537. De eerste uitgave verscheen in 1532.

heten, 'to the generall benefyt, commoditye *and* profyt of all our louing Subiectes'⁽⁷¹⁾.

En waarom zou men de *Ars Poetica* van Horatius in 't Frans vertalen en aanpassen tenzij om vóór alles het algemeen welzijn te dienen. 'Seruir au bien publicq'!? Zo zag het tenminste Jacques Peletier du Mans toen hij het stuk van Horatius in de eerste helft van de zestiende eeuw in 't Frans overzette⁽⁷²⁾.

*

Dit 'algemeen belang' dat vertalers dienen wilden kreeg vaak een nationale inslag.

Bij 't naslaan van de lijsten van de zestiende-eeuwse vertalingen is het opvallend hoe hoog het aantal van vertaalde Latijnse historische werken oploopt! Treffend bij het doorlopen van het voorwerk van deze uitgaven zijn insgelijks de soms herhaalde parallel-lopende getuigenissen vanwege vertalers over het doel dat zij uiteindelijk bij het vertalen van dit soort werk beoogden. Niet minder belangwekkend zijn echter in dit ons geval hun uiteenzettingen betreffende de specifieke redenen die hen in 't bijzonder tot het overzetten van deze historische geschriften aanzetten.

Duitse, Engelse en Franse vertalingen van hoofdzakelijk antiek geschiedkundig werk zijn in dit dubbel opzicht speciaal interessant.

Inderdaad, de meeste vertalers zijn er op uit door de verspreiding van deze werken uit de Oudheid, in de volkstalen dan, iets bij te dragen tot de vermeerdering van 's lands eer, en dit door het belichten van sommige aspecten van hun eigen nationaal verleden.

Tot het bereiken van dit doel was de ontsluiting van de praktisch enige nog bestaande geschreven bronnen voor de kennis van hun eigen

(71) Thucydides: *The hystory writtone by Thucidides the Athenyan of the warre translated oute of French into the Englysh language by Thomas Nicolls*. London, 1550. Cfr. fol. Aij.

(72) Horatius: *L'art Poetique d'Horace traduit en Vers Francois par Iacques Peletier du Mans, recognu par l'auteur depuis la premiere impression*. Paris, Michel de Vascosan, 1545. Cfr. p. 5: 'Doncques souz espoir d'impetrer quelque faueur, & aucunement meriter enuers ceux qui sont studieux de notre Poesie, i'ai translaté celui liure intitulé *L'Art Poetique*, & l'ai uoulu approprier a icelle notre Poesie Francoise entant qu'ai peu sauuer l'integrite du sens. Il est urai qu'on i trouuera quelques passages qui ne seruent pas beaucoup a notre uulgaire, comme quant il parle du pié *Iambe*, du chore des Tragedies,... Mais i'ai mieux aimé seruir au bien publicq en communicant plusieurs belles traditions, sans lesquelles n'est aucunement possible d'ouurer en Poesie...'

geschiedenis de onontwijkbare voorwaarde. De geschriften van een Caesar, een Tacitus, een Livius, een Plinius, waren de enige nog zichtbare vluchtheuvels in dit verzonken of blankstaande land van hun ver verleden.

Twee factoren speelden m.i. bij deze ontsluiting een niet te miskennen rol; ten eerste, de wil tot een sociaal-pedagogische inzet vanwege bepaalde humanisten; ten tweede, het nationaal zelfbesef dat in sommige geleerden uit deze zelfde kring leefde.

Inderdaad, deze belangstelling in het antiek historisch werk, in de studie en de verspreiding er van, ligt in 't verlengde van de toenmalige kennisdrang in 't algemeen. Zij is tevens een uiting van de wil vanwege humanistisch-gevormde geleerden om latijnonkundige land- en taalgenoten aan de kennis van de antieke ervaring, wetenschap en wijsheid deelachtig te maken.

Terloops inderdaad in dit verband nog 't volgende.

Niet alleen op het eng nationaal vlak werd de ontmoeting met deze Latijnse historische literatuur als een verrijkend geestelijk avontuur beschouwd, wijl de westerse lezer door deze bejegening inlichtingen over herkomst, verleden en ontwikkeling van eigen volk kon inwinnen; ook op het ruimere vlak van de ontplooiing van de menselijke geest, van de verrijking en verdieping van het menselijk gemoedsleven en op het vlak van de motivering van de menselijke gedragingen was, in de ogen van de vertalers, dit contact langs antieke historische werken om bevruchtend; door de studie van de geschiedenis kon immers niet alleen kennis doch ook wijsheid verworven worden⁽⁷³⁾.

En ten slotte! Dit opgaan in de studie van eigen nationaal verleden is een uiting te meer van het gevoel van nationale eigenwaarde dat in sommige vertalers leefde, een gevoel tevens van liefde tot hun volk en vaderland.

*

Dat deze wil om anderen te leren door 't verspreiden van bepaalde vertalingen soms door nationalistische impulsen versterkt werd, wordt geredelijk door sommige vroegere vertalers zelf erkend.

M. Ringmann Philesius, de zestiende-eeuwse Duitse vertaler bij uitstek van Caesar, is formeel op dit punt. Wel moet overwogen dat in

(73) We komen later op deze visie op de betekenis van de vertaling en van de studie van antiek geschiedkundig werk terug.

zijn persoonlijk geval er nog andere factoren eveneens oorzaak van, of althans aanleiding tot vertaalwerk in verband met antieke geschriften een rol gespeeld hebben: zo b.v. zijn verering voor een andere bewonderaar en studax van de Romeinse Oudheid, nl. een zekere ridder Jacob von Fleckensteyn⁽⁷⁴⁾.

De allereerste reden echter waarom hij zich aan 't overzetten van het werk van Julius Caesar gewijd heeft is het besef dat - afgezien van het intrinsiek belang van deze bron voor de kennis van het eigen nationaal verleden - de geschriften van deze Romeinse veldheer en politicus, volgens hem, een gans bijzondere, eigen betekenis voor de Duitsers, voor de 'Teutsche Nation' hebben.

Inderdaad, leeft niet de idee van het Roomse Keizerrijk in de *Bellum Gallicum* van Caesar? Is het niet dank aan hem en dank aan zijn werk dat deze idee, waarvan hij de vader is, en deze instelling zelf, waarvan hij de grondlegger is, in de moderne tijd voortleven⁽⁷⁵⁾? En is er een begrip dat voor de Duitsers als volk toen - in de scherpe crisis van het Heilige Roomse Rijk - van groter vitaal belang kon zijn dan dit besef dat zij de erfgenamen waren van een eeuwenoud politiek patrimonium waarvan de grondslagen in het oude Rome, in het Romeinse Imperium der Keizers te vinden waren?

(74) Van hem getuigt M. Ringmann Philesius in zijn Caesarvertaling (Uitgave 1530, fol. [eeij]^{vo}): 'Der vrsach halben ich den vesten meinen günstigen herrn / Herrn Jacoben von Fleckensteyn loben vnd breisen müsz / der / wie wol er stedts mit der ritterschafft (darinnen er auch fürtrefflichen) geschefftig ist / jedoch so hat er nichts desterminder alle zeit eyn sondern lust vnnd anmüt zû der gleichen Roemischen historien / die er gern liset / welcherlei bücher er gleich als eyn gantze liberei hat / vnnd der alten geschicht vil kan erzelen mich auch eyns teyls geursacht hat Julii des Keyseris Commentarien zu transferiern vnd Deutschen'.

(75) In zijn vertaling van de *De Bello Gallico* van J. Caesar, uitgave 1530, legt M. Ringmann Philesius in zijn opdracht, die in 1507 geschreven werd, de volgende verklaring af: 'Was mag aber vnder allen historien Deutscher Nation fruchtbarer vnnd anmütiger sein / dann [zu wissen] inn welche gestalt das Keyserthumb entsprungen sei / vnnd was der groszmechtig erst Roemisch Keyser Julius gehandelt / wie er gekriegt / vnd wo mit er jm so gar vntoedlichen namen überkommen hab. Welche ding alle die nachuolgend histori durch jn den Keyser selbs geschriben gar klerlichen zu verstehen gibt etc.'. Lees verder fol. eeij in de Mainzer uitgave van 1530: De *Commentarii* van Julius Caesar zijn voor hem, M. Ringmann Philesius, en voor zijn landgenoten ook zo belangrijk omdat ze '...nit wenig ding das Keyserthumb vnd sunst Deutsch nation berürende inn sich halten...?'

Deze Caeservertaling werd dan ook in de zestiende eeuw niet minder dan vijfmaal heruitgegeven⁽⁷⁶⁾. Zo verscheen ze o.m. in 1565 te Frankfurt a. Main door de goede zorgen van Sigmund Feyrabend. Ze werd toen voorgesteld als volgt: ‘Jetzt auffs newe nach Ringmanni Philesii verteutschung / ausz dem Original Exemplar gebessert / mit schönen Figuren / vnd einem ordentlichen Register’⁽⁷⁷⁾. De oorspronkelijke inleiding van M. Ringmann Philesius van 1507 is er niet in opgenomen; van de hand van de nieuwe uitgever, nl. de boekhandelaar Sigmund Feyrabend is er echter een woord vooraf. Deze S. Feyrabend is een zakenman; hij dikt het nationaal belang van deze uitgave nog wat aan door er op te wijzen dat de Duitsers zelf weinig of niets over hun eigen verleden vroeger opgetekend hebben. En dit noopt hen thans werk van vreemden ter hand te nemen. Alleen enkele oude epische liederen werden door mannen uit eigen volk gedicht, opdat de geheugenis aan bepaalde belangrijke momenten uit hun eigen oude geschiedenis zou blijven voortleven. Zodoende hebben deze dichters zeer wijselijk en hoogst lofwaardig gehandeld⁽⁷⁸⁾. Lieder over de figuur van Dietrich von Bern b.v. mogen er zijn; doch het bestaan van deze heldenzangen vermindert in genen dele het belang van de ver-

- (76) Lawrence S. Thompson: *German Translations of the Classics 1450-1550*. In: *Journal of English and Germanic Philology*. XLII (1947). Cfr. p. 353.
- (77) De aanhef van de titel: ‘*C. Julii des Ersten Roemischen Keyzers Warhafftige Beschreibung aller namhafften fuertrefflichen Kriege / so ihre Keyserliche Maiestet wider die Frantzosen / Teutschen / Engelländer / Roemer / vnd andere frembde oder einheimische Voelcker in vnd ausserhalb Welschem Lande gefuert / vnd auch selbs in Latinischer sprache an tag gegeben...?*’.
- (78) S. Feyrabend prijst de lectuur van geschiedkundige werken aan en wijst op de hoge waardering die aan de historische werken in de Oudheid te beurt viel, wijl ze toen als schatten en schrijnen bewaard werden. Hoe anders bij de Duitsers! ‘Wiewol wir aber von vnsern ersten Teutschen / an disem ort / etwas zûklagen / vnd nit wenig mangels haben / dasz sie vns der Geschicht / so sich in vnsern Vatterlande vor tausent jaren verlauffen / nicht allzû viel auffgezeichnet / on was wir ausz anderer Nation Historien erbetlen vnd brauchen muessen / die vileicht ausz not / als zû ihren eignen Ehren / vnser gedacht / so sind jhrer doch ettliche gewesen / die mit den Liedern / welche sie von dem Dietrich von Bern / vnd andern Risen gemacht / Vnd damit vil grosser sachen kurtz vnd schlecht dargeben / kund vnd zûwissen thûn woellen / dasz die Historien in all wege zûbedencken / vnd nimmer in vergesz sollen gestelt werden / Daran sie zwar sehr weiszlich gehandelt / vnnd alles lobs wol werth vnd wirdig sind /...?’.

talingen van antieke historische geschriften, zoals deze van een Julius Caesar!

En M. Ringmann Philesius was de enige, noch zelfs de eerste niet die ter verheerlijking van zijn volk - 'die deutsche Nation' - een groot deel van zijn leven aan vertaalwerk van Latijnse historische geschriften wijdde.

In 1505 - dit is twee jaar vóór zijn Caesarvertaling het licht zag - was er reeds een Duitse overzetting van sommige boeken van Livius, eveneens 'zu eren Teütscher nation', verschenen. Inderdaad, de eerste Duitse vertalers van Livius, een B. Schöffelin, *de* Duitse Liviusvertaler, en Ivo von Hameburgk (of Ivo Wittig), die zijn werk voortzette jubelden als het ware in de voorwoorden tot hun overzettingen (in 1505 en 1514) hun geloof uit in het nationaal dienstbetoon dat ze door hun vertaalwerk leverden. Zij waren overtuigd van de nationale betekenis en van het nut van hun werk op het nationaal vlak 'zû lob vnd eer teutscher nation'⁽⁷⁹⁾.

Het doorlopen van het voorwoord of van de opdracht van een overzetting is zelfs niet altijd vereist om dergelijke ontboezemingen te horen opklinken. Het vaderlands belang van een bepaald klassiek geschrift - en meteen van de vertaling er van - werd soms reeds op het titelblad zelf aan de lezers voorgehouden.

Neem b.v. de Duitse overzetting van de *Historiae* von Tacitus. (Zijn *Germania* blijft hier voorlopig buiten beschouwing!). Dit werk, d.i. de *Historiae*, is voor de Duitsers van een gans bijzondere betekenis, omdat in deze *Der Roemischen Keyser Historien*, volgens de titel van de uitgave van 1535 van Ivo Schöffelin, 'nit alleyn die ding / so sich zû Rom zû den selben zeitten begeben / sonder auch vil anderer vnd frembder Nation / sonderlich aber der Teutschen geschicht / angezogen vnd erzelet werden'.

Kon een uitgever een hitsiger hallali door zijn titel-inhoudsopgave laten schallen dan deze schijnbaar koele mededeling die de jacht op bewijsplaatsen voor deze stelling van hem bij sommige Duitsers moest doen inzetten?

En de vertaler zelf, Jacobus Micyllus, valt zijn drukker-uitgever, Ivo

(79) B. Schöffelin schrijft vrij en vrank dat hij vertaalde 'dem gemeinen nutz / zû gût / zû lob vnd eer / teütscher nation'. (Uitg. 1514, fol. [a^{vo}]). Toen hij door de dood belet werd het derde deel af te werken sprong Ivo von Hameburgk (Ivo Wittig) in, en zette de vertaling voort 'Zû eren teütscher nation, zû furderung gemeyns nutz'. (Uitg. 1514, fol. CXCII).

Schöffers, bij. Hij zet immers in zijn ‘Vorrede’ uitvoerig de redenen uiteen waarom de Duitsers zich in de lectuur van dit werk zouden moeten verdiepen; hij verklaart onomwonden dat hij dit werk vertaald heeft ‘dem gemeynen nutzen zû gût / vnd vnserm Vatterland zû ehren’⁽⁸⁰⁾. O.m. zou dit zijn vertaalwerk andere Duitsers moeten aanzetten om zelf hun geschiedenis te schrijven, ‘in jrer eygenen sprachen’^(80bis).

En werp zelfs maar een blik op het titelblad van de Duitse vertaling van de *Vitae* van Plutarchus van de hand van W. Xylandrus en van Jonas Löchinger (Frankfurt a.M., 1580)! Daar zal U lezen dat ze door hen werd gemaakt ‘Zu Nutz vnd gutem gemeinem Vatterlandt Teutscher Nation’⁽⁸¹⁾.

Zelfs niet-historisch antiek werk werd ‘vmb gemeins nutz vnnnd besserung willen Teütscher Nation’ vertaald en uitgegeven. Dat blijkt althans de bedoeling geweest te zijn bij de verspreiding van de Duitse vertaling van de *De Officiis* van Cicero die op naam van Johann Freiherr zu Schwarzenberg und Hohenlandsberg staat en in 1531 werd uitgegeven⁽⁸²⁾.

Vertalingen, ook van niet-klassieke werken, werden eveneens onder-

(80) Inderdaad op fol. aiiij van diezelfde druk van 1535 verklaart Jacobus Micyllus: ‘Welchem allem nach vnnnd dieweil die historien beyde zû solcher nutzbarzeyt [sic] der nachkommenden / vnd zû erhaltung der glori vnd gedechtnusz vnser alten vnnnd vorfaren dermassen / wie angezeygt / dienlich vnd foerderlich hab ich mich lassen bewegen vnd wiewol ich selber der grossen Ciceronianern oder hochgefasten Teutschreiber keiner binn doch dem gemeynen nutzen zû gût / und vnserm vatterland zû ehren mir furgenommen die Historien des Roemischen edelmans Cornelij Taciti... inn das Teutsch zû bringen’.

(80bis) Cfr. fol. [aiij^{vo}]: ‘Welches alles ich acht / nit alleyn den vnsern anmütig vnd lustig sein zû lesen / sondern auch etliche ausz denen / so solchs jres standts vnnnd jrer gelegenheyt nach / koennen vnd vermoegen / vnd die kunst zeit vnnnd müsse dar zû haben anreytzen vnd bewegen werden / dasz sie sich selber etwann eyn mal bedencken vnd ermanen / vnd demnach eyn eygene Teutsche historien inn gemeyn zû schreiben für sich nemen’.

(81) Plutarchus: *Plytar- // chvs, // Der furtrefflichst // Grichisch Historj- // schreiber / von den herrlichsten / loeblich- // sten / namhafftsten Historien / Leben / handlungen vnd Ritterlichen tha-ten //... Zu Nutz vnd gutem gemeinem Vatterlandt Teutscher Nation / jetzt // erstmals ausz Griechischer Sprach (darinn das Werck beschriben) in die Hochteutsche // Zungen / mit grossem fleisz vnd vnglaeublicher mübe / transferiert... Durch... Herrn Guilielmum Xylandrum / von Augspurg / an- // gefangen / vnd nach seinem toedlichen abgang durch... Jonas Löchinger vollendet’.*

(82) Cfr. fol. [iij^{vo}].

nomen uit zgn. vaderlandse beweegredenen, en zeker wanneer het historische geschriften gold, die bijdragen konden tot eerherstel van in opspraak gebrachte Duitse vorsten of van het smadelijk behandelde Duitse volk. Melanchton klaagde er over dat ‘die Italicici von den Teutschen Keysern seer ontrewlich geschriben’ hadden; Duitse historici zouden z.i. de waarheid gediend hebben. Deze opwelling van wrevel en deze verzuchting uitte Melanchton in 1539⁽⁸³⁾. Niet dat de vroegere Duitse historici geen verdiensten zouden gehad hebben! Integendeel; ze waren echter niet onderlegd, noch vrij noch taalvaardig genoeg, al moest erkend dat ze het vinden en het voorhouden van de ware toedracht van de gebeurtenissen nagestreefd hadden⁽⁸⁴⁾.

Geen wonder is het dan dat C. Hedio enkele jaren daarop, nl. in 1549, op het titelblad van zijn vertaling ‘*Ein Auszerleszne Chronick... Ausz Abbate Vrspergense / vnnd Johann Tritemio Abt zû Spanheim...*’ zo enthousiast verklaart dat hij deze kronijk ‘vom Latein in Teutsch gebracht’ heeft, ‘Alles zû nutz vnd wolfart Teutscher Nation’. Hij vertelt ons verder hoe hij bij het lezen van deze Latijnse kronijk op 't idee kwam deze enige documentatie over de geschiedenis van de Duitsers voor de Duitsers in 't Duits te vertalen en op deze manier ‘Teutschem land nützlich [zû] sein’. Geen historicus had, volgens hem, ooit met zoveel bijzonderheden en met zoveel medeleven geschreven als deze ‘Abt van Ursberg’⁽⁸⁵⁾.

* * *

(83) Nl. in een brief dd. 1539 die afgedrukt werd in de vertaling door C. Hedio van ‘*Ein Auszerleszne Chronick*’ die in 1549 te Straatsburg verscheen. Cfr. infra. Dit citaat kan men daarin vinden fol. [ddiij^{v0}].

(84) Inderdaad op fol. [ddiij^{v0}] gaat Melanchton verder met de verklaring: ‘Vnsere Teutschen Historici / wiewol sie etwan die sachen nit gnügsam verstanden / etwan auch nicht haben nach notturfft reden koennen oder doerffen / haben sie sich doch als fromme leut / der warheyte geflissen’.

(85) ‘Vnnd dieweil dar innen [= Chronick Abbatis Vrspergensis] gelesen würt / von den Francken / von den nachkommenen der Caroler / von Guelffen / von denen dann die Hertzogen ausz Beyern herkommen. Vnd in summa keyn Historischreiber (meines wissens) gefunden würt / der von den Teutschen völliger vnd besser geschriben... Hab ich gedacht Teutschem land nützlich sein / dasz genant Vrsperger Chronick auch in Teutsch gelesen wurde /... da ich dann ordenlich ausz dem Latein / die Historien / wie sie Vrspergensis hat / in das Teutsch vertolmetschet hab’. Cfr. fol. [ij].

De Duitse vertalers waren de enigen niet die grotendeels in de geest van nationaal zelfbesef antieke literatuur voor hun taal- en landgenoten ontsloten hebben. Onder de geleerden van de meeste westerse naties is er meer dan één te vernoemen die openlijk zijn vertaalwerk, bijzonder dan in verband met antieke historische geschriften, als dienst aan zijn land en volk voorstelde.

Ook Engelsen!

Opvallend is echter dat dezen, bij het verantwoorden en aanprijzen er van, niet altijd zo sterk de klemtoon legden op het rechtstreeks belang dat deze Latijnse geschriften voor de kennis van hun eigen geschiedenis konden hebben. Vermeldenswaard is, in dit verband, dat er meer dan honderd jaar verlopen tussen de *editio princeps* van de *Agricola* van Tacitus (ca. 1482) en de eerste Engelse vertaling van deze tekst in 1591⁽⁸⁶⁾. Caesar daarentegen werd vroeger en zelfs op grote schaal verspreid⁽⁸⁷⁾.

Deze late ontsluiting van een historisch document (nl. *Agricola*), dat toch van bijzonder belang voor de Britten moest zijn is een feit; doch dat neemt niet weg dat ook Engelse overzetters soms hun vertaalwerk als dienstbetoon aan de nationale gemeenschap beschouwden. Neem Philemon Holland b.v. die o.m. Livius in 't Engels vertaalde en met deze Engelse versie de grootst mogelijke lezerskring wenste te bereiken. Hij verzocht zijn lezers zijn gebeurlijke tekortkomingen af te wegen tegen zijn liefde tot zijn land - 'my sweet native country'. Zijn vurige betrachtting was zijn tijd-, taal- en landgenoten iets goeds bij te brengen, o.m. leerzame lessen (profit) en aangename verpozing (delight). Zelfs de vorm van de vertaling, o.m. zijn gebruik van sommige archaïstische woorden en wendingen, wordt door hem beschouwd als een blijk en bewijs van zijn afhankelijkheid aan zijn land en als

(86) Daarenboven verschenen reeds in 1515 - en dit te Rome - de volledige werken van Tacitus. Cfr. o.m. p. 103 en p. 108 in: John E. Sandys: *A History of Classical Scholarship. Vol. II.* Cambridge, Cambridge Univ. Press, 1908.

(87) In 1530 kwam een Londense uitgave van de pers: *Julius Cesares // commentaries // newly translatyd owte of laten in to englyshe as // much as concernyth thys realm of England / sumtyme callyd Brytayne...* Volgens Henry B. Lathrop is dit een vertaling uit het Frans, op basis van de versie van Robert Gaguin. Cfr. p. 131 in het werk van Henry B. Lathrop: *Translations from the Classics into English from Caxton to Chapman. 1477-1620.* Madison Wis., 1933. (Univ. of Wisconsin Studies in Language and Literature. Nr. 35).

een concrete uiting van zijn liefde tot zijn taal, ‘the love of my countrey language’⁽⁸⁸⁾.

Treffend was, zoals dit reeds aangestipt werd, de populariteit van Caesar in Engeland; in minder dan een eeuw vond hij vier verschillende vertalers om zijn *Bellum Gallicum*, in zijn geheel of fragmentarisch, in 't Engels over te zetten⁽⁸⁹⁾. Ligt de verklaring van dit succes wellicht in het feit dat zijn vermoedelijk eerste vertaler, nl. John Tiptoft, ‘earl of Worcester’, (ca. 1427-1470) Caesar de eretitel bezorgde, geweest te zijn: ‘the eldyst hystoryer of all other... that euer wrote of thys realme of England’? Deze sterke uitspraak van John Tiptoft prijkt zelfs op het titelblad van de anonieme uitgave van 1530⁽⁹⁰⁾.

Thomas North droeg zijn vertaling van de *Vitae* van Plutarchus aan ‘Princess Elizabeth’ op, en sprak hierbij in zijn opdracht de hoop uit dat o.m. zijn vertaling haar onderdanen tot het betuigen van nog betere dienst aan hare Majesteit zou aanwakkeren. Want z.i. is er onder de profane werken die toen in vogue waren geen ander te vinden dat zo sterk tot het verwekken en het in stand houden van gevoelens van eer, liefde, gehoorzaamheid, eerbied en hartstochtelijke toewijding ten

- (88) T. Livius: *The Romane Historie written by T. Livius of Padua... Translated out of the Latine into English by P. Holland*. London, A. Islip, 1600. In zijn woord vooraf ‘To the Reader’, dat niet gepagineerd noch gefolieerd is, legt hij de verklaring af dat hij een werk wilde leveren ‘which is profitable to the most’, en z.i. beantwoordde een vertaling van dit werk van Livius het best aan dit ideaal, omdat het ‘of all others (if I have any iudgement) affourdeth most plenteous examples of deuout zeale in their kind, of wisdom, pollicie, iustice, valour, and all vertues whatsoever’. Feilloos is zijn vertaling niet - zegt hij - doch ‘howsoever I have faulted otherwise by oversight, set against it my affections & desire to do some good whiles I live to my sweet native country...’ en ‘...let the profit and delight both, which you shall find in the argument and discourse of the historie, counterpoise and over-weigh my wants, more or lesse’. En ietwat verder heeft hij het meer expliciet nog over ‘the love of my countrey language’ die zijn hang tot het oude, archaïstische woord moet rechtvaardigen.
- (89) H.J. Webb: *English Translations of Ceasar's Commentaries in the Sixteenth Century*. P. 490-497 in: *Philological Quarterly*. XXVIII (1949).
- (90) J. Caesar: *Julius Cesares Commentaries, Newly translatyd owte of laten in to englyshe as much as concernyth thys realm of England sumtyme callyd Brytayne: whych is the eldyst hystoryer of all other that can be found that euer wrote of thys realme of England*. London, 1530.

overstaan van de nationale prinsen zou aangezet hebben als het werk van Plutarchus dit in feite deed⁽⁹¹⁾.

Vertalingen van antieke geschriften van zeer uiteenlopende aard werden ten andere ook hier voorgesteld als vormen van dienstbetoon aan de nationale gemeenschap. Ciceroniaanse werken komen hiervoor eveneens in aanmerking.

Inderdaad, in de formulering van 'The Epistle', d.i. de opdracht van een vertaling van de *Tusculanae Disputationes* van 1561, voelt men de scherpte van het nationaal zelfbesef van een John Dolman, de vertaler. Deze heeft het over 'our countrey', over 'our englishe tounge'. Daarenboven beschouwde de vertaler deze verhandeling van Cicero als het beste boek, na de Bijbel. Derhalve was hij er op uit te zorgen dat door een vertaling de latijn-onkundigen in Engeland zouden kunnen genieten van de wijsheid die in dit Latijns werk opgeborgen lag. Zijn visie op de uitstraling van en op de bevruchting door zijn vertaling reikte echter nog veel verder: zijn Engelse versie zou bijdragen tot het ontluiken van een welige bloei van filosofische literatuur in zijn land⁽⁹²⁾. Van in de incunabeltijd reeds werden Engelse vertalingen van tractaten van Cicero verspreid; overzettingen van sommige van zijn verhandelingen en zelfs van zijn redevoeringen vonden aftrek in het Engeland van toen. En het was denkkelijk niet alleen de intrinsieke waarde van hun inhoud of hun betekenis als stijlmodellen die het deed. Af en toe trachtte hun vertaler zijn publiek in 't gevele te komen door de patriotische snaar te laten trillen.

Robert Whynton deed dit!

In de uitgave van 1534 van zijn vertaling van de *De Officiis* van

- (91) Plutarchus: *The Lives of the noble Grecians and Romanes transl. by Thomas North*. London, Thomas Vautroullier & John Wright, 1579. Cfr. fol. *ij: 'yet I hope the common sorte of your subiects, shall not only profit them selues hereby, but also be animated to the better seruice of your Maiestie. For amonge all the profane bookes, that are in reputacion at this day there is none... that teacheth so much honor, loue, obedience, reuerence, zeale, and deuocion to Princes, as these liues of Plutarche doe'.
- (92) M. Tullius Cicero: *Those fyue qvestions, which Marke Tullye Cicero, disputed in bis Manor of Tusculanum... englished, by Iohn Dolman*. London, 1561. Cfr. fol. C ij^{vo}: '...to thintente, that the vnlearned also might haue some fruicion therof: and, that our countrey, might at length flowe with the workes of philosophye: I endeouered my selfe... to translate the same into our englishe tounge'.

Cicero verzekert hij zijn lezers dat liefde tot zijn land een van de drijfveren was om dit vertaalwerk te ondernemen⁽⁹³⁾.

Pose of levensechte houding? Wie zal het zeggen? In elk geval, de formule ‘zele and loue of my natyue countrey’ bleek er een te zijn die insloeg, en meteen herhaaldelijk opdook.

Van Arthur Golding die ontzaglijk veel vertaalde - o.a. Caesar, Ovidius, Seneca - kan het voorwoord tot zijn Engelse vertaling van Trogus Pompeius' stuk hier even onder de loep genomen. A. Golding zorgde inderdaad voor de Engelse uitgave in 1544 van de ingekorte versie van de geschiedschrijver Justinus die op naam van Trogus Pompeius staat. Hij verklaart daarin dat hij dit geschrift vertaald heeft om ledigheid te vermijden; doch hij voegt er aan toe dat hij zich ingezet heeft voor deze overzetting in het Engels uit hartstochtelijke liefde tot zijn geboorteland, wyl hij er op uit was door deze vertaling zijn latijnonkundige landgenoten aangenaam en nuttig te zijn⁽⁹⁴⁾.

Waarom ondernam de Cambridgean Christopher Watson de vertaling van de *Historia* van Polybius? Een gevoel van vurige toewijding aan zijn geboortegrond dreef hem, naar zijn eigen getuigenis, tot het overzetten van dit werk⁽⁹⁵⁾.

*

Ook in andere taalgebieden werken sommige vertalers in dezelfde geest.

Een Robert Gaguin b.v. wordt zelfs lyrisch wanneer hij in de opdracht aan de koning van zijn vertaling van de *De Bello Gallico* de schoonheid, de weelde en verscheidenheid oproept van de rijke gewesten waarover zijn vorst heerst en meteen er op wijzen kan hoe nuttig

(93) M. Tullius Cicero: *The Thre Bokes of Tullius Offyce...* London, 1534. Cfr. fol. b5: ‘... I shall esteme and iudge that I haue competently execute myne offyce / and satisfied the zele and loue of my natyue countrey and parentes / to whome moste specially I am bounde after god’.

(94) Trogus Pompeius: *Thabridgment of the Histories of Trogus Pompeius*. London, Thomas Marshe, 1544. Cfr. ‘... [I have] put forth that thyng in rude Englissche whiche is written in good *and* pure Latin: ...(as well for thauoydyng of Idlenes the Mother *and* nourissher of al vice, as also for the zeale I beare to this my natiue countrie, desyrous to gratifie yea and to profite suche as haue not vnderstandinge in the Latin tong yf I coulde)’.

(95) Polybius: *The Histories of the most famous and worthy Cronographer Polybius*. London, 1568. Cfr. fol. Av: ‘The seconde was a feruent zeale whiche I beare towards my natiue countrey...’.

het is het werk ter hand te nemen van een Caesar die ook, jaren lang, over deze streken het bevel had gevoerd, ze zo goed kende als 't plat van zijn hand, en ze met deskundigheid, doch ook met verering en met liefde zelf had beschreven⁽⁹⁶⁾.

Of luister naar de Spanjaard Pedro de la Vega, die hoopte eenmaal de gehele *Livius* te kunnen vertalen om de Spanjaarden, zijn land- en taalgenoten de gelegenheid te geven de wapenfeiten en krijgsroem van de Romeinen van toen te vergelijken met de hunne, die, volgens hem, even hoog als deze van de Romeinen kunnen aangeslagen worden⁽⁹⁷⁾.

Wat het Nederlands taalgebied betreft moet ik toegeven dat ik voorlopig geen stukken aanhalen kan, die ik naast de Duitse of zelfs Engelse als evenwaardige getuigenissen ter zake zou kunnen leggen⁽⁹⁸⁾.

- (96) J. Caesar: *Les commentaires et briefves descriptions de Iules Cesar... translatez... par frere Robert Guaguin*. Paris, 1531. Cfr. fol. [a^{v0}] Caesar beheerde 10 jaar de provincie Gallia: '...pendant lequel temps il eut congnoissance a loeil de toutes les contrees, & de tous les fortz lieux de la terre de Gaule: en laquelle vostre royaume est situe & assis & lequel comprend la plus grand (*sic*) partie dicelle terre. Et par ce il vous aperra quelles conditions, quelles meurs, quelle conduite: quelle puissance, quelle force, & quelle maniere de viure chascune gent estant soubz vostre gouvernement & seigneurie auoient deslors, & comment encores ilz retrouuent aulcunes choses de ce temps la...'
- (97) Pedro de la Vega betreurt in zijn woord tot de lezers (Cfr. fol. CXX tot CXX^{v0}) in de uitgave van 1552 van de *Opera* van Titus Livius dat het werk van de Latijnse historiograaf slechts fragmentarisch tot ons is gekomen. Hij hoopt dat weldra de nog ontbrekende 'decades' zullen teruggevonden worden; betuigt zijn voornemen deze 'thesoro incomparable' dan onmiddellijk te vertalen en uit te geven ten behoeve van de Spaanse natie. Inderdaad, haar oorlogsroem van nu verdient vergeleken te worden met deze die de Romeinen vroeger verworven hadden. Cfr. Titus Livius: *Todas las decadas de Tito Livio*. (1552). Cfr. fol. CXX: 'Que si Dios por su misericordia quisiere descubrir en nuestros dias este thesoro incomparable, de muy prompta voluntad tomaremos el trabajo de comunicarle con nuestra nacion Española, cuya gloria en la disciplina militar el dia de oy es tan illustre, que con juste titulo merece ser con las gloriosas hazañas de los Romanos antiguos comparada'.
- (98) Een tam voorbeeld! In 1570 verscheen te Antwerpen een Nederlandse versie van een biografie van Karel V door Alonso Ulloa. Deze vertaling gebeurde in opdracht van een anonieme lastgever. Deze dacht hierbij niet enkel aan een geldelijk belangwekkende onderneming, doch tevens aan de mogelijkheid de 'inghesetenen van dese landen' een grote dienst te bewijzen. (Alonso Ulloa: *Die Historie ende het leuen vanden Aldermachtichsten ende victorieusten Roomschen Keyser Kaerle de Vijfde van dien name...* Antwerpen, Jan Stelsius, 1570. Was deze Stelsius de opdrachtgever? In elk geval het is niet zeker dat hij het stuk gedrukt heeft, en het is niet onmogelijk dat hij als uitgever of boekhandelaar is opgetreden. Cfr. over hem: Anne Rouzet: *Dictionnaire des imprimeurs, libraires et éditeurs des XV^e et XVI^e siècles dans les limites géographiques de la Belgique actuelle*. Nieuwkoop, de Graaf, 1975. Cfr. p. 208-209.

Is het niet hartbrekend te moeten vaststellen dat wanneer de Duitsers b.v. - hun in staten en staatjes verbrokkeld rijk ten spijt - zelfbewust hun fiere geloofsbelijdenis over hun 'Teutsche Zunge' en over hunne 'Teutsche Nation' als klaroengeschal door de titels, voorwoorden, opdrachten en inleidingen van hun vertalingen laten klinken, wij zelfs geen eenheidsterm voor onze taal, het Nederlands, hebben - en ook geen formule die het begrip 'Nederlands volk' verwoorden kan, althans in de vertalingen van toen niet!

Ik stel vast; verklaren kan ik het niet.

Is het de eeuwenlange versplintering van het Nederlands taalgebied in hertogdommen en graafschappen; is het de economische en politieke naijver tussen steden van andere cultuurcentra van een en dezelfde heerlijkheid; of is het het samengaan van twee taalgroepen in een en hetzelfde politiek verband; is het dit alles dat het gevoel van samenhorigheid van alle Nederlands-sprekenden in Noord én Zuid, of zelfs in elke streek er van, afzonderlijk genomen, zodanig afgestompt had dat nationaal zelfbesef hier, meer in 't bijzonder in 't vertaalwerk, zo schriel en schraal, blijkt te zijn. Wie zal het zeggen?

* * *

Om te besluiten! Heel wat van de zestiende-eeuwse vertaalbedrijvigheid vond zijn voedingsbodem in een onmiskenbaar nationaal zelfbewustzijn. Op allerlei gebied is men getuige van het stil en mysterieus oprijzen en doordringen van deze stroming⁽⁹⁹⁾; ook op het stuk van de vertaling: zie de keuze van de teksten en de voorstelling er van aan het leespubliek! In sommige gewesten zoals deze van het Duitse taalgebied komt dit nationaal zelfbesef vaak en soms zelfs zeer scherp tot uiting; in andere daarentegen - zoals in het Nederlandse taalge-

(99) Zelfs lexicografen stelden het soms voor alsof zij werkten en uitgaven uit liefde tot hun land, zoals een John Withals dit in 1556 in de opdracht van zijn *A Shorte Dictionarie* voorhield. Cfr. fol. [Aij^{v0}] in de herziene en vermeerderde uitgave van dit werk te Londen in 1586 verschenen. De 'Prologue' van John Withals is echter gedateerd van 1556; daarin leest U zijn bevestiging van het feit dat hij was 'not moued therto with the desire of vayne glory, but with a feruent affection & loue I beare vnto my cuntry'.

bied - zijn in verband met de vertaalbedrijvigheid de uitingen veeleer gedempt en schuchter.

Kenschetsend voor de tijd is dat men dit nationaal zelfgevoel rechtvaardigt door beroep op de Bijbel zowel als door verwijzing naar uitspraken van antieke filosofen, b.v. een Plato.

Ten andere deze geysers lag reeds lang te pruttelen. In verband met het taalbewustzijn liggen er sporen van dat broeiend nationaal zelfbesef reeds in de Middeleeuwen aan te wijzen; ook bij geleerden die zich aan bewerkingen of vertalingen waagden⁽¹⁰⁰⁾.

* * *

Hoe de vertaler tot deze verheerlijking van God, waarover hij het soms heeft, en tot dit dienstbetoon aan zijn evenmens en meteen aan de maatschappij en aan zijn volk zou kunnen bijdragen door het verspreiden van kennis en levenswijsheid via zijn vertaling, is stof voor de volgende fase van ons onderzoek en onze bezinning.

- (100) Eén geval uit de Middelenlengse literatuur: de auteur van de *Cursor Mundi* (1300-1325) (wellicht zijn er verschillende bewerkers geweest!). Als volksverbonden geleerde zette hij zich aan de vertaling van Latijns werk uit liefde tot zijn volk. Want deze (gedeeltelijke) vertaling kwam tot stand 'opdat het werk in 't Engels zou kunnen gelezen worden, uit liefde voor de Engelsen, de Engelsen uit Engeland'. Hij zette het over 'In to Inglis tong to rede / For the loue of Inglis lede / Inglis lede of England / For the commun at understand'. Vers. 233-236 volgens de versie van het Cotton Handschrift. Cfr. p. 20 in: *Cursor Mundi (The Cursor o the World)...* Ed. by Richard Morris. Part. I. London, 1874. (Early English Text Society. Orig. Series, 57).
P.S. Ter aanvulling van de bibliografische aanduidingen over vertalingen voetnoot nr. 5, p. 250-251, nog een recentere lijst van Duitse overzettingen, nl: Franz-Josef Worstbrock: *Deutsche Antikerezeption 1450-1550. I. Teil: Verzeichnis der deutschen Uebersetzungen antiker Autoren. Mit einer Bibliographie der Uebersetzer*. Boppard, H. Boldt, 1976. (Veröffentlichungen zur Humanismusforschung, 1,1). Ik betuig hierbij mijn bijzondere dank aan Dr. G. Tournoy van de K.U. Leuven die mijn aandacht op deze publicatie vestigde.

**Twee nieuwe traktaten uit de vroege zestiende eeuw over de
Nederlandse spelling
door Prof. Dr. W.L. Braekman**

1. INLEIDING

- A. Historische situering
- B. Het handschrift
 - 1. Technische beschrijving
 - 2. Inhoudsoverzicht
- C. Datering, scribe, auteur
- D. De taal

2. HET PROZATRAKTAAT

- A. Inleiding
- B. Tekst
- C. Bespreking

3. HET BERIJMD TRAKTAAT

- A. Inleiding
- B. Tekst
- C. Bespreking

1. Inleiding

A. *Historische situering*

Zowel de Renaissance, de Hervorming, als het groeiend nationaal bewustzijn, hebben er, zoals bekend, in de zestiende eeuw toe geleid dat men zich zowat overal in West-Europa intens ging interesseren voor de eigen moedertaal. Ook in de Nederlanden manifesteert zich deze belangstelling en ook daar resulteert ze in pogingen tot opbouw en zuivering van de eigen landstaal.

Een welgeordende taal, die met het Latijn en het Frans zou kunnen

wedijveren, diende te beschikken over een vast, weloverwogen spellingsysteem. Tot nu toe heeft men steeds aangenomen dat de belangstelling in die richting het gevolg was van de gelijkaardige pogingen die in Frankrijk werden ondernomen om de Franse taal eenvoudiger en juist te spellen.

Alhoewel men zich bij de opbouw van een spellingsysteem liet leiden door de letters, en minder oog had voor de vraag welke klanken die voorstelden, werd men toch onvermijdelijk geconfronteerd met het probleem van de verhouding tussen letter en klank. Als men, een bepaalde spelling als de juiste wilde propageren, moest men tevens aangeven wat de juiste klank was m.a.w. welke taalvorm als de juiste werd aanvaard. Daarom zijn de zestiende-eeuwse orthografieën of spellingboeken ook belangrijk voor de kennis van de toenmalige taaltoestanden.

Tot op heden werd algemeen aanvaard dat het eerste tastbare bewijs dat men zich in de zestiende eeuw bij ons aan de studie van de eigen taal begon te interesseren, dateert van 1550⁽¹⁾.

In dat jaar verscheen immers de welbekende *Nederlandsche Spellinghe* van de Gentenaar Joos Lambrecht⁽²⁾. In navolging van Franse geestesverwanten en tijdgenoten als Louis Meigret (1542), Jacques Pelletier du Mans (1544) en Etienne Dolet (1540)⁽³⁾ wenst hij eenheid te brengen in de heersende spellingverwarring en stelt daartoe enkele innovaties en nieuwe lettertekens voor.

In de daaropvolgende kwarteeuw vinden we naast zeer geleerde uiteenzettingen van humanisten als Becanus, ook bescheiden bijdragen van hen die meer aandacht besteedden aan praktische verwezenlijkingen dan aan theoretisch goed gefundeerde beschouwingen.

In 1541 opende Jan de Witte, alias Albius, te Brugge een school en bij die gelegenheid oordeelde de humanist Cassander het gepast in een lofrede de stad ook om haar taal te verheerlijken⁽⁴⁾. Een andere Brugse schoolmeester, Adriaen Van der Gucht (° 1528), zou rond 1567 een *Vlaemsche Orthographie* hebben geschreven, die echter nooit werd te-

(1) L. Van den Branden, *Het Streven naar Verheerlijking, Zuivering en Opbouw van het Nederlands in de 16e Eeuw* (K.V.A. Gent, 1956), p. 16; C.G.N. De Vooys, *Geschiedenis van de Nederlandse Taal in Hoofdtrekken geschetst* (Antwerpen, Groningen, 1964), p. 61.

(2) Facsimile-uitgave door de *Mij der Vl. Bibliophilen* (Gent, 1882).

(3) P. de Keyser, 'De Bronnen van Joos Lambrecht's "Nederlandsche Spellinghe"', *Revue belge de Phil. et d'Hist.* VII (1928), 1345-62.

(4) L. Van den Branden, *Op. cit.*, p. 40-41.

ruggevonden⁽⁵⁾. Zijn Antwerpse collega Pieter Heyns blijkt eveneens voor de zuivering van de eigen taal belangstelling gehad te hebben. Voor het eerste werk dat, na dat van Joos Lambrecht, ook tot ons gekomen is, moeten we echter wachten tot *De Orthographia Lingua Belgicae* van Antonius Sexagius in 1576⁽⁶⁾ en tot Pontus de Heuiter's *Nederduitse Orthographie* (1581)⁽⁷⁾.

Uit het voorgaande blijkt dat we, na de poging van Joos Lambrecht, nog meer dan een kwarteeuw moeten wachten vooraleer een volgend werk over de Nederlandse spelling is bewaard gebleven.

Uit de tijd vóór Lambrecht, d.i. uit de eerste helft van de zestiende eeuw was tot op heden geen enkel werk bekend.

Toch zijn er twee verschillende traktaten over deze materie, een in proza en een in rijmvorm, bewaard gebleven die echter tot op heden geheel onbekend bleven. Ze dateren, zoals hierna zal blijken, van omstreeks 1530 en zijn afkomstig uit Zuidwestelijk Westvlaanderen of Zuidoostelijk Frans-Vlaanderen.

De scribent - misschien ook de auteur - is een zekere Christiaan van Varenbraken, een man waarover ik geen nadere informatie heb dan wat hijzelf in het handschrift meedeelt⁽⁸⁾. Hij is een praktisch georiënteerd man, iemand die zelf ongeletterden heeft leren lezen en spellen, niet eens toevallig maar, zo zegt hij zelf, 'meer dan eene... ende meer dan tiene ooc!'. Hij was dus blijkbaar een schoolmeester, begaan en geconfronteerd met de praktijk van het spellingonderwijs aan ongeletterden. Deze pragmatische houding blijkt ook uit zijn werk, waar men tevergeefs diepgaande theoretische beschouwingen zoekt. Toch was hij enthousiast over de waarde van de kunst te spellen en te lezen, zoals met nadruk blijkt uit de eerste hoofdstukken van het prozatraktaat

De ontdekking van de beide hierna uitgegeven traktaten bewijst dat in het uiterste zuiden van de Nederlanden intense belangstelling voor de spelling van de eigen taal bestond nog vóór door de eerste Fransen werken op dit gebied geschreven werden. Het is trouwens opvallend

(5) J.F. Vanderheyden, 'Adriaen Vander Gucht en zijn "Vlaemsche Orthographie". Enkele Kanttekeningen', *VMKVA* (1963), 5-21.

(6) L. Goemans, 'De Orthographia Linguae Belgicae herdrukt en met inleiding en aanmerkingen voorzien', *Leuvense Bijdr.* VII (1899-1900), 167-245 en IV (1900-01), 65-123.

(7) G.R.W. Dibbets, *Nederduitse Orthographia van Pontus de Heuiter* (Assen, 1968).

(8) Zie verder.

dat de twee traktaten qua opbouw geen overeenkomst vertonen met de hierboven reeds vermelde Franse werken.

Wel valt er gelijkenis te vermelden met het werk van Joos Lambrecht. Dit is echter alleen voor de tweede helft van het prozawerk (hfst. 16 e.v.) het geval⁽⁹⁾. Hieruit kan men besluiten dat Lambrecht gewerkt heeft in een traditie van gelijkaardige Nederlandse werken en dat de presentatie van een deel van zijn werk niet zo baanbrekend geweest is als men tot op heden steeds heeft aangenomen.

B. Het Handschrift

1. Technische beschrijving

Handschrift 2141 werd door de bibliotheek van de Rijksuniversiteit te Gent in 1913 aangekocht⁽¹⁰⁾. Het is een papieren codex (afmetingen 27 × 20 cm) met katernen van ongelijke samenstelling, zonder custoden of reclamen⁽¹¹⁾. Er komt slechts één watermerk voor: een pot met kroon, die ik bij Briquet niet heb gevonden⁽¹²⁾.

Het manuscript is onvolledig bij het begin en op het einde en er ontbreken ook nog enkele andere bladen. Het grootste gedeelte van het Hs. is geschreven in een enkele hand in cursief bastaardschrift uit het begin van de 16e eeuw.

De nummering begint met fol. 4 en loopt door tot fol. 260. Deze nummering werd in de vroege 17e eeuw aangebracht en op dat ogenblik waren reeds enkele bladen bij het oorspronkelijk Hs. gevoegd nl. fols. 65-77. Na deze fol. 77 is er een hiaat in de nummering (het volgend blad draagt het nummer 81, dan gewoon doorlopend tot 87). Op deze bladen (65-77 en 81-87) zijn er toevoegingen in een andere hand uit het begin van de 17e eeuw⁽¹³⁾.

Tussen fol. 77 en 81 werd een ander Hs. ingebonden, iets kleiner in formaat en geschreven door een 18e-eeuwse hand. Deze bladen werden in de 19e eeuw met potlood genummerd: 78-80ⁿ (in totaal 18 bladen).

- (9) Een gedetailleerde vergelijking met het werk van J. Lambrecht valt buiten het kader van deze bijdrage.
- (10) Bij het antiquariaat Vijt te Gent voor 35 F.
- (11) Het Hs. werd in 1976 opnieuw ingebonden in een volperkamenten band. De samenstelling van de katernen is nog moeilijk te achterhalen.
- (12) C.M. Briquet, *Les Filigranes. Dictionnaire historique des Marques de Papier...* (Genève, 1907). Ook bij De Stoppelaer komt het niet voor.
- (13) Er zijn ook enkele toevoegingen in dezelfde hand op fol. 121^v-125, 211^r, 217^r, 223^r, 224, 244-45^r.

De volgende bladen ontbreken nu in het Hs.: fols. 1-3, 6-8, 33, 44, 75, 85-86, 122-23, 177, 254-55 en een onbekend aantal bladen na de laatste bewaarde folio 260.

Onbeschreven zijn de volgende bladen: fols. 5^v, 77, 126, 161^r, 191^v, 217^v, 218^v, 223^v, 225^r, 231, 235^v, 245 (gedeeltelijk), 245^v, 246, 248^v, 249, 250^r en 253.

2. Inhoudsoverzicht

1. Fols. 4-32 Traktaat over 'orthographia' of 'scriftuere'.

Dit werk is onvolledig bewaard. Het begin van hfst. 1 ontbreekt en ook op het einde is een hoofdstuk weggefallen. In beide gevallen is dit het gevolg van het ontbreken van bladen in het hs. Fols. 1-3, 6-8 en 33 ontbreken. (Zie de inleiding tot de uitgave).

2. Fols. 34-43 Didactisch gedicht over de Nederlandse spelling.

Dit traktaat is onvolledig op het einde omdat fol. 44 in het Hs. ontbreekt. (Zie de inleiding tot de tekstuitgave).

3. Fols. 45^r-64^v Uittreksel uit de Leenrechten van Vlaanderen.

Inc.: Hier beghinnen de ghedinghen hoe een heere doen sal een bailliu manen ende de mannen wysen ende van tijden hoement beleeden sal ende wanneer datmen zwijghen oft spreken sal...

Dit is een uittreksel uit de *Leenrechten van Vlaanderen* (14e eeuw). De tekst werd o.m. uitgegeven door L. Gilliodts-Van Severen, *Coutumes des Pays et Comté de Flandre: Coutume du Bourg de Bruges* (Brussel, 1885), vol. III, 199 e.v. Er bestaat een lange en een korte versie van deze leenrechten, die in meer dan tien Hss. bewaard zijn⁽¹⁴⁾.

De tekst in ons Hs. is een uittreksel uit de langere versie en komt overeen met caps. CVI tot en met CXCII in Gilliodts' uitgave. Deze *leenrechten* werden in 1524 door Willem Vorsterman te Antwerpen gedrukt (N.K. n^o 1335): *Leenrechten naer costume ende ordenanchie slands van Vlaenderen...*

(14) Ik dank Dr. D. Van den Auweele voor de identificatie van deze tekst. Voor bibliografische gegevens over de *Leenrechten* zie zijn 'Een Vlaamse bewerking van het *Tractatus de regimine principium* van Egidius Romanus', *Hand. Kon. Zuidned. Mij. Taal-, Lett. en Gesch.* XXXI (1977), 243-258, vooral nota 13. Men vgl. ook J. D(eschamps) in *Bulletin Kon. Bibliotheek Brussel* XX (1976), 92-93.

Deze uitgave is wellicht de bron van onze tekst.

4. Fols. 65-76 Vroeg-zeventiende-eeuwse geometrische traktaten.

Dit gedeelte van het Hs. werd geschreven door Josias Leeus, in het eerste kwart van de 17e eeuw. Het bevat o.m. de 'Conste om met het winckel cruys te wercken...' en de 'Const ende instructie vant quadrant': beide in het Hs. toegeschreven aan een zekere De Buele.

5. Fols. 78-81 Achttiende-eeuwse toevoegingen in verschillende handen, vooral over taalkunde, o.m. 'Fundamenten van de France taele'.

6. Fols. 82-84 Wiskundige berekeningen en vraagstukken, geschreven in de vroege 17e eeuw, door dezelfde hand als fols. 65-76.

7. Fols. 88^r-90^v Technische recepten voor een illuminator van handschriften

Inc.: Om goudt te scriuen om daer mede te wercken metten pinseele oft te scriuen metter penne.

Dit is een kleine, maar bijzonder interessante groep technische recepten. Het is mogelijk dat ze gecopiëerd werden uit een drukwerkje, maar het is mij vooralsnog niet mogelijk geweest de bron van deze teksten terug te vinden. Ik neem mij voor bij een andere gelegenheid op deze recepten terug te komen.

8. Fols. 91^r-121^r Traktaat over muziek

Inc.: Die tafel vander musiken oft die vraye expositie vander hant hier naer volcht...

In de tafel die aan het eigenlijk traktaat voorafgaat worden 32 'capittels' opgesomd (fols. 91^r-92^v). Op 93^r staat een hand met muzieknoten, op 93^v-94^r notenbalken met Latijnse notities. Het eigenlijke werk begint op fol. 95^r (fol. 94^v is blank): 'Hier begint trechtuaerdich verstant van scala musica...'

Het is het oudste werk over muziek dat in de volkstaal geschreven werd. Het is ouder dan Thielman Susato's *Ierste Musijckboexken* (1551) en veel ouder dan het in 1568 verschenen *Een seer schoon Boecxken om te leeren maken alderhande tabulatueren wten discante enz.*, een vertaling uit het Duits⁽¹⁵⁾.

(15) R. Jansen-Sieben, 'Middel nederlandse Vakliteratuur' in: G. Keil und P. Assion, *Fachprosaforschung* (Berlin, 1974), pp. 32-33.

Het spreekt vanzelf dat dit tot nu toe geheel onbekend gebleven werk voor de geschiedenis van de muziek in de Nederlanden van groot belang is. Men kan alleen hopen dat een uitgave niet lang op zich zal laten wachten.

9. Fols. 127^r-191^r Traktaat over arithmetica

Inc.: Want onder die zeuen vrye consten gheen en es die alleene staen mach dan alleene arithmetica naer der coopmanscepe. Want Logica phisica sonder gramatica...

Dit werkje is volledig bewaard (fol. 191^v is blank).

Het oudste gedrukte Nederlands werk over arithmetica is het anonieme *Die maniere om te leeren cyffren na die rechte consten Algorismi. Int geheele ende int ghebroken* (Thomas van der Noot, Brussel, 1508): N.K. n^o 1482. Het werd een paar jaar later gevolgd door *Die maniere om te leeren cijfferen ende rekenen metter pennen en metter penningen. Na die gherechte conste Algorismi. Int geheele ende int ghebroken* (Antwerpen, Willem Vorsterman, circa 1510): N.K. n^o 3494. Beide werkjes hebben ongeveer dezelfde inhoud.

Uit de vergelijking van de tekst in het handschrift met die van het laatstgenoemde gedrukt werk, volgens de beschrijving ervan door C.P. Burger jr., 'ABC-Penningen of Rekenpenningen', *Het Boek XVIII* (1929), 195-202, blijkt dat dit gedeelte van het Hs. een kopie is van de Antwerpse postincunabel of mogelijk ook wel van de Brusselse druk.

10. Fols. 192^v-260^v Traktaat over geometrie

Inc.: Hier beghint die warachtighe Const der geometrien leerende hoemen alderhande breedten lingden dicten ende hoochden der velden beemden bosschen berghen...

Het oudste gedrukte Nederlands werk over deze materie is *Die waerachtige conste der Geometrien leerende hoemen...* (Th. Van der Noot, Brussel, 1513): N.K. n^o 600.

Uit de vergelijking van dit werk met het handschrift is gebleken dat het traktaat voor het grootste gedeelte een kopie is van de gedrukte tekst, alhoewel de orde der hoofdstukken in beide niet dezelfde is.

Toch zijn er enkele bladzijden die niet in de druk voorkomen: op fol. 197-201^r is een Latijns traktaatje ingelast over dezelfde materie; op fols. 201^r-207 is er een uitweiding in het Nederlands over het metselwerk en het aantal stenen nodig voor een

bouwwerk en op fol. 218^f volgen enkele vraagstukken: ‘Hier naer volghen zeer scoone questien als ghy hooren sult ende worden ghesolueert duer progressie’.

Op fol. 224 staat een astrologisch gedicht in een vroeg 17e-eeuwse hand, getiteld: ‘Een nieu liedt van de steeren wt de 12 teykenen’. Het omvat 12 strofen van 4 11. elk.

Inc.: Capricorne ghy (re)giert nu noch al t'jarent en wat ghy spaert verslint de arent.

C. Datering, scribent, auteur

Zoals hierboven reeds werd gezegd, is veruit het grootste gedeelte van het Hs. door één enkele hand geschreven. De 18e-eeuwse delen zijn anoniem, maar de vroeg-17e-eeuwse gedeelten werden geschreven door een zekere Josias Leeus, wiens naam voorkomt op fol. 30^f, samen met de datum 1626.

De twee traktaten die hierna worden uitgegeven, werden geschreven door de hand die het grootste gedeelte van de teksten in dit Hs. voor zijn rekening genomen heeft.

Hij maakt zich herhaalde malen bekend. Op fol. 127^v staat in Griekse letters ‘Christianus van varenbraken’ en op fol. 184^v onderaan staat ‘Christianus’.

Het meest gedetailleerd is echter de volgende notitie (fol. 185^f):

Finitur per me Christianus Varenbraken practicus in omnibus artibus liberalis ipso die post festum Sancti Johannis⁽¹⁶⁾ anno domini 1532

Ten slotte is er op fols. 222^f-23^v een toevoeging door dezelfde hand, maar in iets blekere inkt:

Maer die maniere van my meester Christiaen van varenbraken is noch anders...

Het is dus een zekere Christiaan (van) Varenbraken, een meester in de vrije kunsten, die deze teksten schreef. Jammer genoeg vermeldt hij nergens waar hij leefde en werkte⁽¹⁷⁾, zodat we voor de localisering van deze traktaten alleen op het taalgebruik kunnen steunen.

Wat de datering betreft, is er naast het reeds vermelde 1532 ook nog het jaartal 1535 dat op fol. 92^v voorkomt. Op fol. 235^v onderaan lezen

(16) d.i. 25 juni.

(17) Het toponiem Varenbraken heb ik nergens aangetroffen.

we steeds in dezelfde hand van van Varenbraken: 'Int jaer 1543 wert my ghevraecht...', waaruit blijkt dat hij nog na 1543 actief was.

De vroegste datum 1532 komt, zoals gezegd, voor op fol. 185^r. We kunnen aannemen - wat zonder meer logisch is - dat de eerste teksten in het Hs. het eerst werden geschreven. De eerste bladen van het Hs., waarop de twee traktaten over orthografie voorkomen, moeten dan vóór die datum gedateerd worden⁽¹⁸⁾. Een datering rond 1530 lijkt dan ook aannemelijk.

Omstreeks deze tijd werden de traktaten in het Hs. geschreven. Of ze ook in die tijd ontstaan zijn of niet hangt samen met de vraag of van Varenbraken alleen de scribent was of ook de auteur.

Dit is een vraag waarop we moeilijk een duidelijk antwoord kunnen geven. Er zijn allerlei mogelijkheden: hij is alleen kopiïst van het prozatraktaat en auteur van het dichtwerk of omgekeerd; of hij is alleen kopiïst van beide of auteur van beide.

Sommige traktaten in het Hs. werden door van Varenbraken zeker alleen maar gecopiëerd (arithmetica, leenrechten en geometrie). Het is niet omdat ik voor de andere traktaten de bron niet heb gevonden dat dit daarom zijn eigen werk zou zijn. Bovendien verwijst hij bij het berijmd traktaat naar 'oude wijse meesters'⁽¹⁹⁾.

Aan de andere kant kan het even goed zijn dat een deel van de traktaten zijn eigen werk zou zijn en dat andere werden gecopiëerd. Zolang het tegenovergestelde niet wordt aangetoond, kunnen we de twee verhandelingen over de spelling m.i. wel op zijn naam plaatsen.

D. De Taal⁽²⁰⁾

P en D vertonen geringe, hoewel toch opmerkelijke onderlinge verschillen.

P heeft haast altijd *mit*, uitzonderlijk *met*; D meestal *met*, soms *mit*.

P heeft overal *op*; D doorgaans *op*, eenmaal *up* (v. 137).

- (18) De datum 1535 op fol. 92^v staat in Griekse letters op een open plaats in de tekst. Hij kan zeker zijn aangebracht enkele jaren nadat de tekst geschreven werd.
- (19) Zie echter bij de inleiding op het berijmd traktaat. Ook het aantal fouten die in de tekst voorkomen wijzen erop dat van Varenbraken een ouder werk gecopiëerd heeft.
- (20) De bespreking van de taal is van de hand van Dr. M. Gysseling, die ik hierbij oprecht dank voor zijn bereidwillige medewerking. De prozatekst wordt hier aangeduid als P, het dichtwerk als D.

P heeft meestal *is*, soms *es*; D steeds *es*.

P heeft *af*; D doorgaans *of*, zelden *af*.

P heeft doorgaans *luttel*, eenmaal *lettel*. D eenmaal *luttel* (v. 138), eenmaal *littel* (v. 205) buiten het rijm, en in rijmpositie (v. 25): *lettel: cappittel* en in v. 688 *littel: tittel*.

P heeft, in gesloten syllabe, een voorkeur voor *ei* uit gerekte *e* of *i* (*geift/geeft, heeft, neimt, spreict, besteidt, veil/veel, useirt/useert, concludeirt*), in open syllabe daarentegen voor *e* (*beiter, lesen, nemen, spelen, stede, weten*). In D lopen *ei* en *e* door mekaar, zowel in open als in gesloten syllabe, en zowel binnen als buiten het rijm (*heift/heeft, cleift, neimt, speelt, weit; deise, meide, steide, veile, weisen*; in rijmpositie: *cleeft: gheeft* (vv. 303: 304), *cleeft: gheift* (vv. 437: 438), *mede: steide* (vv. 127: 128), *mede: stede* (vv. 613: 614), *meide: stede* (vv. 357: 358), *meide: sede* (vv. 719: 720), *leisen: wesen* (747: 748).

P heeft *nummermeer*; D *nemme, nemmeer*.

P heeft als onzijdig proclitisch lidwoord vóór vocaal of stemhebbende consonant zowel *d* als *t* (*deerste capittel, tneghenste, telfste, deen, dander, dwelcke/twelcke, dondersceet/tondersceet, tbeste, tbeginsel, tbovenste*). D heeft op één uitzondering na (*dende* v. 58), steeds *t* (*tlesen, tlatijn, tluud, twoord, tmiddelste, twelcke*).

P heeft overal *huer*. D meestal *huer*, soms *haer*, en in rijmpositie alleen dit laatste (*hare: ware* v. 56, *hare: nare* v. 239, *hare: oppenbare* v. 480). *Heur* is een uit Brabant opdringende vorm, die ouder Vlaams *haar* verdrongen heeft.

P heeft uitsluitend *voor*; D meestal *vuer*; hetgeen eveneens een uit Brabant opdringende vorm is.

P heeft steeds *vlaemsch*, D overal *dietsch*, doch in beide staat *vlamingc*.

P is een veel homogener, D een veel heterogener tekst. Ofwel heeft de kopiist de taal van P in een veel groter mate dan die van D aangepast aan zijn eigen dialect, en daarbij ook woorden vervangen b.v. *dietsch* door *vlaemsch*. Ofwel is P een oorspronkelijke tekst, opgesteld door de man die vervolgens ook D kopieerde.

Het originele dialect van het gedicht is Vlaams blijktens de rijmen *tooghen: moghen* (vv. 36, 490, 712, 760) (Brabants *toonen*), westelijk Westvlaams blijktens *hem lieden: steiden* (vv. 273: 274, te reconstrueren *heim leiden: steiden* of *hem leden: steden*), zuidwestelijk Westvlaams of zuidoostelijk Fransvlaams blijktens *littel* naast *up*.

Het dialect van de kopiist, zoals het vooral in P zeer duidelijk naar voren komt, is Fransvlaams blijktens *op* (cf. Veurne 1295 *op*, Calais 1293 *op*, thans *op* ten westen van een lijn ± Nieuwpoort-Poperinge-Belle

blijkens een kaart van H. Ryckeboer⁽²¹⁾, *luttel* naast *lettel* (cf. Veurne 1295 *lettel*, 1298 *luttel*), *mit* (cf. Calais 1298 *mit*), maar niet het uiterste westen blijkens *vul* (cf. Calais *vol*, en cf. de isoglosse *bok - buk* bij Ryckeboer. Daarmede zijn de plaatsnamen Bissezele⁽²²⁾ en Hardifort⁽²³⁾ vermeld in P, in overeenstemming. Eventueel zuidwestelijk Frans-Vlaanderen blijkens het proclitisch onzijdig lidwoord *d* naast *t*; althans vormt in Oost- en West-Vlaanderen de Leiestreek het overgangsgebied tussen noordelijk *t*- en zuidelijk *d*-; in Wervik b.v. kwamen beide voor.

De overige dialectkenmerken zijn met bovenstaande lokalisering in overeenstemming. B.v. D en P *die gone*, *tgoent*, of nog het meervoud *honts* (honden) in een spreekwoord aangehaald in P.

Het rijm *steet: heet* (v. 193) naast b.v. *staet: voorgaet* (v. 774) is denkkelijk te verklaren uit rijmnood. De vorm *steet* is Brabants, maar ook archaisch Vlaams. Ook P *nummee* doet veeleer oostelijk Nederlands aan; men zal moeten aannemen dat er ook in Frans-Vlaanderen een tendens *t > u* vóór *m, n* geweest is.

Beide teksten vertonen reeds beïnvloeding door de in de 16e eeuw opkomende algemeen Nederlandse schrijftaal. Zo b.v. het onzijdig lidwoord *het* in P *het beste ondersceet*, *het ellefste cappitel*, *het twaelfste cappittel*, of nog het persoonlijk voornaamwoord vrouwelijk D vv. 67 en 181 *sij* naast gewoon *soe, sou*. Zijn ook de afwijkende vormen D v. 389 *ghemein* en v. 466 *beide* aldus te interpreteren, of zijn dit fouten?

Dietsch in D is een uitzonderlijk laat voorbeeld van dit woord, dat immers in Vlaanderen in de loop van de 14e eeuw het veld moet ruimen voor *vlaemsch* en ook in Brabant uitsterft in het begin van de 16e eeuw. Heeft de taalliefhebber, die D opstelde, bewust teruggegrepen naar dit toen al verouderd woord?

2. Het prozatraktaat

A. Inleiding

Zoals reeds werd vermeld, komt dit werk over de 'orthographia' in het Hs. voor op fols. 4^r-32^v. Zowel bij het begin als op het einde is de tekst niet meer volledig.

(21) H. Ryckeboer, 'Het Nederlands van de Franse Westhoek, situatie en situering', *Taal en Tongval* XXIX (1977), 50-66.

(22) Zie nota 61 bij de tekst.

(23) Zie nota 56 bij de tekst.

De eerste bladen van het Hs. zijn verloren gegaan. De 17e-eeuwse nummering begint met fol. 4^r, zodat men mag aannemen dat de eerste drie bladen van het oorspronkelijk manuscript verdwenen zijn. Men kan zich goed voorstellen dat fol. 1 de algemene titel van het Hs. aangaf, de versozijde was wellicht onbeschreven (zoals fol. 5^v). De volgende bladen werden misschien besteed aan een inhoudsoverzicht van het ganse Hs. Het is natuurlijk louter hypothese. Jammer is het in ieder geval, want deze verloren bladen hadden misschien enige aanduiding kunnen geven over de plaats waar de auteur of (en) de scribe leefde en werkte.

De eerste folio's die in het Hs. voorkomen (fols. 4 en 5) bevatten 'die tafele' van het traktaat (fol. 5^v is blank). Fols. 6 tot 8 ontbreken. Het lijkt mij zeer waarschijnlijk dat op fol. 6 het eerste hoofdstuk van het traktaat begon. Als deze veronderstelling gegrond is, volgt daaruit dat het eerste hoofdstuk driemaal zo lang moet geweest zijn als het deel dat nog op fol. 9 bewaard is. Het zou dan een van de langste van het traktaat geweest zijn.

Het werk is ook op het einde onvolledig. Hoofdstuk 25 dat in de 'tafele' wordt aangekondigd, is niet bewaard, omdat fol. 33 waarop het voorkwam, uit het Hs. verdwenen is. Dit verlies is echter niet belangrijk, daar we de inhoud ervan door de 'tafele' kennen. Bovendien is dit laatste hoofdstuk zo sterk verwant met de onmiddellijk eraan voorafgaande, dat we zelfs de opbouw gemakkelijk zouden kunnen reconstrueren.

Het werk is ingedeeld in vijftientig hoofdstukken, die sterk in lengte verschillen. De eerste vormen een warm pleidooi voor het belang, het nut en de gemakkelijke van de spel-kunde. Hierop volgen achtereenvolgens het alfabet, de vocalen, de consonanten, het onderscheid syllabe-woord, de afkortingen of 'tittelen', enkele detailpunten (hfst. 11-13) en dan de 'dobbeleringhe' van vocalen (hfst. 14-15).

De overblijvende hoofdstukken (hfst. 16-25) zijn sterk verschillend in opbouw en uitzicht van de eerste vijftien. Het zijn hoofdzakelijk tabellen, 'scoone figueren' van mogelijkheden tot combinaties van een of meer consonanten, gevolgd door een of meer vocalen, welke laatste eventueel op hun beurt gevolgd zijn door een of meer consonanten. Een groot deel van het belang dat deze hoofdstukken in de ogen van de auteur vertegenwoordigen, is echter verloren gegaan, omdat verscheidene van deze 'figueren' niet werden afgewerkt.

Dit verlies wordt slechts ten dele goedge maakt door enkele passages die - alhoewel ze als proza geschreven staan - in feite paarsgewijs rijmende verzen zijn. Ze konden zo uit het berijmd traktaat, dat in het

Hs. volgt, overgenomen zijn, maar dat zijn ze niet. Wat meer is, de hele materie die in deze verzen behandeld wordt, komt in het dichtwerk helemaal niet ter sprake.

Deze eigenaardige situatie heeft zonder twijfel implicaties voor het verband tussen het prozatraktaat en het dichtwerk. Wat dit verband juist is, blijkt echter bijzonder moeilijk te bepalen en nog moeilijker afdoend te bewijzen⁽²⁴⁾.

B. Tekst

+ Die tafele van orthographia

Deerste cappittel sal wesen hoe goet ende *quaet* ende hoe veel duechden dat inden Abcd es gheleghen, ende hoe ghenam dat God die scriftuere is.

⁺(fol. 4r)

Tweeste sal wesen hoe plat ende subijt dat elc sal moghen leeren lesen ende scriuen, op dat zij huer daer naer imploieren willen ende ouermercken tverstant te hebben.

Tderde hoe veel letteren dat inden Abcd zijn, ende welcke letteren ons princhepael van nooden zijn.

Tvierde welc die letteren zijn die ons alder nootsakelycxste zijn om spellen, ende hoe zij heeten, ende waer omme zij alder nootsakelijcxste zijn.

Tvijfste hoe die andere letteren heeten ende ghenamt zijn, ende waer om mense dus mach heeten.

Tseste wat een silbe es ende hoe men die kennen mach, ende hoe veel datter telcken compt in een woort.

Tseuenste hoe properlijc men bekennen mach een silbe uwt een woort; nochtans compter menich woort die maer een silbe in en heeft, ende som twee.

⁺ Tachste sal wesen hoe datter inden Abc zijn letteren die huer voysen bij na alleleens uwtbringen, oft zeer luttel *veranderen* in huer prononchieringe.

⁺(fol. 4v)

Tnegenste hoe dat inden Abc zijn letteren, die drie letteren moghen doen, ende zom twee.

Tienste hoe ende waer men vseren sal die tittelen te scriuen, ende in wat manieren die ghemaect moeten zijn.

(24) Bij de tekstuitgave werden de hoofdletters aan het hedendaags gebruik aangepast. Leestekens werden toegevoegd en ook de indeling in alinea's is door mij aangebracht. De afkortingen (*titels*) werden weergegeven, zo nauwkeurig als dit druktechnisch mogelijk is.

Telfste sal *wesen* hoe dat een q niet sonder v spellen mach, oft ten zij bij tittelen bachten, bouen oft onder, oft int corte bij ij oft iij als hier na.

Twaelfste sal *wesen* hoe dat die k huer voys moet *veranderen*, wanneer zij compt vpt tvocael i ende e, ende die c des ghelycx, ende zij behouden huer voys vp die a ende o ende u.

Tertienste hoe een h gerekent wort voor gheen letter maer *verscoont* elcx *lettere* gheloot, ende wair mense nemen sal voor een *lettere*, ende men *niet* sonder daer van doen mach.

Tveertienste hoe men die vocalen mach *dobbeleren*, ende hoe menich weruen dat ghedobbelert mogen zijn.

Tvijf[tien]ste hoe dat een a ende een o samen *niet* spellen en moghen beede staende in een silbe, noch a *ende* een e voor die a, ten zij int Lattijn oft Gricx.

Tstienste sal *wesen* alle die silbe diemen maken mach mit twee letteren, also wel een vocael voor een consonante als een consonante⁺ voor tvocael, / al int corte begrepen bij een scoone figure.

⁺/ (fol. 5r)

Tseuentienste een scoone figure, daer in begrepen zijn sal alle die silbeen oft *vergaderinghe* van drie letteren, te wetene een consonante voor een vocael ende noch een consonante daer achter, also wel diemen niet en vseirt als diemen vseirt.

Tachtienste sal *wesen* een scoone figure, daer in begrepen zijn sal al die silbeen diemen spellen mach mit twee *consonanten* voor een vocael.

Tnegentienste een figuer, daer in begrepen zijn sal alle die silbeen daer twee *consonante* comen voor een vocael ende een consonante daer achter.

Twintichste een figure, daer in begrepen zijn sal alle die silbeen daer een *consonante* compt voor een vocael ende twee daer achter.

Teenentwintichste sal *wesen* alle die silbeen van een consonante voor twee vocalen wel ghenareirt.

Tweentwintichste sal *wesen* alle die silbeen mit een consonante voor twee vocalen ende een consonante achter.

Tdrieentwintichste sal *wesen* alle die silbeen mit een consonante voor twee vocalen ende twee consonante daer achter.

Tvierentwintichste sal *wesen* alle die silbeen mit twee consonanten voor twee vocalen.

Tvijfuentwintichste sal *wesen* alle de silbeen mit twee consonanten voor twee vocalen ende een consonante daer achter.

Deerste capittel

Sal wesen hoe goet *ende quaet* ende hoe veel duechden dat inden abcd es gheleghen, ende hoe ghenaeam dat God die scriftuere is.

+ [den eenen] broeder den anderen, den eenen vrient den anderen. Ende men als nu zo veel scriftuere hantiert om elc wel te *versekeren* vanden syne⁽²⁵⁾, ende elc zijn ^{+(fol. 9r)} scult te bat tonhoudene, ende betalinghe, *ende* men noch bedroghen wort! Hoe veel te meer, elc dies niet en twijfele, soude elc deen den anderen bedroghen hebben, haddemen die scriftuere niet ghevonden oft ghevseert.

Dus ouer merct wel, mijn beminde vrienden, ende concludeirt wat van leeringhe is, zo suldi beuinden dat leeringhe gaet bouen allet goet vander werelt. Sinte Augustijn zeide: 'Al waer ic mitten eenen voet inden pit, zo soude ic nochtans begeiren te leeren!'

Dus geen beiter dinc dan scriftuere ende leeringe also wel in quaet als om goet ende in goet als in quaet, noch gheen soo secreten saken ter werelt als scriftuere.

Want wistmen van scriftuere niet, keisers, coninghen, princhen, heeren ende vorsten, ende⁽²⁶⁾ en souden gheen secreet hebben oft [middel] den eenen vrient totten anderen te ontbieden, en ware alleene scriftuere. Dus bidde ic v dat ghij v kinders wel doet leeren in duechden om God te leeren minnen, vreesen ende ontsien, al soudt ghij hier te min goets achter laten. Want tgoet mach elcken bezwijken⁽²⁷⁾ ende soo en sal leeringhe *niet*.

Ende zoo wie die scriftuere orbort om quaetdoen, om onreinnicheit, soo beuinde ic in mij, datmen gheen quader quaet vseren en mach dan scriftuere in dier manieren dan ontscriuen, ontmecken, ontrekenen, valsche brieuen scriuende totten eenen oft tot den anderen.⁺ Ende zoo wie dit vseirt *aldus*, het wort tot huerder ewigher *verdoemenesse* zeker, want zij geuen elcken quaet exempel. Ende die eenen ^{+(fol. 9v)} anderen quaet exempel geeft, hij es oorsake van die sonde.

(25) *den syne*: het zijne, wat hem toekomt, zijn bezittingen.

(26) *ende*: het Hs. heeft *enden*.

(27) *bezwijken*: ontvallen, ontglippen.

Ende waert dat iemant mitter seluer saken sonde dede, al die sonden soudē mede comen op die gone die oorsake was.

Dus elc wacht hem van mesdoene, want den tijt sal comen dat elc sal rekeninghe moeten geuen, ende en geeft niemant quaet exempel, noch en scriuet gheen valsche brieuen, noch en ontsrijft⁽²⁸⁾ niemant tzijne, noch onnutte liedekins oft referainen ende ander saken, daer ghij iemant quaet exempel mede geuen soudt ende *verdoemen* aldus dijne ziele.

Want scriftuere en is niet hier om ghemaect, meer dan ter nuttelijcheit oft profijt vanden mensche. Ende want geen profijt en is om die ziele, noch *niet* helpen en mach om salich te worden, zoo ne zijdijs niet sculdich te hantierne noch te vseirne, ende segghe dat scriftuere hier om *niet* en is ghemaect. Ende dat scriftuere in huer seluen *niet* quaet en is, maer duechdelijc in allen saken gheordineirt om ten profijte vanden mensche. Ende wee, wee den gonen diese in onreinnicheit hantiert oft vseirt!

Tweeste cappittel

Sal *wesen* hoe plat ende subijt dat elc sal moghen leeren lesen ende scriuen, op dat zy huer daer naer imploieren willen ende ouermercken tverstant te hebben.

⁺ Mijn tweeste cappittel hebbe ic voor mij ghenomen te makene bij een proueriebiē diemen ghemeenlijc secht ende vseirt, ende ghij lieden *niet* verstaen en condit. Dat ^{+(fol. 10r)} is men pleghet te seggen dat es quaet oude honts in bande leeren gaen. Ende het staet ooc inde bescreuen rechten⁽²⁹⁾ gescreuen, maer diet ooc wel ouermercken wille ende verstaen, zo ne seget hij niet datmense niet en soude connen gheleeren. Maer hij seget this quaet om doene ende pijnlijc ende een groote pijn. Nochtans een dinghen daermen herte⁽³⁰⁾ toe heeft ende zinen zin daer in verblijt ende ghewillich doet, dat en is voordē mensche gheen pijn. Dit mach elc mensche bemercken bij hem seluen, dat dit warachtich es. Een die ghewillich werct, zijne wercken en sijn

(28) *ontsrijft*: ontmaak (in geschrift).

(29) *bescreuen rechten*: geschreven recht; wat hiermee echter precies bedoeld wordt, is mij niet bekend.

(30) *herte*: moed, lust.

hem gheen pijn. Exemplum: een steich⁽³¹⁾ paert oft caroingie⁽³²⁾, dat en sal niet voort gaen voort hem past, al smeitet doot.

Ende aldus eist ooc mitter leeringhe. Een man oft wijf, al warensenoch soo oudt oft kindt⁽³³⁾, hebbense ghenouchte, herte om leeren ende verblijdensen daer in, serteine, sonder twijfel, zij zullent wel leeren. Maer altoos eist voordenen meer pijn dan voordenen anderen. Maer dat ghij segghen soudt: this quaet oude honds in bande leeren gaen, ende ghij soudt meenen datmen geen oude lieden en soude cunnen gheleeren, dit is warachtich gheloghen, want ic hebber selue meer dan eene gheleert ende meer dan tiene⁺ ooc! Maer this / voor hem meerder pijn, dan voor die jongers die de sinnen gherust hebben. Ende ooc leget veil aen eenen goeden meester te hebben, die⁽³⁴⁾ ⁺ / (fol. 10v) huer die conste plat⁽³⁵⁾ exponeren mach. Want die conste es zo plat datmense tasten soude moghen, also hier nae elc wel sal moghen zien ende hooren int naeste cappittel.

Ende die sommige zijn so corter memorie ende zoo plom[p] van verstande ende zoo hyns⁽³⁶⁾ ter stont, moghen zij hueren wille niet hebben ter stont, zoo es huer seggen: ‘nummer meer en leere ick!’ Ende zij en willen daer toe gheenen tijt doen. Ende zonder tijt en is niet te hebbene.

O du, sotte, dwase menschen, een wijs man spreict: ‘Niet sonder tijt!’ Ende gheen costelijcker dinc dan den tijt; daer om ziet wel toe dat ghij die wijselijc besteidt, dat dat zij tot uwer sielen salicheit. Ende v pijnt wat te leeren dat v profiteren mach, ende elc proeue hem seluen zijne memorie ende verstant. Want hoe plomp dat yemant es, hij salt wel leeren, wilt hij hem daer toe imploieren ende stellen.

Het waer een groote scande, ende elc soudt hem wel moghen scamen in sijn herte, dat hij soo plomp ware, dat hij niet en soude connen gheleeren. Want men leert een hondt, een catte ende andere beesten al datmen wille: dansen, springhen, tumelen. Ende

(31) *steich*: steeg, onwillig.

(32) *caroingie*: lastig paard; *carogne* is de Noordfranse vorm van Fr. *charogne*.

(33) *kindt*: jong.

(34) *die*: het Hs. heeft *dier*.

(35) *plat*: duidelijk, klaar.

(36) *hyns*: nijdig, gemelijk (De Bo, s.v. *einsch*). Cf. M. Hoebeke ‘Middelnederlands *ensch*, “*einsch*”, “nijdig, grimmig, wrokkig, onvriendelijk, etc.”, *VMKANTL* (1978), afl. 1.

ooc veil diemer vint, zij leeren wel liedekins ende refereinen spelen, ende aldus veil te meer behoort hem elc te scamen van alsulken⁺ saken te seggenne, datse niet en souden connen ghelee/ren lesen, scriuen, rekenen ende dat huer van nooden es. ^{+/} (fol. 11r)
Want in de gheheele consten en zijn maer vijfuentwintich letteren te begrijpene ende te verstane. Ende ooc eest altoos beter te begrijpene een dinghen dat men voor hem heeft staende dan iet te beginnen ende begripene uwt hem seluen, uwter herten te leerenne.

Exemplum. Een scilder hebbende eenen patroon om na te scilderen ende te makene, heeft veel min pijnen, dan oft hij dien seluen patroon soude moeten gaen maken uwten hoofde sonder patroon.

Ende aldus muechdi verstaen vanden Abc, want als ghij dien leert, zoo hebden altoos voor v ooghen. Ende daer om mit cleender moiten muechdij leeren lesen ende scriuen, wildi v een luttel daer naer pooghen ende neerstich wesen, hebbende goet herte om te leeren ende daer in verblijden⁽³⁷⁾.

⁺ Tderde cappittel

Hoe veel letteren dat inden Abcd zijn, ende welcke letteren ons princhepael van nooden zijn.

⁺ (fol. 11v)

So wie in deser consten verblijden wille, diemen heet orthographia, dwelc es om te leeren spellen, ende is de princhepaelste conste van allen consten, want het is tbeginnel ende tfondament van alle leeringhe.

Ende sonder goet fundament⁽³⁸⁾ zo ne mach een huus niet langhe dueren oft gheen dinc langhe staen. Daer omme rade ic elc dat hij dese conste wel leert om een goet fundament te hebbene, eer hij in enighe andere consten voort gaet. Want dit de alder profijtelijcste conste es bouen allen consten. Ende luttel nochtans wort gheacht ende geen meerder ghebrec men nu en vint ten tijden, dan alleene spellen.

(37) In de ondermarge van deze bladzijde staat in dezelfde hand: 'Quid est lettere est dat minste deel onuerscedelijc geheel Twelcke mach sijn ghescreuen daer voys by tittelen eft teekenen es beseuen.

Unde dicta est littera. Dicta est quasi ligittera (!) es quod legentibus interprebeat (!) que est diuisio litterarum. Quidam sunt vocales alia consonantes etc.'

Voor de Nederlandse passage, vgl. verstraktaat, vv. 41-44.

(38) *fondament*: basis.

Ende zoo wie van deser consten es qualijc ghefondeirt⁽³⁹⁾, die moet bliuen negatijf⁽⁴⁰⁾ van veil andere conste. Want dit es die bloeme, de fluer, de roose van alle consten, also elc constenaer wel weten mach.

Ende geen scoonder, want in deser en zijn maer viuentwintich letteren, daer die gheheele const in besloten is. Maer daer zijn drie letteren diemen zeer luttel vseeirt ende *niet* gherekent en⁽⁴¹⁾ worden inden Abc ende dat es: **h (r (q ū**. Ende aldus en zijnder maer tweeentwintich letteren nae den Lattijne, ende dat zijn dese: A b c d e f g i k l m n o p q r s t u x y z uwt welcke alle dese letteren, zijn ghesproten alle de andere consten, want zonder dese letteren⁺ oft andere⁽⁴²⁾ / letteren, diemen vseeirt inde stede van desen, *men* niet en mach lesen oft scriuen. Ende haddemen⁺ (fol. 12r) tscriftuere niet ghevonden, men en soude geen misse moghen doen noch God gheen sacrifice. Want doende een prister Gods misse, doer die ghehingenisse Gods ende scriftuere daelt den leuende Gods zone tusschen tspristers handen, ende daer om en eist geen cleen sake vander scriftueren oft leeringhe.

Ende ergo es scriftuere God dus gheiname, ende *men* daer soo veil duechden mede doet, zoo moettent wel sotte dwase menschen zijn, die de leeringhe ende scriftuere niet en beminnen, oft huere kinders niet en doen leeren om God te dienen ende te belieuene.

Maer *vergarent* tgoet met grooten hoopen, ende doen huer kinders niet leeren, ende latense leuen ghelijc beesten, ende worden nieuwers gheacht. Want als zij dan worden ghehaelt ende voort gheroepen, zijnde sittende onder gheleerde mannen ende eerlijcke lieden, zoo moeten zij sitten al stom, ghelijc een die niet en weet oft niet en can. Ende spreken zij iet, zeer lichtelijc worden zij begrepen ende van alder werelt beget ende bespot.

Daer om wilt v kinderen doen leeren, soo doedi v seluen eere ende uwe kinderen⁽⁴³⁾.

(39) *es... ghefondeirt*: een basis heeft.

(40) *bliuen negatijf*: verstoken, onwetend blijven.

(41) *en*: het Hs. heeft *ende*.

(42) Onderaan op deze blz. staat in de marge: 'Littere quot sunt viginti due silicet qui sunt ut supra patet per exemplum abc'.

(43) In de kantlijn onderaan deze blz. staat: 'De letteren sijn vierwerf vj^e naer doude wet daer bij dat ghespelt es elcke lesse. Exemplum A e y o i u b c d f g h l m n p q r s t x z. Etc. ooc esser (z (q u ende h mede'. Men vgl. het verstraktaat w. 45-49.

+ **Tvierde cappittel**

+(fol. 12v)

sWelc die letteren zijn die ons alder noot sakelycxste zijn om spellen, ende hoe zij heeten, ende waer omme zij alder nootsakelycxste zijn.

Na dat wij ghesproken hebben vanden *Abc*, hoe veel letteren datter in zijn, ende dat na den *Lattijne*, soo voort gaende buuten den *Lattijne* zoo zijnder (*z* (*q* *ū* ende menigherhande manieren van tittelen. Om cort te leeren spellen mense vseirt, gelijc men int laetste vanden boucke vinden sal in een cappittele.

Soo eist dat ons vierde cappittel wel noot es, welke letteren ons alder meest van nooden zijn ende nootsakelijcxste, ende hoe zij heeten.

Soo sal elc mensche weten dat in de tweentwintich letteren vanden *Abc* zijn besloten vijf natuerlijcke letteren, welke letteren alle dander doen voysen ende luuden.

Ghelijc een clocke wesende sonder clepel *niet* luuden mach, zoo ne mach gheen letter luuden oft voysen zonder dese vijf letteren. Dat welc zijn dese: *A E I O U*. Ende dat geen letters luuden oft voysen en moghen, dat sal ic v bewysen zeer plat.

Exemplum. Doet al die vijf letters uwt den *Abc* ende dan zet twee letteren bij mercanderen, oft drie letteren oft vier bij mercanderen, ende ghij sult vinden dat zij niet luuden en moghen oft vergaren: Exemplum: **bc**: ‘wat maket?’, machmen vraghen.

sgh: ‘wat maket?’; **pm** oft **rst**, **chrp**: ‘wat maken alle dese letteren?’ Ende ghij sult vinden: niet, want daer en⁺ zijn geen vanden vijf letteren in ende daer om en macht *niet*⁽⁴⁴⁾ / vergaren. Aldus muechdij merckelijc hooren dat dese vijf letteren^{+/} (fol. 13r) zijn die princhepaelste vanden gheheelen *Abc*. Ende werden ghenamt int *Lattijn*: vocalen, na een woort dat int *Lattijn* men vint. Ende is **voca** gheheeten, dwelc dat es gheseit ‘roepen’. Ende wanneer men eenen man roept, zo slaet men geluut int roepen.

Exemplum:

Een clocke diemen luuden sal, slaende gheluut om den mensche te *verweckene* tot deuocien, *ende* dien clepel en geeft tgeluudt niet, maer als die clepel geraect die clocke, zoo geeft die clocke gheluudt.

(44) In de kantlijn onderaan staat: ‘Quot sunt vocales quinque silicet a e i o u quare dicunt vocales. A voce quam se ipsi efficiunt nam sine ipsis aliqua vox nequunt proferri’.

Nochtans en ware dien roepere, dats dien clepele, die clocke en soude gheen gheluudt geuen. Aldus zo ne mach die clepel niet zonder die clocke, noch die clocke sonder clepel.

Aldus en moghen dese roepers, dat zijn dese vijf vocael letters, gheen gheluut gheuen zonder dander letters, noch dander letters sonder die vijf roepers, dat zijn die vijf vocalen.

Nochtans en ware dese vijf vocalen letters, dwelc es den roepere ende clepel, die andere letters en souden *niet* moghen voysen oft enich gheluudt gheuen, ghelijc v hier voren bij exemplen bewesen is. Ende nu noch veel bet. Ende hier bij machmen dese vijf letteren wel ghelijcken bijden clepel. Ende dit moetmen weten voren, ende al voren ende neerstelijcke bemercken en verstaen, eer men voort sal gaen inder consten⁽⁴⁵⁾.

+ **Tvijfste cappittel**

Hoe die andere letteren heeten ende ghenamt zijn, ende waer om mense dus mach heeten.

⁺(fol. 13v)

Na dat wij ghesproken hebben vanden vijf vocalen ende wel plat bediet, soo eest van nooden dat wij weten sullen hoe die andere letteren ooc heeten, ende waer omme dat zij dus heeten.

Soo salmen weten int corte datmen int Latin vint een woort dat heet **sono, sonas, sonare**, ende es geseyt 'luuden'. Ende hier af sprinct een woort, gheseit **consono**, ende dan wortet voort ghemaect bij een participium dat es 'consonaten'. Ende dit es *zijnen* rechten name ende so heten alle dander letters behaluen die vijf vocalen, prepoost⁽⁴⁶⁾, alsoo int Latijn staet, alsoo: **preter quinque vocales**. Ende dus es *sijnen* rechten name *ende* oorspronc van *sijnen* name comen van **sono** ende dat es 'luuden'.

Ende dit mach natuerlijk *zijnen* naem wel zijn. Want ghelijc natuerlijk die clepel slaende vp de clocke, die clocke dan gheluut gheeft, soo ne mach dese letteren oft moghen gheen gheluut gheuen, voor enighe van die vijf vocalen worden toeghevoucht. Die ander letteren,

(45) In de kantlijn onderaan staat: 'i et u quam vim habent cum sunt vocales vocalibus tamen apposite sua dignitate relicta est principio dictionis consonantes sunt vt Janus venus'.

(46) *prepoost*: uit de kontekst blijkt dat dit 'behaluen' betekent; het is ook hetzelfde als Lat. *preter* in dezelfde zin; dit woord is mij niet van elders bekend.

dat sijn dese: b c d f g k l m n p q r s t x y z; soo maken dese tgheluut ende anders *niet*. Ende die vijf vocalen geuen den slach. Ende mits dat den slach ghegeuen es die *voorseiden* letteren dath tgheluut maken, zoo comt daer van een vergharinghe, silbee, datmen somwijlen *verstaet* ende somtijts *niet* voort een proper woort maect, ende dan *verstaetment*.

Dat dit waer es wille ic v bewijsen. Exemplum. Set een b ende⁺ a bij mercanderen aldus: **ba**. Dese silbe / en suldi niet verstaen, want het maect **ba** ende **ba** en geeft ⁺ / (fol. 13v) geen verstant meer dan **ba** blijft ba. Maer set een o ende een f bij mercanderen aldus **of**: men salt wel *verstaen*, oft a ende f aldus **af**: men salt wel *verstaen*, want deen maect of ende dander af.

Ende dus muedij natuerlijk hooren, datmen deen silbe *verstaet* ende dander niet.

Item voort dat eeneghe consonanten⁽⁴⁷⁾ niet en moghen spellen oft *vergaringhe* maken, cleen oft groot, wil ic v bewijsen.

Exemplum.

Nemt drie oft viere oft viue oft vj bij marcanderen sonder a, e, i, o ende u, eeneghe van *desen* viue letteren daer bij wesende, en sullen nummermeer moghen spellen. Exemplum: bfmnp: 'wat maket' Niet; of: klprt: 'wat maket?' Niet; oft xyz: 'wat maket?' Niet. 'Ja, waer omme?' mochtmen vraghen. Men sal antwoorden: 'om datter gheen vocael en es'. 'Ende ofter eenighe vocalen stonden bij veel *consonanten*, soudense dan spellen?', mochtmen vraghen. Antwoordt: 'jaet'. Exemplum: scrijft: **vriendelijcke groetenesse voorscreuen**, als hier, ende doet dan die vocalen uwt: ghij sult vinden dat dan *niet* maken en mack. Exemplum: **vrndlck grtnss vrscrn**. Maer laet die vocalen staen bij de consonanten, ghij sult vinden als voren: **vriendelijcke groetenesse voorscreuen**.

Dus muedij hooren hoe natuerlijk ende hoe plat dat de consten sijn datmense wel tasten soude. Elc man, wijf of kint wil dit ouermercken ende gronderen⁽⁴⁸⁾, eer hij inder consten breeder procedeirt⁽⁴⁹⁾.

(47) *eeneghe consonanten*: consonanten alleen (zonder vocalen).

(48) *gronderen*: inzien, doorgronden (De Bo).

(49) *procedeirt*: voortgang maakt.

+ **Tseste cappittel**

+(fol. 14v)

Hoemen een vergaderinghe mach bekennen. Ende wat een silbe es, ende hoe veel datter telken compt in een woort. Exemplum.

Een silbee es gheseyt een vergaringhe van letteren, ghelijc oft men twee oft drie letteren bij mercanderen wilde setten, ende dat dan men die verstonde oft *niet*, maer voysende of voys of gheluut slaende ware.

Exemplum. Ghelijc set een b ende a bij mercanderen: dat dan lesende of segghende, die b ende a: uwen mont en sal niet ligghen, voor die *voorseide* b ende a sijn vul comen voys heeft, alsoo segghende: **ba**. Exemplum. Aldus eest ooc mit vier letteren also wel: **brab**. 'Wat maket?' Penst, gaet ende proeft, noemende ende segghende dese vier letteren: **brab**, latende hem *zijnen* properen vulcomen voys, ouermids die noeminghe *ende* segghinghe; ghij sult vinden dat het wert brab, dat eerste ende beghonsele ende *vergaringhe* van: **brabbelinghe**.

Ende aldus muechdij wel verstaen dat een silbee en es maer een vergaringhe van letteren, ghelijc ij oft drie, viere oft vijf letteren, staende mit mercanderen ende vergaert worden, ghelijc een cuper een tunne vergaren sal van viij oft ix duughen.

Ende om een silbe oft vergaringhe te kennen onderscheeden uwt een woort, hoe veel vergaringhe dat zijn in elc woort dwelc men wilt, machmen hooren, *verstaen* ende bekennen aldus int noemen van elcken woorde, horende ende merckende, hoe menich werf uwen mont op ende toe gaet vuer een woort te noemene ende te⁺ segghene, dat du wils, soo menich silbeen gaet in een / woort. Exemplum. Sriuet⁺ (fol. 15r) oft noemet: **vriendelijcke**, ende besiet hoe menich weruen uwen mont op ende toe gaet om dat woort te segghene, ende ghij sult vinden vier weruen. Men mochte vraghen dan welc dat die eerste silbee oft *vergaringhe* ware. Andtwoordt: vrien, ende die tweeste: **de**, ende die derde: lijc, en die vierde: ke, ende vergaert sijnde dese viere, soo maket: vriendelijcke.

In **groetnesse**: 'hoe menich silbe oft vergaringhe sijnder in?' Proeft, noemende oft segghende aldus *in* v seluen: **groe - te - nes - se**. Ende ghij sult vinden int noemen oft segghen, dat dijnen mont vier werf daer om moet open *gaen*. Ende dus moechdij claerlijc merken ende *verstaen* datter vier vergaringhe moeten daer in sijn. Men mocht vraghen welc die eerste es. Andtwoordt: **groe**. 'Ja,

waer omme', mochtmen vrighen, 'es dit een silbe oft vergaringhe?'. Andtwoordt: 'want mijnen mont maer eens daer om open en gaet int segghen oft noemen, soo en eest ooc maer een silbeen'. 'Welc es die tweede silbe?' te antwoordt; die derde nes, die vierde se. Ende vergaert zijnde dese viere te samen ende maket: groetenesse.

Ende aldus eest van allen woorden ende saken vander const van orthographia, ende men moetse wel neerstelijc mercken ende leeren, want het es tprinchepaelste om te leeren scriuen brieuen ordoneren uwter herten, om dit wel te spellen ende ordonneren.

Ende in gheen sake en vinde ic meerder faute inden mensche dan in dese const.

+ Exemplum: in **inhonorificabilitudinationibus**⁽⁵⁰⁾: 'hoe veel vergaringhe oft silbeen sijnder in?' Proeft, noemende, segghende, tellende op dijne vingheren ^{+(fol. 15v)} aldus: **in** es een, ho dats twee, no es drie, **ri** es viere, **fi** es viue, **ca** es sesse, **bi** es seuen, **li** es achte, **tu** es negene, **di** es tiene, **na** es alleuene, **ti** es twelue, o es dertiene, ni es veertiene, **bus** es vijftiene, ende dus veel silbee oft vergaringhe sijn in dit woort. 'Ja, waer omme sijnder soo veel inne?' 'Want mijnen mont gaet vijftiene weruen op ende toe eert een woort es'.

Ende aldus machmen natuerlijcke ende licht bemercken hoe veel vergaringhe oft silbee dat in een woort sijn. Want ouer elcke silbe moet uwen mont op ende toe gaen eens, ende dus eest van allen anderen.

Tseuenste cappittel

es hoe properlijc men mach bekinnen een silbee uwt een woort, ende een woort uwt een silbee.

Off yemant vraechd dy wat een silbeen es uwt een woort oft buuten een woort, andwoordt aldus. Alle vergaringhe van ij oft drie,

(50) *inhonorificabilitudinationibus*: dit is een variant van het zg. langste woord dat bestaat. Gewoonlijk treft men het aan als *honorificabilitudinitatibus* en als zodanig komt het reeds voor in het *Liber derivationum* van Petrus van Pisa (12^e E.) en in Dantes *De vulgari eloquentia* (rond 1300). Ook Shakespeare gebruikt het in *Love's Labour's Lost* (V.i. 40). In middeleeuwse woordenboeken van 1200 tot 1500 komt het eveneens geregeld voor. Het is een voorbeeld van een woord dat gedurende bijna duizend jaar is blijven voortbestaan dank zij de scholen (Cf. M. Hermann, 'Honorificabilitudinitatibus', *Euphorion* I (1894) 283-293).

viere, viue letteren ghespelt oft *verghaert*, ende gheen proper *verstant*⁽⁵¹⁾ en geuen oft hebben, worden ghenompt silbeen oft vergaringhen. Exemplum: **bab, beb, bib, bob, bub; bac, bec, bic, boc, buc; brab, breb, brib, brob, brub; brac, brec, bric, broc, bruc**. Nu mochtmen *vraghen* iemant *ende* *vraghen*, wat dit sijn, silbeen oft woorden? Ghij sult andtwoorden: som silbeen sijnde, ende som⁺ woorden. ‘Waer / omme?’ mochtmen *vraghen*. Want de sommige *vergaringe* verstaet men ende ^{+/} (fol. 16r) sommige niet. Ende aldus: diemen *verstaet* moeten woorden sijn, ende datmen *niet* en *verstaet* ende nochtans wel *vergaert* wort, moeten silbee bliuen oft *vergaringhe*.

Nochtans vintmen veel silbeen die woorden sijn als sij alleene staen. Ende diemen in sommige woorden moeten comen *ende* vint, ende men rekestse dan maer voor een silbee.

Exemplum: **bac, bec, buc, brac**. Dit sijn alle woorden, wanneer sij alleene staen. ‘Ja, waer omme?’ Want men *verstaetse* wel. Maer wanneer men een ander silbee noch daer toe doet, ghelijc *bac* *ende* **ken**, dan en es **bac** maer een silbe *ende* gheen woort, ende dus es *brac* ooc; doeter toe *ker*, dan en es **brac** maer een silbe *ende* gheen woort.

Ende dese twee en maken dan maer een woort ende deen es **backen** ende dander **bracker**⁽⁵²⁾. Ende zij maecken ten eersten also wel woorden als nu. ‘Ja, waer omme?’ Wantmen *verstontse* doen also wel als nu. Ende van dese *vergaringhe* *verorbort* men een deel, ende vintmen, maer veel meer diemen *niet* en *verstaet* dan diemen *verstaet*, ghelijc men hier naer bet bij figueren sal *verclaert* vinden.

Ende aldus muedij natuerlijc weten dondersceet van eenen woorde ende van een silbeen. Want alle tgoint datmen bij thooren *verstaen* mach, ende natuerlijc *verstant* geift, es een woort ghenamt, also wel in Vlaemsche als int Latijn, ende int Latijn als int Vlaemsche,⁺ ende int Walssche alst int Latijn ende andere talen. / Ende een silbee machmen *verstaen* als bouen *verclaert* es. ^{+/} (fol. 16v)

(51) *proper verstant*: eigen betekenis.

(52) *bracker*: compar. van *brack*: zout, bitter.

Tachste cappittel

sal *wesen* hoe dat inden *Abc* zijn letteren die huer voysen bij nae alleleens uwtbringhen oft zeer luttel veranderen in huer pronunchieringhe.

Te wetene welc dese letteren sijn, soo sal ic die hier setten ende sijn dese. *Exemplum*: **b** teghen die **p**, ende die **p** teghen die **f**, mids een **h** die te baten comt de **p**. Ende **c** teghen de **k**, de **d** teghen de **t**, de **g** voor een **n**, ende een **i** teghen een **y**, de **z** tegen de **s**, ende de **c** teghen de **x** mits een **p** die te hulpen comt de **x**. Ende dit wort gheproeft aldus.

Exemplum: scrijft **ba** ende **pa**, ende **be** oft **pe**, ende **bi** oft **pi**, oft **bo** oft **po**, ende **bu** oft **pu**, ende **bab** oft **pab**, **beb** of **peb**, ende **bib** oft **pib**, ende **bob** oft **pob**, ende **bub** oft **pub**.

Ende hier af moet ghij v wachten int scriuen, dat ghij niet en nemt een **b** voor een **p**, oft een **p** voor een **b** nemt; hoe wel dat dese letteren soo na mercanderen voysen, den wtganc vander vois en es *niet* alleleens⁽⁵³⁾.

⁺ Dat een **p** mach staen voor een **f** machmen merken aen dit woort. *Exemplum*: **philuppus**, oft bij also desen woort: **philosophen**, oft **philosophia**, oft ^{+Nota} **orthographia** ende meer andere deser ghelijcken oft men spelde **f[i]luppus** oft **filosofen** oft **filosofia** oft **ortografia**. Aldus also wel soudmen dat *verstaen* als dander bouen. Maer tbouenste es best ghelijc coninc **pharo** oft **phariseusen**. Ende aldus woort dicwils ghenomen de **p** voor een **f**. Wanneer ghij vint om tsoonste luudende ende die **a** naest die **p** ende **h** comt oft⁺ een **i**, / soo machment scriuen maer anders niet. Ouermerct dit also ende nauwers elders moechdijt scriuen, want ict noit ^{+/ (fol. 17r)} anders andere meesters en sach vseren.

Datmen een **c** voor een **k** mach stellen oft een **k** voor een **c** ende dat wanneer sij spellen moeten op die **a**, **o** oft **u** dese vocalen ende dat sij dan alleleens luuden wille ic v bewijsen. Maer op de **e** ende tvocael **i** nemense eenen diuerschen soon⁽⁵⁴⁾. *Exemplum*: oft wij spellen kennelijc dese silbeen, ende alle die silbee vander werelt aldus mit die **c** ende **k**, segghende: **ca** oft **ka**, oft **co** ende **ko**, **cu** ende **ku**, oft **cab** oft **kab**, **cob** oft **kob**, ende **cub** oft **kub**, ende

(53) *alleleens*: dezelfde (versterkte vorm van *alleens*) Cf. *WNT* en Verdam

(54) *soon*: Fr. *son*: toon (*WNT*).

crab oft **krab**, ende **crob** oft **krob**, ende **crub** oft **krub**, ende **cachtel**⁽⁵⁵⁾ oft **kachtel**.

Ende blijft aldus alleleens luudende ende daer *om* eist alleleens welc ghij neimt. Maer veel meesters viseren die **c** op die **a**, **o** ende **u**, ende op tvocael **e** ende **i** die **k**, ende dus pijn *elcken* te doene.

Dat de **d** ende de **t** huer voys oft voysen ooc bij na accorderen machmen hooren aldus. Exemplum: scriuende **da** ende **ta**, ende **de** oft **te**, ende **ti** oft **di**, ende **do** oft **to**, ende **du** oft **tu**, ende dab oft **tab**, ende **teb** oft **deb**, ende **dib** oft **tib**, ende **tob** oft **dob**, ende **dub** oft **tub**.

Ende dus na moghen sij mercanderen *voysen* ende nochtans een *verstant niet* geuende, want **da** ende **ta** en es alleleens *niet*, hoe wel dat soo nae voyst. Ende de **d** mach sonderlinghe de voys vander **t** dickwil *verscoonen*.

Exemplum bij dese woorden: **Bernaerdt**, **woordt**, **wordt**, **verstoordt**, **accoordt**, **voordt**, **hoordt**, **boordt**, **Hardincfoordt**⁽⁵⁶⁾, **Ildoordt**⁽⁵⁷⁾, **Monfoordt**⁽⁵⁸⁾, **Noordthendende**⁽⁵⁹⁾ et cetera, ende also voort, *commende* int laetste ende seer seldom int begin. Maer een **t** mach altoos int begin comen voor een **d**, ende de **d** nochtans houdende hueren voys.

Ende dat een **g** mach comen ende staen voor een **n** wille ic v bewijsen bij desen woorden. Exemplum: **magnificat** scrijftmen aldus ende men mochte ooc scriuen **mangnificat**; **magnus** oft aldus **mangnus**; **magnificencia** oft **mangnificencia**; **magnitudo** oft **mangnitudo**, ende comt alleleens als hier verclaert es. Maer **mang** dat es *beste* ende dus eest van alle deser ghelijcken.

Ende dat een **i** mach staen voor een *y*, ende dat wanneer zij comt int laetste vander silbee, oft int eerste. Exemplum: **bij**, **by**, **bi**; **wij**, **wi**; **zi**, **zij**; **di**, **dij**; **fi**, **fy**; **ghi**, **ghy**; **mi**, **my**, **Isenbrouck**⁽⁶⁰⁾, **Ysenbrouck**; **Ysaac**, **Isaac**; **yghelyc**, **ieghelijc**.

(55) *cachtel*: in W. Vlaanderen en Zeeland de naam voor veulen.

(56) *Hardincfoordt*: Hardifort (Vl. Harrevoort), een gemeente in Fr. Vlaanderen, kanton Kassel (cf. K. De Flou, *Woordenboek der Toponymie van Westelijk Vlaanderen...* (Gent, 1914-38).

(57) *Ildoordt*: deze plaatsnaam komt bij De Flou niet voor.

(58) *Monfoordt*: Montefort, een wijk van Capellebrouck (De Flou).

(59) *Noordthendende*: schrijffout voor Noordthende (?): deze plaatsnaam komt veelvuldig voor, o.m. te Becelare, Merchem, Snellegem en Wyngene (De Flou).

(60) *Isenbrouck*: wordt bij De Flou vermeld als 'eene niet bekende plaats'.

Maer in silbee daer een consonante comt voor tvocael ende een *consonante* bachten tvocael, cominde int midden, so soudt diuerschen soon maken. Dus hoordi wel dat *anders* gheen differentie en es tusschen die *i* ende de *y*, meer dan die *y* een lettel langher voyst dan de *i*. Ende dus leert elcken voort waer de *y* best dient buuten de *i*, ende de *i* enckel moeti vseren in cortten voisen.

Exemplum: **Bisseseele**⁽⁶¹⁾, **bisstandenesse**, **pillen**, **pisten**.⁺ Ende soo voort.

Dat een **z** ende een **s** alleleens voisen mach ende luuden int spellen, machmen⁺ (fol. 18r) hooren bij dese woorden. *Exemplum*: **saten**, **zaten**; **sabbelen**, **zabbelen**; **zac**, **sac**; **zalue**, **salue**; **zalich**, **salich**; **zalm**, **salm**; **sal**, **zal**. Dus muechdij hooren dat alleleens is. Maer esser kuer an, de **s** geeft haer vois langher dan die **z**.

Exemplum bij dese woorden: **salpeeter**, **saluator**; **zalpeeter** ende **zaluator**; **Sampson** ende **Zampson**, oft **Salomoen** oft **Zalomoen** ende soo voort.

Dat een **c** mach comen voor een **x** in sommige woorden, maer *niet* veel, wille ic v bewijsen bij desen woordaer esser kuer an, de **s** geeft haer vois langher dan die **z**.

Exemplum bij dese woorden: **salpeeter**, **saluator**; **zalpeeter** ende **zaluator**; **Sampson** ende **Zampson**, oft **Salomoen** oft **Zalomoen** ende soo voort.

Dat een **c** mach comen voor een **x** in sommige woorden, maer *niet* veel, wille ic v bewijsen bij desen woorden. *Exemplum*: oft men scrijft **Christus** oft **Xpristus**, oft **Xpristiaen**, **Cristiaen**. Oft **Xpristoffel**, **Cristoffel**; **Xprispijn** oft **Crispijn**. Ende dit es princhepael het beste ondersceet ende verstant om⁽⁶²⁾ subijt te leerenne oude lieden, oft jonghe lieden, tzij man, wijf oft kint. Die noit letter en saghen oft⁽⁶³⁾ kenden, aldus huer verstant te gheuene tondersceet van elcker letteren. Elc leere dus deen den anderen.

Tneghenste cappittel

sal wesen hoe dat inden *Abc* sijn letteren die drie letteren weert sijn ende som maer twee.

Ende dese letteren en sijn maer drie inden *Abc*. Dat es (*z* (*q* *ū*). Ende dat de (*z* twee letteren weert es, wil ic v bewysen. *Exemplum*:⁺ oft men scrijft **et** oft⁽⁶⁴⁾ (*z*/ aldus, het es alleleens. Maer *niet* meer letteren en vintmen inden *Abc* die twee letteren^{+/} (fol. 18v) doen dan de (*z*.

(61) *Bisseseele*: gemeente in Fr. Vlaanderen, in het kanton Bergues.

(62) Na *om* staat in het Hs. *volcken ende*.

(63) Na *oft* staat in het Hs. *ende*.

(64) Na *oft* staat in het Hs. *datmen*.

Ende die (q ende de **tra** (ū, **cc**) zijn drie letteren waert. Exemplum: oft men scrijft **con** oft (q aldus, het es alleleens; oft datmen scrijft tra aldus oft aldus ū, **cc**. Ghelijc ghij bij woorden veel bet verstaen muecht. Exemplum: **et cetera** oft (z **cetera**; vander (q: **contenteert** of (q **tenteert**, oft **consciencie** oft aldus: (q **sciencie**; vander **cc** ū: exemplum bij (q **tra: contra** oft (q̄ q̄ q̄. Aldus menigherhande machment scriuen oft (q̄ **rie** oft aldus (q **trarie**. Ende du suls vinden dat altoos alleleens compt.

Ende men vseert dese letteren zeer int corten spellen, alsoo men hier voren mach sien bij exemplen. Ende hoe wel datmen dese (z ende (q ende ū cc inden Abc scrijft, zij woorden nochtans niet met den Abc gherekent.

Noch datmen scrijft twee r, twee s, twee v-en men en reket maer die twee voor een, want inden Abc ne reketmen maer staende tweeentwintich letteren⁽⁶⁵⁾, ghelijc blijct int derde cappittel. Ende datmen twee r-en vint inden Abc, dat es om die soonsten tooch van letteren want screef men int midden een r ghesloten, **r** aldus, zij en toocht haer *niet* soo scoone als oft zij stonde int⁺ laetste ende een open erre int midden. Ende daer / omme vintmen inden Abc twee r-en, ende twee s-en ^{+/ (fol. 19r)} desghelijcx. Ende een langhe □ ende een corte s machmen *niet* al setten daer men wille. Want een langhe □ moeti altoos scriuen inden beghonsele vanden woorden ende in dat middel vanden woorden, ende een corte s aldus, altoos int laetste vanden woorden.

Datmen drie u-wen vseert te scriuen inden Abc: een cleen aldus: **u**, ende een aldus: **v**, ende dan een dobbel **v** aldus **vv**.

Item een cleen **u**, suldij weten, en machmen nummer meer setten inden gheschrifte, dan int midden vanden woorden oft int laetste. Ende een enkel groote **v** altoos int begin ende nauwers elders. Ende een dobbel **vv** int begin ende inde middel vanden woorde. Maer daer zij int midden staet oft int eerste, die dobbel **vv** maect altoos het beginsel vander silben. Exemplum: **vrou**, dit is een silbe; **wen**, dit es die tweede silbee, ende maect **vrouwe[n]**; **houwen, souwen, houwen**, etc.

Ende men mach ooc een **t** voor een **w** setten int begonsel vanden woorden. Exemplum: **tweentwintich, tweede, twelcke**, etc. Ende men mach ooc bringhen een **s** voor een **w** inden begonsel.

(65) Het woord *letteren* staat in het Hs. na *cappittel*.

Exemplum: **sweerden** oft **swemmen** oft **swijghen** oft **zwinghelen**. Ende nauwers elders vinde ic exceptio.

Dus leert ende onderwijst elcken aldus voort.

+ Tienste capittel

⁺(fol. 19v)

waer om men die tittelen vseert. Ende waermen die scriuen mach ende moet. Ende hoe die ghemaect moeten zijn.

Datmen tittelen⁽⁶⁶⁾ vseert int scriuen, dat es omme corte te spellene int scriuen van boucken, ende anders *niet*, oft in allen saken daermen wille. Ende men vint veelderhande tittelen ghelijc [ghij] elc bijsondert hier naer *verclaert* zult vinden.

Inden eersten vintmen een langhe tittele, aldus ghemaect zijnde - ende men vseertse te scriuen voor een **n** oft **m** in minderinghe van dien, waer zij staen, int middel vanden woorde oft int laeste. *Exemplum*: bij woorden als: **mānen**, **vrouwē**, **diēstē**, **ihōorificabilitudīatiōibus**⁽⁶⁷⁾ ende int eerste van dese woorde machmen maken een tittel *ende* nauwers elders. Maer hier twee: **mīnē**, **v'sīnē**,⁺ **wīnē**, **begīnē**, **dīnē**, **kēnē**, **wēnē**, **zēnē**, **hēnē**, **Hēdericsē**, **lēdē**, **pēnē**. Ende zoo voort, in allen saken daer een ⁺m † m **n** oft een **m** men scriuen soude, machmen een tittel daer voor scriuen.

Ende bouen een b hebbe ic weten vseren een langhe tittele. *Exemplum* bij dese woorden: □ **naert**, □ **tout**, □ **nardijn**, □ **bele**, □ **sabe**, □ **sten**, ende hier es die langhe tittele weert twee letteren,⁺ alst blijkt bij exemplen, te wetene **er**, die terminacie; want oftmen scrijft **ber** oft □, het doet al euen veel. ⁺er

Ten tweeden vintmen een corte tittele, aldus ghemaect zijnde:⁺ oft aldus ρ. Ende dese tittele doet also veel als **re**, dese / terminacie. *Exemplum* bij woorden als: ⁺/(fol. 20r) **presencie** oft datmen scrijft **p'sentie** aldus, het es alleleens; **p'scriptie** oft aldus: **prescriptie**, ende bij **preseruatijs** oft **p'seruatijs**, ende bij **presumcie** oft **p'sumtie**, oft bij **b'ken**, **c'tif** oft **c'tentatijs**⁽⁶⁸⁾. Ende dese tittelen ende terminatie *veranderen* in huer seluen also *men* hooren mach bijder tittelen vanden u-wen, ghelijc oft men scriuen wilde **v'gaen** aldus,

(66) *tittelen*: afkortingsteken, abbreviatuur (cf. *WNT*).

(67) In het Hs. staat dit woord voluit geschreven.

(68) *cretif* oft *cretentatijs*: bet. onduidelijk.

oft **vergaen** aldus, **v'staen**, **v'stantenesse**, **v'holen**, **v'borghen**, **v'handelt**.

Men soude altoos moeten scriuen een corte tittele ende gheen langhe. Nochtans heeftet in sijn spellen die terminatie vander langher tittelen voor hem. Ende dit es een sonderlinghe exceptie. Maer met corte woorden salmen antwoorden oft iemant vraechde, waer men die cortte ende langhe titte[le]n vseren sal.

Segt ende antwoordt aldus: Bouen alle corte letteren machmen vseren corte tittelen ende bouen alle langhe letteren een lange tittele ende huer gheluuut nemende altoos op de *voorseide* terminatie **er** oft **re**. Ende daer naer dat dat *voorseide* woordt voort dan⁺ sal luuden, soo suldij jugeren. Exemplum: an **qui** ende **que**. Wanneer ghij een langhe tittel stelt bouen een q, soo maket **que**, ende wanneer het es een corte, ^{+ue † ui} soo eest **qui**. Voort an v'langhen ende⁺ **vredelijc**. Wanneer ghij scrijft een v mit eender langher tittelen die v doorslegen, exemplum als hier *Q*: dit maect altoos ^{+er (terminatie)} ver.⁺ Maer / een v mit eender cleender tittelen maect **vre: vredelijc, vresamelijc, vremelijc**⁽⁶⁹⁾. ^{+/ (fol. 20v)}

Ende an de p moet die corte tittele bouen staen ende die langhe onder. Exemplum bij **perceucien, permentieren**⁽⁷⁰⁾, **permanteren**; int corte; **Psecutien, Pmentieren, Pmanteren**. Ende inden gheheelen Abc ne vint men gheen lettere, daermen die tittelen mach onder vseren, dan die **p** alleenlijc.

Dat een **p** mach hebben een langhe titel bouen dat mach comen⁺ ouermids een **n** die de **p** volcht. Exemplum als aldus: **pntere**, ende maect **presentere**. Een corte ^{+sen (terminacie)} tittele bouen de **p** machmen setten aldus **p'**, ende die tittelem maect alsoo veel als **re**, ende maect **pre** tsamen, ghelijc voren wel bewesen es bij exemplen. Die **p** mach hebben noch een tittele, comende van bachten aldus **p**); ende dese⁺ tittele maect alsoo veel als **ro**, dats mitter **p** en **pro**, ende dese tittele en vintmen nauwers dan an de ^{+ro (terminacie)} **p**. Ende dus heeftet die **p** drie tittelen.

Een **q** mach hebben sesse tittele. Ten eersten een langhe tittele.

(69) *vremelijc*: krachtig, voordelig, nuttig (van Mnl. *vrame*).

(70) *permentieren, permanteren*: dialectische variant van *permitteren*, toelaten, dulden.

Exemplum als bij dese woorde ende deser ghelijc als **quoniam**⁺ aldus oft dus: **q̄m**.

Die tweed es een cleene tittele aldus **q'** ende⁺ maect **qui**; doeter toe een **a**, maect **quia**. Die derde es een⁺ **o** bouen een **q**, voor een tittel staende, ende maect **quo**, ende es⁺ also veel als **w**. / Die vierde tittel machmen setten voor een **q** aldus⁺ **q**, ende maect **quod** op die terminatie **uod**. Die vijfste tittele maectmen van een □ volghende de **q**. Exemplum aldus **q**□ ende⁺ maect **que** op die terminatie **ve**.

Exemplum **q^oq**□. Sesste tittele maectmen van een **ū** ende maect also veel als **tra** oft **ua**⁽⁷¹⁾. Exemplum: stel een **q** ende een **tra** daer bouen aldus **q^u** ende bouen die (**q** een **tra** daer es die **ū** drie letteren waert. Exemplum: **q^u** oft **contra**. Dat een (**q** mach comen voor een tittele wil ic v bewysen.⁺ In allen woorden daer int laetste comen moet **us** men mach die 9 inde stede stellen. Exemplum: **tu9, bon9, illusionib9, benedict9, fruct9**.

⁺ Een tittel mach staen bouen een **l**, ende maect also veel als **vel**, ende moet staen aldus □. Noch mach een **r** staen voor een tittele achter de **q** ende dan maket **quia**. Een **r** mach ooc staen bouen⁺ een **d** aldus [**d^r**] ende dan maket **dicitur**.

⁺ Noch een **t** mach hebben een tittele, ende es een langhe tittele, ende dan maket **est**. Ende bouen een **q** mach staen een **u** ende dan maket⁺ **qua**.

Exemplum. Om cort te leeren spellen:

(**z, (q, 9, m**□, **ū, □, r', t', t^u, □, d', ē, q, η, qd, q**□, **t**□, **n**□, **q^a, q^r, tanq**□.

⁺ Item gheene tittel mach, min noch ooc mee,

⁺ Ghedraghen dan letteren drie oft twee,
Salmense te rechte scriuen,

⁺am (terminacie)

⁺i vocael (terminacie)

⁺o vocael (terminacie)

⁺/ (fol. 21r)

⁺uod (terminacie)

⁺□ consonante

⁺us (terminacio)

⁺el (terminacio)

⁺r consonanten

⁺ur (terminacio)

⁺u (vocael)

⁺Regula

⁺(fol. 21v)

Ghelijc hier voren ghetoocht es, ende u niet onghetoocht en sal bliuen

Twaelf tittelen vinde ic ghescreuen
Die alle silbeen uwtganc gheuen
vijf letteren bij ghetale

(71) *oft ua*: bet. van dit alternatief is onduidelijk; misschien is *ua* corrupt voor *cc*. Zie echter ook verder in ditzelfde hfst. waar **q^u** gezegd wordt *qua* voor te stellen.

iiij consonanten ende iiij vocalen. Exemplum
 Vocalen syn dese **i, o, u, e**
 Ende consonanten **c, z, q, □**
 Ende dander zijn hier int wesen **m□, p', P, q)**

Het elfste cappittel

hoe een q niet sonder v spellen en mach, ten sij bij tittelen, bachten, bouen
 oft onder, oft bij iij oft ij.

Een **q** en mach nummermeer sonder **v** spellen sij en moet der **q** volghen, soude de **q**
 spellen. Exemplum: set alle die consonanten bijder **q^{en}** diemen vint, sonder de **v** oft
 de **r, so** suldi claerlijc vinden dat de **q** sonder **v** *niet* spellen en mach.

Het twaelfste cappittel

hoe die k ende c huer voysen moeten veranderen op die vijf vocalen als
 hier *naer* volghet. *Exemplum*.

De *voorseide* **k** mach wel spellen op de vijf vocalen sonder huer propre voys te
 veranderen. Maer men en vseert dat *niet* also. Maer in dese manieren moechdij die
 k vseren onbegrepen, te wetene op tvocael **e** ende **i** ende somtijden vp de **a**. *Exemplum*
 om karolus.

Item de **c** en mach huer propre voys *niet* houden op de vijf vocalen⁺ / ende dat es
 op **e** ende **i**. Want die **c** staende bij de **e** dat spelt **ce**, daer de **c** voor de **a** staende^{+/} (fol. 22r)
 spelde **ca**, ende soudese dese voys behouden, so soude de **c** ende **e** bijden anderen
 staende spellen **ke**, dwelcke *niet* wesen en mach. Ende daer omme vseert men meest
 de **c** op de covalen **a, o** ende **u**.

Dus leert elcken den anderen.

Het dertienste cappittel

es hoe de h gherekent wort voor gheen *lettere*, ende waermense nemen sal
 voor een *lettere* als hier naer.

Ghij sult weten dat een **h** gheen *lettere* en es, hoe wel dat wijse leeren inden *Abc*,
 ten waere dat de **h** stonde inden *beghinsele* vanden woorde. *Exemplum* als: **haer**,
hebben, hij, hier, herte, oft

ooc int midden vanden woorde, op dat sij tbeginsele ware vander silbeen. *Exemplum* als: **gehaert, ghehadt, geheescht**.

Voort ooc *wanneer* een **h** compt bachten een *c*. *Exemplum* als: **echter, heesch, recht, licht**. Al hier moet de **h** een *lettere wesen*: waeromme? Want men macht sonder **h** *niet* spellen.

Ende niewers elders en es de **h** bekent voor een *lettere*. Maer sij *verscoont* elc silbees gheluudt. *Exemplum*: **ghe, ghij, ghonder, beghonst**. Dese woorden ende deser ghelijc sijn beter ludende metter **h** dan sonder **h**. Ende al waerder de **h** *niet*, men mochte *v*⁺ *niet* begrijpen. Ende dus muecht / ghij die **h** setten in alle silbeen daer sij niet en dient also wel als daer sij dient. *Exemplum*: **shanthifhichethur, shetten**. ^{+/} (fol. 22v)

Voort mach een **h** staen voor een **f**. *Exemplum* an: **Philips, filosofhen, philosophia, phisica**, ende so voort in dier manieren van allen anderen.

Tveertienste cappittel

es hoe menich weruen datmen die vocalen dobbeleren mach.

Om te weten hoe menich weruen datmen die vocalen dobbeleren mach ende ten profite comende in onser talen, so beuinde ic datmer veertiene terminacien van dobbeleringhe vint in orthographia, ende men heetet dyptonghen alle dese dobbeleringhe.

Ende ghij sult weten dat tvocael **a** wordt driewerf ghedobbeleert: inden eersten machmen setten bij die **a** een **e** aldus **ae**. Ten tweesten machmen setten bij de **a** een **i** *aldus* **ai**. Ten derden machmen setten bij die **a** een **u** aldus **au**.

De dobbeleringhe van tvocael **e**. *Exemplum*. Inden eersten machmen tvocael dobbeleren 3 werven⁽⁷²⁾. Men mach twee **e**-en bij mercanderen setten. Ten 2^{sten} machmen setten bij een **e** noch een **i**. Ten derden machmen setten een **e** ende **u** tsamen.

De dobbeleringhe van tvocael **i**. *Exemplum*. Inden eersten machmen tvocael **i** dobbeleren 2 weruen.

Men mach een **i** ende tvocael **e** tsamen setten

⁺ Ende dan twee **ij** te samen binden sonder letten

⁺(fol. 23r)

(72) *werven*: het Hs. heeft *werwen*.

De dobbeleringhe van tvocael **o**. *Exemplum*.

De **o** machmen dobbelieren vier weruen
 Inden eersten mach een **o** ende een **e** tsamen staen
 Ten tweesten een **o** ende een **i** sonder letten
 Ten derden twee o-en wilt *verstant* ontfaen
 Ten vierden suldi een **o** ende een **u** bij mercanderen setten.

De dobbeleringhe van tvocael **u**

De **u** machmen dobbelieren twee weruen. Inden eersten mach men een **u** ende een **e** bij mercanderen setten. Ende een **u** ende een **i** voorwaer sonder letten.

Ende dit es tfondement van allen spellinghen ende vander const van orthographia, ende dit es onbekent veel meesters. Ende ooc vintmen veel ghebrex hier of onder de ghemeene lieden, ende daeromme leertse ende ouermercxse bouen al wel.

Dit es de figure hier af:

Ghedobbeleeret {	A driewerf ae ai au
Ghedobbeleeret {	E driewerf ee ei eu
Ghedobbeleeret {	I tweewerf ie ij
Ghedobbeleeret {	O vierwerf oe oi oo ou
Ghedobbeleeret {	U tweewerf ue ui

Alle dese dipthonghen moghen in Vlaemsche spellen. Ende daer⁺ sijnder viere die niet spellen / en moghen. Also ghij hier naer sult moghen verstaen bij een cappittel ⁺ / (fol. 23v) dat hier naer volcht.

Tvijftienste cappittel

es hoe datter vier diptongen sijn, de welcke men hier naer hooren sal.

Men sal weten datter vier diptonghen sijn,
 Daermen in Vlaemsche niet mede spellen en mach, ende dat sijn
 Dese: **ao, eo, ea, oa**, seker al eenpaer
 Hoe ghijt proeuet, ghij vindt sonder twijfel waer,
 Maer int Latijn ende int Griecx moghense wel spellen,
 Dit onthout van mij, ghij jonghe ghesellen.

Tsestienste cappittel

sal wesen een natuerlijcke figure van alle de silbeen diemen met twee letteren maken mach, also wel een vocael

voor een consonante, als een consonante voor een vocael. *Exemplum.*

Maer in dese figure moeti tverstant begrijpen aldus vander orthographien: ghij moet alle die vijf vocalen gheuen een consonante. Niet dat ghij alle die vijf vocalen tsamen nemen moeghet, maer gheeft alle die vocalen elc sonderlinghe een consonante. *Exemplum.*

Als compt mitter **a** op de consonante **b** ende dan compt mitter e-en op de **b**, ende dan mit tvocael **i** op de **b**, ende dan compt mitter **o** op de **b**, ende dan compt mitter **u**-en op de **b**. Ende dus laet die⁺ vijf vocalen op elc *consonante* / gaen. Ende so hebdi natuerlijk tverstant vander figueren. Ende ghij sult weten dat deerste figure gaet ⁺ (fol. 24r) metten vocalen opwaerts. Ende dander figure elc consonante op die vijf vocalen gaende also nederwaerts. Ende alle die silbeen die niet spellen en moghen, suldi hier na uwtgheteekent sien staen met eenigherhande lijnien, tenden ghescreuen staende niet.

Exemplum:

{ A e i o u }	b	ib	ende	ub		b	} A e i o u }
	c	uc				c	
	d	ed	id	ud	od	d	
	f	if				f	
	g	ig	og	ug		g	
	l					h	
	m					i	
	n					l	
	p	ip				m	
	r	ir				n	
	s					p	
	t					qu	
	u					r	
	x	ix				s	
	y					t	
	z					v	
					w		
					z		

Noit en sach ic stellen **a e i o** oft **u** voor **h k q** dat mochte spellen.

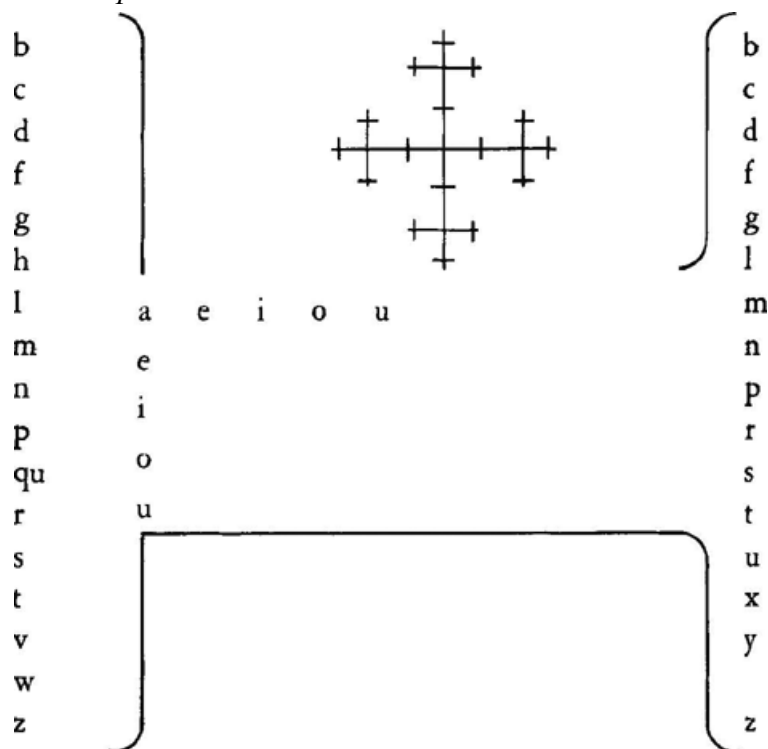
⁺ Tseuentienste cappittel

⁺ (fol. 24v)

es een scoone figure *daer* in begrepen es al int corte alle de silbeen ende de vergaringhe van drie letteren, te wetene een consonante voor een vocael ende een consonante daer achter, also wel diemen vseert als diemen niet en vseert.

Maer diemen *niet* en vseert suldi vinden bij exceptio al int corte wel verclaert.

Exemplum:



Tusschen beide de b-en machmen *niet* stellen e noch i dat soude moghen spellen;

Maer **a**, o ende **u**, wilt *verstaen*,

⁺ Tusschen twee / b-en moghen wel tsamen gaen.

Noch tusschen **b** ende **c** en mach *niet* staen **i**

Maer **a**, **e**, **o** ende **u**, *verstaet* wel mij.

Tusschen de b ende de d en es gheen defference⁽⁷³⁾,

Maer tusschen de **b** ende **f**

En mach **a**, **e**, **i** niet comen te wense,

⁺ (fol. 25r)

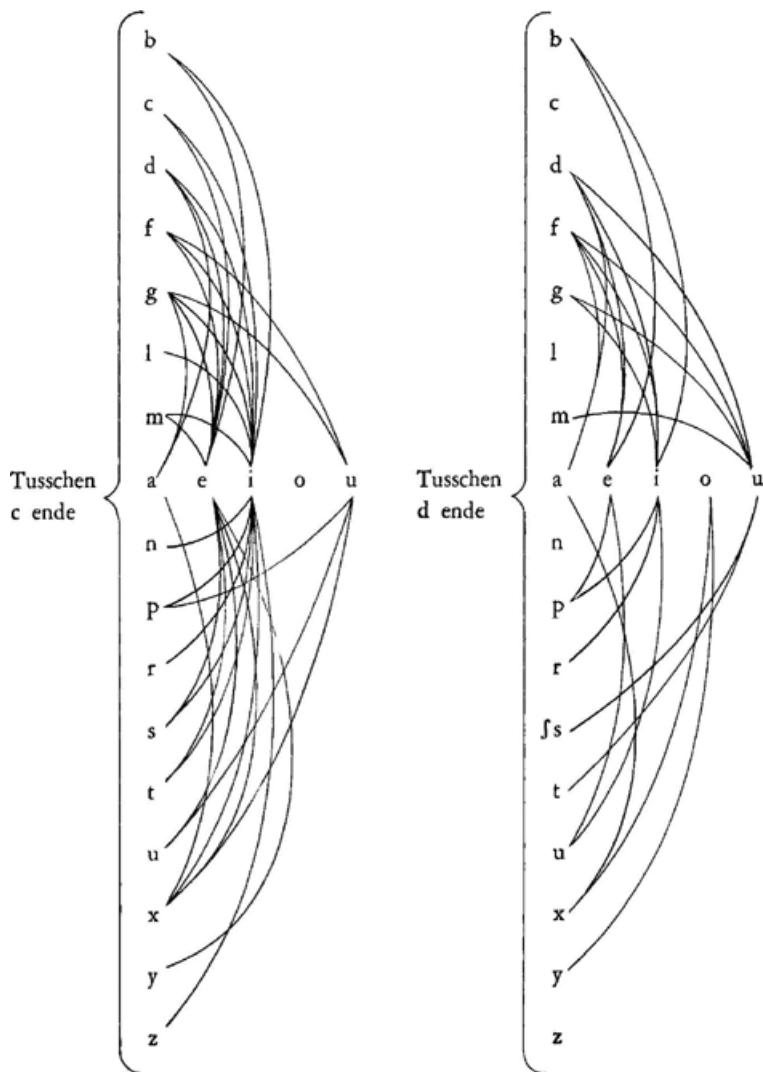
(73) De bet. van dit vers is wel: wat voor een *b* geldt, is ook waar voor de *d*.

Nv oft nummermeer mede
 De u tot gheender stede.
 Tusschen **b** ende **g** en machmen *niet* setten
A, e oft **i**, *maer o* ende **u** spelt sonder letten.
 Tusschen **b** ende **l** en es
 Gheen differentie, *verstaettet* wel.
 Ende tusschen **b** ende **m** en spelt niet
A, e ende **i** sonder verdriet,
 Maer **o** ende dat claer,
 Maer **u** niet een haer.
 Tusschen **b** ende **n** en es gheen deffect,
 Maer tusschen **b** ende **p** es ghebrec, ic segt,
 Want **e, i, o** ende **u** en machgher *niet* tusschen staen
 Maer **a** alleene, hoort *mijn* vermaen.
 Tusschen **b** ende **r** en vintmen **i** in woorden *niet*
Maer a, e, o ende **u**, dit wel aensiet,
 Tusschen **b** ende **s** en es gheen ghebrec,
 Noch tusschen **b** ende **t**, dit elc *mercanderen* segt
 Tusschen **b** ende **u** mach comen **a** ende **o**
 Ende niet **e** ende **i** oft **u** oft de **u** en staet voor een diptongo.
 Tusschen **b** ende⁽⁷⁴⁾ **y** ende **b** ende **z**
 Moghen staen de vijf vocalen ree
 Hier eist al vander *lettere b*.

Ende dus moechdij verstaen van alle den anderen.

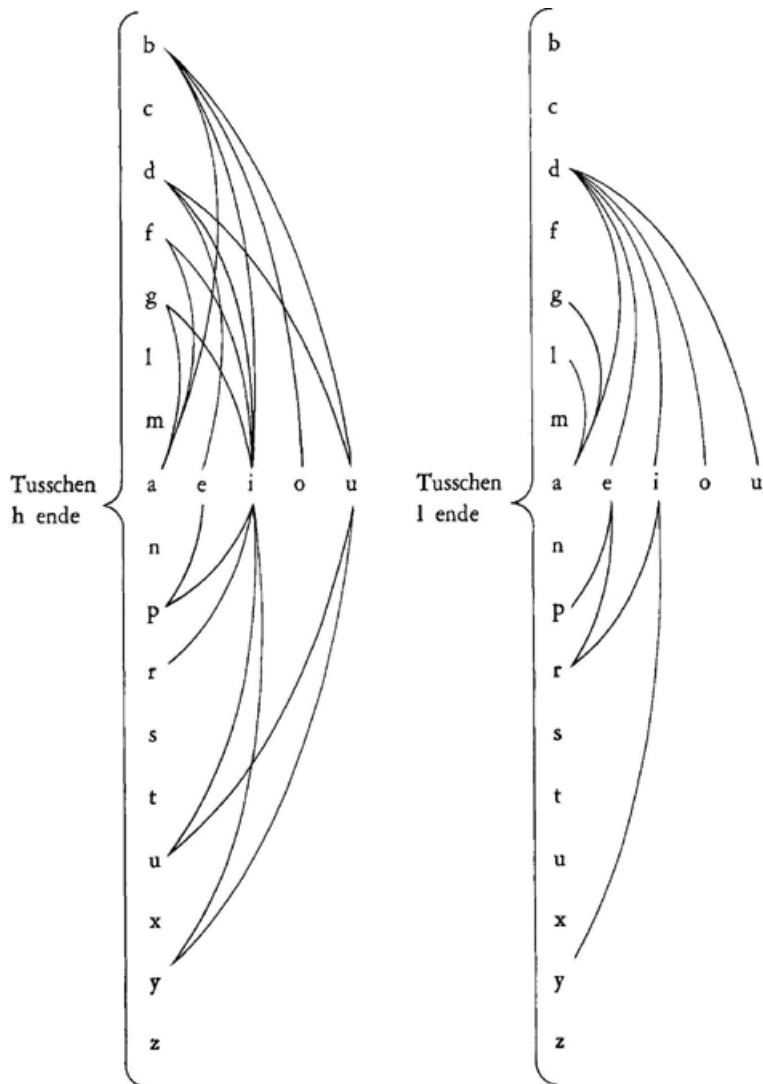
Hier naer volghen voort de exceptien vander c-en bij figueren:

(74) *ende*: het Hs. heeft *enden*.



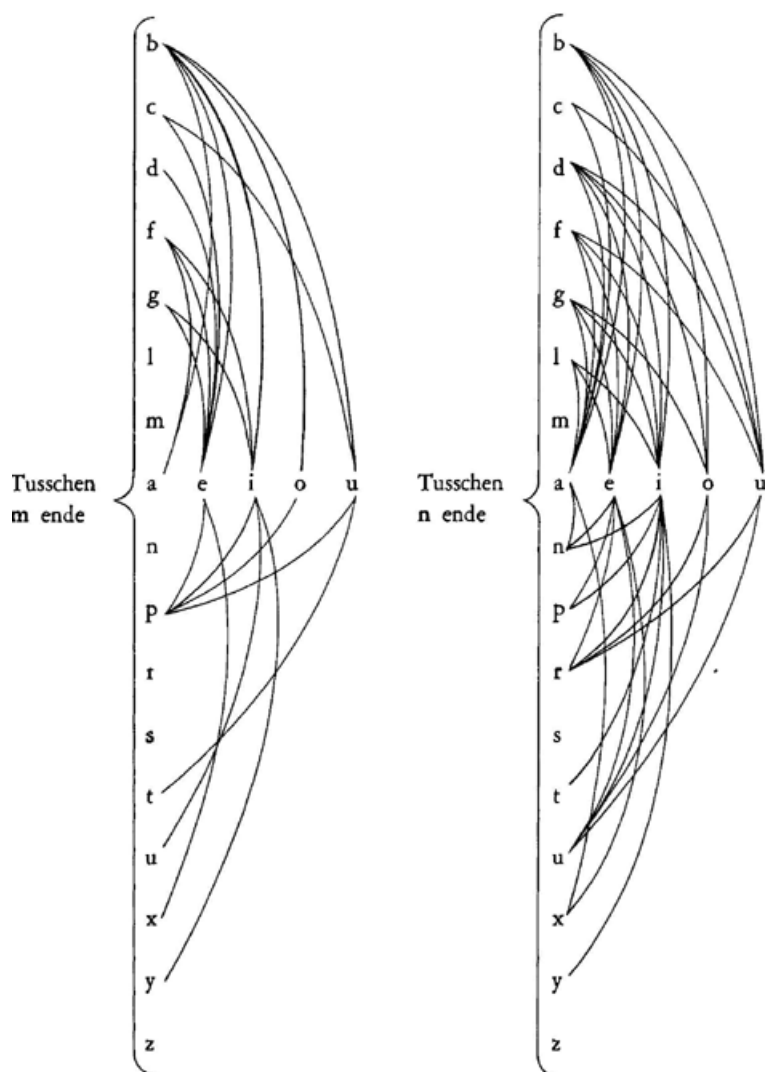
+

+(fol. 25v)



+

+(fol. 26v)



⁺(fol. 27r)⁽⁷⁵⁾

- (75) Op fol. 26 komen in het Hs. de 'figueren' voor van respectievelijk f en g gevolgd door een vocaal en een consonant. Ze werden echter niet ingevuld en daarom hebben we ze hier niet overgedrukt. Dit geldt ook voor de 'figuere' van respectievelijk p, r, s, t, v en w, elk gevolgd door een vocaal + consonant. Ook deze werden hier weggelaten om dezelfde reden.

+ **Tachtienste cappittel**

+(fol. 29r)

es een scoone figure daer in begrepen es alle die silbeen diemen maken
mach mit ij consonanten voor een vocael.

Exemplum:

br	bl				
cr	cl	cn			
		kn			
dr					
fl	fr				
gr	gl				
pr ⁽⁷⁶⁾	pl				
st	sn	sm	sr ⁽⁷⁷⁾	sl	
tr					
vr	vl				
wr					

Achter **h, k, q** ende **r** en mach gheen *consonante* comen,
Dat spellen mach ende comen *den* Vlaminck te vromen,
Ende **l, m, n, t** ende **c** en moghen niewers achter staen
Dan volghen de **s**, hoort altijd na *mijn vermaen*,
Ende naer **l, m, n**, *verstaet* ooc mede,
En vintmen gheen *consonante* staende teenigher stede.
Maer den reghel *princhepael*, wilt wel *verstaen*,
Naer **b, c, d, f, g, p, s, t, v, w** mach **l** ende **r** gaen
Ende seer wel *vergaren* saen,
Sonder **sr** ende **wl** alleene,
En mach spellen groot noch cleene.
Exemplum als bouen.

(76) *pr*: het Hs. heeft *gr*.

(77) *sr*: fout voor *sp*? Men vgl. echter het voorlaatste vers verder in dit hfst., maar ook Hfst. 20 en 24 waar *sc* staat.

⁺ **Tneghentienste cappittel**

⁺(fol. 29v)

es een scoone figuere daer in begrepen sal sijn alle die silbeen van twee consonante voor een vocael ende een consonante daer achter.

Exemplum als hier naer volghende es etc.

br	bl		a	e	i	o	u	b	
cr	cl		cn					c	
dr			kn					d	
fr	fl							f	
gr	gl								
pr	pl							g	
st	sn		sm	sr ⁽⁷⁸⁾	sl.			o	l
tr								u	m
vr	vl								n
wr									p
								r	
								s	
								t	
								u	
								x	
								y	
								z	

(78)

(78) Vgl. de vorige voetnoot.

+ **Teenentwintichste cappittel**

+(fol. 31r)

es een scoone figure daer in begrepen es alle die silbeen van een consonante voer twee vocalen als hier naer volcht.

b	}					
c						
d						
f						
g			ae	ai	au	
h			ee	ei	eu	
l			ie	ij		
m			oe	oi	oo	ou
n			ue	ui		
p		}				
r						
s						
t						
v						
w						
z						

+ **Tweentwintichste cappittel**

+(fol. 31v)

es een figure daer in begrepen sijn alle die silbeen van een consonante voor twee vocalen ende een consonante daer achter.

b						b
c						c
d						d
f						f
g		ae	ai	au		g
h		ee	ei	eu		l
l		ie	ij			m
m		oe	oi	oo	ou	n
n		ue	ui			p
P						r
r						s
z s						t
t						u

V

W

X

+ **Drientwintichste cappittel**

+(fol. 32r)

es een figure daer in begrepen es alle die silbeen van een *consonante* voor twee vocalen ende twee consonanten daer achter.

b				
c				
d				
f				
g				
h	ae	ai	au	
l	ee	ei	eu	
m	ie	ij		
n	oe	oi	oo	ou
p	ue	ui		
r				
z				
s				
t				
v				
w				

+ **Tvierentwintichste cappittel**

+(fol. 32v)

es een figure daer in begrepen es alle de silbeen van twee consonanten voor twee vocalen als hier naer *verclaert*.

br	bl						
cr	cl	cn					
dr				ae	ai	au	
fr	fl			ee	ei	eu	
gr	gl			ie	ij		
pl	pr			oe	oi	oo	ou
st	sn	sm	sc ⁽⁸⁰⁾	sl	ue	ui	
tr							
vr	vl						
wr ⁽⁸¹⁾							

(80) Men vgl. voetnoot 77.

(81) Hoofdstuk 25 ontbreekt in het Hs. (zie Commentaar).

C. *Bespreking*

Het *eerste* hoofdstuk is onvolledig: het begin ging verloren wegens het ontbreken van tenminste één blad tussen de huidige fols. 8 en 9. Het opschrift werd ontleend aan de 'tafele' op fol. 4^r.

In dit hoofdstuk wordt een warm pleidooi gehouden voor de 'scritfuere', de kunst van het schrijven. Naar echt middeleeuwse traditie wordt daarbij een beroep gedaan op 'autoriteiten' zoals Sint Augustinus, en worden de banden met de religie en God sterk benadrukt. Zoals alle menselijke uitvindingen kan deze 'aert' weliswaar voor minder lofwaardige doeleinden misbruikt worden, maar dat ligt alleen aan de gebruiker en niet aan de kunst zelf. Opvallend is de bijna geëxalteerde en profetische toon, die men eerder zou verwachten in een sermoen dan in een introductie tot een zo nuchter en toch weinig emotioneel geladen onderwerp als de spelling.

Het opschrift van het *tweede* hoofdstuk werd weer overgenomen uit de 'tafels' op fol. 4^r. Op dezelfde gevoelsgeladen wijze als in het vorige 'cappittel' probeert de auteur er hier zijn lezers van te overtuigen dat de orthografie, zij het dan met enige moeite, door iedereen kan geleerd worden. Voor de enen is dit moeilijker dan voor de anderen, maar mits de nodige tijd, volharding en inzet, zullen allen deze kunst machtig worden, verzekert de auteur.

Ook bij *hoofdstuk 3* werd het opschrift uit de 'tafele' overgenomen. Dezelfde schoolmeesterachtige toon als in de vorige hoofdstukken overweegt. Tussendoor wordt ons meegedeeld hoeveel letters er in het alfabet voorkomen en welke daarvan de voornaamste zijn.

Het aantal letters is hier vijfentwintig, waarvan er drie (hij noemt er echter vier!) minder gebruikt worden (vgl. Hfst. 12). Bij J. Lambrecht zijn er drieëntwintig zg. 'ronde letters': dezelfde als de 22 voornaamste hier, maar met toevoeging van de *h*. In het Latijn zijn er volgens Lambrecht eenentwintig: hij noemt er echter twintig op, nl. dezelfde als hier, maar zonder *k* en *y*. Over de *h* zegt Lambrecht: 'zegghen zy datt ghean letter en es maar heatent alleaen ean teaken van huithasemijnghen'. Men vgl. hieronder Hfst. 12 en vooral Hfst. 13.

De Heuiter vermeldt negentien consonanten, dezelfde als in ons traktaat, maar met toevoeging van *h*, *v* en *w*.

Het *vierde* hoofdstuk bespreekt de vocalen, de letters die 'ons alder noot sakelycxte zijn om spellen'. Het opschrift werd ook hier overgenomen uit de 'tafele' op fol. 4^r.

De vijf 'natuerlijcke letteren' of vocalen zijn zij die 'alle dander let-

teren doen voysen ende luuden'. Zonder hen kan men ook geen 'vergaringe', d.i. een syllabe, vormen.

De vergelijking met de klok die door aanraking van de klepel geluid voortbrengt, heeft de auteur blijkbaar zodanig meegesleept dat hij besluit: 'aldus en moghen dese roepers, dat zijn dese vijf vocael letters, gheen ghelut gheuen zonder dander letters'! Toch verklaart Lambrecht heel te recht: 'ia ean vocale alleen maakt zomtjids ean sillebe of woord' en ook Goropius Becanus vestigt daarop de aandacht: 'Vocales autem & ipsae per se enunciatae auditum mouent'⁽⁸²⁾.

Op te merken valt nog dat de auteur geen onderscheid maakt tussen korte en lange klinkers en dat een letter als schrijfteken niet duidelijk onderscheiden wordt van de letters als voorstelling van een klank.

Het *vijfde* hoofdstuk bespreekt de consonanten. Hierbij wordt sterk de nadruk gelegd op de naam, zoals ook blijkt uit het opschrift dat ook hier weer uit de 'tafele' werd overgenomen.

Zoals bij het vorige hoofdstuk wordt ook hier de klank als uitgangspunt genomen. Alleen als ze samen met een vocaal voorkomen kunnen ze een syllabe of een woord vormen. Ook Lambrecht legt hierop de nadruk: Consonanten 'dat zijn médeludende / médesprekende / ende médevoaisghéuende letters / de welke nemmermeer alleane / noch al stonden zy alle by ean / en connen noch en móghen sillebe noch woord ghemaken'.

Het onderscheid tussen een 'silbe' of 'silbee' en een woord is dat men de eerste niet verstaat, het woord daarentegen wel. Verstaat men een silbe, dan is het een woord dat uit één silbe bestaat. Hierop gaat het volgende hoofdstuk nader in.

Vanaf *hoofdstuk 6* komen de opschriften in de tekst zelf voor. Breedvoerig weidt de auteur hier uit over wat een 'vergaderinghe' of 'silbe(e)' is. Een eenvoudig middel om te weten hoeveel syllaben er in een woord voorkomen, is te tellen 'hoe menich werf uwen mont open ende toe gaet ouer een woort te noemene ende te segghene'.

Het *zevende* hoofdstuk sluit nauw aan bij het voorgaande. Het onderscheid tussen een 'silbe' en een woord, dat reeds terloops in hoofdstuk 5 werd aangegeven, wordt hier met voorbeelden geïllustreerd. Syllaben zijn 'vergaringhen' van letters die 'gheen proper verstant (d.i. een eigen betekenis) en geuen oft hebben'. Hebben ze wel een betekenis,

(82) G.R.W. Dibbets, *Op. cit.*, p. 80. Men vgl. ook vv. 454-55 in het dichtwerk.

dan zijn het woorden, maar als ze samen met nog andere silben voorkomen, zijn ze dat niet langer, maar worden weer 'silben' genoemd.

In *hoofdstuk* 8 worden een aantal gevallen besproken van afzonderlijke medeklinkers of combinaties die geheel of zogoed als geheel hetzelfde geluid voorstellen. Hierbij zijn er een reeks stemhebbende consonanten naast hun respectieve stemloze equivalenten: *b - p, d - t, z - s*.

Daarnaast zijn er louter spellingsvarianten die met de klank niets te maken hebben; *f - ph* en *c - xp*. Tussen beide in is er de *c* die soms dezelfde klank als de *k* voorstelt, maar soms ook niet. Vermoedelijk is de gelijkstelling van *gn* met *ngn* ook geen loutere spellingsaangelegenheid, daar deze beide spellingen maar verdedigbaar zijn als de aan de consonantcombinatie voorafgaande vocaal in alle geval genasaliseerd wordt.

Bij deze eerste gevarieerde en natuurlijk ook onvolledige reeks van 'letteren die huer voysen bij nae alleleens uwtbringhen', treft men dus alleen consonanten aan. Toch is er een uitzondering: de *i - y* vocaal, waarbij in feite ook nog de *ie, ij* en *ye*-spellingvarianten betrokken worden.

Vatten we even samen wat de auteur over elk van deze gevallen zegt:

- 1 *b - p*. Alhoewel beide nagenoeg dezelfde klank voorstellen, zal men er zich 'int scriuen' toch voor hoeden beide door elkaar te gebruiken. Als reden wordt opgegeven dat, alhoewel beide 'soo na mercanderen voysen', de 'wtganc vanden vois' toch niet precies gelijk is. Men kan alleen vermoeden dat de auteur hiermee het stemhebbende, respectievelijk stemloze karakter van deze consonanten zal bedoeld hebben. Opmerkelijk is hierbij dat in al de voorbeelden het *b - p* alternatief uitsluitend in Anlaut voorkomt. In gevallen van *b - p* in Inlaut waar naast een *b - p* wisseling in Anlaut ook de mogelijkheid voor de hand lag hetzelfde te doen voor de Inlaut, blijft deze onbenut. Zo geeft hij wel *bib* naast *pib*, maar niet *bip* en *pip*. Met uitzondering van *bab* of *pab*, dat ook als een woord kan beschouwd worden (dan wel *pap*, men vgl. *op* in cap. 6) zijn alle voorbeelden eerste syllaben van woorden, zodat de Auslaut helemaal buiten beschouwing blijft. Men vgl. ook de voorbeelden *tob* of *dob* bij n^o 4 hierna.
- 2 *ph - f*. Men gebruikt *ph* alleen vóór *a* of *i*, overal elders steeds *f*. Als reden geeft de auteur alleen dat 'ict noit anders andere meeesters en sach vseren'. Men vgl. vv. 247-54 in het dichtwerk.
- 3 *c - k*. Beide stellen een en dezelfde klank voor als ze staan vóór een *a, o* of *u*; volgt er een *i* of *e* op, dan is dat niet het geval. Cf. J. Lambrecht: 'c: de welcke heeft twea crachten te weten van ean k ende

dat alsse staad voor een a, o, of u: ende van ean s ende dat voor e of i staande'. Immers dan 'nemense eenen diuerschen soon' (d.i. klank). Het is dan ook niet te verwonderen dat de auteur vastgesteld heeft dat 'veel meesters' aan de *c* de voorkeur geven als *a*, *o* of *u* volgt, maar aan de *k* als *e* of *i* volgt. Hij geeft de raad zich aan dit gebruik te houden. Men vgl. ook n^o 8 verder in dit hoofdstuk en cap. 12 hieronder. Zie ook vv. 189-216 in het dichtwerk.

- 4 d -t. Ook hier komt de auteur dicht bij het onderscheid dat wij gewoon zijn als stemhebbend en stemloos te betitelen. Ook van de foneemwaarde die deze letters soms hebben is hij vaag bewust. Immers, de auteur merkt op dat de 'voys' of 'voysen' bij beide bijna dezelfde is (of zijn), maar dat ze 'een verstand niet geuende' zijn, m.a.w. dat ze toch een semantisch onderscheidende functie hebben.

De *d* 'verscoont' de 'voys' van de *t*, vooral in Auslaut, maar 'seer seldom' in Anlaut. Bij het begin van een woord kan *td* wel voorkomen, maar stelt dan toch alleen de d-klank voor. Voorbeelden geeft hij bij deze laatste opmerking niet.

- 5 gn - ngn. Beide spellingen dragen de goedkeuring van de auteur weg, maar in feite geeft hij de voorkeur aan *ngn*. Een reden daarvoor geeft hij niet. Men vgl. vv. 243-46 in het dichtwerk.
- 6 y - i. In Anlaut of op het einde van een syllabe kan *i* of *y* (ook *ij*) gebruikt worden. Uit de voorbeelden blijkt echter dat ook nog *ye* en *ie* als goede spellingen aanvaard worden. Staat de vocaal *i/y* of *ij* echter tussen twee consonanten, dan is er een 'differentie' tussen beide: de klank voorgesteld door *y* is dan 'een lettellangher' dan die van *i*. De auteur geeft dan ook de raad *i* tussen twee consonanten alleen in 'cortten voisen' te gebruiken. Is de klank niet kort, dan is het aanbevolen *y* te gebruiken. Men vgl. vv. 143 e.v. in het dichtwerk.
- 7 z - s. Alhoewel de auteur begint met te zeggen dat beide 'alleleens' in klank zijn, voegt hij daar toch onmiddellijk een eerder duistere raad aan toe: 'esser kuer an', d.i. als de keuzemogelijkheid bestaat (wanneer?), dan is de *s* 'langer' dan die van de *z*. Het woord 'langer' lijkt wel eigenaardig als, naar men kan vermoeden, hij in feite 'scherper' zou bedoelen. Men vgl. ook vv. 167-82 en vv. 255-65 in het dichtwerk.
- 8 c - x. Dit is een eigenaardig geval. Immers, de *c* werd reeds in hetzelfde hoofdstuk behandeld (zie n^o 3 hierboven), zij het dan als alternatieve spelling voor *k*, althans in sommige gevallen. Nu wordt *c* als equivalent van *x* besproken. In sommige woorden,

‘maer niet veel’, kan de *c* als *x* gespeld worden. Uit de voorbeelden blijkt dat het hier gaat om leenwoorden uit het Grieks, waar in *x* eigenlijk de Griekse letter *chi* is⁽⁸³⁾. Uit de voorbeelden blijkt ook nog dat hij de *c* in feite niet als *x*, maar (natuurlijk ten onrechte) als *xp* (d.i. *chi* + *ro*) voorstelt. Niet *xpistus* maar *xpristus* wordt gezegd hetzelfde te zijn als *cristus*.

Het *negende* hoofdstuk handelt eerst over de drie ‘letters’ die in feite twee of drie gewone letters voorstellen. Twee ervan werden reeds in hoofdstuk 3 vermeld. Daar werd gezegd dat ze ‘niet gherekent en worden inden Abc’ en ook in hoofdstuk 9 wordt nog eens herhaald dat ze niet behoren tot de tweeëntwintig letters van het alfabet. Toch worden ze ook ‘letters’ genoemd. Het is duidelijk dat het woord ‘letter’ in de titel en in het hoofdstuk zelf naast zijn gewone betekenis hier ook gebruikt wordt als synoniem voor abbreviatuur, afkortingsteken of wat de auteur in het volgende hoofdstuk ‘tittel’ noemt.

De ‘letter’ *h* uit hoofdstuk 3 komt hier niet ter sprake (men zie echter Hoofdstuk 13). De plaats van de *h* wordt hier ingenomen door het teken (r, dat hier voor het eerst opduikt).

Deze (r is de aanduiding van twee letters: *et*. Het is duidelijk een afkorting die in Latijnse teksten voorkomt en het enige teken dat twee letters voorstelt. Immers de andere twee stellen er elk drie voor: de (q wordt opgelost als *con* en *ū* (ook, zo blijkt nu, voorkomend als *cc*) is *tra*. De twee laatstvermelde afkortingen kunnen ook samen voorkomen, als b.v. in *contra*, waar dan het teken voor *tra* (dat zelf ook *tra* genoemd wordt) boven dat voor *con* wordt geplaatst.

Tot zover dekt het opschrift van dit hoofdstuk ook de inhoud. De rest van het hoofdstuk is echter gewijd aan het feit dat sommige consonanten (de *r* en de *s*) door twee verschillende tekens aangeduid worden en dat de medeklinker [v] op drie verschillende manieren kan weergegeven worden.

De *r* komt voor in wat de auteur respectievelijk een ‘gesloten’ en een ‘open erre’ noemt. De gesloten lettervorm treft men aan in Auslaut; in het midden van een woord geeft men de voorkeur aan de open r-vorm.

Bij de *s* onderscheidt hij een ‘lange’ en een ‘corte’ schrijfvorm: de eerste gebruikt men bij het begin en in het midden van een woord. De enige reden voor de twee *r*- en *s*-vormen is de ‘schoonsten toech’, d.i. de sierlijkheid van het handschrift.

(83) Men vgl. de laatste alinea in Hfst. 13.

Alhoewel in de vierde alinea gezegd werd dat er twee *v*'s zijn (de *v* en *vv* of *w*), wordt er in alinea 5 nog de *u* aan toegevoegd.

De schrijver maakt dus blijkbaar geen onderscheid tussen bilabiale *w* en labio-dentale *v* (of *u*). Welk van deze tekens dient gebruikt te worden, wordt alleen bepaald door de plaats die ze in de syllabe of het woord innemen: de *u* komt nooit in Anlaut voor; de *v* alleen als beginletter van een woord, terwijl de ‘dobbelt *w*’, d.i. de *w*, in Anlaut of in Inlaut op hun plaats zijn. In dit laatste geval moet de *w* toch steeds het begin van een syllabe vormen. Als de *w* bij het begin van een woord staat, kan ze toch nog door een *t* of een *s* voorafgegaan worden (ook door een *z*, zoals uit het laatste voorbeeld (*zwinghelen*) blijkt!). Dit zijn echter de enige twee (met de *z* eigenlijk drie) *exceptio*'s waar de *w* niet het begin van een woord of syllabe vormt.

In het *tiende* hoofdstuk wijdt de auteur al zijn aandacht aan de ‘tittelen’, d.w.z. afkortingen, die tot doel hebben ‘corte te spellene’. Ze staan als aanduidingen voor wat hij de ‘terminacie’ noemt⁽⁸⁴⁾. Er zijn vele soorten en elk ervan wordt afzonderlijk behandeld.

Hij begint met een onderscheid te maken tussen een ‘langhe tittele’ en een ‘corte tittele’. Een lange ‘tittel’ is een horizontaal streepje dat boven een vocaal kan voorkomen en ook door het verticale been van een *b*. Bij de vocalen geeft hij twee reeksen voorbeelden. Het onderscheid tussen beide is niet duidelijk: in de eerste reeks mag men ‘int eerste van dese woorde’ een afkortingsteken gebruiken, maar er worden ook voorbeelden gegeven waarin twee ‘tittelen’ voorkomen en waar ze niet in de eerste syllabe te vinden zijn, zoals dat trouwens in de tweede reeks voorbeelden meestal het geval is. Wat de auteur precies bedoelt met ‘int eerste’ is mij niet duidelijk. Bij de vocalen is de ‘langhe tittele’ de afkorting van *n* of *m*, bij de *b* echter staat het teken voor *er*.

Een ‘corte tittele’ is een vertikaal streepje dat op een weglatingsteken lijkt. Het komt voor een medeklinker en staat er voor *re*. Toch kan deze ‘tittele’ ook wel *er* aanduiden en is dan hetzelfde als de lange ‘tittel’ bij de *b*. Dit noemt de schrijver een ‘sonderlinghe exceptie’. Hij geeft de eerder duistere raad boven wat hij ‘corte letteren’ noemt (wat bedoelt hij hiermee?) een ‘corte tittele’ te gebruiken, en boven ‘langhe letteren’ een ‘langhe tittele’. Voorbeelden geeft hij niet en bovendien doet men er toch best aan *er* of *re* te proberen, te luisteren of het een betekenis oplevert en daarnaar zelf te oordelen waarvoor het

(84) Het woord *terminacie* wordt in Hfst. 14 in een andere betekenis gebruikt.

afkortingsteken staat. Ter illustratie geeft hij *v'langen* en *v'delijc* (verlangen - vredelijc), maar ook *q*□ en *q'* (que - qui)⁽⁸⁵⁾!

De *p* heeft drie 'tittelen': een 'langhe tittele' door het been van deze letter, geeft *er*; hetzelfde teken maar boven de *p*, kan alleen voorkomen als op de *p* een *n* volgt en staat dan voor *rese*; een 'corte tittele' boven de *p* geeft *re*. Bovendien heeft deze consonant soms ook een teken, 'comende van bachten' en door het been van deze letter gaande, als *ro* dient opgelost te worden. Dit laatste teken treft men alleen bij de *p* aan.

Bij een *q* kunnen niet minder dan zes verschillende afkortingstekens voorkomen. Eigenlijk nog meer, zoals verder in de tekst blijkt. Ze kunnen in drie groepen ingedeeld worden;

1. de *q* met een afkorting moet, naargelang van de soort 'tittele' als *qui*, *quod* of *que* opgelost worden⁽⁸⁶⁾.
2. Staat er een *o* boven dan is het *quo*, waar de *o* als 'tittele' dan eigenlijk alleen [w] weergeeft (de *u* in *quo*). Als de *q* door een *m* gevolgd wordt, duidt een 'langhe tittele' erboven aan dat men *quoniam* moet lezen.
3. De zesde afkorting is de *q* die zelf als afkorting fungeert, nl. wanneer ze als de (*q* uit hoofdstuk 9 geschreven wordt en er nog *u* (of *cc*), het *tra*-teken, boven geplaatst wordt geeft dit *contra*⁽⁸⁷⁾.

Dat een *q* als 'tittele' kan gebruikt worden, blijkt ook nog in Latijnse woorden eindigend op *-us*. Deze twee letters worden door een afkortingsteken voorgesteld dat sterk op de *q* lijkt. Bij het begin van een woord duidt dit teken dus *con* aan, op het einde van een woord *us*.

Bij deze zes 'tittelen' worden er door de auteur zelf als een soort toemaatje, nog een paar toegevoegd. Waarom staan ze niet bij de vorige? Zijn ze later bij het afschrijven van een handschrift waarin ze niet vermeld werden, door de scribent toegevoegd? Zo vermeldt hij nog *qr* dat *quia* voorstelt en *q''* dat staat voor *qua*. Dit laatste is dus niet te verwarren met de zoëven besproken afkorting voor *con* in *contra*.

Ten slotte wordt ook nog vermeld dat een *l* met een schuin streepje erdoor de afkorting is voor Lat. *vel* en dat *t* met een 'langhe tittele' erboven Lat. *est* voorstelt.

De versparen in het Hs. - echter als proza geschreven - waarmee

(85) Een paar alinea's verder in hetzelfde Hfst. wordt echter gezegd dat *q*□ de afkorting is van *qui* en dat de afkorting van *que* *q*□ is!

(86) Men vgl. echter de vorige voetnota.

(87) Zie voetnota onder de tekst n° 71.

dit hoofdstuk eindigt, zijn geen samenvatting van de voorgaande uiteenzetting. Ze staan er los van en werden hier alleen toegevoegd omdat ze ook over 'tittelen' handelen⁽⁸⁸⁾. Wat in deze *regula* gezegd wordt is niet in overeenstemming te brengen met de eraan voorafgaande prozatekst.

Alhoewel de *q* reeds uitvoerig in het voorgaande hoofdstuk aan bod kwam, is de auteur er nog niet mee klaar. In het *elfde* 'cappittel' komt hij er nog eens op terug, zij het dan in slechts een paar regels.

Inderdaad, in belangrijkheid steekt dit hoofdstuk sterk af bij de voorgaande. Het zijn slechts een paar losse nota's, met een eerder improviserend karakter. Dit blijkt uit een discrepantie tussen het opschrift en de tekst. De titel beweert dat als een *q* niet met een 'tittel' verbonden is, deze consonant zonder eropvolgende u (v) niet voorkomt. In de tekst echter staat 'sonder de v oft de r'. De laatste drie woorden passen niet in de kontekst. Immers de *r* na de *q* fungeert als 'tittel' (cf. voorgaande Hfst.) die *uia* aanduidt (*qr* = *quia*).

Ook is het niet duidelijk wat met 'onder' in het opschrift bedoeld wordt: een afkortingsteken dat onder de *q* staat, wordt in Hfst. 10 niet vermeld.

Wat reeds in verband met het voorgaande hoofdstuk werd aangestipt, is ook voor *hoofdstuk 12* van toepassing. Dat de *k* en de *c* niet altijd dezelfde klank voorstellen, werd reeds in hoofdstuk 8 behandeld. Wat hier nu over de spelling *c* of *k* wordt gezegd, komt op hetzelfde neer als wat enigszins anders in het vermelde hoofdstuk werd besproken. Het is dus een hoofdstuk waarin nauwelijks iets nieuws wordt gebracht.

In *hoofdstuk 13* komt eindelijk de letter *h* ter sprake waarop reeds in hoofdstuk 3 de aandacht werd gevestigd en die we ook reeds bij de bespreking van hoofdstuk 9 dienden te vermelden.

De *h* is voor de auteur blijkbaar een moeilijke zaak. Hij begint met te verklaren dat de *h* 'gheen lettere' is, alhoewel ze toch in het *Abc* voorkomt. Men zal zich herinneren dat in hoofdstuk 3 gezegd werd dat de *h* niet tot het *Abc* gerekend wordt! De weinig zekere houding van de schrijver t.o.v. de *h* blijkt ook uit het feit dat hij voorhoudt dat het geen letter is, maar er onmiddellijk op laat volgen dat het er soms toch een is.

Wanneer is de *h* dan toch een letter? In drie gevallen:

- 1 als de *h* in Anlaut staat;

(88) In v. 4 luidde de oorspronkelijke tekst wel: 'Ghelijs hier niet onghetoocht en sal bliven'. Daar het betoog al voorafging werd door de scribent 'hier voren ghetoocht es' toegevoegd, zodanig dat het vers veel te lang geworden is.

- 2 als de *h* in Inlaut staat, maar dan toch alleen wanneer ze het begin van een syllabe vormt;
- 3 als er een *c* aan voorafgaat, m.a.w. als de *c* niet als [k] of als [s] klinkt, maar samen met de *h* de [x] weergeeft, als in *lachen*, enz. Klank en spelling worden niet uit elkaar gehouden.

In alle andere gevallen waar men een *h* aantreft, is het geen letter (d.i. stelt het geen klank voor), maar ‘verschoont’ wel ‘elc silbees ghelut’. Vooral in *gh* is dit het geval, zegt de schrijver. Dit is een interessant detail, daar het er m.i. op wijst dat in zijn eigen streektaal de auteur niet duidelijk het verschil tussen *h* en *g* hoorde, zoals nu nog in Frans- en West-Vlaanderen: schreef men *gij* en niet *ghij*, ‘men mochte v niet begrijpen’ bij het luidop lezen, daar men zou kunnen menen dat ge *hij* bedoelt. De *h* na de *g* lijkt dus, eigenaardig genoeg, in de opvatting van de auteur de klank van de *g* te versterken, te ‘verschoonen’, alhoewel men natuurlijk eerder het omgekeerde zou verwachten. Deze opvatting vindt men ook in het verstraktaat weer (vv. 56-62).

Het hoofdstuk besluit met de opmerking dat *h* ook i.pl.v. *f* kan gebruikt worden: zoals uit de voorbeelden blijkt, bedoelt hij niet *h* maar *ph* en is dit alleen het geval in leenwoorden uit het Grieks (ph = φ)⁽⁸⁹⁾.

Hoofdstuk 14 handelt over de ‘dobbeleringhe’ van vocalen, d.i. twee vocalen die binnen eenzelfde syllabe op elkaar volgen. Hierbij wordt niet het minste onderscheid gemaakt tussen die gevallen waar de tweede vocaal alleen aangeeft dat de eerste lang is, die waarin deze tweede vocaal samen met de eerste een tweeklank vormt, en die waarin beide vocalen samen een geheel andere klank voorstellen.

In ‘onser talen’ zijn er volgens de auteur veertien ‘terminacien’, d.i. gevallen⁽⁹⁰⁾ van zulke ‘dobbeleringhe’, die alle ‘dyptonghen’⁽⁹¹⁾ genoemd worden.

Deze ‘dyptonghen’ zijn dus niet te verwarren met wat wij nu onder dit begrip verstaan. Ook bij J. Lambrecht treffen we de aan het Grieks ontleende benaming in deze betekenis aan: ‘diphthongos, dat zijn by ons vocael silleben, van twea lúdende letters ghemaakt’. Men vgl. ook het dichtwerk, vv. 464-65.

Uit de bespreking van welke combinaties men bij elk van de vijf vo-

(89) Men vgl. Hfst. 8 en de commentaar daarop, n° 8.

(90) Het woord ‘terminacie’ wordt hier in een andere betekenis gebruikt dan in Hfst. 10.

(91) Men verwacht de spelling *dyptongen*, volgens de regel die op het einde van het vorige hoofdstuk door de auteur zelf gegeven wordt.

calen in de 'Vlaemsche' spelling aantreft, blijkt dat er naast lange klinkers (ae, ee, ie, ij, oo) ook combinaties zijn waarvan de klankwaarde niet zo duidelijk gegeven is.

Verschillende combinaties kunnen meer dan één klank voorstellen: b.v. *ei* in *onreinicheit* en *serteine* (Hfst. 1) naast *geift* (Hfst. 1), *steich* en *veil* (Hfst. 2).

Omgekeerd kan eenzelfde klank ook door twee 'dyptonghen' voorgesteld worden: *referainen* (Hfst. 1) naast *refereinen* (Hfst. 2); *vseirt* naast *vseert*, enz.

Wat is de fonetische waarde van *ou* in *soudt* (Hfst. 1), *behouden* (Hfst. 12), naast *verdoemen* (Hfst. 1) of van *tonhoudene* en *broeden* (Hfst. 1). Betekent het onderscheid *ou/oe* ook een onderscheid in klank? Wat is de klankwaarde van *oi* in *moiten* (Hfst. 2), in *caroingie* of *imploieren* (Hfst. 2) of in *noit* (Hfst. 16)?

De fonetische waarde van de 'dyptonghen' wordt door de auteur volledig genegeerd in zijn behandeling van de vocaalcombinaties. Alleen de spelling krijgt zijn aandacht. Maar zelfs hier kan men op onvolkomenheden wijzen: de 'dyptonghe' *uu* ontbreekt, alhoewel die veelvuldig in zijn traktaat voorkomt (*gheluudt*, *luuden*, enz.) evenals *uw* (*uwt*, Hfst. 6 en 7). Dit is ook het geval voor *oy* (*voys*), en *eei* (*vseeirt*, Hfst. 3).

In het traktaat wordt nu eens *ee* dan weer *e* voor de lange *e* gebruikt (*gheheele* naast *gherekent* (Hfst. 3)) of *oo* naast *o* (*moghen* naast *zoo*), enz. Het hoeft nauwelijks gezegd dat ook deze gevallen, die toch voor beginnelingen in het spellen reële moeilijkheden kunnen opleveren, totaal onbesproken blijven.

Het opschrift boven *hoofdstuk 15* is onvolledig: de vier 'diptongen' waarvan sprake, zijn die welke in het Vlaams 'niet spellen en moghen'. Dit blijkt uit de laatste alinea van het voorgaande hoofdstuk.

Opmerkelijk is weer de berijmde passage, die in het Hs. toch doorlopend als proza, staat geschreven.

De 'figuere' die in *hoofdstuk 16* getekend staat, is het geraamte van wat J. Lambrecht in zijn traktaat een 'sillebtafele' noemt. Het lag wel in de bedoeling van de auteur van dit traktaat een overzicht te geven van al de syllaben die uit twee letters bestaan, zowel die bestaande uit een vocaal gevolgd door een consonant als die waarin de volgorde omgekeerd is.

Zoals uit de tweede alinea blijkt, was het bovendien ook gepland in deze 'tafele' ook die syllaben die in het Vlaams 'niet en spellen en moghen', met lijnen aan te geven. Deze lijnen in rode inkt die wel in het volgend hoofdstuk verschijnen, ontbreken hier. De rubricator heeft zijn

werk niet gedaan en de 'figuere' is onvolledig gebleven.

Het *zeventiende* hoofdstuk bestaat voor het grootste gedeelte uit 'sillebtafelen' of 'scoone figueren' die ook hier slechts gedeeltelijk werden afgewerkt.

De bedoeling van de eerste 'figuere' is een overzicht te geven van de syllaben die uit drie letters bestaan (cons. + voc. + cons.), en die al dan niet in het Vlaams voorkomen. Dit overzicht is echter niet afgewerkt.

Deze 'figuere' wordt gevolgd door een overzicht van de syllaben die in het Vlaams niet 'spellen'. Voor de gevallen, waarin *b* gevolgd wordt door een vocaal en een consonant, gebeurt dit in een berijmde passage. Dit is ook het geval voor de *d*.

Voor de *c* gevolgd door een vocaal en een consonant, wordt een 'figuere' gebruikt met rode lijnen die de in het Vlaams niet voorkomende combinaties aangeven. Gelijkaardige figuren volgen voor de *d*, *h*, *l*, *m* en *n*. Voor de *f*, *g*, *p*, *r*, *s*, *t*, *v* en *w* zijn de tabellen door de rubricator niet afgewerkt. Ze werden in onze uitgave niet opgenomen, daar ze in onafgewerkte vorm, d.i. zonder lijnen, geen informatie geven.

Nog enkele opmerkingen bij deze tabellen: bij de consonanten ontbreekt de *k* (men is wel verondersteld hiervoor bij de *c* terecht te kunnen). De *h* wordt hier dan toch weer bij de consonanten gerekend. Dit is ook het geval voor de *w*, die in Hfst. 3 helemaal niet bij het alfabet vermeld werd en waarvoor men op grond van Hfst. 9 zou kunnen menen bij de *v* terecht te kunnen.

Het opschrift van *hoofdstuk 18* belooft een 'figuere', waarin de syllaben opgegeven worden die bestaan uit twee consonanten, gevolgd door een vocaal. Wat echter volgt is niets anders dan een lijstje van de combinaties van twee consonanten die in onze taal voorkomen.

Deze lijst vertoont grote overeenkomst met die welke we ook bij J. Lambrecht aantreffen. Alleen is deze laatste veel uitvoeriger, vooral bij de *s* en de *t*, daar hier ook blijkbaar de proclitische *s* en *t* opgenomen werden (*sh(emels)*, *tn(emen)*, enz.).

In de opsomming die we in dit hoofdstuk krijgen zijn er een paar lacunes; b.v. *sp*. Of moet *sr* als een schrijffout voor *sp* aangezien worden? Dit laatste lijkt waarschijnlijk als men de laatste twee verzen van het berijmd stuk, dat op de 'figuere' volgt, leest. Bij de *c* wordt wel *kn* naast *cn* vermeld, maar bij *cr* en *cl* niet. Ook dit is wel een vergetelheid.

De reeds vermelde berijmde passage, die op de opsomming volgt, verklaart waarom *h*, *k*, *q* en *r* bij de opsomming ontbreken (met uitzondering van *kn*). Toch sluiten de verzen niet nauw aan bij de 'figuere'. Er wordt immers in gezegd dat *l*, *m*, *n*, *t* en *c* alleen op de *s* kunnen volgen:

in de 'figuere' echter komen *bl*, *cl*, *cn* enz. wel voor en dat trouwens heel terecht.

Wat in r. 8 van de verzen wordt gezegd, komt overeen met wat in de 'figuere' voorkomt, uitgezonderd dat *dl* en *tl* (met proclitische *d* en *t*) er ontbreken.

In het opschrift van *hoofdstuk 19* wordt een 'figuere' beloofd waarin alle syllaben worden aangegeven die bestaan uit twee consonanten, een vocaal en nog een consonant.

Het geraamte alleen is gegeven, de lijnen die de syllaben zouden aanduiden, ontbreken. Zo had de rubricator b.v. *bl* met *a* en met *d* moeten verbinden, *dr* met *o* en met *p*, enz.

Hoofdstuk 20 is eveneens onafgewerkt. Weer wordt alleen het geraamte van de twee 'figueren' gegeven. De eerste had moeten de syllaben aangeven die bestaan uit consonant + vocaal + twee consonanten.

Op te merken valt dat *rch* en *dts* (drie consonanten i.pl.v. twee) ook vermeld staan. De *rch* is interessant omdat hier weer de onzekere houding van de auteur zou kunnen blijken tegenover de letter als spellingselement en het erdoor voorgestelde foneem. In het dertiende hoofdstuk wordt immers gezegd dat een *h* die op een *c* volgt, wel degelijk een letter is. Als dit zo is, zijn *rch* drie letters. Dat ze toch bij de reeks van twee consonanten voorkomen zou er kunnen op wijzen dat de auteur er zich toch vaag van bewust is dat *ch* samen maar één klank voorstellen.

De tweede 'figuere' (twee cons. + voc. + twee cons.) beperkt zich tot de herhaling van de tabel uit Hfst. 18.

Bij de *laatste vier hoofdstukken* (Hfst. 21-24) is de rubricator eveneens in gebreke gebleven. Zoals deze in het Hs. opgetekend staan, zijn deze hoofdstukken niets meer dan een opschrift en een aanzet tot een 'figuere'.

Uit de opschriften blijkt dat ze respectievelijk de syllaben wilden aangeven die bestaan uit: een consonant + twee vocalen (Hfst. 21); een consonant + twee vocalen + een consonant (Hfst. 22); een consonant + twee vocalen + twee consonanten (Hfst. 23) en twee consonanten + twee vocalen (Hfst. 24).

Het laatste hoofdstuk (Hfst. 25) dat in de 'tafele' vóór het traktaat voorkomt, is niet meer in het Hs. aanwezig wegens verlies van een blad na fol. 32. Blijkens de zoëven genoemde 'tafele' was het een bijna zeker eveneens onafgewerkte 'figuere' van de syllaben die bestaan uit twee consonanten + twee vocalen + een consonant.

3. Het berijmd traktaat

A. Inleiding

Zoals reeds hierboven bij de bespreking van het manuscript werd vermeld, komt het didactisch gedicht voor op fols. 34-43. Het einde is niet bewaard: onderaan fol. 43^v breekt de tekst af daar het volgend blad (fol. 44) uit het Hs. verdwenen is.

Het werk staat in het manuscript als proza geschreven, maar is volledig in paarsgewijs rijmende verzen gesteld. Deze verzen zijn niet onverdienstelijk en getuigen van een grote vindingrijkheid, zeker als men hierbij rekening houdt met de toch wel bijzonder weerbarstige en droge, uiterst technische stof. De versvorm heeft natuurlijk ook de verstaanbaarheid van de uiteenzetting niet bevorderd.

Zoals het didactisch gedicht tot ons gekomen is telt het 818 verzen. Als men schat dat op het nu ontbrekende blad ten hoogste een negentigtal verzen kunnen gestaan hebben, betekent dit dat het volledige traktaat ongeveer 900 verzen moet geteld hebben.

Het opschrift verwijst naar 'ouden tijden' en 'wijze, oude meesters'. Het is mogelijk dat Van Varenbraken dit gedicht uit een ander handschrift heeft gecopieerd. Toch is hierbij voorzichtigheid geboden. Het komt immers in middeleeuwse en vroeg-zestiende-eeuwse traktaten wel meer voor dat de autoriteit van bekende namen en oude, wijze meesters wordt ingeroepen om eigen werk meer gezag en eerbiedwaardigheid te verlenen.

Wat er ook van zij, het is een feit dat wat de taal aangaat, het dichtwerk een veel heterogener geheel vormt dan het prozatraktaat. Het lijkt waarschijnlijk dat de scribent de taal van zijn legger bij het kopiëren slechts gedeeltelijk aan zijn eigen taalgebruik heeft aangepast.

Het berijmde traktaat werd door het aanbrengen van afwisselend rode of blauwe lombarden in onderdelen opgesplitst. Na een korte inleiding volgt de auteur grosso-modo dezelfde volgorde bij het behandelen van de stof als het prozatraktaat: het alfabet, de vocalen, de consonanten, de afkortingen, lettergrepen en 'dyptonghen', woorden en splitsing ervan in lettergrepen. Hij besluit met nog een uitvoerig 'hoofdstuk' over gebruikelijke afkortingen. Zoals men ziet krijgen de afkortingen of 'tittels' hier zeer veel ruimte toegemeten. Dit is trouwens ook in het prozatraktaat het geval.

Tussen het prozatraktaat en het didactisch gedicht bestaan ook opvallende verschillen. De materie die in Hfst. 16-24 van het eerstgenoemde traktaat besproken wordt, zoekt men in het dichtwerk tevergeefs. Omge-

keerd besteedt het dichtwerk veel aandacht aan de splitsing in lettergrepen, een onderwerp dat in het prozatraktaat niet aan bod komt.

De precieze relatie tussen prozawerk en rijmtraktaat is een moeilijke zaak. Dat er een nauwe band bestaat is duidelijk. Zo is het merkwaardig dat de dichter er zich voor bepaalde onderdelen van de stof toe beperkt naar het prozawerk te verwijzen (vv. 46-70). Aan de andere kant komen in het prozawerk ook berijmde passages voor, geheel in de trant van de verzen uit het dichtwerk.

Hoe nauw die relatie ook is, toch zijn er tussen beide zoveel verschillen in opvattingen over allerlei onderdelen van de orthografie, dat het ene werk moeilijk als bron voor het andere kan gediend hebben⁽⁹²⁾.

B. De Tekst

+ Hier beghint orthographia, alsomen die leerde inden ouden tijden, seer wel ende plat gheexponeert van wijse, oude meesters.

+(fol. 34r)

- Om dat ic veel leeke hoore claghen,
 Die comen syn tot hueren daghen,^{2.}
 Dat sy ionc *niet* en conden leeren lesen,
 Hem willic allen in trooste wesen,
 5 Ende maken eenen aert *in* dichte^{5.}
 Bij den welcken sij seer lichte,
 Tlesen varinc sullen leeren,^{7.}
 Wouden sij hem daer toe keeren,^{8.}
 Oft sij en sijn beestachtich van engiene,^{9.}
 10 Tusschen 4 jaren ende dertiene,^{10.}
 Op dat huer wijser sulc sij dan,^{11.}

(92) De opsplitsing in verzen van de lopende tekst van het Hs. is door mij gebeurd. Ook de hoofdletters en de leestekens werden toegevoegd.

2. *tot hueren daghen*: tot volwassenheid.

5. *eenen aert*: kunst (Fr. *art*); hier: een leerboek der spellingkunde of schrijfkunst (vgl. ook v. 37, 175, 646, 652 en 655).

7. *varinc*: snel.

8. als ze zich daarop zouden toeleggen.

9. *engiene*: vernuft, geest (vgl. v. 644).

10. *4 jaren*: het Hs. heeft *l jaren*, d.i. 50 jaren; de *l* is wellicht ontstaan uit de middeleeuwse vorm van het Arabische cijfer 4.

11. *wijser*: verstand.

- Dat hij na rechte bedieden can,^{12.}
 Tgoent dat hier gheleert sal sijn,
 Omme tdietsch te lesene ende tlatijn.
 15 Die dese conste hem wil bewinden,^{15.}
 Sal met redenen ghetooget vinden,
 Naerscheide van lesene ende van spellene,^{17.}
 Sonder den leeken seer te quellene,
 Noch selue te vermoyene mede,^{19.}
 20 Elc neemt in dancke, dat ic aerbeide.

- Om dat elc woordt dat men sal lesen,
 Van silbeen moet vergadert wesen,
 Ende men de silbee eerst moet toe bringhen^{23.}
 Bij letteren vergaderinghe,
 25 Eest bij veele, eist bij lettelt,
 So wert des boucx eerste cappittel
 Wat lettere es ende hoe ghenaeemt
 Elc bij hare ende wat betaemt.

- + Hem dits te wetene / die leeren
 30 Sal, oft hij ne wilt bij vseren
 Al leeren, als doen de ghemeene,
 Diemen ter scolen sendt cleene,
 Ende gaende houdt so langhe stont,
 Dat alle lesinghe hem werdt condit.
 35 Omme dat de oude den tijd niet en moghen
 Soo langhe ontberen, wille ic hem tooghen,
 Aert bij welcken sij metter spoet,
 Van lesene sullen werden beuvroedt,^{38.}
 Ja binnen so corter termijne,
 40 Dat te verwonderen ware in aenscijne.^{40.}

+ / (fol. 34v)

Lettere es dat minste deel,
 Onuersceedelijc gheheel,^{42.}

12. *na rechte bedieden*: juist begrijpen.
 15. *bewinden*: eigen maken.
 17. *Naerscheide*: kunst, lering? (niet bij De Bo, *WNT*, Verdam).
 19. *selue*: deselue, dezelfde.
 23. *toe bringhen*: samenstellen.
 38. Na *lesene* staat in het Hs. *sij*; *beuroedt*: onderricht.
 40. *in aenscijne*: als men het ziet.
 42. *onuersceedelijc*: onscheidbaar, ondeelbaar.

- Twelcke mach sijn ghescreuen,
 Daer voys byteekelijc es beseuen.⁴⁴
- 45 Der *letteren* sijn vierwerf vj
 Bij welcken ghespelt es elcke lesse:
 A e y o i u b c d f g
 K l m n p q r s t x z
 Ooc esser (r (q ū ende h,
- 50 Dese viere sijn, als ic *versta*,
 Tonrechte *letteren* ghenoept
 Want daer de h te stane compt,
 Int beghin der silbeen voren,
 Men sal den voys veel stijder hooren⁵⁴
- 55 Luuden dan of soe daer *niet* en ware,
 Gheen proper gheluudt en compt vut hare,⁵⁶
 Want als cyffere es, soe bediet⁵⁷.
 Van huer seluen liue dende *niet*,
 Maer tverstant ne waer beteekenesse dat soe gheuet
- 60 Der *letteren*, daer soe an cleuet
 Bachten, alsoo ic hier naer,
 Sal bij *exempelen* tooghen claer,
 Maer diese ouer de a pleghet
 Te stellene, hij es seere ontweghet.⁶⁴
- 65 De ū tittel dincke mij ooc niet,⁶⁵
 Dat soe letter mach sijn bediet,
 Maer sij es ghelijc een slot bekendt,
 Slutende der silbeen hendt,
 + Ende / dat in diuerscher ghijse,⁶⁹
- 70 Also ic hier naer sal wijsen. +/ fol. 35r)
 Men vinter, soo icse hebbe gheteldt,
 Twaelfue daermen meide speelt.
 Woudic elcker name bescriuen,

44. *byteekelijc*: door een teken, symbolisch; *beseuen*: aangegeven (niet in deze bet. bij Verdam).
 Vgl. ook v. 98.

54. *stijder*: krachtiger, sterker.

56. *proper*: eigen (Fr. *propre*).

57. *cyffere*: symbool, aanduiding (cf. *WNT* bet. 7: figuur van doorengestregelde letters, monogram).

64. *ontweghet*: op een dwaalspoor, verkeerd.

65. *tittel*: afkortingsteken.

69. *ghyse*: wijze, manier.

- Ic soudts seker tonder bliuen.^{74.}
 75 Al dat buuter rontheid gaet^{75.}
 Vander *letteren*, hoe dat staet,
 Der duere, daer bachten, oft daer bouen,
 Dats al *dat* wy tittelen louen.^{78.}
 Ic vinde ooc dickent iij vocalen,
 80 Vuer tittelen staende wale,
 Bouen *der consonanten* gheprent,
 Daer huere silbee in begint.
 Dat ooc me (q *ende* (r
 Vuer letteren sijn gheset,
 85 Dincke mij redene ne gheene,^{85.}
 Want elc es een silbe alleene,
Ende men machse niet so ghescriuen,
 Sij en moeten elcke silbeen bliuen,
 Want (r tooghet twee *letteren* gheluudt,
 90 Ende drie gheefter de (q vut,
 Tonrechte heet sou *lettere* dan,
 Die drie *letteren* spellen can.

- Vanden *letteren* alte male,
 Sijn de vj ghenoeemt vocalen:
 95 A, e, y, o ende u ende i.
 Vocalen heeten sij daer bij,
 Dat sij elcker silbeen voys gheuen,
 Alsoot clær wel es beseuen.^{98.}
 Maer i ende y hebben altoos,
 100 In allen spellinghen, eenen voys.
 Hoet compt dat wijse beede scriuen,
 Sal niet ongheleert hier bliuen.
 Van desen vj de ij somtijden
 In consonanten cracht ouerlijden,^{104.}
 105 Verliesende tvocaels virtuu^{105.}

74. *tonder bliuen*: tekort schieten.
 75. *buuter*: buiten der: te buiten; *rontheid*: de eigen vorm.
 78. *louen*: noemen (niet in deze bet. bij Verdam).
 85. dunkt mij niet redelijk te zijn.
 98. *beseuen*: ondervonden, gehoord.
 104. *ouerlijden*: overgaan.
 105. *virtuu*: eigenschap.

- Dats huer voyselycke gheluudt:
 De v ende de i, die *achter* staen,
 + Ende dit ghevalt al sonder waen,
 Als sij voren sijn ghescreuen, +(fol. 35v)
- 110 Ende een vocael hem volghet neuen.
 De v heeft danne tluud *der* f
 Flau, *merc* ende beseffe,
 Ende danne werdet eene ligghende v,
 Met vooy *ende* vers prouict hu nv.
- 115 Ende als soe van hooft letteren *sceeden*^{115.115-16.}
 Houdet soe ligghet ooc mede,
 Vocael ooc sijnde, oft *consonant*.
 Dit onthoudt *ende* hebt voorhandt:^{118.}
 Al compt tusschen l oft r
- 120 De v, die salt ghedraghen wel,
 Ende in consonaents luud bliuen:
Vraghet oft wij *dus Vlamin*c scriuen.
 Maer alser ij v-s tsamen legghen,^{123.}
 Woudicse vuer vocalen segghen,
- 125 Ende eene dyptonghen maken dan,^{125.}
 Midts den vocale diere compt an,
 Als **wie** oft **ware**, al houdt ooc mede
 Een r in de middel steide,
 Tusschen ij v-s ende den vocale,
- 130 Vocalen bliuen sij nochtan wale,
 Als **wrede**, **wrake** machmen ontsien:
 Dus spelt v in manieren drien.
 De i spelt ooc als consonant,
 In wat manieren soo *verstant*,
- 135 Ghelijc ere j luud i,
 Voor *wat* vocalen soe staende sij,
 Vp dat de silbeen in haer beghint,
 Vander i ment luttel vint.

115. *hooft letteren*: beginletters van een woord (vgl. v. 179).
 115-16. de betekenis van deze twee verzen is niet zeer duidelijk.
 118. *hebt voorhandt*: merk wel; uit de kontekst blijkt het een synoniem te zijn van *onthoudt* (niet bij Verdam, De Bo, etc.).
 123. *tsamen legghen*: op elkaar volgen.
 125. *dyptonghen*: zoals blijkt uit het prozatraktaat (hfst. 14) betekent dit woord hier verscheidene vocalen die op elkaar volgen.

- Dander iij hoortmen in dit
 140 **Jacop, Jhesus, Job, Iudith:**
 Al es h der tusschen ghestelt,
 De i wert anders *niet* ghespelt.
 Om dese stillinghe heist dat wij¹⁴³
 Dickent orboren dese y
 145 Want eenpaerlijcke vocael soe blyft,¹⁴⁵
 Voren, bachten, *waer* mense scryft.
 + De v *verliest* ooc huere cracht,
 Wanneer *dat* so staet gheslacht¹⁴⁸.
 Tusschen q, g, s *ende* eenen vocale.
 150 Exemplen iij tooghen dit wale:
Quis, guerra ende suades.
 In Dietsche heist naer d, z
 Alsoo alser een vocael comt ane
 Dit prouft metter **dwale** de **zwane**.
 155 Alle dander letteren tote desen,¹⁵⁵
 Heeten wij consonanten wesen,
 Dat ‘mede luudende’ bediet
 Sonder vocael en moghen sij *niet*
 Eenighen voys te vullen bedieden,
 160 *Verstandel* wesende eenighe lieden.¹⁶⁰
 Dustanne vindic tote sestienen,
 Die ons ten lesene hulpen dienen,
 Ende sijn dese, als icx vroet bem:¹⁶³
 B c d f g k l m
 165 N p q r s t x z
 Consonanten kennic *nemme*
 Al scrijft men ooc dus z of s
 Ic wane wel dat nie *waeromme* es¹⁶⁸.
 Danne *omme* de soonheide vanden staue.¹⁶⁹

+(fol. 36r)

143. *stillinghe*: verstilling, het ‘in consonanten cracht ouerlijden’ (v. 104).
 145. *eenpaerlijcke*: aanhoudend, steeds.
 148. *geslacht*: ingesloten, omgeven door (vgl. *WNT* s.v. schachten).
 155. *tote desen*: buiten de voornoemde.
 160. *verstandel*: verstandig (vgl. v. 522).
 163. *als icx vroet bem*: zoals ik wel weet.
 168. *dat nie waeromme es*: dat het nooit voor iets anders is.
 169. *staue*: vorm van de letter (niet bij Verdam, *WNT*, De Bo).

- 170 An vij *letteren*, als ic wane,
 Scrijft dese z selden an mee
 Aen a r v b d g p
 Aen dander mense selden set
 Met desen heeten sij cleeden bet,
- 175 Dat segghen sij die bij aerten scriuen.¹⁷⁵
 Dese s wij bachten an driuen;¹⁷⁶
 Int hende van elcker silbeen niet,
 Maer int swoordts hende mense siet,
 Oft voren, daer sij hoof*lettere* heet.¹⁷⁹
- 180 Wat sij meer batet, ic en weet,
 Want *metten* anderen ende mit *desen*
 Sal de spellinghe al eens *wesen*.
 + Der *consonanten* die ic hier scriue,
 Hebbic huutghenomen viue,
- 185 C g p s ende mede t,
 Omme *dat* elc gheeft twee luuden oft me,
 Naer den *letteren daer* sij an cleuen,
 Als ic hier naer te kennen sal gheuen.
 De c staende *ter* silbeen voren
- 190 Heeft ij luuden in *ons* hooren;
 Haer *proper* luud *daer* soe naer heet,
 Gheeft soe als soe voor e *ende* i steet,
 Ende gheen *lettere daer* tusschen en sij:
Celi, cibus spelt dus daer bij.
- 195 Staet c voor o, voor v, oft a,
 Soe es gheuende fluud *der* k.
 Al *comter* tusschen n, r oft l,
 Soe blijft int selue ghespel,¹⁹⁸
 Ja ooc met allen vocalen
- 200 In de ij voornomde talen:²⁰⁰
Cnape, crom, criepsch, crul ende **cleene**,²⁰¹

+(fol. 36v)

175 *bij aerten*: kunstvol, mooi (vgl. v. 5 en 37).

176. *bachten an driuen*: achteraan gebruiken.

179. *hoof lettere*: beginletter van een woord (vgl. v. 115).

198. *ghespel*: spelling (wordt op dezelfde wijze gespeld).

200. *ij voornomde talen*: de twee talen worden echter niet genoemd; Latijn en Grieks? De voorbeelden die volgen zijn echter alleen Vlaamse woorden.

201. *criepsch*: klagelijk (?); niet bij Verdam en *WNT* (wel: *criepen*: klagen, stenen); of adj. van *kripse*: ziekte (De Bo) en dan hier: ziekelijk?

- Te stellene in exemplen ic meene.^{202.}
 Maer es de h *daer* tusschen ghestelt,
 De c wert als ts ghespelt;
- 205 Dit littel ghenouch vonden es.^{205.}
Michiel spelt dus ende **Achiles**.
 Ende thende der silben luud c als k,
 Als h niet bachten huer compt na.
 Van *exempelen* en werdt gheen ghebrec:
- 210 **Lanc, roc an ric** ouer **gheluc, trec**,
 Ne ware als h volghet hier an,
 Anders icse *niet* voysen *en can*,
 Dan bij *exempelen* met vocalen,
 Als: **lustich** sit niet **leidich** wale
- 215 Dus **sach** ic **lucht**, *dat* mij gaf **lecht**:
 Hebbics *verstaen* ic bem **berecht**.
 Voort laet ons merken op de g,
 Die, voren staende, maect luuden twee.
 Huer *proper* luud gheeft soe dan,
- 220 Als e of i huer naest comt an,
 + Ende gheene / lettere *daer* tusschen sit:
Gemis ende **girun** tooghen ons dit.^{222.}
- Maer heest soe datter tusschen sta
 Int ghespel r, l oft h:
- 225 Wat vocale soe ooc besluit,
 Dan gheeft de g dat selue luud,
 Dat de c te vooren vutgaf,
 Bachten staende daer h an daf.^{228.}
 Vuer *exemplum* scriue ic hier an:
- 230 **Gliden, greden, gheen** goet doen can.^{230.}
 Hooe a voor v staende, oft voor o,^{231.}
 Luud soe in alre tijdt al uo^{232.}
 Weder hyet tusschen staet of niet:

+/ (fol. 37r)

202. *in exemplen*: als voorbeelden.205. *littel ghenouch*: slechts weinig(?).222. *girun*: bet. mij niet duidelijk.228. *claf*: kleefde, op volgde.230. *greden*: behagen, bevallen (cf. *WNT* s.v. *greien* (II)).231. Men leze: *ooc voor a, v staende, oft voor o*.232. *uo*: als voren, zoals hiervoren.

- Gulse** men seldom **goud gaderen** siet,²³⁴
 235 **Maer gracelike groot** hij de teelen,
 Die **glad** es vanden **goeden** morcheelen.²³⁶
 De g ooc in der silben hendt
 Die doet ons twee luuden bekennt.
 Tluud dat ic nv seide van hare,
 240 Als een g huer volghet nare,
 An die silbe die huer staet an,
 Van **Bruggen** ic wel prijs **segghen** can.
Maer volghet *daer* g de n rechtevoordt,
 Ter *naesten* silbee int selue woord,
 245 Dan heeft de g van de c dat luud,
 Als **regno** tblade woord gheeft vut.
 Der p ij luuden leere *ende* besef,
 Teen es huer propre, tander de f.
 Tluud *der* f gheuet so dan,
 250 Alleene als huer h cleift an,
 Int hende *der* silbe, ende ooc *daer* voren:
Phillips ende **Joseph** doen ons dit hooren.
 Anders huer propre luud soe gheeft,
 Ooc waer soe staet, an wien soe cleift.²⁵⁴
 255 De s ooc inder z luud gaet,
 Als sou tusschen tveen vocalen staet.
 Constu lesen wel *verlesen*,
 Du suls hier af te binnen *wesen*.²⁵⁸
 Vuer z mense ghemeene stelt,
 260 Als eenich vocael daer an spelt.
 Nochtans hebbense groot verscheeden,
 + Die / tluud wel bemerct van beeden:
 De s luud hard *ende* de z sochte;
 Claer macht smaken een rude ghedochte²⁶⁴
 265 Dat de s niet sit alsoo wale
 An **zijden**, als soe doet an **sindag**²⁶⁶.

+/ (fol. 37v)

234. *gulse*: gulzigen, hongerigen (bij Verdam alleen als adj.).236. *morcheelen*: eten, hapjes.254. *Ooc waer*: waar dan ook.258. *te binnen wesen*: op de hoogte zijn, weten.264. *rude ghedochte*: niet-verfijnde geest.266. *sindag*: zondag.

- De t ooc als soe compt te stane
 Tusschen ij vocalen, trect soe huer ane
 Vander c fluud, want alsoo
- 270 Spelt **gratia** ende **oratio**.
 Wonderlycken men t, q stelt
 Vuer letteren, want daer ne spelt
 Gheene andere *letteren* met hem lieden.
 Sij spellen alleene tallen steiden
- 275 Sonder *veranderen* groot noch cleene.
 Daer *omme* sechtmen t alleene,
 Ende q alleene, also wale
 Alst doet van eenigen *vocalen*.
- Ten tittele laet ons aensien mede,
 280 Die als j slot syn, soo ic seide,
 Elcker silbeen *daer* sij aen staen.
 Tittel heuet de name ontfæen
 Van 'titan', twelcke 'de sonne' bediet,
 Want also de sonne pliet²⁸⁴.
- 285 Te verscoone~~me~~ huer heerdrijcke,
 Tittel *verscoont* des ghelijcke,
 Ende voorspoet ooc elc ghespel,²⁸⁷
 Daer soe bij aerten ghestelt es wel.
 Ic wane ooc seker *wesen* das,
- 290 Dat de tittel ooc vonden was
 Omme de *cortheit* alleene,
 Want men pryst noch in ghemeene,
 Elcken die mit corter talen,
 Sijn meenen can *vertooghen* wale.
- 295 Ooc *omme* te sparenne tperckement,
 Wanic dat stellen hueren talent,²⁹⁶
 Die *omme* *vercoopen* scriuen boecken,
 Dat sy de tittelen gheerne soucken,
 Ende dickent sij de tittel stellen
- 300 Qualiken, die cort willen spellen.
 Tittel en can *niet* spellen alleene,
 Want soe ne heeft luud, *grot* noch cleene,

284. *pliet*: pleegt, gewoon is.

287. *voorspoet*: bespoedigt, versnelt.

296. *stellen*: gebruiken, inzetten.

- Maer als soe an de *lettere* cleeft,
 Vulle spellinghe so dan gheeft.
- 305 + *Onder*; / duersleghe, bachten of bouen,
 Want ic wilt al voor tittel louen,
 Dat buuten *der* lettere rondheidt gaet,
 Daer eenighe silbe bij voortgaet.
 Ende gheene tittel mach ooc mee
- 310 Ghedraghen dan letteren twee,
 Salmense te rechte scriuen,
 Als hier *niet* onghetoocht en sal bliuen. *Exemplum*
 Twaelf tittelen vindic ghescreuen
 Die den silbeen huutganc gheuen:
- 315 Vijf letteren bij ghetale,
 Iij *consonanten* ende iij vocalen,
 Vocalen syn i o u e,
 Ende *consonanten* c r g z
 Dander iij als figueren staen,
- 320 Also icse sal tooghen saen.
 Ten vocalen willic an terden.³²¹
 Sullen dese vocalen werden
 Vuer tittelen ghespelt,
 Sy moeten *wesen* rechte ghestelt,
- 325 Bouen an hueren *consonant*.
 Dan so gheuen sij te hant
 Haers selues luud *et r daer* mede:
 Den **prumen** den **fresen** groot **preis** ic seide,³²⁸
 Maer ic ne vant noit in mijn leuen,
- 330 De a dus vuer tittel ghescreuen.
 Ic woude voort de *consonanten* leeren,
 Die in tittelen hem bekeeren.
 De eerste es c diemen stelt,
 Dus **P** bachter p, ende pro soe spelt,
- 335 *Onder* de p steert duerslaende;
 Ende ra soo spelt soe dobbel staende,
 Tot der *letteren* die huer staet onder,
 Als: **g^{cc}ue** ware gherne elc man besonder.³³⁸

+ / (fol. 38r)

321. *an terden*: beginnen, aanvangen.328. *fresen*: aardbeien (Fr. *fraise*).338. *grave* zou elk man bijzonder graag zijn (*of*: elk man in het bijzonder).

- Heift hiement wonder wat bespelt,^{339.}
 340 *Dat* men dese tittle stelt
 Int *Abc*, *dat* mach *sijn* wale
 Omme *dat* soe dientter voor uocale.
 Dese *r* als tittel te stane pliet,
 Bouen noch een langhe, *ende* danne soe **nr** bediet^{344.}
 345 Nochtans pliet men meest al omme,
 Te scriuene dese tittel □ *cromme*,
 Maer de gheleerde *daer r*) meest pleghen,
 + Niemant / *murmureert* der teghen,
 Ic ne wet welke vuer best **gheiuēn**,
 350 Elc orbore die hij vint ghescreuen.^{350.}
 Dese *r* door sleghen men ooc stelt
 Tenden woorden *r6*, *ende rum so spelt*.
 De 9 vindic als tittel dus,
 Ende doet bouen allen consonanten **us**,
 355 Sonder *veranderen waer* soe staet,
 Gheen ander luud huut *haer* ne gaet.
 De □ es driuoud tittel meide,
 Naerdien *dat* soe houdet stede,^{358.}
 Want an de *b* □ ghestelt dus *b* □
 360 Spelt soe met allen lieden **bus**.
 Int Latijn vindicse gheset,
 Dickent daer soe spellet **et**,
 Ende an de *q* ooc sonder mee,
 Dus gheset *q* □ so spelt soe **que**.
 365 De tittelen woudic *nv* ter hueren^{365.}
 Tooghen die ic hiet fugueren,
 Ende die voren de *r* bediet
 Diemen ghefigureird *r* dus siet.
 Want **er** ghemeene soe spelt.
 370 Ic vindse ooc vuer **a r** ghestelt,

+/ fol. 38v)

339. *wonder wat bespelt*: zonderling gespeld (er zonderlinge opvattingen over de spelling op nagehouden).

344. *Bouen noch een langhe*: met erboven nog een lange 'tittel'; **nr**: noster.

350. *orbore*: gebruike.

358. naargelang de plaats (*stede*) waar men ze vindt, d.i. volgens de letter waarop ze volgt.

365. *ter hueren*: op dit uur, op dit moment.

- Ende somwijlen vuer **re** ooc mede,^{371.}
 Maer dat es niet in menighe stede.
 Dese r-tittel an de **P** niet staet,^{373.}
 Eenen stoc comt die den steert duerslaet,
 375 Van desen tvolec es al ghequer,^{375.}
 Van spellene **P** doersleghen: **per**.
 Nu zie voort *dattu* niet ne mis,
 Du ne leert de tittel die maect **is**
 Dewelke aldus eene □ alf s heet wesen,
 380 Niet wel veile speltmen met desen
 Tittel, dan ten hende vanden volume
 Daer eene lettere stonde cume^{382.}
 Soe ne moeste staen te na den canten
 Daer staet sou bouen *den consonante*
 385 Meest vindic dat soe also staet.
 Al stelt mense elder, *hen* es niet quaet,^{386.}
 Soe ne hout gheene steide alleene,
 Ne waer ter wille als de ghemeene.^{388.}
 + Een tittel ghemein / vuer al,
 390 Es eenen stoc dweers ligghende smal, + / (fol. 39r)
 Ende luud niemeer dan **m** oft **n**,
 Bouen den vocale, als ic vroet bem.
 Voor b, voor m, z, voor p,
 Luud de stoc **m** ende voor *nemmee*,
 395 Als de silbe daer an gheprent,
 An een voor desen drien beghint.
 Ende den woorde toehoort dan.^{397.}
 Exemple vraye sijn hier van:
Prommen crempen goed dijn bart.
 400 Wat *consonanten* als comt nart,
 Den stoc sal als **n** binden,
Pensende sulstu hier bij vinden.

371. *re*: het Hs. heeft *rr*.

373. *tittel*: het Hs. heeft *tittelt*.

375. *ghequer*: zich bewust, ermee vertrouwd: cf. v. 787 (Het woord is mij niet van elders bekend).

382. waar nauwelijks plaats over is voor een letter.

386. *elder*: elders, ergens anders.

388. tenzij ter wille van(?) de 'gemene' man(?).

397. *toehoort*: toebehoort (tot hetzelfde woord behoort).

- Maer als den stoc maect swoords hendt,
 Moet bijder redene sijn bekendt,
 405 Weder *dat m so n* bediet,
 Anders mach ment weten niet.
 Deise stoc bouen eenen consonant,
 Doet luuden **re**, dats wel becant,
 Ende bouen der p□ ooc wel soe staet
 410 Luudende **re**. *Maer* heist dat gaet
 De stoc dus **P** sijnde der p hendt,
 Soo doet het **per**, hets wel bekendt.
 Hier na laet ons ouersien
 Hoe veile tittelen te hebbene plien
 415 Macht van spellenne metter q
 Van die hier sijn voorscreuen nv.
 Weder letteren sijn so niet,^{417.}
 Doende *der* tittelen bediet.
 Vocalen draghet de q niet mee
 420 Vuer tittelen als dan twee:
 Dats eene **o** ende ooc eene **i**,
 Die dus q^o spelt **quo**, ende dus qⁱ **qui**
 In twee manieren spelt men **que**
 Dus q□ den stoc bouen, oft dus q□ de □
 425 De *clerken* kennen wel tghescille,^{425.}
 Den leeken ict niet scriuen en wille.
 Ic *verlore* hoornoots den tijdt,^{427.}
 Want hen dade hem gheen profijt.
 Metter c dobbel, dus cc, scrijftmen q^{cc} **qua**,
 430 Ende metter r aldus qr **quia**.
 + **Quod** men mach ooc / driesins scriuen,
 De *waeromme* latic achter bliuen.
 Men spelt dus qd' met eender d,
 Ende onder wilen dus q^ot metter t^{434.}
 435 Dan es bouen een tittel o,
 Also ic hier nv spelde **quo**.
 De laetste tittel daer q an cleeft,

+ / (fol. 39v)

417. *weder.. so*: hetzij... hetzij.425. *tghescille*: 't verschil.427. *hoornoots*: nodeloos, nutteloos (mij niet van elders bekend).434. *onder wilen*: soms, nu en dan.

- Es eene colue dus q) die ooc **quod** gheift⁴³⁸.
 Ende buter tittelen regle soe gaet,
 440 Want ij letteren, soe voren staet,
 Dan metter q, dat wanic wel.
 Nemmeer willic op *letteren* letten,
 Ne *waer* ten spelne willic aert setten.
- Laet ons sien voren wat es spellen.
 445 Spellen dat es te gader stellen
 Twee *letteren* of meer ende tsamen dringhen,⁴⁴⁶
 Dat sij maer een voys voort bringhen.
 Dan heet dat een silbe al,
 Also ic hier na tooghen sal.
 450 Silbe *dat* es een *beuanc*⁴⁵⁰.
 Van *letteren* onder al eens voys gheclanc
 Slicht voort brochte, sonder verhalen,⁴⁵²
Letteren ij ende alle vocalen,
 Moghen silbeen maken alleene,
 455 Dats (r ende (q, *ende* el negheene.
 Men mach dese ij gheensins stellen,
 Sij ne moeten elc silbe bliuen.
 Vocalen ij moghen ooc staen
 Wel *binnen* eender silben, vaet *mijn* vermaen,
 460 Dustane silbeen moghen ooc sijn
 Van twee manieren int Lattijn
 Dats **au** ende **eu** soo men nv pliet
 Dyptonghen luud sijn dustaen bediet⁴⁶³.
 Dyptonghen luud na onser talen
 465 I verswelch van ij vocalen⁴⁶⁵.
 Tsamen beide in een luud
 Behouden huerer beeder vertuudt.⁴⁶⁷
 Int Dietsche staen sij soo ghedichte,⁴⁶⁸
 Int veertienste capittel muedhijse vinden lichte.

438. *colue*: kolf, knots; hier: gebogen lijn in de vorm van een kolf.

446. *dringhen*: voegen.

450. *beuanc*: omvang, hier: groep.

452. *slicht*: gewoon; hier: gemakkelijk; *verhalen*: ademhalen.

463. *sijn dustaen bediet*: worden aldus genoemd.

465. *verswelch*: samensmelting; *van*: het Hs. heeft *dan*.

467. *vertuudt*: eigenheid, kracht.

468. *ghedichte*: gedicht, in rijmvorm besproken.

- 470 In vijftienste cappittel staet sonder loghen,^{470.}
 + Die gheene dyptonghen maken moghen.^{471.}
 Dat sijn die niet en moghen staen +(fol. 40r)
 Tsamen *ende* een silbe ontfaen.
 Ende sijn noch eens dese, elc merker na:
- 475 **Ao, eo, ea, oa.**
 Ooc so willic dij bedieden,
 Dat wij in propren name van lieden,
 Somwilen ij vocalen scriuen
 Bachten, dan moeten de laeste bliuen
- 480 Een silbe alleene bij hare,
 Dit tooghet **Marie** vppenbare.
 Omme dat sij comen vuten Latine,
 Plien sij gheerne diptongen te sijne.
 Waermen els twee vocalen vindt^{484.}
- 485 In Dietsche, die te gader bindt,
 Ende sal dyptonghen heeten dan,
 Wat *consonanten* daer cleuet an,
 Die alleene vut ghenomen,
 Die vut hueren Latine *commen*.
- 490 Een deel dyptonghen sal ic v tooghen,
 Die meest int Dietsche comen moghen,
 Omme *dat* te lichter werdt ontfaen,
 Tgoent datter of moet sijn verstaen,
Hay, hoe, zwart, coop, hie, heift, ghedaen
- 495 Die leeren wille, mercke in dit stellen,
 Hoe ij vocalen te gader spellen,
 Ende hoe de voys van hem beeden,
 Luudende bliuen *onuerscheeden*.
 Merckt dan die willen spellen,
- 500 Int letteren te gader stellen,
 Oft hij der silbeen luud voort brinct
 Met vuller voysen, soo *verminct*,^{502.}
 Dus toocht de *lettere* laest ghestelt,
 Soo wat silbeen datmen spelt.

470. *loghen*: leugen.

471. Het Hs. heeft dittografie van *maken*.

484. *els*: elders, ergens anders.

502. *soo verminct*: indien (*soo*) ze verminkt wordt, d.i. indien de vocaalklank verminkt wordt (door een nog volgende consonant).

- 505 Eist dat sou endet in vocale,
 So blijft haer voys vulcomen wale.
 Dit soo machmen hooren wale.
 Spellende **loghene** ende **ware**.
 Als de silbe hendt int consonant,
- 510 Vermincheide svoys wert saen becant,^{510.}
 Dit sulstu claer verstaen in: **loop**
Omme wijn, haels onder haluen stoop.^{512.}
 + Sijn dese / voysen wel ghewacht,^{513.}
 Bekent wert wel der letteren cracht,
- 515 Tsamen gheuoucht alsoot behoort.
 Nv so leeret vergaderen voort.

+ / (fol. 40v)

- Dit v[er]gadren dan es niet el,
 Dan als eene silbee ghespelt es wel,
 Ende andre te spelne na dat,
- 520 Ende men die beede te gader clat,
 Daer naer de derde, de vierde, voort,
 Tote men heeft verstandel woord.^{522.}
 Hoe veel silbeen twoord in heuet,
 Vergaderet soo dat redene gheuet,^{524.}
- 525 Want den Dietschen moet altoos wesen^{525-526.}
 Gheholpen, salment te rechte lesen.
 Lettere ende silbe ouer ghesien,^{527.}
 Nu so leere maken van dien
 Twoord, omme te lesene daer bij,
- 530 Ende mercke teerst wat een woordt sij.
 Woordt es een vergaderinghe
 Van letteren oft silbeen, op dat voortbringhen
 Vulle verstantenese ende sin,^{533.}
 Datter letteren staet daer in,^{534.}

510. *saen*: spoedig.512. *haels*: syncope van *hael des*: haal daarvan.513. *ghewacht*: beluisterd.522. *verstandel*: verstaanbaar, een betekenis hebbend (synoniem van 'redene' in v. 524 en van 'verstantenese' in v. 533). Men vgl. ook v. 160.

524. Zie de vorige noot.

525-526. *Want... gheholpen*: want de Dietse taal moet er iets mee kunnen uitdrukken, moet ermee vooruitgeholpen zijn.527. *ouer ghesien*: overzien, besproken, behandeld.533. *verstantenese*: verstaanbaarheid, betekenis. (vgl. v. 522 en 625).534. *staet*: schrijffout voor *staen*?

- 535 Soo es te verstane elc woord,
 Dat *maer* eene silbe brinct voort.⁵³⁶
 Maer sal een woord *dat* iij oft ij
 Silbeen houdt, ende dickent mee,
 Gheleerd sijn, hets betamen dan,
 540 Datmen de silbe verscheeden can,
 Ende weten waer welcke beghint oft hent.
 Daer *omme* sijn hier bekent,
 Der reglen v die moeten wesen
 Ghecomnen, salmen leeren *lesen*.
 545 Want rechte wijsinghen sij sijn,⁵⁴⁵
 Van lesene Dietsch oft Lattijn.
 Al voren merct ende besie
 Dat *nemmeer* silbeen heeten dan iij:
 Eerste, middelste, *ende* de laetste dan;
 550 Hoe veel silbeen elc woort heeft an,
 Die tusschen den twee vtersten staen,
 Werden ouer tmiddelste ontfaen.
 Wilstu de eerste silbee kennen,
 Soo mercke weder sou mach beghinnen
 555 ⁺ In vocale oft *niet* / en doet,
 Dan soo wertstu aldus vroet. *Exemplum*
 Deerste regle es, weit wale,
 Als twoordt begint an vocale,
 Sijt bij eenen oft bij twee,
 560 Wat *consonante*, vute ghenomen een
 Alleene, dien vocale cleift an.
 Tvocael wert deerste silbe dan,
 Alleene, oft beede, offer ij sijn,
 Als: **ouer houde eyren sijn venijn**
 565 Ende voor ij *consonanten* als wel
 Als de laetste es r oft l
 Dit tooghen de ij lieden soo:
Abraam ende Aubri van Eclo.
 Dats x es dese regle dom⁵⁶⁹.

+ / (fol. 41r)

536. *maer*: het Hs. heeft *waer*.545. *wijsinghen*: onderwijzingen, lering.569. Dat (*dats* schrijffout?) de x deze regel niet volgt, er een uitzondering op vormt (vgl. v. 587).

- 570 Toocht **axis** ende **auxilium**.
 Al begint twoord in *consonant*,
 Nochtan so wert dij becant,
 De eerste silbe al te male,
 Bij dat naer den heersten *vocale*
- 575 Volghet een *consonant* of meer,
 Also ic hier leerde bet heer.
 Maer staen ij *consonanten* huer bij,
 Ende r oft l *niet* laest ne sy,
 Dander silbe sal dan beghinnen
- 580 Aen den laestten doe ic v kinnen
 Op dat simpel sij dat woord.^{581.}
 Den 2^{den} regel leert vanden middel silben voort.
 De middel silbe *wert* dus becant:
 So waer *dat* staet een *consonant*,
- 585 Tusschen twee *vocalen* ghestelt,
 Metten laesten *wert* hy ghespelt,
 De x alleene vut ghedaen,^{587.}
 Want thenden *den* silben moet soe staen.
 Den 3^{den} regel ons verteld
- 590 Dat, als ij *consonanten* ghestelt,^{590.}
 Staen tusschen ij *vocalen*, *dan*
 Trect elc *vocael* hem een an,
 De ij alleene vutghedaen,^{593.}
 Daer ic eer of liet *verstaen*.
- 595 De vierde regle so besie:
 Staen *consonanten* te gader *ijj*,
 Ghespelt tusschen ij *vocalen*,
 De laetste sal de ij te hem halen,
 De voorvocaël euen niet meer,
- 600 Oft de middelste ne sy p,
 + Want soe den heersten volghet an:
 By **sompnus** ic dit tooghen can.
 Dese vier reglen, voor[t] hoort,
 Leeren lesen elc simpel woort,

+(fol. 41v)

581. *simpel*: niet-samengesteld, dus geen *compoost* (v. 606).587. *vut ghedaen*: uitgezonderd.590. Na *ghestelt* volgt in het Hs. nog: *staen tusschen ij consonanten ghestelt*.593. *ij*: het Hs. heeft *ijj*.

- 605 Dat niet van ij woorden sij
 Ghemaect, want *compoost* heetent wij
 Als een woordt es ghemaect van twee,
 Also men vind menich een:
maken, vermaken; driuen, bedriuen,
- 610 **besmeren, beroeten, oft beschriuen.**
 Als *dustanne* hebben ij consonanten,
 Die sullen beede teen *achter canten*⁶¹².
 Spellē; in allen spellinghen mede
 Moetstu houden dese stede.
- 615 Also elc simple woord eerst speld,
 Also bliuet an dander gheste[]dt.
 Des *wert* de vijfste reghel ghestaect:⁶¹⁷
 Dat woord van twee woorden ghemaect,
 Elc deel wert te spellen alleene,
- 620 Als oft sij *niet* stonden ghemeene.
 Naer den reghelen hier voorscreuen⁶²¹.
 Men claer sal twoord sien te verscheedene
 Al in silbeen dat rechte es ghespelt,
 Al heist mit tittelen onder stelt,
- 625 Mids datte men metter *verstandelhede*,⁶²⁵
 Den Dietsche helpe, so ic eerst seide,
 Waen of tlattijn gheen noot heeft,
 Want het gheenen gheveinsden voys en heeft.⁶²⁸
 Voort so moet dij sijn becant
- 630 Dat hoe menich *consonant*
 Du voor den eerste vocale siet staen,
 Die sullen ter eerster silbee gaen.
 Hoe veel wij *consonanten* ooc sien
 Tenden laesten vocale, met dien
- 635 Werden sij te samen ghespelt,
 Daer ne sij tittel op ghestelt.
 Vinsture tittel die soe gheiuet
 Den *consonanten* daer sou an cleuet,

612. *teen achter canten*: bij de volgende sylabe behoren (*teen*: lees *ten*).

617. *ghestaect*: bepaald, geformuleerd.

621. Na *voorscreuen* staat in het Hs. *by desen reghelen*.

625. *verstandelhede*: verstaanbaarheid, betekenis (vgl. v. 533).

628. *gheveinsden voys*: de vocaalklank die door een erop volgende consonant gewijzigd wordt (vgl. v. 502).

- Wat soe met dien spellen sal,
 640 Es hier voren gheleert al,
 Daer de tittelen sijn verclaerdt.
 Dus es vulcommen al die aerdt
 Leeke, houde, te learne bij,
 Die *niet* beestich van sinne sij.^{644.}
- 645 + Vremde maniere vindic van spellenne,
 Daer gheenen aert of scynt te stellenne,^{646.} +(fol. 42r)
 Met eender tittel rechte voord
 Te vulspellenne enich woord,
 Van eenre silbe oft twee oft drien,
- 650 Bij vsacen moet gheskien
 Dat yemene sulc woord lesen sal.
 Omme dat nochtan dese aerten al
 iij manieren scyndt an cleuen,
 Wert hier af een deel ghescreuen,
- 655 Want sonder te hebbene aert *daer* in,
 Ordineerdet noit gheen sin,^{656.}
 Des woudic int ghelooue bliuen.
 Ne *waer* die sonder minne scriuen,
 Ende alleene den loue aensien,
- 660 Menich woord te valschene plien,
 Als ic mercke in elcken daghe
 Dat ic te *verscriuen* yet draghe^{662.}
 Cume volghet enich so wel,^{663.}
 Hij ne sal *verdichtinghe* oft *verspel*^{664.}
- 665 *Daer* maken, oft yet *vergheiten*.
 Daer *omme* wanic seker weten,
 Dat eerst bij aerten ghestelt was voren,
 Die bij *verscriuen* es echt *verloren*.
 In viij manieren hebbe ic ghetelt,
- 670 *Dat men* woorden vint ghespelt,

644. Vgl. v. 9, 652 en 655.

646. waarvoor geen regels lijken te bestaan.

656. *ordineerdet*: levert op; het vers betekent wel: levert nooit zinvolle, bruikbare regels op.

662. *verscriuen*: overschrijven, kopiëren.

663. *cume... enich*: bijna geen.

664. *verdichtinghe*: compacter manier van spellen (door het gebruik van afkortingstekens); *verspel*: verkeerde spelling of omspelling.

Van eenre silbe, van twee, van drien,
Met eenen tittele alleene te dien.

Woorden die eene silbe *verhouden*,^{673.}
Vindic ghespelt in tweeuouden.

- 675 Deerste es mit eenre *letteren* alleene,
Ende een tittel met huer ghemeene,
Of eene *lettere* daer ouer ghestelt,
Also dese onder staen ghespelt:

^{hⁱ} ^{h^o} ^{s³} ^{h^r}
Hic, ende hoc, sed, ende ooc hec,

- 680 ^{c^r} ^{a^r} ^{n^o} ^{n^e}
Cum of aut, of non, oft [nec].

Int Dietsche vindicker viue waer:

^a ⁱ ^{nⁱ} ^{d^e} ^{d^e}
An, ende in, niet, der, ende daer,

Oft der ghelijcke, daer *mense* siet.
Ander woorden men spellens pliet

- 685 Van eenre silbe van *letteren* twee,
+ Ende in die staet *nemmermee*
Lettre ghesteld vuer tittel,

⁺(fol. 42v)

Alsoo hier onder staen een *littel*^{688.}

Die ic vinde ghemeene in boucken,

- 690 Diere meer wille hij machse soucken:

^{q^u} ^{q^u} ^{p^o} ^{p^o} ^{d^u} ^{eⁿ} ^{n^u}
Quod, quot, ende post dus, ende nunc,

^{s^u} ^{s^u} ^{eⁿ} ^{d^u} ^{t^u}
Dus sub, dus sunt, ende dus tunc ;

Bin datmen deise gheleerd lesen,^{693.}

Salmen van gheliken vroed wesen.^{694.}

- 695 Woorden van ij silbeen ghestelt,^{695.}

Staen met eenre titel ghespelt,^{696.}

Vindic in iij manieren ghemene.

Eerst met eenre *lettere* alleene,

Een titel *daer* an oft bouen,

- 700 Oft *letteren* die wij tittel louen,

673. *verhouden*: inhouden, bestaan uit.

688. *een littel*: enkele.

693. *Bin*: binst, gedurende de tijd.

694. *vroed wesen*: kennen, weten.

695. *Woorden*: de *W* staat niet kleur in het Hs.

696. *staen*: lees *staende*.

Waen of hier onder viij staen,^{701.}

Men vinter mee die soo voortgaen:

^{m^o} ^{nⁱ} ^{n^g} ^{q^z}
 Modo, nisi, neque, quia,

^{mⁱ} ^{tⁱ} ^{sⁱ} ^{g^u}
 Michi, tibi, sibi, ende contra.

- 705 Van twee silben vindicker staende,
 Die bij twee letteren sijn voortd gaende,
 Ende een tittel dier aen staet,
 Ende bouen of onder den steert duerslaet.
 Van desen vindic manieren iij:
- 710 Eene maniere es, soo ic sie,
 Woorden die niet verandren moghen.
 Dustanne sal icker vj tooghen,
 Daer andre bij sullen bekint
 Weisen moghen, daer mense vint:
- 715 ^{bⁿ} ^{qⁿ} ^{s^p}
 Bene, vindic, quando, semper,
^{p^p} ^{q^e} ^{s^r}
 Ooc mede propter, quasi, super,
 Den aert dinckt mij van desen,
 Datter moeten ghestelt wesen,
 De eerste lettere ende de laetste meide.
- 720 Ic vinder iij die deser sede
 Niet onderdaen ne connen syn,
 Een Dietsch ende iij int Latijn:^{722.}
Propter, bene, ende, ooc **quando,**
 Dat ouer q soude hebben o,^{724.}
- 725 Maer omme dat also staet
Qō queso, pensic dat de o vergaet,
 Twy o meer moet an (qso bliuen,^{727.}
 Dan an ^{qⁿ}, soudic wel scriuen.
 Die vraghen wilde twy men mee
- 730 Bachten de q stelt dan de d?^{730.}
 De d ne heifter gheene stede
 Bedij soo staende, qd' spelter mede.

701. waen of: waarvan.

722. Een Dietsch: er worden alleen drie Latijnse voorbeelden gegeven.

724. q: het Hs. heeft ij.

727. Twy: waarom.

730. q: het Hs. heeft weer ij.

- + Ende *ander* redene es ooc ghe/stelt.
De q es een *lettere* die smelt⁷³⁴.
- 735 In spelne, in dichtene. In deser manieren
Zijnre smeltende *letteren* iijj
Van l, m, r suldi hier naer
Bij *anderen* woorden hooren *verclaer*.
Propter stelt p vuer r,
- 740 Omme dat **pater** dus spelt p̄r̄.
Ic wane ooc seker dat **bene**,
Daer omme *deruen* moet sijne e,
Om datmen soo bē **beate** speld.
Hier naer *werter* meer of ghestelt
- 745 Men speld ooc e, n, ēn □ tittel: **ende**
Int Dietsche; in weet of hij kende⁷⁴⁶.
Aert, diet eerst soo dede *leisen*.
De redene mach soo wel wesen
Omme dat twee ee ende een tittel
- 750 Souden **een** spellen ende *niet* el
In *onsen* Dietsche *senunghe*; int Latijn⁷⁵¹.
Moet **esse** soo ēē ghespelt sijn.
Vinter yemene meer die scillen,
Ende hij van weitene es in willen,
- 755 Ende noch bet wille beuroed wesen,
Ondersouct bij ghelijcken van *desen*.
- Noch vindic andre woorden mee
Van twee silbeen van *letteren* twee,
Die menichsins *veranderen* moghen.
- 760 Van ij manieren sal icker v tooghen:
In die eene maniere so vergaet
Dachter silbe als die *lettere* die staet
Als bachten yet verwisselt sij,
Soo wissel dachter silbe *daer* bij,
- 765 Naer haer diet es, die es *versteld*;
Dustanne esser hier iijj ghespelt:

734. q: het Hs. heeft weer ij.

746. in: ic en.

751. *senunghe*: de lezing is onzeker en het woord is mij niet van elders bekend; uit het verband kan men echter met zekerheid opmaken dat het woord 'spelling', 'gebruik' of iets dgl. moet betekenen.

- ^{ihs d's m̄s ēē}
Jhesus, deus, meus, omme ;
 Diere meer wille souck mee.
Jhesus wisselt s om m oft u
 770 Dan spellet ^{ihsu} ihesum oft ^{ihsu} ihesu
 Dus gheeft s om i, m, o
 Ende maect ^{d'i d'm d'o} dei, deum, deo.
Meus ooc aldus voorgaet,
 Naer der letteren die ouer e staet.
 775 Cume vindic meer vocalen
 Dan i daert teghen wisselt wale
 Bachter welcker s mach staen
 + Ooc macht e m / vuer s ontfaen.
 Ic vinde ooc dicke ghespeld **ommes** +/ (fol. 43v)
 780 Wisselende vuer de e s.
 Dus maect der lettre wisselinghe
 Der laetster silbe veranderinghe.
 Ooc sijn hier van andren maniere,
 Woorden die huer hende verlieren,
 785 Met meer letteren te nemene dan;
 Dustanne niet veile ic vinden can,
 Maer van desen bem ic ghequer.^{787.}
^{p̄r n̄r fr̄ v̄r m̄r ēē}
Pater, noster, frater, vester, mater ende mede esse
 Dese an nemende letteren meer
 790 Huere laetste silbe verkeeren
 Dit mach men hier lichte leere[n]:
 Doet toete **pat'** i oft e,^{792.}
 Ende spel daer mede **patri, patre.**
 Als de r bachten spellen,
 795 Ghetittelt mach mense dus verstellen
 Aan esse ēē vindic ghestelt **nemmee**^{796-797.}
 Letteren dan iij, dats m, s, t.
 Vinstsure mee dan ij letteren wesen
 Met ij silben leere bij desen;

787. *ghequer*: vgl. v. 375.792. *Doet toete*: doet tot, voegt erbij.796-797. De afkorting ee, gevolgd door *m, s, t* staat dan respectievelijk voor: *essem, esses, esset*.

- 800 Met ij *letteren* volghen hier na.
 Ende van ij silbeen ^{sct̄s} ^{sct̄a} ^{pr̄a}
 Dat **sanctus** eene c houd dus **sct̄s**,
 Mach *wesen* om datmen **sensus**
 Met ij *ss-en* dus *ss9* vindt *wesen*:
- 805 Men mocht teen *vuer* tander leisen.
 In p^{r̄a} es ooc r ghestelt
 Voor s oft t om dat sou smelt
Patra so mocht spellen alleene,
 N^{ew}aer dat woordt comt niet ghemeene.⁸⁰⁹
- 810 Woorden ooc van silbeen drien
 Met tweeen *letteren*, tittel tie *dien*,⁸¹¹
 Vindic *dus* onder wijlen ghespelt⁸¹².
 De laetste *lettere* an deerste ghestelt:
^{ḃ̄s} ^ḡ ^{ḡr̄}
 Beatus, *quesum*us, *dicitur*,
- 815 ^{ḡm} ^{ḡr̄} ^{ḡr̄}
 Quoniam, *queritur*, *legitur*.
 Twee van desen als ic sal tooghen,
 Zie ic dat thenden wisselen moghen. **Beat9** mit *letteren* viere,

C. Bespreking

I. Inleiding (vv.1-40)

In deze verzen zet de auteur het doel van zijn werk uiteen. Hij wil die volwassenen die in hun jeugd de kans niet hebben gehad zich de ‘aert’ van de orthographia eigen te maken, op een snelle en gemakkelijke manier leren lezen en spellen.

Daar elk woord bestaat uit syllaben, die op hun beurt door letters gevormd zijn, vindt de auteur het vanzelfsprekend dat in ‘des boucx eerste cappittel’ de letter d.i. het alfabet, dient besproken te worden.

809. *comt... ghemeene*: komt niet veel voor, is niet zeer courant.

811. *tie dien*: te dien, er bij.

812. *onder wijlen*: somtijds.

II. Het alfabet (vv. 41-92)

Alhoewel de auteur begint met te zeggen dat er 24 letters zijn (4×6), noemt hij er $22 + 4$, dus 26 op (vv. 45-49). In v. 135 duikt bovendien nog *j* op. Deze verwarrende situatie vinden we ook in het prozatraktaat terug (Hfst. 3). Men vgl. ook de volgende twee 'kapittels' in het dichtwerk.

Vier van deze letters zijn 'tonrechte letteren ghenoompt':

- 1 de *h*: bij het begin van een syllabe versterkt ze 'den voys' van de erop volgende vocaal. Volgt de *h* op een consonant, dan versterkt ze de eigenheid van deze laatste (vgl. Hfst. 13 van het prozatraktaat). De vv. 63-64 betekenen wellicht dat een *h* door sommigen ten onrechte als *a* wordt beschouwd.
- 2 de *ū*: dit is een 'tittel' die op het einde van een syllabe voorkomt⁽⁹³⁾. Er zijn twaalf soorten 'tittels', waaronder vier vocalen, die, boven een consonant staande, deze functie kunnen hebben.
- 3 De *q*: duidt in feite (in het Latijn) drie letters aan (*con*).
- 4 de *r*: is een afkorting voor twee letters (*et*), ook weer in het Latijn.
Men vgl. vv. 279-443 en Hfst. 9 in het prozatraktaat.

III. De vocalen (vv. 93-154)

Er zijn zes vocalen (*y* is de zesde), maar de *i* en de *y* stellen dezelfde klank voor. Waarom er dan twee tekens zijn wordt uitgelegd in vv. 135-46.

De *i* en de *u* nemen onder de vocalen eveneens een bijzondere plaats in, daar ze soms 'in consonanten cracht ouerlijden' (v. 104). Dit is het geval als ze door een vocaal of door *r* of *l* worden gevolgd. De *u* klinkt dan als *v* of als een 'flauwe' *f*. Ook als beginletter van een woord is *u* hetzelfde als *v*.

Als twee *v*'s op elkaar volgen (d.i. *w* vormen) blijven ze steeds volgens de auteur, een vocaal die samen met een erop volgende andere vocaal een 'dyptongh' vormt. Dit is eveneens het geval als er tussen de twee *v*'s en de vocaal nog een *r* staat. Het besluit is dat de *v* op drie manieren gespeld wordt: *u*, *v*, *w*.

De *i* klinkt soms als *j* (een letter die hier plots opduikt: in vv. 47-49 wordt hij niet genoemd) als ze bij het begin van een syllabe staat en door een vocaal gevolgd wordt. Komt tussen de *j* en de vocaal nog een *h*, dan verandert dit niets aan de zaak (*ihesus* of *jhesus*).

(93) Men vgl. echter de bespreking van vv. 279-443 (n° 3).

De *i* ondergaat dikwijls een 'stillinghe' d.i. een verlies van 'voys', m.a.w. heeft soms consonantwaarde. Als de *i* een vocaal is, gebruikt men in zijn plaats dikwijls *y*, die altijd een vocaal is. Men vgl. hiermee Hfst. 8 in het prozatraktaat.

Dit hoofdstuk besluit met nog eens op de *u-v-w*-kwestie terug te komen (vv. 147-54): een *u* (of *v*) is in Latijnse woorden ook een consonant als ze staat tussen *q*, *g*, *s* en een vocaal, en in 'Dietsche' woorden als ze staat tussen *d* of *z* en een vocaal. Men vgl. Hfst. 9 in het prozatraktaat.

IV. Consonanten (vv. 155-278)

Bij wijze van inleiding wordt de naam 'consonant' verklaard, waarna de zestien medeklinkers worden opgesomd. Het eigenlijke onderwerp is de gelijkkluidende consonanten en zij die 'twee luuden oft me' voorstellen. Het zijn de volgende:

1. *z-s* (vv. 167-82)

Het onderscheid is alleen de 'schoonheide vanden stauē', de sierlijkheid van het schrift. De *z* wordt zelden geschreven na *a* en na zes opgesomde consonanten, en komt trouwens ook bij de overige letters weinig voor. De *s* treft men aan als eerste of als laatste letter van een woord.

Men vgl. vv. 255-66 hieronder en Hfst. 8 van het prozatraktaat (bespreking n^o 7).

2. *c-k* (vv. 189-216)

Als beginletter van een syllabe stelt de *c* twee 'luuden' voor, naargelang van de vocaal die erop volgt. De *c* heeft haar 'proper luud' (d.i. [s]) als *e* of *i* volgt; volgt echter *o*, *u*, of *a* dan klinkt ze als *k*.

Staat tussen de *c* en de erop volgende vocaal een *n*, *r* of *l*, dan klinkt ze steeds als *k* (ook als de vocaal *e* of *i* is); komt echter na de *c* een *h* dan klinkt de *c* als *ts* (*sic!*), waarmee wel [χ] zal bedoeld zijn.

Is de *c* de slotletter van een syllabe, dan wordt ze als *k* uitgesproken, tenminste als er geen *h* op volgt.

Men vgl. Hfst. 8 en 12 van het prozatraktaat.

3. *g* (vv. 217-46)

In Anlaut heeft de *g* haar 'proper luud' wanneer *e* of *i* erop volgt; staat tussen de *g* en de vocaal nog *r*, *l* of *h*, dan stelt ze dezelfde klank voor als *ch* in Auslaut (zie n^o 2 hierboven). Voor *a*, *o*, of *u*, met of zonder consonant er tussen, heeft de *g* ook haar 'proper luud'.

In Auslaut van een syllabe kan de *g* eveneens twee geluiden voorstel-

len. Bij spelling *gg*, waarin de eerste *g* het einde van de voorgaande en de tweede het begin van de volgende syllabe aangeeft, behoudt de consonant zijn 'proper luud'. Volgt echter op de *g* een *n* als eerste letter van de volgende syllabe, dan wordt *gn* als *c*, (d.i. [k]) uitgesproken. Men vgl. voor dit laatste geval Hfst. 8 (bespreking n^o 5) van het prozatraktaat.

4. *ph* - *f* (vv. 247-54)
De *p* wordt als *f* uitgesproken als er een *h* op volgt. Men vgl. Hfst. 8 in het prozatraktaat (bespreking n^o 2).
5. *s*-*z* (vv. 255-66)
Alhoewel dit reeds in vv. 167-82 werd besproken, komt de auteur er hier op terug. In de zojuist vermelde passage wordt geen woord gerept over een verschil in klank tussen *s* en *z*. Hier blijkt dat er toch een klankverschil is: 'nochtans hebbense groot verscheeden, die fluud wel bemerct van beeden' (vv. 261-62). Tussen twee vocalen klinkt *s* als *z* maar in Anlaut is de *z* 'sochte' en de *s* 'hard'.
6. *t*-*c* (vv. 267-70)
Als een *t* tussen twee vocalen staat, klinkt ze - in Latijnse woorden - als *c* (d.i. [s]).
7. Dit hoofdstuk besluit met enkele 'wonderlycke' verzen (271-78) die niet erg duidelijk zijn. Misschien bedoelt de auteur dat *t* en *q* 'tittels', afkortingstekens, zijn en geen letters. In feite zou dan (*r* en (*q* bedoeld zijn. Men vgl. Hfst. 9 in het prozatraktaat en vv. 41-92 hierboven (bespreking n^o 3 en 4).

V. 'Tittels' die letters aanduiden (vv. 279-443)

Bij wijze van inleiding wordt de oorsprong van het woord 'tittel' gegeven en worden de redenen opgesomd waaraan het gebruik van afkortingen is toe te schrijven: de 'cortheit' en 'te sparenne tperckement'. Een 'tittel' is alles wat 'buuten der lettere rondheid gaet' en waar de syllabe 'bij voortgaet' (men vgl. vv. 75 e.v.).

De dichter onderscheidt twaalf 'tittels', ingedeeld in drie groepen van vier: 4 vocalen (*i*, *o*, *u*, *e*), vier consonanten (*c*, *r*, *g*, *z*) en vier 'figueren', d.i. andere afkortingstekens.

1. De vocalen (vv. 32.1-30) krijgen weinig aandacht. Als afkorting staat de vocaal boven een consonant. Ze worden opgelost als de vocaal die als 'tittel' dient, voorafgegaan door *r*: $p^u = pru$, enz.
2. De consonanten (vv. 331-64)
 - a) de *c*, horizontaal liggend door het been van de *p*, stelt *ro* voor. Een dubbele *cc* boven *g* staat voor *ra*. De betekenis van vv. 340-

- 42 is wel dat dit c-teken soms in het alfabet wordt opgenomen omdat het een vocaal (*o* of *a*) aanduidt: een zonderlinge opmerking!
- b) de *r* met erboven nog een 'langhe', d.i. een 'langhe tittele', een horizontaal streepje (cf. Hfst. 10 in het prozatraktaat). Vv. 345-50 spreken over deze 'langhe tittele' die, volgens de auteur in verschillende vorm voorkomt: het reeds vermelde horizontale streepje, een liggende hoofdletter *S* en het teken dat in v. 346 getekend staat. Toch stellen ze blijkens de gegeven voorbeelden niet steeds hetzelfde voor. Men vindt de *r* ook 'door sleghen': dit wordt als *rum* opgelost.
- c) de *g* (eigenlijk het teken 9, dat wegens de gelijkenis met de handgeschreven *g*, daarmee blijkbaar vereenzelvigd wordt) boven een consonant geplaatst, duidt *us* aan⁽⁹⁴⁾.
- d) de *z* (eigenlijk □) is een 'driuoud tittel', verschillend op te lossen naargelang de consonant waarbij hij gevoegd is. Op de *b* volgend duidt dit teken *us* aan; in het Latijn staat het teken soms alleen en duidt dan *et* aan; op de *q* volgend stelt het *ue* voor. Voor dit laatste vgl. Hfst. 10 in het prozatraktaat en de bespreking.

3. De 'figueren' (vv. 365-443)

De eerste is wat de auteur een *r* noemt (vgl. 2,b hierboven). Het teken wordt gewoonlijk opgelost als *er*, soms ook als *ar* en zelden als *re*. Bij de *p* wordt deze *r*-tittel niet gebruikt, maar er vervangen door een horizontaal streepje ('eenen stoc') door het been, 'den steert' van de letter. De 'tittel' die hier wordt bedoeld is wat in het prozatraktaat (Hfst. 10) een 'corte tittele' genoemd wordt (zie aldaar).

De tweede 'tittele' is de 'alf s', d.i. wat in het prozatraktaat de 'lange' vorm van de *s* heet (Hfst. 9). Dit teken staat vooral boven een consonant en wordt als *is* opgelost.

De derde 'figuere' is een horizontaal streepje dat boven een consonant of een vocaal kan voorkomen. Het is de 'langhe tittele' uit het prozatraktaat (Hfst. 10). Staat deze 'stoc' boven een vocaal, dan wordt hij als *m* opgelost bij Inlaut, als er tenminste een bilabiale als *b*, *m* of *p* op volgt en - merkwaardig genoeg - ook voor *z*⁽⁹⁵⁾. Volgt een an-

(94) Vgl. ook v. 804 en 818.

(95) Omgekeerd verwacht men dat bij de bespreking van de *s/z* - klank (vv. 255-66) zou bepaald worden dat men na *m* niet *s* maar *z* dient te spellen. Dit is echter niet het geval.

dere consonant, dan lost men deze afkorting op als *n*. In Auslaut moet 'bij der redene zijn bekendt' of men *m* of *n* moet oplossen.

Boven een consonant staat deze 'stoc' voor *re*. Dit is eveneens het geval bij *p*: onder het oog van de *p* echter staat de 'stoc' voor *er*, zoals bij de eerste 'figuere' reeds werd gezegd.

In plaats van de vierde 'figuere' volgt een overzicht van de 'tittels' die bij *q* kunnen voorkomen:

- ǎ de letters *o* en *i* boven de *q* duiden respectievelijk *uo* en *ui* aan.
- ʰ de 'stoc' boven de *q* is hetzelfde als de □ erna: *ue*.
- ð q^{cc} (of q^u) lost men op als *qua*.
- ǫ q^r stelt *quia* voor.
- ϑ *quod* kan op drie manieren verkort worden voorgesteld: qd' , q^o t en
- ǫ̇ ; deze laatste mogelijkheid q + een 'colue' is een uitzondering op de algemene regel (vv. 309-10) volgens welke een 'tittel' ten hoogste twee letters kan vervangen. Men vgl. het prozatraktaat Hfst. 10.

Deze 'colue' kan als vierde 'figuere' aangezien worden. Er is echter ook nog de *q* die zelf als afkorting fungeert zoals in ($q^{cc} = contra$). Dit geval wordt hier niet vermeld. Men vgl. echter Hfst. 10 in het prozatraktaat, ook Hfst 9 aldaar; eveneens de bespreking van de vv. 41-92 hierboven, de 3^e 'onrechte letter'. Toch dient men ook te vergelijken met hierboven sub 2,c.

VI. Lettergrepen en 'dyptonghen' (vv. 444-516)

Na een bondige bepaling van wat spellen is en wat men onder een 'silbe' verstaat (men vgl. prozatraktaat, Hfst. 6), besteedt de auteur hier alle aandacht aan de letters die samen een syllabe kunnen vormen. Hij onderscheidt drie gevallen:

1. elke vocaal afzonderlijk, zonder consonant.
2. twee zg. 'letteren' (v. 454) d.i. twee van de vier 'onrechte' letters uit vv. 41-92 (zie bespreking hierboven): de *r* en (*q* die in het Latijn respectievelijk *et* en *con* voorstellen).
3. twee vocalen samen, de zg. 'dyptonghen', wat het prozatraktaat ook 'dobbeleringhe' van vocalen noemt (zie Hfst. 14)⁽⁹⁶⁾. Dat in dgl. 'dyptonghen' de twee vocalen 'behouden huerer beeder ver-

(96) Er is een korte vermelding van 'twee manieren' van dgl. syllaben die in het Latijn voorkomen, nl. *au* en *eu*. Wellicht zijn hiermee gevallen als *laus* (1 syllabe) naast *meus* (2 syllaben) bedoeld. De *eu* zou dan echter volgens vv. 465-66 geen 'dyptongh' zijn en in deze kontekst niet moeten behandeld worden.

tuudt', zoals in v. 466 beweerd wordt, is niet steeds waar, zoals b.v. *huerer* aantoont.

Merkwaardig is dat de auteur verwijst naar Hfst. 14 en 15 van het prozatraktaat, maar in vv. 490-98 toch nog zelf op deze materie terugkomt⁽⁹⁷⁾.

Dit 'hoofdstuk' besluit met twee opmerkingen.

In vv. 476-83 wordt de aandacht gevestigd op aan het Latijn ontleende eigennamen waarin twee vocalen het einde van het woord vormen: ze behoren tot dezelfde syllabe (b.v. *Marie*), dit in tegenstelling met het Latijn, waar twee op elkaar volgende vocalen dikwijls elk tot een verschillende syllabe behoren (b.v. *Leo*).

Het onderscheid tussen wat wij nu open en gesloten syllabe noemen wordt goed aangegeven (v. 499 e.v.): 'vuller voysen' bij open, en 'vermincte' klank van de vocaal bij gesloten lettergreep.

VII. Woorden en splitsing in lettergrepen (vv. 517-644)

Een woord is een opeenvolging van syllaben, zoveel als er nodig zijn om een 'verstandel', d.i. verstaanbaar geheel te bekomen. Bestaat het woord maar uit een syllabe, dan is het een 'vergaderinghe' van letters (vv. 531-36). Men vgl. prozatraktaat, Hfst. 7.

Woorden worden in lettergrepen gesplitst volgens bepaalde regels. Er zijn drie soorten syllaben: de eerste, de middelste en de laatste. De zg. middelste syllabe omvat dus alle lettergrepen van een woord met uitzondering van de eerste en de laatste.

Bij de eerste 'silbe' (vv. 553-81) wordt een onderscheid gemaakt tussen die welke met een vocaal of met een consonant beginnen. Ook gelden de hierna vermelde regels alleen voor 'simpel' woorden, d.i. grondwoorden (zie verder).

In feite zijn er twee regels die gelden voor 'eerste silben' die al dan niet met een consonant aanvangen⁽⁹⁸⁾:

- 1 (cons. +) vocaal + 1 cons.: de consonant behoort tot de volgende syllabe (uitgenomen x).
- 2 (cons. +) vocaal + 2 cons.:

(97) Bij de voorbeelden in v. 494 valt *ay* op (komt in hfst. 14 van het prozatraktaat niet voor) maar vooral *wa* d.i. *ua* in *zwart* (cf. vv. 93-154 hierboven en de bespreking ervan), een 'dyptongh' die in het prozatraktaat evenmin voorkomt.

(98) Waarom de auteur het onderscheid maakt tussen syllaben die met een vocaal en zij die met een consonant beginnen, is dan ook niet duidelijk. Het kan achterwege blijven, vermits de regels in beide gevallen dezelfde zijn.

- a) beide gaan naar de volgende syllabe, als de tweede *l* of *r* is;
- b) is de tweede cons. geen *l* of *r*, dan gaat de eerste naar de voorgaande, de tweede naar de volgende (vv. 577-80).

Voor de 'middel silben' zijn er weer dezelfde regels als hierboven (vv. 582-89), aangevuld met nog een derde:

Dus weer:

vocaal + 1 consonant + vocaal: regel 1 hierboven

vocaal + 2 consonanten + vocaal: regel 2 hierboven

en: vocaal + 3 consonanten + vocaal: de eerste consonant blijft bij de voorgaande syllabe; de twee andere gaan naar de volgende.

Een uitzondering: is de middelste consonant een *p* dan gaat alleen de laatste consonant naar de volgende syllabe.

Hierbij wordt weer vermeld dat deze regels alleen gelden voor 'simpel' woorden, d.w.z. grondwoorden, en niet voor zg. 'compoosten'. Deze laatste zijn echter geen samengestelde woorden, zoals de naam ons zou kunnen doen aannemen, maar afleidingen (grondwoorden met vooren (of) achtervoegsel).

Bij de 'compoosten' geldt de regel: vocaal + 2 consonanten + vocaal: beide consonanten gaan naar de volgende syllabe⁽⁹⁹⁾.

Bij woorden die uit enkelvoudige woorden zijn samengesteld, spelt men de samenstellende delen afzonderlijk volgens de regels voor 'simpel' woorden.

De auteur vindt het nodig speciaal te vermelden dat de beginconsonant van een woord tot de eerste syllabe behoort. Dit geldt ook voor de eindconsonanten: zij behoren tot de laatste syllabe, als er tenminste geen 'tittel' op staat. Deze laatste opmerking (vv. 633-36) is het enige dat we over de derde soort syllaben vernemen.

VIII. 'Tittels' die woorden aanduiden (vv. 645-818)

In vv. 309-10 had de auteur vooropgesteld dat een 'tittel' ten hoogste twee letters kan vervangen. Er zijn een paar uitzonderingen van drie letters, maar dit is dan ook het uiterste maximum. In dit licht gezien kan het niemand verwonderen dat de dichter het een 'vremde maniere' van spellen vindt met een 'tittel' een gans woord, ook van meer dan een syllabe, voor te stellen. Dit is nochtans wat geregeld gebeurt, zo constateert hij.

(99) Dat dit niet steeds opgaat, blijkt zelfs uit een van de voorbeelden die de auteur geeft (*vermaken*) als illustratie bij de regel.

Gans dit uitvoerig hoofdstuk is aan deze soort afkortingen gewijd. Het is niet volledig bewaard gebleven. Wat we er nu nog van bezitten bestaat uit vier delen: een inleiding, woorden van een syllabe, van twee en van drie syllaben.

1. Inleiding (vv. 645-72)

De dichter begint met te constateren dat er voor dergelijke 'tittels' geen regels zijn, zodat de oplossing van dit soort afkortingen 'bij vsacen', door de gewoonte, dient te geschieden. Toch meent hij in deze 'aerten' drie manieren te kunnen onderscheiden, die hij, althans gedeeltelijk, wil uitleggen. Hij is verre van enthousiast daar de regels die hijzelf voor het gebruik van 'tittels' heeft gegeven (in vv. 279-443) hierbij 'echt verloren' gaan.

2. Woorden van een syllabe (vv. 673-94)

Deze kunnen op twee manieren verkort worden weergegeven:

- a) door middel van een letter met een 'tittel' (hiermee wordt in feite een 'figuere' bedoeld⁽¹⁰⁰⁾), of met een letter die als 'tittel' dienst doet (b.v. respectievelijk *d'*: *daer* en *h'*: *hic*).
- b) door middel van twee letters plus een 'tittel' d.i. weer een 'figuere': b.v. *qd'*: *quod*.

3. Woorden van twee syllaben (vv. 695-809)

Deze kunnen op drie manieren verkort worden:

- a) een letter + 'tittel' (of letter als 'tittel' gebruikt): b.v. *n□*: *neque* en *n'*: *nisi*.
- b) twee letters + 'tittel'. Hierbij zijn twee⁽¹⁰¹⁾ soorten te onderscheiden:
 - de onveranderlijke woorden (b.v. *b^{n□}*: *bene*). Hierbij merkt de auteur op dat de regel hierbij zou moeten zijn dat de eerste en de laatste letter van het woord, plus een 'tittel' het woord zouden weergeven (b.v. *sr'*: *super*). Toch zijn hierbij vier woorden waar deze regel alvast niet toepasselijk is, omdat dit tot verwarring zou leiden: 3 Latijnse en Ned. *ende*. Elk van deze vier wordt afzonderlijk besproken: *quando* (vv.

(100) Zie hierboven hfst. 5 (vv. 365-443) en bespreking n° 3.

(101) Volgens v. 709 zijn er drie manieren: van de derde is echter geen spoor te vinden.

724-35)⁽¹⁰²⁾, *propter* (vv. 739-40), *bene* (vv. 741-44) en *ende* (vv. 745-52).

- veranderlijke woorden: hierbij zijn twee soorten te onderscheiden: 1. woorden waarin de laatste syllabe (de uitgang) verandert: *d'i: dei*, *d'm: deum*, *d'o: deo*; 2. 'woorden die huer hende verliezen / met meer letteren te nemene' (vv. 784-85): *pat': pater* maar *pat'r: patri*.

c) drie letters + 'tittel': b.v. *sc̄s: sanctus*.

4. Woorden van drie syllaben (vv. 810-18)

Deze kunnen verkort worden tot de eerste en de laatste letter plus een 'tittel': b.v.

□s: *beatus*. Weer onderscheidt de auteur veranderlijke en onveranderlijke woorden, maar op dit punt breekt zijn uiteenzetting af.

(102) Hierbij wordt terloops gezegd dat *l, m, r, q* 'smeltende letteren' zijn. De dichter belooft hierop verder terug te komen, maar dit deel van het Hs. is niet bewaard.